

ज्ञानेश्वरी सर्वस्व

लेखक :

नरसिंह चिंतामण केळकर

R66,62699,1
KEL

B-3701

म नो ह र ग्रंथ माला प्रकाशन

मराठी साहित्याची भूषणे

◆ अभ्यासपूर्ण चिरंतन वाङ्मय व त्याबरोबरच कथा, काव्य आणि कादंबरी यांसारखे ललित वाङ्मय-प्रकार आपल्या ग्रंथसंग्रहांत हवे असतील तर मनोहर ग्रंथमालेच्या 'मराठी साहित्याची भूषणे' ठरलेल्या प्रकाशनांचें माहिती-पत्रक अवश्य मागवून घ्या!

वाङ्मय-शोभेच्या वर्गणीदारांस
कोणतेही पुस्तक
पाऊणपट किंमतीस मिळते.

मनोहर ग्रंथमाला,
टिळक रोड, पुणे २

मनोहर ग्रंथमाला, प्रकाशन ४१ वें

ज्ञानेश्वरी सर्वस्व

लेखक .

नरसिंह चिंतामण केळकर

शके १८६८]

प्रथमावृत्ति

[सन १९४६

किंमत ५ रुपये

प्रकाशक :

मनोहर महादेव केळकर,
मनोहर ग्रंथमाला, टिळक रोड, पुणे २.

सर्वाधिकार प्रकाशकाचे स्वाधीन

मुद्रक :

श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण, पुणे २

हेतुविधान

प्रस्तुत पुस्तकाचा हेतु वाचकांच्या लक्षांत सहज येण्यासारखा आहे. तो हेतु हाच की, ज्ञानेश्वरी ग्रंथाविषयी मनांतून आवड व प्रेम खरें, तथापि हातांत (साखरेमहाराज किंवा बंकटस्वामी यांचे) गद्य भाषांतर घेऊनहि ओवी-मागून ओवी वाचीत गेले असतां, ग्रंथ सर्व वाचून होण्याला व समजून घेण्याला फार वेळ लागतो आणि निराशेनें तो मध्येंच खालीं ठेवावा लागतो. अर्थात् त्या गद्य भाषांतरग्रंथाच्या मोठ्या आकाराच्या चारशें पृष्ठांऐवजीं लहान आकाराच्या सुमारे शंभरसवाशें पृष्ठांत ग्रंथतात्पर्य वाचावयास मिळालें तर बरें असें वाचकाल सहजच वाटते. आणि तो ग्रंथ वाचीत असतां पुष्कळसें असेंहि आढळते कीं, जें वगळलें असतां चालेल, म्हणजे गाळल्यानें ग्रंथ-तात्पर्याची हानि होणार नाही. हा स्वतः माझाच अनुभव असल्यानें मज-सारख्या इतर वाचकांनाहि संक्षेपाची अपेक्षा असावी अशी माझी खात्री झाली.

सुलभ गद्य भाषांतराच्या सहाय्यानें वाचीत असतांहि ग्रंथविस्तार अवजड वाटतो, तर अशा सहाय्यावांचून मूळ ग्रंथ स्वतःचीच बुद्धि चालवून वाचण्याचें कोणी मनांत आणल्यास संपूर्ण ग्रंथवाचनांतून उत्तीर्ण होणें किती कठीण होईल याची कल्पना सहजच करितां येते. आणि आजकाल तर संसारी सुशिक्षिताची स्थिति अशी झाली आहे कीं, त्याला आपला योगक्षेम साध्या रीतीनें चालविण्याचा उद्योग करण्यालाहि दिवसांतला बहुतेक वेळ खर्चावा लागतो. मग करमणुकीच्या असो, पण गहन ज्ञानसाधनाच्या ग्रंथवाचनाला त्याला वेळ कितीसा मिळणार ? म्हणून अशा ज्ञानेश्वरी-वाचकांची कांहीं सोय करावी याकरितां ज्ञानेश्वरीचें साररूप तात्पर्य लिहून काढावें असें मीं योजिलें. मात्र ही गोष्ट मनांत बाळगिली कीं, हें तात्पर्य काढतांना मूळ ग्रंथाचा विपर्यास सहसा होऊं नये किंवा महत्त्वाचें असें कांहीं वगळलें जाऊं नये.

समग्र ज्ञानेश्वरी (प्रक्षेपादि वगळून) च्या ओव्यांची संख्या सुमारे नऊ हजार आहे. परंतु गीताग्रंथावरील टीकेला सोडून लिहिलेल्या (म्हणजे उदाहरणार्थ देवस्तुति, गुरुवंदन, गुरुस्तुति, ग्रंथस्तुति, उपक्रम, उपसंहार) अशा ओव्या सुमारे एक हजार भरतील. उरलेल्या आठ हजारांतहि फिरून बराच

संक्षेप करितां येतो. कारण विवेचनांत पाळ्हाळ, पुनरुक्ति, अर्थवादी वचनें, काल्पनिक संभाषणें, दोषारोपण व निरसन, पूर्वापार संबंधांची मांडणी, या गोष्टी मुख्य गीता विषयाचा तात्पर्यबोध होण्यास फारशा आवश्यक नसतात. मात्र या अनवश्यक वाटणाऱ्या गोष्टी मुळांत घालण्याचें कारण असें असावें कीं, ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ तोंडी पुराण सांगावें त्या पद्धतीनें लिहिलेला आहे.

पुराणांत श्रोते कालचें आज थोडेंसें विसरून जाणारच या समजुतीनें काल काय झालें, कोठवर आलें, याची आठवण पुराणिक करून देतो, त्याप्रमाणें एक अध्याय संपून दुसरा सुरू झाला म्हणजे श्रोत्यांच्या स्मृतीला जागृत करण्याची पद्धति ज्ञानेश्वरांनीं अनुसरिली आहे. पण एक अध्याय संपून दुसरा सुरू होतांनाच हें घडतें असें नाही, तर एकच अध्याय चालू असतांही एक प्रकरण-पोटविषय-परिच्छेद संपून दुसरा सुरू करितांना ज्ञानेश्वर मधून मधून पूर्वस्मरण करितात.

तसेंच मूळ गीतेंत पातंजलयोगाला उद्देशून फार थोडे श्लोक असतां, ज्ञानेश्वर हे स्वतः हठयोग प्रक्रियेच्या अभ्यासांत निष्णात असल्यामुळें, त्यांनीं त्या विषयवर्णनावर शेंकडों ओव्या खर्चिल्या आहेत. मूळ गीताकाराला योग हेंहि शुद्धीचें एक साधन आहे इतकेंच सांगावयाचें होतें. परंतु ज्ञानेश्वरांनीं तो विषय इतका तपशीलवार सांगितला आहे कीं, त्या वर्णनाच्या सहाय्यानें हठयोगप्रक्रियेचा नकाशा काढतां येईल. अद्वैताची सिद्धांतिक कल्पनाहि निरनिराळ्या शब्दांनीं सांगण्याच्या प्रयत्नांत शेंकडों ओव्या लिहिल्या गेल्या आहेत. तीच गोष्ट त्रिगुणादि वर्णनाची. या वर्णनांतील ठिकठिकाणच्या ओव्या एकत्र मांडल्या असतां खरी विविधता न साधतां पुनरुक्ति कशी होते हें तेव्हांच दिसून येईल. मात्र मूळ गीतेंत नुसत्या नांवांनें उल्लेखिलेल्या पदार्थांच्या व्याख्या ज्ञानेश्वरांनीं स्वतंत्र बुद्धीनें दिलेल्या असून त्यांत वगळण्यासारखें कांहीं नाही, हें पुढील विवेचनांत मी सांगितलेंच आहे.

यानंतर काटकसर करण्याची एक मोठी बाब म्हटली म्हणजे अलंकार व दृष्टांत यांची. येथें प्रथम हें मान्यच केले पाहिजे कीं, ज्ञानेश्वरीतील विषयप्रतिपादनांत ग्रंथकाराच्या सिद्धांतवचनापेक्षांही स्पष्टीकरण व यथार्थ बोध होण्याला त्याचे दृष्टांत व अलंकार हे अधिक उपयोगी पडले आहेत. या अलंकारवैभवाची श्रीमंती आजवर दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी (कदाचित् संस्कृतहि) कवीच्या वांट्याला आलेली नाही. तथापि वर सांगितलेल्या पुराणपद्धतीच्या कारणानें

त्याच त्या दृष्टांताची पुनरुक्ति फार झाली आहे असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. वाचतांना हे दृष्टांत व अलंकार केव्हांहि गोडच लागतात. तथापि ठिक-ठिकाणीं त्यांची होणारी पुनरुक्ति संक्षेपार्थ टाळली असतां तात्पर्यबोधाची हानि कोणत्याहि प्रकारें होत नाही. परंतु दृष्टांत व अलंकार यांच्या बाबतींत काटकसर करितांना मी केवळ पुनरुक्ति तेवढीच टाळली आहे. नवीनच किंवा प्रथमच उपयोगांत आणलेला दृष्टांत किंवा अलंकार मीं सहसा वगळलेला नाही.

ग्रंथाच्या गद्यसारांशाविषयीं हें सांगितलें. परंतु अशी काटकसरीची युक्ति चालवूनहि वाचकांच्या आवडीच्या दृष्टीनें या गद्यरूपसारांशाला एक जोड मीं दिली आहे. ती म्हणजे ज्ञानेश्वरींतून निवडून घेतलेले ओव्यांचे उतारे. याचें कारण असें कीं, कोणत्याहि काव्याच्या स्वतःच्या शब्दांची गोडी त्याच्या गद्यरूपांतरानें येत नाही. ज्याचें वैभव त्याला. हें वैभव काव्याला त्याच्या अंगच्या ठेवणीनें, डौलानें व शब्दांच्या स्वैर रूपानें येतें. फार काय, शब्द तेच ते असतांहि कवीनें केलेली त्यांची मांडणी किंचित् बदलतांच त्यांचा डौल मोडतो. म्हणून न समजतांहि मुळांतील ज्ञानेश्वरीच्या ओव्या वाचणें, म्हणजेः ठरिव सुरावर, हेलवर म्हणणें, आणि त्यांचा अर्थ गद्यात्मक वाक्यांत वाचणें यांत आस्वाद्यतेच्या दृष्टीनें पुष्कळच अंतर आहे. म्हणून मूळ ज्ञानेश्वरींतील सुमारे दडिदोन हजार पंक्ति (ओळी) मीं अध्यायवार काढून दिल्या आहेत. या पंक्तींत कांहीं ओवीखंड, कांहीं संबंध ओव्या आणि कांहीं ओवीसमुच्चयहि आढळेल.

एकापाठीं एक अशा रीतीनें त्या पंक्ति वाचीत गेल्यास, संपूर्ण, सुसूत्र, सुसंबद्ध, अखंडप्रमेय ज्ञानेश्वरी वाचल्याचें श्रेय लाभेल ही आशा नाही. कारण तशी दृष्टिहि नाही. बोलून चालून नऊ हजार ओव्यांपैकीं मीं निवडून दिलेल्या पंक्तिहि फार तर एकसप्तमांश होतील. आणि त्यांना जोडण्याकरितां किंवा त्यांचा संदर्भ, अनुसंधान, स्पष्टीकरण साधण्याकरितां मीं पदरचा एक शब्दहि घातलेला नाही. पण हें निश्चित वाटतें कीं, त्या अशा तुटक ओळी किंवा ओव्या वाचणारा-लाहि ज्ञानेश्वरींतील बरेच रहस्य ज्ञानेश्वरांच्याच शब्दांनीं आपल्या कानीं, हातीं आलें असें समाधान वाटल्यावांचून राहणार नाही. याचें कारण ओव्यांची निवड करितांना मीं ही विशेष दृष्टि ठेवली आहे कीं, प्रत्येक अवतरणाला (१) कांहीं सिद्धांतिक स्वरूप असावें, आणि त्याबरोबर त्याला (२) सुभाषिताचेंहि स्वरूप असावें. हे दोन गुण अंगीं असल्यामुळें वचन-विभागांतील कोणतेहि अवतरण वाचलें कीं विषयानुकूल असा त्याचा संदर्भ व औचित्य हीं लक्षांत येतातच, पण

याशिवाय सुभाषित म्हणून त्याचा उपयोग सार्वत्रिक (म्हणजे कोणत्याहि विषयचर्चेत) करतां येण्यासारखा असतो. आणि तो कसा हें या निवडक उताऱ्यांचें कोणतेंहि पान काढून वाचलें असतां लक्षांत येईल.

यानंतर या ' संग्रहाहक ' पुस्तकांत मीं आणखी एका गोष्टीची भर घातली आहे. ती म्हणजे ज्ञानेश्वरीतील कांहीं निवडक शब्दांचा कोश. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ साडे-सहाशें वर्षांपूर्वीचा असल्यामुळें, तत्कालीं सर्रास प्रचलित असलेले असेहि शब्द आज आम्हाला अपरिचित ठरतातच. पण ज्ञानेश्वरांनाहि पूर्वकालीन असे व फारसे रूढ नसलेले शब्द पण चांगले सुंदर समर्पक वाटल्यामुळें त्यांनीं ज्ञानेश्वरींत घातले असले पाहिजेत हें सहज अनुमानितां येतें. आज-मितीला आपण हें पाहतोंच कीं, कोणीहि मराठी गद्य-लेखक आपल्या गद्य-लेखांत घालणार नाही असे शब्द दुसरा एखादा पद्यलेखक आपल्या काव्यांत सहज घालतो. ते शब्द रूढ नसल्याच्या दोषाची भरपाई त्यांच्या रसानुकूल-तेनें, समर्पकतेनें, फार काय पण नुसत्या चमत्कारिकपणानेंहि भरून निघते.

तीच गोष्ट ज्ञानेश्वरीतील कांहीं कांहीं शब्दांची निःसंशय असणार. मात्र इत-केंच कीं, आजच्याप्रमाणें साडेसहाशें वर्षांपूर्वीचें मराठीतील गद्यवाङ्मय पुष्कळसें उपलब्ध नसल्यानें, हे गद्यांतील शब्द व हे पद्यांतील शब्द असा भेद त्या काळच्या शब्दप्रयोगाचा म्हणून आपणाला निश्चितपणें दाखवितां येणार नाही. ज्ञानेश्वरीतील शब्दांच्या आजच्या अपरिचितपणाविषयीं मी स्वतःच्या अनुभवाचीच म्हणून अशी गोष्ट सांगूं शकतो कीं, मी प्रथम ज्ञानेश्वरी वाचूं लागलों त्या वेळीं बहुधा प्रत्येक ओवींत एक किंवा दोन शब्द अपरिचित म्हणून नडणारे असे आढळले. आणि ते समजून घेण्याकरितां मला अनुकूल साधनांचा उपयोग करावा लागला. पण अर्थ कळण्यापूर्वीहि त्या शब्दांच्या केवळ उच्चार-ध्वनीनें मी मोहून गेलों. आणि त्यांचा सुंदर अर्थ कळल्यावर मग तर मला असें वाटूं लागलें कीं, या शब्दांचें अज्ञान ही लेखक या नात्यानें माझ्या हानीची एक मोठीच बाब आहे. मला वाटूं लागलें कीं, मला जर हे कांहीं शब्द माझ्या विविध लेखांत नित्य घालतां येतील तर केवढें सहाय्य होईल ! पण मला तें कसें मिळणार ? कारण माझ्याप्रमाणें ते शब्द माझ्या वाचकांनाहि अपरिचित व दुर्बोध. आणि जाणूनबुजून असे शब्द, ते अभिजात मराठी असले तरी, चालू वाङ्मयांत घालणें हें क्षम्य नाही. किंबहुना त्या शब्दप्रयोगानें मी स्वतःला

हास्यास्पद करून घेईन अशी भीतिच खरी. पण अपरिचित शब्दहि पुनःपुनः हेतुपुरःसर उपयोगांत आणल्यानें शेवटीं रूढ होतात !

याशिवाय ज्ञानेश्वरीतील चटकदार असे शब्दप्रयोग निवडून काढून तेहि (सुमारें तीनशें) दिले आहेत. या शब्दप्रयोगांना सिद्धांत किंवा सुभाषित यांचें संपूर्ण स्वरूप नाही. तथापि थोडक्यांत पुष्कळ सांगण्याचा ज्ञानेश्वरांचा जो एक मोठा गुण तो त्यांवरून दिसून येईल. इंग्रजींत या वाङ्मयगुणाला टर्सेनेस (Terseness) असें म्हणतात. आकार थोडा पण शक्ति मोठी—हा संयोग मनावर परिणाम केल्याशिवाय राहत नाही. वयानें लहान असलेला एखादा मुलगा समजा उत्कृष्ट गातो, सुंदर चित्र काढतो, सुंदर व्याख्यान देतो, असें पाहिलें म्हणजे—किंवा चिमूटभर कृष्णमृत्तिकेनें (ज्वालाग्राही दारूनें) मोठा मडका किंवा स्फोट होतो असें पाहिलें असतां जें आश्चर्य वाटतें तेंच थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ प्रगट झालेला पाहून वाटतें. ज्ञानेश्वरांचा हा वाङ्मयगुण वाचकांच्या दृष्टीस घालावा या हेतूनें हे शब्दप्रबंध दिले आहेत.

‘विवेचन’ या विभागांत ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाचीं साधनें याविषयीं लिहितांना सूचीच्या साधनाचें महत्त्व मीं दर्शविलें आहे. नागपूरचे सुप्रसिद्ध भगवद्भक्त वकील रा. द. ग. खापरे यांच्या सूचीचा उपयोग करतां आल्यानें ती गरज मला संक्षेपानें भागवितां आली. तसेंच रा. ज्ञा. उ. मांडरे, पुणे, यांनीं गद्यसारांशाची पुरवणी लिहून दिली तिजमुळे त्या भागाला अधिक पूर्णता आली. म्हणून या दोघां सन्नित्रांचे आभार मीं त्या त्या स्थळीं (पृष्ठ ३२१ व पृष्ठ ३५५ येथें) मानले आहेत.

शेवटीं येवढेंच सांगावयाचें उरलें कीं, माझ्या इतर कांहीं ग्रंथांप्रमाणें हा ग्रंथहि मीं केवळ याच हेतूनें लिहिला कीं, माझ्या अभ्यासाचा उपयोग इतरांना व्हावा. ज्ञानेश्वरीवर आपणास कांहीं नवा प्रकाश पाडतां आला अशा भावनेनें मीं हा ग्रंथ लिहिला नाही. तर आज चार वर्षे मीं ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास करितांना अभ्यासू वृत्तीनें टिपणें केलीं त्यांचा सहजासहर्जा उपयोग माझ्या इतकी संघि किंवा साधनें नसणाऱ्या इतरांना व्हावा या हेतूनें हा ग्रंथरूप टिपण-संग्रह मीं छापून प्रसिद्ध केला आहे.

श्रीरामनवमी
शके १८६८.

}

न. चिं. केळकर

ज्ञानेश्वरी सर्वस्व-अनुक्रमणिका

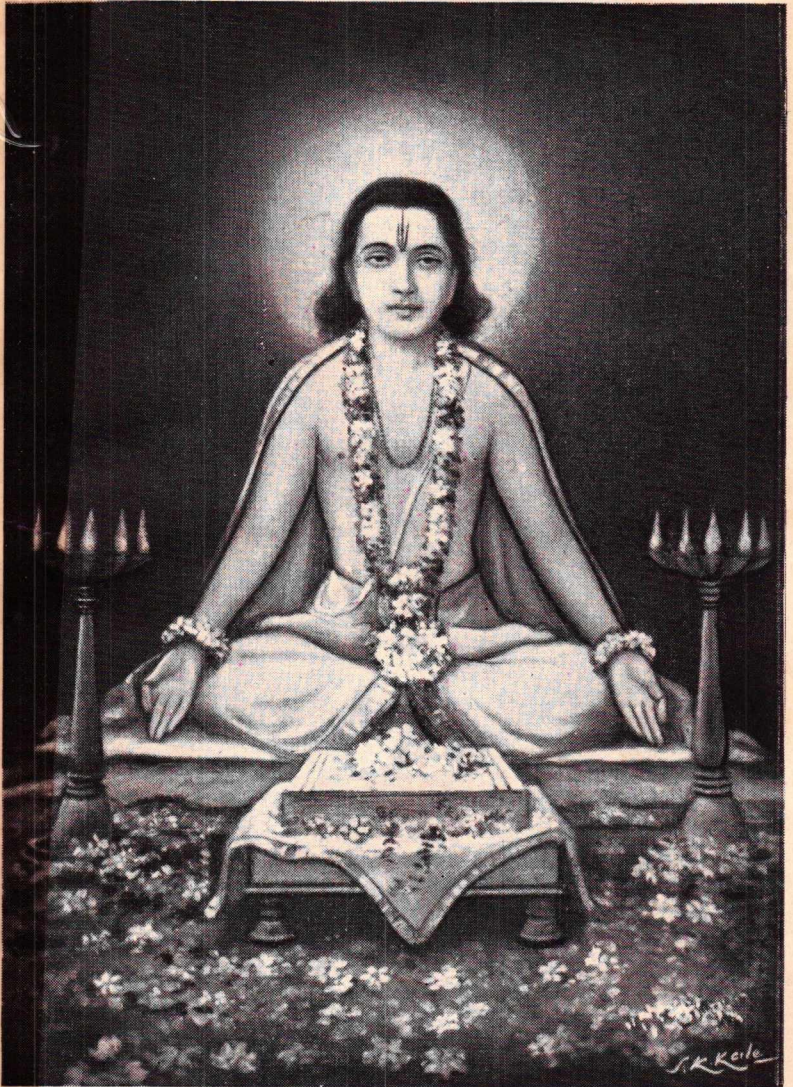
गद्यसारांश व निवडक ओव्या

अध्याय पहिला—	पृ. १—६	अध्याय अकरावा ...	८३—९४
” दुसरा ...	७—१६	” बारावा ...	९५—१००
” तिसरा ...	१७—२४	” तेरावा ...	१०१—१२२
” चवथा ...	२५—३१	” चवदावा ...	१२३—१३०
” पांचवा ...	३२—३६	” पंधरावा ...	१३१—१३९
” सहावा ...	३७—४६	” सोळावा ...	१४०—१५१
” सातवा ...	४७—५३	” सतरावा ...	१५२—१६२
” आठवा ...	५४—६०	” अठरावा ...	१६३—१९८
” नववा ...	६१—७४	ज्ञानेश्वरीतील निवडक शब्दांचा कोश	
” दहावा ...	७५—८२	... १९९—२१४	

विवेचन

(१) श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची महात्मता	२१५—२३२
(२) ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासार्ची साधनें	२३३—२४३
(३) श्रीज्ञानेश्वर चरित्रसार	२४३—२४९
(४) ज्ञानेश्वरी ग्रंथ	२४९—२६३
(५) ज्ञानेश्वरी व वेदादि	२६३—२७०
(६) ज्ञानेश्वरी व मराठी भाषा	२७०—२७४
(७) श्रीज्ञानेश्वरांचा ज्ञानसंग्रह	२७४—२८३
(८) श्रीज्ञानेश्वरांचें कवित्व	२८४—२८८
(९) ज्ञानेश्वरीतील पाल्हाळ	२८८—२९०
(१०) श्रीज्ञानेश्वरांचा आत्मविश्वास	२९०—२९३
(११) कांहीं दोष	२९३—२९५
(१२) सार्वकालीन सत्यें	२९५—२९६
(१३) समजण्यास अवघड ओव्या	२९६—२९८
(१४) श्रीज्ञानेश्वरांचें शब्दसामर्थ्य	२९९—३०५
(१५) श्रीज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान	३०५—३२०
(१६) गद्यसारांशाची पुरवणी (ले. ज्ञानेश्वर उद्धव मांडरे, पुणे)			३२१—३५४
(१७) श्रीज्ञानेश्वरीची.विषयसूची (लेखक—दत्तात्रय गणपतराव खापरे,			
एम. ए., एल्.एल्. बी., वकील, नागपूर)			३५५—३८२

ज्ञानेश्वरीचा उद्गाता

माझा मराठाचि बोल कौतुकें । परि अमृतातेहि पैजा जिंके
ऐसी अक्षरें रसिकें । मेळवीन

ज्ञानेश्वरी सर्वस्व

अध्याय पहिला

श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात—

महाभारत ही चमत्कारांची खाण, विचारवृक्षांचा बगीचा, सिद्धांतांचा सांठा, रसांचा समुद्र, विद्यांचें मूलस्थान, श्रेष्ठ शास्त्र, धर्माचें माहेरघर, वाङ्मयरत्नांचा कोश, काव्यग्रंथांचा राजा आहे. त्यानें ब्रह्मज्ञानाची मृदुता वाढविळी. चतुर-तेला शहाणी केलें. तत्त्वदर्शनाला गोडी आणली. कलांना कुशलता मिळवून दिली. सद्गुणांना चांगुलपणा आणला. महाभारतांत नाहीं तें त्रैलोक्यांत नाहीं. गीताप्रसंग हा भारतकमलांतील पराग आहे. वेदांच्या लोण्यांतून निघालेले तें ताजुक तूप आहे. चकोरांचीं पिलें चंद्रकिरणांतील कोमल अमृतकण वेंचतात त्याप्रमाणें वाचकांनीं ही भारतकथा मनानें सेवावी. आणि तिचें सेवन करितांना, भ्रमर जसे कमलाच्या पाकळ्यांना न दुखावितां पराग घेऊन जातात अशी, नाजुकता व चातुर्य प्रगट करावें. स्वतः मीहि गीतेचा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्नच करीत आहे. हें काम टिटवीनें समुद्र आटवूं पाहाण्यासारखें आहे. परंतु ईश्वरसामर्थ्याच्या शक्तीनेच मी तें करूं पाहतों. शिवाय कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें मजकडून हें काम करून घेण्याला सद्गुरु समर्थ आहेत.

संजय म्हणाला—राजा धृतराष्ट्रा—

कुरुक्षेत्रावर सैन्यांनीं उठाव केला तेव्हां असें वाटले कीं, कालकूट उसळलें, वडवानल पेटला, किंवा सागराचें शोषण झालें. पांडव—सेनापतीनें डोंगरी किल्यासारखे सेनाव्यूह रचिले. शंखनादानें पर्वतांतील दऱ्या दणाणून गेल्या. प्रत्यक्ष यमाला धाक पडला. ब्रह्मदेव व्याकूळ झाला. सर्वांना वाटलें कीं प्रलय-काळ आला ! अर्जुनाचा रथ हा पंख असलेल्या मेरुपर्वतासारखा दिसला. उगवत्या सूर्यापुढें नक्षत्रें लोपावीं त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाच्या शंखाच्या नादानें इतर सर्व आवाज लटके पडले. पृथ्वीच्या पाठीवर झालेल्या गडबडीनें शेष व कूर्म गोंधळून जाऊन, आपणावर आधारलेले पृथ्वीचें ओशें टाकून देण्याच्या बेतांत आले. पर्वत झोके खाऊं लागले. समुद्राच्या लाटा कैलासापर्यंत उसळल्या.

नक्षत्रांचा सडा पडतोसा वाटला. प्रलयकाळ आल्यासारखी भीति वाटली म्हणून कृष्णानें शंख वाजविण्याचें थांबविलें. प्रलयकाळच्या मेघांप्रमाणें योद्धे बाणांचा वर्षाव करूं लागले.

पण अर्जुनाच्या मनांत अकल्पित करुणा उत्पन्न झाल्यानें त्याच्या अंगांतील वीरवृत्ति लोपली. हें विपरीतच झालें नव्हे काय ? तपोबलानें ऋद्धीचें ऐश्वर्य प्राप्त व्हावें पण बुद्धीनेच भ्रम पावावें आणि सिद्धीला विसरून जावें, किंवा एखादा मंत्र घालतांना मांत्रिकच चांचरावा तशी अर्जुनाची गत झाली. कठीणहि लांकूड कोरणारा भुंगा कोवळ्या कळीमध्ये अडकून पडावा तसें हें झालें. पण ती परमात्म्याचीच माया होती म्हणून घडलें खरें. आणि मग अर्जुन सर्व विपरीतच बोलूं लागला. तो म्हणाला—

कौरवांना मारावें तर धर्मादि माझ्या भावांना मीं कां मारूं नये ? राज्य करून तरी काय करावयाचें ? वडिलांचें अहित चिंतावें तर जन्माला तरी कां यावें ? हें अयोग्य कृत्य मीं केलें तर, कृष्णा, तूंच उद्यां मला नांवें ठेवशील. तूं माझ्या हातचा जाशील. माझ्या पुण्याचा ओलावा नाहीसा झाला तर, आग लागलेल्या उपवनाला कोकिळ सोडून जातात तसा तूंच मला सोडून जाशील. सरळ वारेंनें जातांना सिंह आडवा यावा तसें हें युद्धाचें संकट आलें आहे म्हणून तें टाळलेलें बरें. लांकडावर लांकूड घासलें तर अग्नि उत्पन्न व्हायचाच. तीच गोष्ट भाऊबंधांच्या युद्धाची होय. युद्धाचा परिणाम म्हणून पापें समाजांत शिरतात, जसें कांहीं चव्हाट्यावर ठेवलेल्या बळीवर कावळ्यांनीं येऊन घाड घालावी. नखाच्या टोंकाला साप चावला तर सगळ्या अंगांत विष भिनतें त्याप्रमाणें या युद्धाच्या दोषानें आमचा कुलक्षय होईल. इतरांच्या कुळांनाहि हा संसर्गदोष आगीच्या झळीप्रमाणें बाधेल. अशानें मिळविलेलें राज्य म्हणजे नरकभोगच होय.”

अशा रीतीनें विपरीत बोलणारा अर्जुन, अधिकारभ्रष्ट राजपुत्राप्रमाणें किंवा राहून ग्रासलेल्या सूर्याप्रमाणें किंवा महासिद्धीच्या मोहानें ग्रासलेल्या तपस्व्याप्रमाणें, निस्तेज भासूं लागला व त्यानें धनुष्यबाण टाकून दिले.

(१ ल्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ ॐ नमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या
जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा
देवा तूंचि गणेशु । सकळमतिप्रकाशु
- २ आतां अभिनव वाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थकलाकामिनी
ते श्रीशारदा विश्वमोहिनी । नामिली मियां
- ३ जैसें डोळ्यां अंजन भेटे । ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे
मग वास पाहिजे तेथ प्रगटे । महानिधी
- ४ म्हणोनि जाणतेनें गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होइजे
जैसें मूळसिंचनें सहजें । शाखापल्लव संतोषती
- ५ आतां अवधारा कथा गहन । जे कळाकौतुकां जन्मस्थान
कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरूचें
ना तरी सर्व सुखाची आदि । जे प्रमेयमहानिधि
नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे
- ६ एथ चातुर्य शाहणें झालें । प्रमेय रुचीस आलें
आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ
- ७ तैसें व्यासमती कवळिलें । मिरवे विश्व
- ८ ना तरी नगरांतरीं वसिजे । तरी नागरचि होइजे
तैसें व्यासोक्तितेजें । धवळत सकळ
कीं प्रथमवयसाकाळीं । लावण्याची नव्हाळी
प्रगटे जैसें आगळी । अंगनाअंगीं
ना तरी उद्यानीं माधवी घडे । तेथ वनशोभेची खाणी उघडे
- ९ आतां भारतकमळपराग । गीताख्य प्रसंग
- १० जैसें शारदीचिये चंद्रकळे—। माजि अमृतकण कोंवळें
ते वेचिती मनें मवाळें । चकोरतलगें

- तियापरी श्रोतां । अनुभवावी हे कथा
 अति हळुवारपण चित्ता । आणूनियां
- ११ जैसे अमर पराग नेती । परी कमलदळें नेणतीं
 १२ कीं टिटिभू चांचुवरी । माप सूये सागरीं
 मी नेणत त्यापरी । प्रवर्ते एथ
- १३ तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें
 करूनि ध्यावें हें तुमतें । विनवित असें
- १४ तिये वेळे तो संजय बोले । पांडवलैऩ्य उचललें
 जैसें महाप्रळयीं पसरलें । कृतांतमुख
- १५ नातरी वडवानल सादुकला । प्रलयवातें पोखला
 सागर शोषूनि उधबला । अंबरासी
- १६ एकेकाचेनि मनोब्यापारें । हें विश्व होय संहरे
 १७ जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्ते
- १८ पतिव्रतेचें हृदय जैसें । पतीवांचूनि न स्पशें
 १९ आमचिया काजाचेनि पाडें । देखती आपुलें जीवित्व थोकडें
 ऐसे निरवाधि चोखडे । स्वामिभक्त
- २० आर्घाच समुद्र पाहीं । तेथ दुवाडमण कवणा नाहीं
 मग वडवानळ तैसेयाही । बिरजा जैसा
- २१ ते दोन्ही नाद मिनले । तेथ त्रैलोक्य बधिरीभूत जाहलें
 जैसें आकाश कां पडिलें । तुटोनियां
- २३ तेणें महाघोषगजरे । दुमदुमिताती गिरिकंदरें
 २३ कीं पाखांचा मेरु जैसा । रहंवर मिरवतसे तैसा
- २४ पाइक पाठीसीं घातला । आपण पुढां राहिला
 २५ जेणें नादें अंतक । गजबजला ठाके

- २६ तेथ तिन्ही लोक डळमळित । मेरु मांदार आंदोलित
समुद्रजळ उसळत । कैलासवरी
- २७ पृथ्वीतळ उलथों पहात । आकाश असे आसुडत
तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा
- २८ म्हणोनि विश्व सांवरलें । एन्हवीं युगान्त होतें वोडवलें
- २९ तो गाजत जंव आइकती । तंव उभेचि हियें घालिती
एकमेकांतें म्हणती । सावध रे सावध
- ३० वांटावावीण हांव बांधिती जुंझीं ।
जुंझाची आवडी धरिती । परी संग्रामीं धीर नव्हती
- ३१ ऐसी पुढील से घेत । तो सहजें जाणें हृदयस्थ
परि उगा असे निवांत । तिये वेळीं
- ३२ ऐसें गोत्रचि दोहीं दळीं । उदित जालें असे कळी
- ३३ तेथ मनीं गजबज जाहली । आणि आपैसी कृपा उपजली
- ३४ जिया उत्तमकर्ळींचिया होती । आणि गुणलावण्य आथी
तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें
नविये आवडीचेनि भरें । कामुक निजवनिता विसरे
मग पाडेंविण अनुसरे । भ्रमला जैसा
कीं तपोबळें ऋद्धी । पातलिया अंशे बुद्धी
मग तया विरक्ततासिद्धी । नाठवे ती
- ३५ देखा मंत्रज्ञ बरळ जाये । तेथ कां जैसा संचार होये
- ३६ जैसा चंद्रकरीं शिपिला । सोमकांत
- ३७ जैसें भ्रमर भेदी कोडें । भलतैसें काष्ठ कोरडें
परि कळिकेमाजि सांपडे । कांवळिये
तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । परि तें कमळदळ चिखूं नेणे
तैसें कठिण कांवळेपणें । खेह देखा

- ३८ तरी आम्हीं कां जन्मावें । कवणालागीं जियावें
जरी वडिलां यां चिंतावें । अहित मनें
पुत्रातें इच्छी कुळ । तयाचें कायि हेंचि फळ
जे निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपळें
- ३९ जरी आजि एथ ऐसें कीजे । तरी कणवाच्या मनीं उरिजे
- ४० तैसे दोष हे मूर्त । अंगीं वाजों असती पाहात
हें जाणतांही केविं एथ । प्रवर्तावें
- ४१ असता दीप दवडिजे । मग अंधकारीं राहाटिजे
तरी उजूचि कां अडखुळिजे । जयापरी
- ४२ जेथ नित्यादि क्रिया ठाके । नैमित्तिक क्रिया पारुखे
तेथ कवणा तिळोदकें । कवण अर्पी
- ४३ जैसा राजकुमर पदच्युत । सर्वथा होय उपहत
कां रवि राहुग्रस्त । कळाहीन
ना तरी महासिद्धिसंभ्रमें । जितिला तापस भ्रमें
मग आकळानि कामें । दीने कीजे

अध्याय दुसरा

पण चिखलांत रुतलेल्या राजहंसाप्रमाणे अर्जुन दीन झालेला पाहून श्रीकृष्णाने त्याच्याशी युक्तिवाद केला. तो म्हणाला—“अंधकाराने सूर्याला ग्रासवें, किंवा वाऱ्याने मेघाला भ्यावें, किंवा बेडकाने सर्पाला गिळावें तसें हें घडलेले दिसतें ! लढाईत ढिलेपणा ठेवला तर क्षत्रियांना अधोगतिच मिळते.” कृष्णाच्या बोलण्यांत कठोरपणा होता. पण आई रागाने मुलाला बोलली तरी तिच्या अंतःकरणांत मायाच असते, किंवा कडू औषधांत अमृतसिद्धि असते, तसें कृष्णाचें बोलणें होतें. तो म्हणाला—“तुला या वेळीं राजहंसाप्रमाणें पाणी व दूध वेगळें केलें पाहिजे. किंवा अग्नीच्या सहाय्यानें हिणकस काढून टाकून शुद्ध सोनें निवडून घेतात त्याप्रमाणें युक्तयुक्तविवेक केला पाहिजे. कोण कुणाला खरोखर मारतो ? ज्याप्रमाणें सावलीला शस्त्रानें वार लागत नाही, तसें या धर्मयुद्धांतली मारणें होय. भरलेली घागर पालथी झाली म्हणजे तिच्यांत पडलेलें सूर्यचिंब अदृश्य होतें म्हणून कांहीं मुळांतला सूर्य लोपत नाही. तसेंच युद्धांत शरीर पडलें तरी आत्मा अमरच राहतो. उत्पत्ति, स्थिति व लय हा एक गंगानदीप्रमाणें अखंड प्रवाहच आहे.

जगाचा क्रम रहाटगाडग्यासारखा किंवा सूर्याच्या उदयास्तासारखा चालूच राहणार. आकाराला आलेली सर्व सृष्टि जर मायेमुळेच भासमान होते तर कोणी मेल्यास त्याने हानि कसली ? युद्धांत दया-माया हें भलत्या ठिकाणी भलतें केल्यासारखें होय. दूध गाईचें असलें तरी तें पश्याला वंजें म्हणून सांगितलें तर सेवणें अयोग्य. मायाममताप्रेम ही गाईच्या दुधासारखी, पण धर्मयुद्धाचा उ्वर अंगांत भरल्यावर तें सर्व कुपथ्यच ठरतें.

हे तुझे वैरी आजच का सोयरे झाले ? ते पूर्वी तसे नव्हते काय ? बरे, युद्ध तरी तुला नवीन आहे काय ? तें नेहमींचेच आहे.”

अर्जुन म्हणाला—“आम्हांवर आलेलें हें कृत्य थोरांच्या नाशाचें आहे. ज्या आईबापांची सेवा करावी त्यांना कसें मारावें ? ज्या संतांना वंदनच करावें त्यांची निंदा कशी करावी ? भीष्म व द्रोण यांचा तर मी ऋणी आहे. त्यांचा वध करून का मी धनुर्विद्या भिरवावयाची ? त्याकरितां का त्यांनीं आम्हांला ती शिकविली ? भीष्म हा समुद्राप्रमाणें शांत, आकाशाप्रमाणें अमर्याद, आपला मनोधर्म न सोडणारा, आईप्रमाणें ममता करणारा आहे. आमच्यावर तर

त्याची विशेष कृपा. अशाला मारून इंद्रपद मिळाळें तरी नको. त्याहून भीक बरी, देशत्याग बरा. रक्तानें. माखलेलें सुख सेवन तरी कसें करावें ? माझ्या बुद्धीच्या डोळ्यांवर सारा आला आहे. म्हणून, देवा, तूंच सुविचार सांग. तूंच आम्हाला सर्व कांहीं आहेस. ”

तेव्हां वणव्यानें व्यापलेल्या पर्वतावर मेघवृष्टि व्हावी त्याप्रमाणें कृष्ण गंभीर व निष्ठुर वाणीनें म्हणाला—“ आश्चर्यच आहे ! जन्मांघाला वेड लागून तो सैरावैरा घावावा तसेंच तुझे शहाणपण धावत चाललें आहे. अरे ! हें त्रिभुवन तुझ्याचमुळें झालें आहे काय ? किंवा जन्ममृत्यु हे तूं उत्पन्न केलेस काय ? सृष्टि अनादिसिद्ध आहे आणि जन्ममृत्यूचा क्रम सतत सुरू आहे. तुझी भ्रांति गेली कीं हें सर्व अनित्य आहे असेंच तुला पटेल. मनुष्याच्या वयपरतवें त्याला अनेक दशा प्राप्त होतात, तथापि प्रत्येक अवस्थेबरोबर शरीर कांहीं नष्ट होत नाही. तीच गोष्ट चैतन्याचीहि आहे. हा भ्रम होतो तो इंद्रियांच्या कारणानें होतो. तीं अन्तःकरण ग्रासून टाकतात, सुखदुःखांचे अनुभव देतात, आवडी-निवडी शिकवितात. शिवाय इंद्रियांचे विषय तरी टिकाऊ कोठें आहेत ? ते-हि भंगुरच. राजहंस पाणी व दूध वेगळें करितो, सोनार सोन्यांतून हिणकस काढून टाकतो, दही घुसळलें म्हणजे त्यांतून लोणी निघतें, आणि मळलेलें धान्य वाऱ्यावर धरलें म्हणजे फोलपट उडून जातें; त्याप्रमाणें ज्या साधकांनीं विचार करून सार ओळखलें त्यांना शरीर हें अनित्य आहे असें कळतें. जें नित्य स्वरूप त्याचा घात होत नाही. अनित्याचाच होतो. शरिराचा नाश झाला तरी आत्म्याचा होत नाही. मांड्यांतलें पाणी सांडून सूर्यधिंब नाहीसें झालें तरी सूर्य नाहीसा होत नाही. फार तर आत्मा जुनें देहरूपी वस्त्र टाकतो व नवें घेतो इतकेंच. त्या आत्म्याचा घात शस्त्रानें होत नाही. तो जळत नाही, भिजत नाही, बुडत नाही, वाळत नाही. तो स्थिर व सर्वव्यापी राहतो. गंगेच्या पाण्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति व नाश यांचा क्रम अखंड आहे. तो क्रम रहाट-गाडग्यासारखा किंवा सूर्याच्या उदयास्ताप्रमाणें चालतो. जन्मांमुळें जो आकार येतो तो फार तर मृत्यूमुळें नाहीसा होतो. हा आकार मायाच उत्पन्न करते—जसें वाऱ्यानें पाण्यावर तरंग उठवावे. संत साधु तप करितात ते देहाकरितां नाही, तर आत्म्याकरितां. योग्यांची बुद्धि आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतांच तद्रूप होते.

मनुष्याला स्वधर्म टाकतां येत नाही. शिवाय स्वधर्मानें वागलें तर सर्व इच्छा पुऱ्या होतात, अपाय होत नाहीत. उजेडांत सरळ रस्त्यानें चाललें तर ठेच कशी लागेल !

तात्पर्य, हें युद्ध क्रमप्राप्त आहे, इतकेंच नव्हे तर तोंड उघडल्याबरोबर त्यांत अमृत पडावें तसें अनायासें तें आज प्राप्त झालें आहे. तें टाळशील तर लोक तुला नांवें ठेवतील. प्रेताला गिधाडें तोडतात तीच गत स्वधर्म सोडणाऱ्या मनुष्याची होते. तूं दयेमुळें परत फिरशील, पण तुझे शत्रू त्याचा अर्थ उलट करतील. तुझी सत्कीर्ति नाश पावेल. पर्वत वज्राला किंवा सर्प गरुडाला भितो त्याप्रमाणें हे कौरव आजवर तुला भ्याले. पण तूं पाठ फिरविलीस कीं तेच तुला पकडतील. म्हणून युद्ध कर. जिंकलेंस तर राज्य मिळेल, मेलास तर स्वर्ग मिळेल. मात्र युद्ध करशील तें स्वधर्म म्हणून कर. सकाम नको, फलाच्या आशेनें नको. ज्ञानमार्ग म्हणतात तो हाच.

याचाच एक पर्याय कर्मयोग हा आहे. कारण कर्मयोगामध्येंहि निष्कामता असते. त्यांत फलाची इच्छा टाकून दिलेली असते. निःस्वार्थी बुद्धि त्रिगुणापासून शुद्ध राहते. मांलिकाला भुतें बाधत नाहीत त्याप्रमाणें शुद्ध बुद्धीच्या मनुष्याला संसाराचें भय बाधत नाही. सद्बुद्धीचा महिमा तिच्या दुर्लभतेमुळें फार आहे, जसें परीस किंवा अमृत हीं दुर्मिळ असतात. वेदवचनाप्रमाणें चालणारेही लोक कर्मफलाच्या लोभापासून मुक्त नसतात. यज्ञ कां करावयाचा ? तर स्वर्ग-सुख मिळावें म्हणून ! पण कापराची रास करून पेटविली तर मुळांत काय राहिल ? किंवा अमृताचा हंडा लाथेनें पालथा केला तर काय लाभ ? फलाशा धरून केलेल्या वैदिक कर्माची तीच गत होय. एखाद्या स्त्रीनें सुंदर पक्वान्न करावें पण तें द्रव्याच्या आशेनें विकावें, मग त्या पक्वान्नाची गोडी तिला काय मिळणार ! तसेंच स्वर्गसुखाकरितां यज्ञादि केले म्हणजे हातचा धर्म मात्र आचरूनहि दवडला जातो. म्हणून वेदापेक्षां उपनिषदांतला धर्म अधिक घेण्यासारखा.

वेदांमध्ये अनेक प्रकारचे विधिनिषेध सांगितलेले असतात, पण त्यांतले आपल्याला हितकर तेवढेच घ्यावे. सूर्य उगवला म्हणजे प्रवाश्याला अनेक रस्ते दिसूं लागतात, पण त्यांतला हवा तोच एक तो घेतो. किंवा पृथ्वीवर हवें तितकें पाणी असलें तरी मनुष्य त्यांतलें आपल्या गरजेपुरतेंच घेतो. तात्पर्य,

कर्म टाकूं नये. कर्म करावें पण फलशा ठेवूं नये हाच सदाचार व कर्मयोग. कर्म चांगलें झालें तरी संतोष मानूं नये. उलट अर्धवट किंवा वाईट झालें तरी असंतुष्ट होऊं नये. अपूर्ण कर्म देखील ईश्वराला अर्पण केलें तर तें पुरेंच झालें नव्हे काय ? कर्माची पूर्णता-अपूर्णता हा हेतु नाही. ईश्वरसमर्पण हाच हेतु असावा खरा. अशा प्रकारच्या कर्मयोगांत मन व बुद्धि यांचा विरोध नसतो.

(१) निष्काम कर्माचरण म्हणजे बुद्धियोग, आणि (२) अहंकारयुक्त सकाम कर्माचरण-यांपैकी दुसरें कमी प्रतीचें होय. मात्र त्यांतूनच गेल्यानें पुढेंपुढें पहिलें हातून होऊं लागतें. सकाम कर्मांतून कर्तेपणाचा अहंकार आणि फलाशा हीं काढून टाकलीं म्हणजे उरते ती सहजस्थिति किंवा योगस्थिति होय. बुद्धियोगानेंच आनंद व अदृढपद हीं मिळतात. तीं मिळाल्यावर जुन्या ज्ञानाची उजळणी करावी लागत नाही, किंवा नवें ज्ञान मिळवावें लागत नाही. समाधि-सुखांत मग झालेला हाच स्थितप्रज्ञ होय. त्याच्या मनांतून काम हा सर्वस्वी गेलेला असतो व केवळ तृप्ति उरते. दुःखानें तो खिन्न होत नाही. उपाधि सुटल्यानें, भेदरहित झाल्यानें, त्याची बुद्धि स्थिर होते. त्याच्यामध्ये समता, सदयता या उदय पावतात. कांसवाच्या पायांप्रमाणें त्याला आपलीं इंद्रिये ताब्यांत घेतां येतात. आणि हें करणें अवश्य आहे. कारण, झाडाची पालवी खुडल्यानें झाड मरत नाही तर त्याच्या मुळांत घालण्याचें पाणी तोडल्यानेंच तें मरतें. इंद्रियविषयांपैकी जिभेच्या विषयांचा त्याग करणें सर्वांत कठीण. पण शेवटीं रसनेचाहि निग्रह करितां येतो. साधकाला ऋद्धिसिद्धि प्राप्त होतात. पण मांत्रिकानें जशी सावधागिरीनें हडळ दूर ठेविली पाहिजे, त्याप्रमाणें यम-नियमांचा अभ्यास करून इंद्रियांचें वर्चस्व प्रभावी होऊं देतां कामा नये. इंद्रिय-दमन करणारा हाच योगनिष्ठेला अधिकारी होतो. कर्मयोगी होऊं पाहणाऱ्यानें विषयांचे सूक्ष्महि संस्कार मनावर घडूं देऊं नयेत. काम म्हणजे इच्छा. तिच्या मागून क्रोध आलाच. क्रोधामागून मोह. त्यामुळें बुद्धि व्याकुळ होते व जन्मांधाप्रमाणें ती सैरावैरा धावूं लागते. लांकडाला एकदां ठिणगी लागली कीं पुढें भडका होणारच. म्हणून चुकूनहि व थोडेंहि विषयचिंतन होऊं देऊं नये. रागद्वेष नष्ट झाले म्हणजे मग इंद्रियांना विषयाचा स्पर्श झाला तरी तो बाधत नाही. सूर्यकिरण हे सर्व वस्तूंना स्पर्श करितात, तरी त्यामुळें सूर्य दूषित होत नाही. निवाऱ्याच्या ठिकाणीं दिवा असला तर त्याची ज्योत हालत नाही. उलट निश्चलतेची कल्पनाहि नसलेले मन शांत कसें राहणार ? पण ही

सावधगिरी कडेपर्यंत ठेवावी लागते. कारण वादळानें नाव बुडते ती केवळ नदीच्या पात्रांतच नाही, तर तीराला येऊन लागल्यावरहि तें बुडू शकते. यशस्वी कर्मयोगी हा मात्र समुद्रासारखा शांत असतो. समुद्र पावसाळ्यांत फुगत नाही, उन्हाळ्यांत तो कृश होत नाही. कर्मयोग्यापुढें ऋद्धिसिद्धीचें कांहीं चालत नाही. आत्मसुखाचा अनुभव आला कीं मग इतर सर्व त्याला तुच्छ वाटूं लागतें. इंद्रभुवनांत राहणारा मनुष्य भिल्लाची खोपटी तुच्छ मानीत नाही काय ? अमृताचा लभ झाल्यावर कांजीला कोण हात लावील ?

पण हें विवेचन अर्जुनाला आपल्या पथ्यावर पडल्यासारखें वाटलें. कारण त्या विवेचनांतून कर्माला गौणताच निष्पन्न होतेसें दिसतें. आणि कर्म नको तर मग युद्ध तरी कशाला ?

(२ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ तूं शूरवृत्तीचा ठावो । क्षत्रियांमाजि रावो
तुझिया लाठेपणाचा आवो । तिहीं लोकीं
- २ सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाड आथि कें जाहाला
- ३ हे आतांचि काय सोयरे । जाहले तुज
हृदयाचें दिलेपण । हें संग्रामी पतन जाण । क्षत्रियांसी
- ४ हे जुंझ नव्हे प्रमाद । एथ प्रवर्तलिया दिसतसे बाध
- ५ जेर्थांचिया कृपा लाहिजे वर । तेथेंचि मनें व्यभिचार
- ६ हें अपार जें गगन । वरी तयाही होईल मान
परी अगाध भलें गहन । हृदय याचें
- ७ आम्हां काय उचित । तें पाहतां न स्फुरे येथ
जे मोहें येणें चित्त । व्याकुळ माझें
- ८ तरी उचित काय आम्हां । जें व्यभिचरेना धर्मा
तें झडकरी पुरुषोत्तमा । सांग आतां

- ९ हें सकळ कुळ देखोनी । जो शोक उपनलासे मर्नी
तो तुझिया वाक्यावांचुनी । न जाय आणिकें
- १० ना तरी आयुष्य पुरलें आहे । तरी औषधें कांहीं नोहे
एथ एकचि उपेगा जाये । परमामृत
- ११ तेथ सुदशनांची द्युती । तेची विद्युलता झळकती
- १२ जैसा ग्रहातें पंचाक्षरी । अनुमानी कां
- १३ जैसें मातेच्या कोपीं थोकलें । खेह आर्था
- १४ तूं जाणता तरी म्हणविसी । परी नेणिवेतें न सांडिसी
आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति
- १५ अनादिसिद्ध हें आषवें । होत जात स्वभावें
- १६ तैसीं चैतन्याच्या ठायीं । इथें शरीरांतरें होती जाती पाहीं
- १७ जयां विषयांच्या ठायीं । एकनिष्ठता कहीं नाहीं
तेथ दुःख आणि कांहीं । सुखही दिसे
- १८ मृदु आणि कठिण । हे स्पर्शाचे दोनी गुण
जे वपूचेनि संगें कारण । संतोषखेदां
भ्यासुर आणि सुरेख । हें रूपाचें स्वरूप देख
जे उपजवी सुखदुःख । नेत्रद्वारें
- १९ तैसाचि द्विविध रस । उपजवी प्रीतित्रास
म्हणूनि हा अपभ्रंश । विषयसंग
- २० तैसें विचारितां निरसलें । तें प्रपंचु सहजें सांडवलें
मग तत्त्वतां तत्त्व उरलें । ज्ञानियांसी
- २१ शस्त्रें हाणितलिया छाया । जैसी आंगीं न रूपे
- २२ ध्यान याचिये भेटी । उत्कंठा वाहे
- २३ जे आदि स्थिति अंत । हा निरंतर असे नित्य
जैसा प्रवाह अनुस्यूत । गंगाजळाचा

- २४ उपजे तें नाशे । नाशिलें पुनरपि दिसे
 हें घटिकायंत्र तैसें । परिभ्रमे गा
 नातरी उदोअस्त अपैसे । अखंडित होत जात जैसे
 हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जर्गी
- २५ तैसें सकळ हें मूर्त । जाण पां मायाकारित
 जैसें आकाशीं विवत । अभ्रपटळ
- २६ तें विश्वात्मक तूं पाहीं । चैतन्य एक
 इयाचेनि स्वभावें । हें होत जात आघवें
- २७ वायांचि व्याकुळकार्यी । आपुला निजधर्म पाहीं
 जो आचरितां बाध नाहीं । कवणे काळीं
- २८ तयापरी पार्था । स्वधमें राहाटतां
 सकळ कामपूर्णता । सहजें होय
- २९ क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे । तैं जुंझ ऐसें लाहिजे
- ३० पूर्वजांचें जोडलें । आपणचि होय धाडिलें
- ३१ म्हणोनि स्वधर्म हा सांडशील । तरी पापा वरपडा होसील
- ३२ जाणतेनि तंबाचि जिवावें । जंब अपकीर्ति आंगा न पवे
- ३३ लोक सायासेंकरुनि बहुतें । वेंचितीं आपुलीं जीवितें
 परी बाढविती कीर्तिंतें । धनुर्धरा
- ३४ दिगंतींचे भूपति । भाट होऊनि वाखाणिती
- ३५ तें अगाधणपण जाईल । मग हीनत्व अंगा येईल
- ३६ नातरी रणीं एथ । जुंझतां वेंचलें जीवित
 तरी स्वर्गसुख अनकळित । पावसील
- ३७ अमृतें तरीची मरिजे । जरी विषेसीं सेविजे
 तैसा स्वधर्मीं दोष पाविजे । हेतुकपणें

- ३८ सुखी संतोषा न यावें । दुःखी विषादा न भजावें
- ३९ जैसे वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्रांचा वर्षाव साहिजे
परी जैतेंसी उरिजे । अचुंबित
- ४० जैसी दीपकळिका धाकुटी । परी बहु तेजातें प्रगटी
तैसी सद्बुद्धि हे थेंकुटी । म्हणों नये
- ४१ तैसी दुर्लभ सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि
देखें कामनाअभिभूत । होऊनि कर्म आचरत
ते केवळ भोगी चित्त । देऊनियां
- ४२ जैसी रांधवर्णी रससोय निकी । करूनिया मोलें विकी
तैसा भोगासाठीं अविवेकी । धाडिती धर्म
- ४३ जरी वेदें बहुत बोलिलें । विविध भेद सूचिले
तन्ही आपण हित आपुलें । तेंचि घेपे
- ४४ जैसा प्रगटलिया गभस्ती । अशेषही मार्ग दिसती
तरी तेतुलेही काय चालिजती । सांग मज
- ४५ परी कर्मफळीं आस न करावी । आणि अकर्मि संगती न व्हावी
- ४६ आचरतां सिद्धी गेलें । तरी काजाचि कीर आलें
परी ठेलयाही सगुण जाहलें । ऐसेंचि मानी
- ४७ अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें
जेथें मन आणि बुद्धीचें । ऐक्य आथि
- ४८ तो कर्मी तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती
- ४९ म्हणे अर्जुना परियेसी । जो हा अभिलाष प्रौढ मानसी
तो अंतराय स्वसुखेंसी । करीत असे

- ५० जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण चंद्र का जैसा
अधमोत्तम प्रकाशा । माजि न म्हणे
ऐसी अनवच्छिन्न समता । भूतमात्रीं सदयता
आणि पालट नाही चित्ता । कवणे वेळ
- ५१ जैसी बरिवरी पालवी खुडिजे । आणि मुठीं उदक घालिजे
तरी कैसेनि नाश निपजे । तथा वृक्षा
- ५२ जयातें अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी
जे मनातें सदा मुठी । धरूनि आहाती
- ५३ जैसा का विषाचा लेश । घेतलिया होय बहुवस
- ५४ विषयाची शंका घात करी अशेखा । विवेकजाता
- ५५ जैसे जात्यंधा पळणी पावे । मग तें काकुळती सैरा धावे
तैशी बुद्धीसि होती भंवे । धनुर्धरा
- ५६ चैतन्याच्या भ्रंशी । शरीरा दशा जैसी
तैसें पुरुषा बुद्धिनाशी । होय देखें
- ५७ इंद्रियार्थी उदासीन । आत्मरसेंचि निर्भिन्न
जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असें
- ५८ जैसा निर्वातीचा दीप । सर्वथा नेणें कंप
तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूप । योगयुक्त
- ५८ जेथ शांतीचा जिव्हाळा नाही । तेथ सुख विसरोनि न
रिधे कांहीं । प्रापियाच्या ठायीं मोक्ष न वसे
- ५९ म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें
- ६० तैसीं प्राप्तेही पुरुषें । इंद्रियें लाळिलीं जरी कौतुकें
तरी आक्रमिला जाण दुःखें । सांसारिकें

- ६१ तैसीं इंद्रियें अपैती होती । जयाचें म्हणितलें करिती
तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पातली असे
- ६२ देखे ऋद्धि सिद्धि तयापरी । आली गेली से न करी
तोचि गुंतला असे अंतरीं । महामुखी
- ६३ पार्था हें नवल पाहीं । जेथ स्वर्गसुखा लेखणी नाहीं
तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्राकृता हाती
- ६४ तो अहंकारानें दवडूनी । सकळ काम सांडुनी
विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजी

अध्याय तिसरा

अर्जुन म्हणाला—कर्म आणि कर्ता हे उरुं न दिले तर युद्ध कोठे उरते ? कृष्णा, खरोखर तुझ्या भाषणाने गोंधळच उत्पन्न केला. आंधळ्याला आड-मार्गात घालावे तशी तुझ्या या विवेचनाची फलश्रुति दिसते. पण मला बन-विण्याचा तर तुझा विचार नाही ? मी मतिमंद पाहून मुद्दाम सोपे अवघड करून सांगतोस की काय ? मी अमृताचा समुद्र पाहून त्याच्या कांठाशी आलों, पण माझी तळमळ तशीच राहू पाहाते.

तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाला—अरे, मी निष्काम कर्मयोग सांगत असतांना मध्येच सहज ज्ञानयोग सांगितला इतकेंच. अन्नाच्या स्थिती दोन. तयार करण्याची व तयार झाल्याची. दोन्ही प्रकारच्या अन्नाच्या जेवणांत शेवटी सारखीच तृप्ति असते. कर्मयोग व ज्ञानयोग ही दोन साधने खरी, पण त्यांचे साध्य एकच आहे. फरक हा की, त्या साधनांचा उपयोग करणारांची योग्यता कमीअधिक असणे शक्य असते. या योग्यताभेदाचे उदाहरण हे की, पक्षी थेट जाऊन उंच फळावर एकदम झडप घालू शकतो, पण मनुष्याला झाडावर चढून एका फांदीवरून दुसरीवर, दुसरीवरून तिसरीवर, चढून जावे लागते. ज्ञानयोगी हे या पक्षासारखे होत, पण कर्मयोगी हा त्या मनुष्यासारखा ठरतो. कारण त्याला कांहीं कांहीं आचार पाळावे लागतात; यामुळे पूर्णतेचे फळ पदरांत पडण्याला त्याला विलंब लागतो व साधनांचा तर क्रम असतो ! नदी पार होणाराला नावेत बसून हळूहळू जाऊनच तीर गांठावे लागते ना ?

जोपर्यंत निरिच्छता लाभली नाही तोपर्यंत कर्म राहाणारच. निष्कर्म होण्याची इच्छा ठीक, पण विहित कर्मे टाकणे मात्र अयोग्य. इच्छेने कर्म केले म्हणून ते घडत नाही आणि सोडल्याने ते सुटत नाही. शरीराबरोबर कर्म आलेच. कारण शरीर हे त्रिगुणांच्या आधीन आहे. इंद्रियांचे नित्य कर्म चालूच राहाणार. शरीराच्या आश्रयाने असणारांना कर्मत्याग शक्य नाही. कर्म हे परतंत्र असते. आपण रथावर बसलो आणि रथ आपल्या स्वाधीन असला, तरी रथाच्या हालचालीमुळे आपणाला प्रवास घडतोच. शरीराचा त्याग नाही तोपर्यंत कर्माचाहि त्याग नाही. कर्म टाकणारे हे कर्मेन्द्रिय प्रवृत्तीचा निरोध करून ती गोष्ट, म्हणजे कर्मत्याग, घडवून आणू पाहातात. पण त्यांत परिश्रम आलेच

आणि व्यर्थ डौल मात्र दिसला. म्हणून बाहेरून तरी लोकांप्रमाणे कर्मव्यवहार करित असावे, आणि अंतरंगांत मात्र निश्चल व परमात्मस्वरूपांत गढून जावे. कमलाप्रमाणे पाण्यांत राहावे पण अंग भिजूं देऊं नये. इतर चार लोकांसारखेच कर्मयोग्यानें दिसावे. विहित कर्मे टाकून कर्मातीत होतांच येत नाही. म्हणून शास्त्रोपदिष्ट कर्म करावे. शास्त्रोक्त स्वधर्माचरणानेच मोक्ष मिळतो. स्वधर्माचरण हेंच नित्य यज्ञयाजन होय. तो स्वधर्म आचरीला जात असतां पाप लागत नाही. पण स्वधर्माचरण सुटले म्हणजे मात्र दुष्कर्माकडे प्रवृत्ति होते. ईश्वरानें भूतें उत्पन्न करितांना त्यांना आधार म्हणूनच प्रथम वर्णानुसार कर्म व स्वधर्म सांगितला. आणि स्वधर्माचरण केलें म्हणजे मग व्रत, नियम, योगसाधन, तीर्थयात्रा, मंत्रतंत्र हीं नकोत. इतर देवतांचें भजन पूजन नको. स्वधर्मच कामधेनूप्रमाणें सर्व मनोरथ पूर्ण करितो.

स्वधर्मरूपी पूजेनें देवतांना आराधिलें म्हणजे त्या देवता योगक्षेम चालवितात, सत्ता मिळवून देतात, आकांक्षासिद्धि सुलभ करितात, दैव अनुकूल करून देतात. पण स्वधर्मानें देवांना न भजणाऱ्याला याच्या उलट फळ मिळतें. त्याला स्वाधीन भोगहि उपभोगतां येत नाहीत. स्वधर्मलोप हा आयुष्य संपण्यासारखें किंवा दिवा मालविण्यासारखें आहे. त्यामुळे आत्मस्वातंत्र्यहि नष्ट होतें. स्वधर्मापासून च्युत होणाराला पापें घेरतात. पण स्वधर्माचरण करणें तेंहि निर्हेतुक असावे. यज्ञपुरुषाला व पितरांना नैवेद्य अर्पून उरेल तें अन्न खावें. तें अमृतासारखें दोषहारक व पुष्टिकारक होतें. द्रव्याचा व्ययहि असाच करावा. म्हणजे देह हाच आपण आहों असें मानून अहंकारानें सुखोपभोग घेऊं नयेत. ती यज्ञसामग्रीच समजावी. अन्न हें ब्रह्मरूपच होय. पण अन्न उत्पन्न करणारा पाऊस यज्ञकर्मांमुळे प्रगट होतो हें न ओळखून अहंकारानें सुख भोगणाराचा जन्म व कर्म निष्फळ होय. अजागलस्तनाप्रमाणें निरूपयोगी. पूर्वकर्मानुसार मिळालेला जन्म या जन्मा विहित कर्मानेच घालवावा. आत्मज्ञान करून घेतल्यानें कर्माचा संबंध राहूनहि तो सुटल्यासारखा असतो. आत्मानंद झाल्यावरही कर्म उरतें पण खटपट संपते. पूर्वीं जनकादिकांनीं असेच केलें. कारण त्यांना लोकांना योग्य वळण लावावयाचें होतें. अशाच रीतीनें ज्ञानी पुरुष हे अज्ञानी लोकांना (आंधळ्याला संभाळून चालवावे त्याप्रमाणें) पुढें नेतात. कारण ज्ञानी लोकांनीं हें केलें तर तें इतर कोण करील ! धर्म तरी अशाच ज्ञानी लोकांच्या आचरणावरून ओळखा-

बयाचा असतो म्हणूनहि कर्म अवश्य. स्वतः मी परमेश्वर असूनहि आपलें कर्म करितोंच ना ? पाहाणाराला वाटेल की मीहि जसा कांहीं एखादा फलार्थी पुरुषच आहे. पण माझा खरा हेतु प्राणिसमूहाला मार्ग दाखवून त्यावर नीट ठेवावें हा असतो. मी मनांत आणलें तर मला स्वस्वरूपांत निमग्न होऊन राहतां येईलच की नाही ? परंतु मी करितों तें लोकांकरितां. समर्थ व ज्ञानी लोकांनीहि परोपकारबुद्धीनें असेंच करावें. कर्म करण्यांत माणसाची उत्सुकता तर अशी दिसावी की, कोणाला वाटेल की हा तें कर्म फलाशेनें करितो. पण वस्तुतः मात्र तसें नसावें. अज्ञानी लोकांना नैष्कर्म्याचा उपदेश करूंच नये. त्यांच्या जवळ सत्कर्माची स्तुति करावी व त्यांना तें प्रत्यक्ष करूनहि दाखवावें. मात्र त्याला गूढ तत्त्वज्ञान सांगूं नये. कारण तें त्याला समजणार नाही. या सर्वां-विषयीं सूर्याचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवावें. कर्तव्यबुद्धीनें कर्म करणें वेगळें आणि अहंकारबुद्धीनें त्यांतच बद्ध होणें वेगळें. ही बद्धता अभिमानानें येते. आतां मूर्खाना ही गोष्ट पटत नाही. प्रेताहार्ती रत्न दिल्यासारखी त्या उपदेशाची अवस्था होते हें वेगळें. पण मुख्य मर्म आहे तें हें की, कौतुकानेंहि इंद्रियांचे लाड करूं नयेत. कारण कौतुकानें म्हणून कोणी सापाबरोबर खेळला, वाघाची संगत केली, विष पिऊन पाहिले, तर काय होईल ? आगीशीं कधी तरी खेळावें काय ? केवळ स्वतःच्या देहाचें पोषण करणें हा उघड उघड आत्मघात ठरतो. सभ्य दिसणारे चोर बरोबर येऊन सोबत करितात असें प्रथम दिसतें, परंतु गांवाची शीव ओलांडून गेलांत की तें घाला घालणारच. माशाला आमिष दिसतें पण गळ दिसत नाही. तसेंच विषयलालसेचें आहे. त्यानें स्वधर्माचा जिव्हाळा नासतो. केव्हांहि स्वधर्माचरण हेंच श्रेयस्कर. एखादा परधर्म मोहक दिसेल, पण लोकाचें घर सुंदर दिसलें म्हणून आपली सत्तेची गवताची झोंपडी मोडून टाकावी काय ? दुसऱ्याची स्त्री सुंदर दिसली तरी आपल्या धर्मपत्नीबरोबर संसार करणें हेंच योग्य नव्हे काय ? दुसऱ्याचा धर्म त्याचा त्याला विहित असेल, पण त्याचें आपणाला काय ? स्वधर्म हा, त्यांत प्राण खर्ची पडले तरी, इहपरलोकदृष्टीनें पाळणेंच युक्त. ”

अर्जुन म्हणाला—“हें सर्व खरें तर ज्ञानी देखील कित्येक वेळां स्वधर्म सोडून भलत्या वाटेनें गेलेले कां दिसतात ? म्हणजे इकडे पाप चुकविण्या-करितां म्हणून पुण्यसमजून भलतेंच कां करितात ? तें पापच येऊन त्यांना चिकटतें असें कां व्हावें ? ”

श्रीकृष्ण म्हणाला—हैं सर्व कामक्रोधाचा वरपगडा न टळल्यामुळें होतें. ज्ञानाच्या ठेव्यावरील सर्प, किंवा विषयरूप दरीमध्ये राहणारे वाघ, किंवा मजनरूप मार्गावरील वाटमारे मांग, किंवा मार्गावरील दगड, किंवा गांव आंत डांभून ठेवणारे गांवकुसू, असे हे कामक्रोध आहेत. अविद्येनें ते उत्पन्न होतात. आणि ते जीविताचे शत्रु ठरतात. तथापि मृत्युलोकांत त्यांची फार चहा होते. ही अविद्या म्हणजे भ्रांति, तीच तृष्णेला जगविते. तसाच दंभ. त्यालाहि कामक्रोधांनीं प्रसिद्धीला आणला व त्यांनींच शांतीला नागविली. आणि तिच्या वस्त्रभूषणांनीं मायारूप मांगीण सजविली. त्यांनींच हृदयांत त्रिविध तापांचे निखारे पसरवून संतोष व आनंद नाहीसे केले. हे कामक्रोध जीवात्म्याला चिकटून राहातात म्हणून आवरत नाहीत. पहावें तर त्यांच्या हातीं शस्त्र नाही, मग त्यांनीं कसें मारावें ? पण मारतात खरे. किंवा त्यांच्या हातीं दोर नाहीत असें असतां ते ज्ञानी लोकांचीहि मान एखादे वेळ हटकून मुरगळतात. शुद्ध उपाधिरहित ज्ञान, म्हणजे कामक्रोधापासून अलिप्त ज्ञान, असें हुडकूं गेलें तरी सहसा सांपडत नाही, काय करावें ? म्हणून कोंडा—टरफल प्रयत्न करून काढून टाकावे तेव्हांच बीज हातीं येतें, त्याप्रमाणें या कामक्रोधांना जिंकावें तेव्हांच ज्ञानाच्या प्राप्तीची इच्छा करावी. आणि मन स्थिर करून बुद्धि मोकळी करणें हा याला उपाय होय. कामक्रोध गेले म्हणजे ब्रह्मप्राप्तिरूप स्वराज्य दूर नाही.

(३ च्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ आतां संपलें म्हणों पां आघवें । विवेकाचें
- २ जैसें आंघळें सुइजे अब्हांटा । कां माजवण दीजे मर्कटा
- ३ मी आधींचि कांहीं नेणें । वरी कवळिलों मोहें येणें
- ४ आम्हीं तनुमनजीवें । तुझिया बोला वोठंगावें
आणि तुवांचि ऐसें करावें । तरी सरलें म्हणें

५ नातरी झकवीत आहासी मातें । कीं तत्त्वचि कथिसी ध्वनितें
 हें अवगमितां निरुतें । जाणवेना
 म्हणोनि आइके देवा । हा भावार्थ आतां न बोलावा
 मज विवेक सांगावा । म्हाटा जी
 तैसें सकळार्थभरित । तत्त्व सांगावें उचित
 परी बोधे माझे चित्त । जयापरी

६ देखें सकळार्थांचें जियालें । आजी पुण्य यशासि आलें
 हे मनोरथ जाहले । विजयी माझे

७ हे मार्ग तरी दोनी । परी एकवटती निदानी
 जैसी सिद्धसाध्यभोजनी । तृप्ति एक
 तैसी दोनीही मतें । सूचिती एका कारणातें
 परी उपास्ति ते योग्यते । अधीन असे

८ जंव निरार्तता नाही । तंव व्यापार असे पाहीं

९ म्हणोनि आइके पार्था । जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था
 तथा उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे

१० तरी स्वभाव काय निमाले । इंद्रियांचे ?
 देखें रथीं आरूढिजे । मग जरी निश्चळ बैसिजे
 तरी चळ होऊनि हिंडिजे । परतंत्रा

११ म्हणवुनि संग जंव प्रकृतीचा तंव त्याग न घडे कर्माचा
 ऐसियाहि करूं म्हणती तयांचा । आग्रहचि उरे

१२ कामनामात्रें न घेपे । मोहमळें न लिपे
 जैसें जळीं जळें न शिंपे । पद्मपत्र

१३ मानसा नियम करीं । निश्चळ होयें अंतरीं
 मग कर्मेद्रियें व्यापारी । वर्ततु सुखें

- १४ देखें अनुक्रमाधारे ! स्वधर्म जो आचरे
तो मोक्ष तेणें ब्यापारें । निश्चित पावे
स्वधर्म जो बापा । तोचि नित्ययज्ञ जाण पां
- १५ तुम्हीं स्वधर्मयज्ञीं यजावें । अनायासें
- १६ तुम्ही देवांतें भजाल । देव तुम्हां तुष्टतील
ऐसी परस्परें घडेल । प्रीति जेथ
- १७ तेथ तुम्ही जें करूं म्हणाल । तें आपैसें सिद्धी जाईल
बांछितही पुरेल । मानसींचें
- १८ जैसे ऋतुपतींचें द्वार । वनश्री निरंतर
वोळगे फळभार । लावण्येसी
ऐसे समस्त भोगभरित । होआल तुम्ही अनार्त
जरी स्वधर्मैकनिरत । वर्ताल बापा
- १९ तैसा स्वधर्म जरी लोपला । तरी सर्व सुखाचा थारा मोडला
- २० तैसी निजवृत्ति जेथ सांडे ।। तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे
म्हणउनि निजवृत्ति हे न सांडावी । इंद्रियें बरळों नेदावी
देखा विहित क्रियाविधि । निर्हेतुका बुद्धि
- २१ म्हणोनि स्वधर्में जें अजें । तें स्वधर्मैचि विनियोगिजे
मग उरे तें भोगिजे । संतोषेंसीं
- २२ हें संपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें
मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं
- २३ हां गा शरीर जरी जाहलें । तरी कर्तव्य बोधें आलें
मग उचित कां आपलें । वोसंडावें
- २४ परिसपां सब्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची
खंती करिती कर्माची । ते गांवडे गा

- २५ जैं तो आत्मबोधें तोषला । तरी कृतकार्य देख जाहला
- २६ तृप्ति जालिया जैसी । साधनें सरती आपैसी
देखें आत्मतुष्टी तैसी । कर्म नाही
- २७ देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले
तयांही कर्तव्य असे उरलें । लोकालागीं
- २८ एथ वडील जें जें करिती । तथा नाम धर्म ठेविती
तोचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ
- २९ देखें फळाचिया आशा । आचरे कामुक जैसा
कर्मीं भर होआवा तैसा । निराशाही
- ३० मार्गाधारे वतावें । विश्व हें मोहरे लांवावें
अलौकिक नोहावें । लोकांप्रति
- ३१ देखें पुढिलाचें बोझें । जरी आपुला माथां घेइजे
तरी सांगें कां न दाटिजे
- ३२ तरीं उचितें कर्म आघवी । तुवां आचरोनि मज अपावीं
परी चित्तवृत्ति विन्यसावी । आत्मरूपीं
- ३३ तुवां शरीरपरा नोहावें । कामनाजात सांडावें
मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ
- ३४ जर्गीं कीर्ति रूढवीं । स्वधर्माचा मान वाढवीं
इया भारापासोनि सोडवीं । मेदिनी हे
- ३५ म्हणोनि इंद्रियें एकें । जाणतेनि पुरुखें
लाळावींना कौतुकें । आदिकरूनी
- ३६ म्हणूनि केवळ देहभरण । ते जाणें उघडी नागवण
- ३७ देखें इंद्रियां काम असे । तो लावी सुखदुराशे
- ३८ अगा स्वधर्म हा आपुला । जरी का कठिण जाहला
तरी हाचि अनुष्ठिला । भला देखें

- ३९ येरु आचार जो परावा । तो देखतां कीर बरवा
परी आचरतेनि आचरावा । आपुलाचि
- ४० तरी लोकांचीं धवळारें । देखोनियां मनोहरें
असर्ती आपलीं तणारें । मोडावीं केवीं
- ४१ हें असो वनिता आपुली । कुरूप जरी जाहली
तन्ही भोगितां तेचि मली
- ४२ म्हणोनि आणिकांसी जें विहित । आणि आपणपेयां अनुचित
तें नाचरावें जरी हित । विचारिजे
- ४३ तरी हे काम क्रोध पाही । जयांतें कृपेची सांठवण नाहीं
- ४४ जयांसी भुकेलिया आमिषा । हें विश्व न पुरेचि घांसा
कुळवाडी यांचि आशा । चाळीत असे
- ४५ जे लोकत्रयांचें भातुकें । खेळतांचि खाय कवतिकें
तिच्या दासीपणाचेनि बिकें । तृष्णा जिये
- ४६ साध्वी शांति नागबिली । मग माया मांगी शृंगारिली
तियेकरवीं विटाळविली । साधुवृंदें
- ४७ इहीं संतोषवन खांडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिले
आनंदरोप सांडिलें । उपहूनियां
- ४८ हे चैतन्याचे शेजारीं । बसती ज्ञानाच्या एकाहारीं
म्हणोनि प्रवर्तती महामारी । सांवरतीना
- ४९ मग मनाची घांव पारुषेल । आणि बुद्धीची सोडवण होईल
इतुकेनि थारा मोडेल । या पापियांचा
- ५० तैसे रागद्वेषी जरी निमाले । तरी ब्रह्मींचें स्वराज्य आलें

अध्याय चवथा

सुस्वर, सुवास, सुगंध, सुसुचि या सगळ्यांचा योग एकत्र यावा तसा हा गीतोपदेशप्रसंग आहे. पण अर्जुनहि तसाच सुदैवी खरा. कारण असा उपदेश करण्याला त्याला श्रीकृष्ण लाभला.

श्रीकृष्ण म्हणाला - या निष्काम कर्मयोगाला फार जुनी परंपरा आहे. तो कांहीं आज नव्याने कोणाला सुचलेला नाही. पण अलीकडे झाले काय की, परंपरागत ज्ञानाचा विसर लोकांना पडला. बुद्धि आडमार्गाला निघाली. देहादि प्रपंच प्रिय वाटू लागला. तसे नसते तर आज हा उपदेश तरी कशाला करायला द्यावा होता ? हा मोह इतका कसा वाढला तें कळत नाही. पण त्यामुळे निष्काम कर्मयोग नष्टप्राय झाला इतकें माल खरें. तथापि आतां अर्जुना तुझ्यावर माझे प्रेम, तूं माझा प्राण किंवा जीवनकला, म्हणून आज तो तुला सांगतो. आणि तोहि अशा युद्धाची गर्दी भोवती असतांना !

अर्जुन म्हणाला-देवा ठीकच आहे. एखादी आई जर आंधळ्या मुलाला प्रसवली तर जन्मभर त्याचा त्रास तिलाच भोगावा लागणार. म्हणून ती डोळस मुलाचीच इच्छा करिते. तसेच पांगळ्या मुलाविषयीहि. म्हणून मला ज्ञानाचा उपदेश करणे हें तुलाहि प्राप्तच आहे. पण, देवा, एक सांग की, पूर्वयुगी कर्मयोगाचा उपदेश ज्या तूं केलास तोच तूं आज मजजवळ आहेस याची संगति कशी लावायची ?

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला-ठीक ! जे तुला कळत नाही तें हेंच बघ. कारण अरे, तूं काय मी काय त्या पूर्वयुगांतहि होतोचना ! आणि त्यानंतर आजवर मध्यंतरी मी कितीतरी जन्म घेतले ? पण बाबा यांत तुझा तरी दोष काय ? कारण या सर्वांचें मला स्मरण आहे. तुला मात्र नाही. पुनः पुनः जन्माला येणें हें मीच माझ्या मायेनें करणारा आहे. आरशामुळे दोन रूपे दिसावी तसें माझे मूलरूप निर्गुण असतां, विशेष हेतूनें व कार्याकरितां, मी सगुण रूप घेतों तें या मायेच्या आरशांत दिसतें. आणि मला तरी हे जन्म पुनः पुनः कां ध्यावे लागतात ? तर अधर्म बळावतो, त्याचा पराभव करून पुनः पुनः धर्माची स्थापना करावी लागते. म्हणून माझ्या पुनर्जन्मानें अधर्म नष्ट होतो. अज्ञान लुप्त होतें. दोषांचे सर्व सत्तासामर्थ्य नाहीसें होतें. साधूंना फिरून मान येतो.

धर्म व नीति यांची संगत जुळते. आणि सज्जनांच्या घरावर सुखाची ध्वजा फडकू लागते. सर्वत्र अविचाराची काजळी झाडली जाऊन विवेकदीप तेजस्वी होतो. सात्त्विक भक्तांचा उत्कर्ष होतो. या माझ्या कर्मांत माझा काही अंतस्थ स्वार्थ असला तर तो इतकाच. हाच माझाहि कर्मयोग. मग ज्ञानी आत्मसंतुष्ट भावनानिष्ठ व पवित्रतेचें माहेरघर असे जे असतात ते मद्रूप होतात, आणि इतर साधनोपाय टाकून देतात. उलट अशा माझ्या भक्तावर मीहि तसेंच प्रेम करितो. मनुष्याचा स्वाभाविक कल माझी भक्ति करण्याकडेच असतो. परंतु भेदबुद्धि नष्ट न झाल्यामुळे इतर देव व देवी त्याला दिसू लागतात, आणि त्यांचीच उपासना तो यथाविधी करू लागतो. आतां हें चूक असलें तरी मी साक्षीभूत राहून त्यांच्या सद्भावनेला अनुसरून त्यांला इष्ट प्राप्ति करून देतोच. अशाच दृष्टीनें मी गुणकर्मानुसार चातुर्वर्ण्य उत्पन्न केले. पण मी हें करणें अटळ किंवा अनिर्वाह्य म्हणून मात्र केले नाहीं, तर तें वरील कारणामुळे स्वेच्छेनें केले. करणार काय ? कारण ज्ञानी ज्ञानी म्हणविणारांना देखील काय करावें काय न करावें याचा भ्रम उत्पन्न होतो. आणि ते क्वचित् अवांतर कर्माकडे वळतात. खोल्या नाण्यानें खऱ्याची भूल उत्पन्न करावी तसें हें होतें खरें. तोंडानें म्हणतात 'आम्ही कर्मातीत आहों' आणि भ्रमामुळे प्रत्यक्ष कर्माच्या पाशांत सांपडतात ! यामुळे मूळ विश्व आकाराला आणणारा व त्याचें कर्म याला ते विसरतात. वर्णाश्रम कर्म, निषिद्ध कर्म, यांची ओळख झाली म्हणजे कर्म सहजच होत असतां हि त्यांत मनुष्य गुंतत नाहीं. एरव्ही कर्मव्याप्ति फार गहन असल्यामुळे मनुष्य त्यांत गुंतून पडतो. फलाशा सोडून, मी कर्म करीतच नाहीं अशा बुद्धीनें कर्म करितो तो ज्ञानी होय. आपणा स्वतःचें किंवा सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहिलें असतां पाण्यांतले ते आम्ही नव्हे, आम्ही आपल्या ठिकाणीं वेगळेच आहों हें जसें मनुष्य जाणतो त्याप्रमाणें, आपणच कर्म करीत असतां त्यापासून आपण कोणी वेगळे आहों असें त्याला समजतें. नावेंतून जातांना किनाऱ्यावरचीं झाडे धांवत आहेत असा भास होतो खरा, परंतु विचार करून पाहिलें म्हणजे झाडे स्थिर आहेत व आपण मात्र धांवतो आहों हें त्याला कळतें. असा मनुष्य हा मनुष्य असून नसतो. विश्व न पाहातांच तें त्याला दिसतें. कांहीं न भोगतांच तो भोग घेतो. आपल्याच ठिकाणीं बसला तरी त्याला सर्वत्र संचाराचें फळ मिळतें. म्हणजेच तो विश्वरूप होतो. ज्ञानरूप

अग्नीनें ज्यानें कर्म जाळलीं तो मनुष्यरूपी ब्रह्मच होय. आणि एकदां संतोषाच्या गाभाच्यांत शिरून तो आनंद सेवू लागला म्हणजे पुरे म्हणतच नाही. त्याचे सर्व व्यापार तद्रूपच असतात. ज्याचें द्वैत गेले तो कर्म करीत असतां कर्मरहित, आणि गुणयुक्त असतां हि गुणातीत असतो. आकाशांत अकार्णी उठलेल्या मेघाप्रमाणें त्याचीं सर्व विधियुक्तकर्में त्याच्याच ठिकाणीं लय पावतात. कर्म ब्रह्मच आहे असें वाटूं लागले म्हणजे कर्म हें नैष्कर्म्यच ठरतें. अविद्येची आहुति देऊन केलेल्या यज्ञाला दैवयज्ञ म्हणतात, व तो करणारा महायोगी जाणावा. ध्यानधारणा, संयम यांच्या योगानें इंद्रियरूपी द्रव्यांनीं यज्ञ करितात तेहि यज्ञानेंच यज्ञ करितात. कोणी वैराग्यानें यज्ञ करितात व त्यांत कामक्रोधादि विकार जाळतात. कोणी हृदयाची ऐरणी करून व विवेकाचा मंथा करून, तो घट्ट धरून व शांतीनें सात्त्विक धैर्यानें वरून दाखून, गुरूपदेशरूपी दोरानें ओढतात. त्यामुळें ज्ञानाग्नि प्रगट होतो. संयमार्थांत हवन करून उरलेले आत्मज्ञानाचें जें सुख त्याचेच पुरोडाश म्हणून सेवन करितात. तात्पर्य, यज्ञांचे प्रकार वेगवेगळे पण फलश्रुति एकच. हे प्रकार म्हणजे द्रव्ययज्ञ, योगयज्ञ, वाग्यज्ञ, प्राणायाम यज्ञ, ज्ञानयज्ञ. पैकीं ज्ञानयज्ञ हाच सर्वांत कठीण. तथापि सर्वच यज्ञांनीं मनाचा मळ धुऊन जातो. यामुळें अग्नि व यज्ञकर्ता हा भेद उरत नाही. इच्छा पूर्ण होतात, पण क्रिया मार्गें परतून नाहींशा होतात, व यज्ञविधान पुरें होतें. ज्ञानरूप यज्ञांत शिल्पक उरलेले ज्ञानरूप ब्रह्म याचा उपभोग ब्रह्मनिष्ठ पुरुष घेतात. उलट ज्यांना संयम नाही त्यांचें ऐहिकहि नीट साधत नाही. त्यांना विरक्तिहि लाभत नाही. मग परलोक कोठून मिळणार! हें ज्ञान मिळण्याकरितां संतांना शरण जावें. कारण ते ज्ञानाचें घरच होत. आणि त्या घराचा उंबरा संतसेवा हीच होय. म्हणजे ती केल्यानेंच उंबरा वलांडून त्या ज्ञानगृहांत प्रवेश करितां येतो. आणि त्यांच्या उपदेशानें मन ज्ञानसंपन्न होऊन पुन्हा संकल्पाकडे वळत नाही, व स्वतःसह सर्व भूतें परमेश्वर-स्वरूपांत दिसूं लागतात. ज्ञानासारखें पवित्र असें दुसरें कांहीं नाही. त्यासारखें चैतन्य दुसरें नाही. ज्ञानाला उपमान नाही. ज्ञानाची योग्यता फक्त ज्ञानालाच. कर्माचें कर्तेपण जो आपणाकडे घेत नाही व श्रद्धेच्या उपभोगानें जो सुखी झालेला असतो त्याच्याकडे ज्ञान आपण होऊन येतें. आणि ज्ञानांतून शान्ति व आत्मज्ञान प्रगट होतात. मग त्याचा विस्तार अपार होतो. परंतु असेहि कांहीं लोक असतात कीं, ज्यांना संशयानें ग्रासलेले असतें.

यामुळें त्यांचें जीवित हें ओसाड घराप्रमाणें किंवा प्राणरहित देहाप्रमाणें झुन्यवत् होतें. ते विषयसुखानें रंगून जातात व ज्ञानाची पर्वा करीत नाहींत. अमृतहि गोड लागूं नये अशी त्यांची अवस्था होते. संशयापेक्षां दुसरें मोठें पातक नाहीं. तेंच विनाशाचें जाळें ठरतें. संशयाचा नाश फक्त ज्ञानानेंच होतो.

(४ थ्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ जैसा पंचमालाप सुगंध । कीं परिमळ आणि सुस्वाद
मला जाहला विनोद । कथेचा इये
- २ हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पैलथडी
कैसा याचिये आवडी । आवरला असे
- ३ अब्हांटलिया आस्थाबुद्धि । विषयसुखचि परमावधि
जीव तैसा उपाधि । आवडे लोकां
- ४ तैसी वैराग्याची शिव न देखती । जे विवेकाची भाषा
नेणती । ते मूर्ख केवीं पावती । मज ईश्वरातें
- ५ तूं संसारश्रांताची साउली । अनाथ जीवांची माउली
आमुतें कीर प्रसवली । तुझीच कृपा
- ६ माझें अव्ययत्व तरी न नसे । परी होणें जाणें एक दिसे
तें प्रतिबिंबें मायावशें । माझ्याचि ठार्यां
- ७ जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षावें
ऐसा ओघ हा स्वभावें । आद्य असे
- ८ म्हणोनि अजत्व परतें ठेवीं । मी अव्यक्तपणहि नाठवीं
जे वेळीं धर्मातें अभिभवी । अधर्म हा
- ९ अधर्माची अवधी तोडीं । दोषांचीं लिहिलीं फाडीं
सज्जनाकरवीं गुढी । सुखाची उभवी
दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूंचा मान गिंवशीं
धर्मासीं नीतीसीं । शेंस भरी

- १० स्वसुखें विश्व कोंदे । धर्मचि जर्गी नांदे
भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकांचीं
- ११ जे मद्भावा सहजें आले । मी तेचि ते होऊनि ठेले
जे मज तयां उरले । पदरे नाहीं
- १२ तैसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञान चोखाळले
मी तेचि ते जाहले । एथ संशयो कासया
- १३ जें सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम
मतिवश सभ्रम । विवंचिती
- १४ तैसा समस्तां या भजनां । मी साक्षीभूत पै अर्जुना
एथ प्रतिफळें भावना । आपुलाली
- १५ हें मजचिस्तव जाहालें । परी म्यां नाहीं केलें
ऐसें जेणें जाणितलें । तो सुटला गा
- १६ तैसें नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमे । गिंवसिजत आहाती कर्में
जे दुजी सृष्टि मनोधर्में । करूं सकती
- १७ येन्हवीं जग हें कर्माधीन । ऐसियाची व्याप्ती गहन
- १८ उदो अस्ताचेनिप्रमाणें । जैसें न चलतां सूर्याचें चालणें
तैसें नैष्कर्म्यतत्त्व जाणे । कर्माचि असतां
- १९ तो मनुष्यासारिखा तरी आवडे । परी मनुष्यत्व तया न घडे
- २० तेणें न पाहतां विश्व देखिलें । न करितां सर्व केलें
न भोगितां भोगिलें । भोग्यजात
- २१ जो शरीरीं उदास । फळभोगीं निरास
नित्यतां उरहास । होऊनि असे
म्हणोनि अवसरें जें जें पावे । तेणेंचि तो सुखावे
जया आपुळें आणि परावें । दोन्ही नाहीं
- २२ तो देहसंगें तरी असे । परी चैतन्यासारिखा दिसे
म्हणऊनि ब्रह्म तेंचि कर्म ऐसें । बोधा आलें जया सम

- २३ तथा कर्तव्य तें नैष्कर्म्य
 २४ देवास्तव देहाचें पाळण । जो चिंतीना देहभरण
 तो महायोगी जाण । दैवयोगें
 २५ या यज्ञक्रिया तरी आनानी । परी प्राप्य तें एक
 २६ एकीं शब्दीं शब्द यजिजे । तो वाग्यज्ञ म्हणिजे
 ज्ञानें ज्ञेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञ
 २७ हें अर्जुना सकळ कुवाडें । जें अनुष्ठितां अतिसांकडे
 परी जितेंद्रियासीचि घडे । योग्यतावशें
 २८ जया अविद्याजात जाळितां । जें उरलें निजस्वभावां
 जेथ अग्नि आणि होता । उरेचिना
 २९ जयां ऐहिक घड नाहीं । तयांचें परत्र पुरसी काई
 ३० ते द्रव्यादियाग कीर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती
 जैसी तारातेजसंपत्ती । दिनकरापार्शी
 ३१ जेथ वैराग्याचा पांग फिटे । विवेकाचाही सोस तुटे
 जेथ न पाहतां सहज भेटे । आपणपें
 तें गा ज्ञान पै बरवें । जरी मनीं आथी जाणावें
 तरी संतांतें भजावें । सर्वस्वेंसी
 ३२ एथ ज्ञान हें उत्तम होये । आणिकही एक तैसें कें आहे
 जैसें चैतन्य का नोहे । दुसरें गा
 ३३ हे ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानींचि आथि
 ३४ आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो का सकळ विषयां
 जयाच्या ठायीं इंद्रियां मान नाहीं
 ३५ जो मनासी चाड न सांगे । जो प्रकृतीचें केलें नेधे
 जो श्रद्धेचेनि संभोगें । सुखिया जाहाला
 ३६ मग संशयीं जरी पडिला । तरी निभ्रांत जाणें नासला
 तो ऐहिकपरत्रा मुकला । सुखासि गा

- ३७ म्हणुनि संशयाहूनि थोर । आणिक नार्हीं पाप घोर
हा विनाशाची बागुर । प्राणियांसी
- ३८ तरी तेणें ज्ञानशस्त्रें तिखटें । निखल हा निवटे
मग निःशेष खता फिटे । मानसींचा
- ३९ जो शांतचि अभिनवेल । ते परियसा मन्हाटे बोल
जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित
- ४० बिंब बचकेचि एवढें । प्रकाशासि त्रिभुवन थोकडें
शब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी
- ४१ जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती
जैसी लावण्यगुणकुळवती । आणि पतिव्रता
- ४२ रोग जाय दुर्घे साखरें । तरी निंब कां पिआवा

अध्याय पांचवा

अर्जुन म्हणाला—कृपा करून हे तत्त्वज्ञान मला संदिग्ध भाषेत सांगू नका. असा सोपा सुखाचा कर्ममार्ग सांगा की, प्रवासांतील वाहनासारखा—म्हणजे वाट चालतांना ज्यांत सुखानें झोप येते आणि मजल वाटचालहि पदरांत पडते.”

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला—आहे, असेंहि वाहन आहे. तें म्हणजे निष्काम कर्मयोग. त्यानें (कर्म) संन्यास फळ अनायासानें मिळतें. हा संन्यास म्हणजे मी व माझेपण हीं विसरून जाणें. हें जो करील त्याचा संग सुटतो व त्याला शाश्वत सुख लाभतें. ज्यांत विस्तव उरला नाही असा राखेचा ठेपसा कापसांतहि गुंडाळून ठेवतां येईल की ! कापसाचें वेष्टण असलें तरी आंत अग्नि नाही तर तें कसें पेटणार ? कल्पनारहित कर्मयोग हा कर्मसंन्यासच होय. दोन्ही दिवेच. मग त्यांचा प्रकाश सारखा पडणारच. आकाश व पोकळी हीं दोनहि जशीं एकरूप, त्याप्रमाणेंच सांख्य (ज्ञानयोग) व कर्मयोग हीं एकरूपच आहेत. ज्याच्या हातून कर्मयोगाचरण होत नाही तो संन्यासाच्या छंदांत पडला तरी व्यर्थच. संकल्पविरहित मन हें लोकत्रय व्यापणारें चैतन्यच होय. ज्यानें आपलें मन असें केले त्यानें सर्व कांहीं केले तरी कांहींच न केल्याचें श्रेय त्याला मिळतें. कर्मफळावर दृष्टि गेली कीं तो खुंटाला बांधला गेलाच.

ज्याच्या ठिकाणीं मी देह अशी आठवणच नसते त्याला कर्तेपणाचा अभिमान कसा होईल ? शरिराचा त्याग केल्याशिवायहि अव्यक्त परमात्म्याचे स्वभाव त्याला अनुभवतां येतात. भ्रांति ही अंथरुणावरील झोपेसारखी आहे. तीत मिळणारें सुख हें स्वप्नसुखासारखें असतें. जाणतें सुख ज्ञानाच्या जागृतीतच मिळतें. या ज्ञानदीपाच्या उजेडावर शानी हा आपले सर्व व्यवहार चालवितो.

कायिक व्यवहार हे अजाणतां तान्ह्या मुलाच्या हालचालीसारखे होतात. झोपेत वासना वावरते ती देहाला जागें करित नाही, तथापि सुखदुःखाचे भोग भोगविते. हें कर्म मानसिक होय. प्रयोजनावांचून होणारें सर्व कर्म हा इंद्रियांचा खेळ असतो. कर्मयोगी हा कर्म न करणाऱ्यापेक्षाही अधिक मुक्त दिसतो. कारण त्याजमध्ये बुद्धीपासून देहापर्यंत कोठेही अहंकाराचें स्मरण नसतें. कर्मयोगी अकर्तेपणाच्या समजुतीने उदासीनच राहातो. तो दृष्टि देईल

तिकडे सुखमय सृष्टि होते, व तो सांगेल तेथें महाबोध नांदेल. सर्वेश्वरहि सहज-स्थितीचा भंग न होऊं देतां, व अकर्तेपणा बिघडवूं न देतां, महाभूतांचे सर्व खेळ व पराक्रम करवितोच कीं नाहीं ? तरी पण जग हें झालें किंवा संपलें याची क्षिति त्याला नसते. त्याच्या सगुण स्वरूपाला उद्देशून केलेलें त्याच्या कर्तृत्वाचें वर्णन हें शुद्ध अज्ञान होय. बुद्धीच्या निश्चयानें आत्मज्ञान झालें म्हणजे जीव हा अशाच रीतीनें स्वतःला ब्रह्मरूप मानूं लागतो. त्याच स्थितीत तो सर्व अनुसंधानेंहि संभाळतो, आणि जो स्वतःला ब्रह्मरूप मानतो तो तसाच सर्व जगालाहि मानतो. ज्ञानी लोक प्राणिमात्राचे ठिकाणीं भेदच मानीत नाहींत. भेदाची प्रतीति अहंभाव नष्ट झाल्यामुळें नाहींशी होते. अज्ञान असेल तें लोकांच्या ठिकाणीं असतें. हें लौकिक अज्ञान कर्मयोगी हा टाकून देतो पण लौकिका सारखें वागतो. मृगजळानें पर्वत ढकलला जात नाहीं त्याप्रमाणें विकार हे ज्ञानी माणसाला कांहीं करूं शकत नाहींत. ज्ञानी हा आत्मसुखांत स्थिर व दंग असल्यामुळें बाहेर पाऊलच टाकीत नाहीं. कारण विषयांमध्ये त्याला सुखच वाटत नसतें. विषयांत सुख मानणें हें अज्ञानी लोकांनाच घडतें. भुकेलेला दैरिद्री मनुष्य अन्नाच्या चवीनें कोंडा खातो ! डोक्यावर दगांची सावली आली तरी ती टिकणारी नाहीं म्हणूनच लोक तिमजली घरे बांधतात. सापाच्या फणीखालीं सावली पडतेच, परंतु उंदराला ती शीतळ वाटत नाहीं. सुजलेल्या लहपणांत खरी शक्ति नाहीं तसेंच विषयांमध्ये खरें सुख नाहीं. पण दुःखांत लोळणाऱ्याला सवयीने दुःख हेंच जीवन वाटूं लागतें. बेडूक किडे मासे हे घाणीतच जन्म काढतात कीं नाहीं ? पण विषयांत सुख मानणारे अज्ञानी लोक जगांत नसतील तर पापादिक दोषांना राहावयाला जागा कोठें मिळणार ? ब्रह्मसुख हें वेगळेपणानें भोगण्यासारखें नाहीं. दिसतें हें फळ आहे, तें खाणारा मी आहे, आणि मी तें खात आहे हें जसें पक्षाला वाटतें, तसें ज्ञानी पुरुषाला वाटत नाहीं. तो पाण्यांत पाणी मिसळवें त्याप्रमाणें, किंवा आकाशांत वायूचा लय व्हावा त्याप्रमाणें, सुखाशीं एकदम एकजीवच होतो. असे लोक हेच सामरस्याचे ओतीव पुतळे वाटतात. किंवा महाबोधानें स्वतःला राहाण्याकरितां केलेलें मंदिरच त्यांना म्हणावें. विषयविन्मुख पुरुष स्वस्वरूपांत लीन झाले म्हणजे मग पुन्हां वृत्तीवर येत नाहींत. योगाच्या प्रक्रियेनें हें असें घडूं शकतें. म्हणजे ज्या पडद्यावर संसाराचें चित्र उमटलें तो पडदाच

फाटून जातो. सरोवर आटलें म्हणजे त्यांत पडणारें प्रतिबिंब आपोआप नाहीसें होतें तीच गोष्ट मनाचें मनपण गेल्यानें होते. स्वतः शरीरच ब्रह्म होतें. असे लोक निलेंप होऊन प्रपंचाचें मापच घेतात, म्हणजे त्याची तुच्छता त्यांचे मनाला पटतेच. मग अर्थातच ते ब्रह्मरूप होतात. अशा रीतीनें योगमार्ग सांख्यमार्गाहून सोपा आहे. दुर्भळांना मात्र तो सिद्ध होण्याला कांहीं विलंब लागेल. तरी पण पोहून जाण्यापेक्षां पाय—उतारानें जाणें हा सोपा मार्गच बरा, मग त्यांत विलंब लागला तरी चालेल.

(५ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ ऐसें द्वर्थ हें बोलतां । नेणतयांच्या चित्ता उमज नोहे
- २ एकें एकसारातें बोधिजे । तरी एकनिष्ठचि बोलिजे
जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्ग तरी बहुसाल साडे
- ३ तरी जाणानेणां सकळां । हा कर्मयोग करि प्रांजळा
जैसी नाव स्त्रियांबाळां । तोयतरणीं
- ४ येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें
- ५ आणि मी माझे ऐसी आठवण । विसरलें जयाचें अंतःकरण
पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर
- ६ इये कारणें दोनी सांगडे । संन्यास योग
- ७ येहवी दीपाप्रति काई आनान । प्रकाश आहाती
- ८ आतां कर्ता कर्म करावें । हें खुंटलें तया स्वभावे
आणि करी जन्ही आघवें । तन्ही अकर्ता तो
- ९ ऐसें तनुत्यागेंविण । अमूर्ताचे गुण
दिसती संपूर्ण । योगयुक्तां
- १० तो कर्मे करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे
जैसें न सिंघे जळीं जळें । पद्मपत्र

- ११ देहा हो नेदीं उजगरा । परी सुखदुःखें भोगी
 १२ हें अलो काजेविणें । जें जें कांहीं करणें
 तें केवळ कर्म जाणें । इंद्रियांचें
 अगा करितेनवीण कर्म । तेंचि तें निष्कर्म
- १३ नवद्वारदेहीं । तो असताचि परी नाहीं
 करीतचि न करी कांहीं । फळत्यागी
 जगाच्या जीवीं आहे । परी कवणाचा कंहीं नाहे
 जगचि हें होय जाये । तो शुद्धीहि नेणे
- १४ पैं मूर्तींचेनि मेळें । तो मूर्तचि होऊनि खेळ
 परी अमूर्तपण न मैळे । दादुल्याचें
- १५ देखे आपालिया प्रतीती । जगचि मुक्त
 १६ एक आपणपेंचि जैसें । ते देखती विश्व तैसें
- १७ मूर्तीं भेद नेणती तैसा । ज्ञानिये ते
- १८ म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । तें आपणचि अद्वय ब्रह्म
 हें संपूर्ण जाणें वर्म । समदृष्टीचें
- १९ जिहीं विषयसंग न सांडितां । इंद्रियांतें न दंडितां
 परी भोगिली निःसंगता । कामनेविण
- २० तैसा शरीरी परी संसार । नोळखे तयातें
- २१ सहजें स्वसुखाचेनि अपारें । सुरवाडलेनि अंतरें
 रचिला म्हणऊनि बाहिरें । पाउल न घाली
- २२ हे असो आघवीबोली । सांग पां सर्पफणीची साउली
 ते शीतल होईल केतुली । मूषकासी
- २३ म्हणोनि विषयभोगीं जें सुख । तें साद्यंतचि जाण दुःख
- २४ तया दुःखियां दुःखचि जिव्हार
- २५ जरी विषयीं विषयो सांडिजेल । तरी महादोषीं कें वसिजेल
 आणि संसार हा शब्द नव्हेल । लटिका जर्गी

- २६ देहीं देहभाव जिहीं । स्ववश केले
 २७ भोगीं अवस्था एकी उठी । ते अहंकाराचा अंचळ लोटी
 मग सुखेंसि घे आंठी । गाढेपणें
 २८ जे ऐसेनि सुखें मातले । आपणपांचि आपण राहिले ।
 ते मी निखिळ बोतले । सामरस्याचे
 २९ ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर
 नातरी अळंकारले अवयव । ब्रह्मविद्येचे
 ३० अर्जुना अनंतसुखाच्या डोहीं । एकसरां तळचि घेतला जिहीं
 मग स्थिरावूनि तेही । तेंचि जाहाले
 ३१ तरी वैराग्याचेनि आधारें । जिहीं विषय दवडूनि बाहिरें
 शरीरीं एकंदरें । केलें मन
 ३२ जेथ हें संसाराचित्र उमटे । तो मनोरूप पट फाटे
 जैसें सरोवर आटे । मग प्रतिमा नाही
 ३३ म्हणोनि शरीरेंचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो
 ३४ तिहीं आपणपें करूनि निर्लेप । प्रपंचाचें घेतलें माप
 मग साच शांतीचेंचि रूप । होऊनि ठेले
 ३५ म्यां जें काहीं विवरूनि पुसावें । तें आधींचि जाणितलें देवें

अध्याय सहावा

हा सहावा अध्याय म्हणजे गीतेच्या अर्थाचे सार आहे. त्यांत अष्टांग योगाच्या ऐश्वर्याचे कोठार आहे. हा अवघड विषय मराठीत सांगितला तरी त्यांतील रसिक अक्षरांना अमृताच्या गोडीवर विजय मिळेल. सर्व इंद्रिये त्या शब्दांना रसिकपणाने बिलगतील. तरी पण सर्व इंद्रियांचे सारखेच समाधान होईल. मात्र ही अमृताची मेजवानी भोगण्यास अंतर्मुख व्हावे लागेल. चित्ताला सूक्ष्मपणा आणावा लागेल. ज्यांनी संसार व स्वर्ग हे दोन्ही आत्मज्ञानावरून उतरून ओवाळून टाकले त्यांनाच याची गोडी कळेल. याला सद्गुरूचे सहाय्य लागते. त्याच्या कृपेने अरूप ब्रह्माचे स्पष्ट रूप अतींद्रिय असले तरी इंद्रियांना दिसेल.

श्रीकृष्ण पुढे म्हणाला—निष्काम कर्मयोगी आणि सांख्ययोगी हे नांवाने वेगळे, तरी वस्तुतः एकच होत. दोन्ही रस्त्यांनी गेले तरी मनुष्य एकाच मुक्कामाला पोहोचतो. खरा संन्यासी तोच, की जो पृथ्वी ही जशी वृक्षादिकांना जन्म देते तथापि कर्तेपणाचा अहंकार धरीत नाही व बीजाची वा फळाची अपेक्षा करीत नाही, त्याप्रमाणे वर्णाश्रमधर्मातील आचार करीत असतांही त्या-विषयी कर्तेपणा मानीत नाही व फळाची आशाही धरीत नाही. तो हें जाणतो की, नित्य-नैमित्तिक कर्म टाकून चालणार नाही. कारण एक लेप धुऊन टाकला तर दुसरा लावावा त्याप्रमाणे कर्म टाकणारा व्यर्थ कष्टांत पडतो. म्हणून खोट्या आग्रहाच्या बळी कोणी पडू नये. गृहस्थाश्रमांतलीं कर्मे टाकून संन्यास घेतला तरी संन्यासांतलीं कर्मे पुढे उभी राहातात. मग त्यांत काय अर्थ? मुळांत संकल्पाचा संन्यास केला तर तेथेच योगाचे सार भेटते. योगपर्वताच्या शिखरावर जाऊन पोहोचण्यास कर्ममार्गाच्या पायऱ्या अटळच आहेत. प्रत्यय हा तुटलेल्या कड्यासारखा कठीण असला तरी वैराग्यरूपी घोरपड आपली नखे त्यांत रोवून चढणाऱ्याला सहाय्य करितो. प्राण व अपान यांच्या वाहनांवरून धारणेच्या मार्गाने हटयोगी चालून जातो. तो ध्यानरूपी शिखर मार्ग टाकतो. मग पुढील प्रवृत्ति बंद पडतात. मागील स्मरण नाहीसे होते आणि ऐक्याच्या भूमिकेवर समाधि स्थिर राहते. मग त्याला सुख-दुःखांचे धक्के बाधत नाहीत. तो जागा होत नाही. विषय इंद्रियांजवळ आले तरी त्यांची ओळख त्याला पटत नाही. ही योग्यता ज्याची त्यानेच अंगी आणावी

लागते, ती कोणाला कोणी देऊं शकत नाही. अहंकारामुळे देहाभिमानामुळे मनुष्य कल्पनेच्या खोड्यांत पडतो, आणि पाय मोकळे असले तरी उलट त्यांनीच घट्ट धरून बसतो. यामुळे संकल्प सुटत नाही आणि कोणी त्याला तोडावा म्हटलें तरी तो तुटत नाही. केवळ अहंकाराचा नाश झाल्याने जीवाला ब्रह्मत्व प्राप्त होतें. सूर्य ज्या मार्गानें जातो तितका सर्व जगाचा भाग प्रकाशित होतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी मनुष्याला जें जें प्राप्त होतें तें आपलेच स्वरूप आहे असें त्याला भासतें. म्हणून तें कोणी दुसरें परकें असें त्याला वाटत नाही. पावसाच्या धारा ह्या मूळ समुद्रांतून निघालेल्या असल्याने त्या फिरून समुद्राचे अंगावर पडल्या तर त्याला बोचत नाहीत. ज्याचा भेदभाव निघून गेला त्याला मग सोन्याचें डिवळ व मातीचें डिवळ, तसेंच पृथ्वीच्या मोलाचें रत्न आणि दगड, हीं दोनही सारखींच वाटतात. परिसाच्या स्पर्शानें जसें सर्व लोखंड सोनेच होतें त्याप्रमाणें साम्य बुद्धीनें सर्व चराचरांविषयी समताच वाटूं लागते.

अर्जुन म्हणाला—श्रीकृष्णा तुम्हीं वर्णन केलेलीं संतांचीं लक्षणें मजमध्ये नाहीत. परंतु, तुम्ही सांगाल तो अभ्यास मी करूं शकेन. तुमच्या कृपेनें मी ब्रह्महि होईन.

हें ऐकून कृष्णाला वाटलें कीं, आतां अर्जुनाच्या बुद्धीच्या पोटी वैराग्याचा उदय खराच झाला आहे. तेव्हां आतां याला साधनाचा अभ्यास सांगितला तर तो वायां जाणार नाही. त्याला ब्रह्मत्वाची फलप्राप्ति लवकर होईल. म्हणून श्रीकृष्ण म्हणाला—अर्जुना, प्रवृत्तिरूप झाडाच्या बुडालाच निवृत्तीची कोट्यवधि फळे लागलेलीं दिसतात. या अशा प्रवृत्तिमार्गानें योग्यांचे समुदाय गेले व त्यांच्या अनुभवानें तो मार्ग सुलभ झाला, मळला गेला. म्हणून त्याच मार्गानें पुढें महर्षि गेले. साधकांचे सिद्ध झाले. आत्मज्ञानी महत्पदाला चढले. कारण या मार्गावर पाऊल पडेल तेथें मोक्षाची खाणच उघडते. ज्या मुक्कामाला पोहोचावें तो गांवच आपण होतो.

नंतर श्रीकृष्णानें अर्जुनाला योगप्रक्रियेतील इष्ट असें स्थान कोणतें येथपासून योगाची सर्व प्रक्रिया समजून सांगितली. आणि म्हणाला—या पद्धतीनें जो योगसाधन करितो त्याचे अंगावरील त्वचेचा पापुद्रा कोंड्यासारखा निघून जातो. आणि मग तो मूर्तिमंत स्फटिक, किंवा अंकुर फुटलेलें रत्नरूपी बीज, किंवा केशरानें भरलेलें अमृतानें ओतलेलें शांतीचे स्वरूपच असा भासूं लागतो.

सोनचाफयाची मोठी कळी, अमृताचा पुतळा, किंवा शब्द ऋतूतील चंद्रधिच असा तो दिसू लागतो. तसेच तो धैर्याची, सामर्थ्याची सर्व कृत्ये करू शकतो. त्याचे जुने दांत व नखे जाऊन नवी येतात. वाटते की, सोन्याच्या झाडाला पालवी फुटत आहे, किंवा त्याला रत्नाची कळी नवी नवी उमटत आहे. किंवा त्याचे अंगी खालवर हिऱ्यांची रांगच बसविली आहे. त्याचे तळहात तळपाय हे तांबड्या कमळाप्रमाणे दिसू लागतात. डोळे अत्यंत स्वच्छ होतात. शिंपल्याचे गर्भोत ज्याप्रमाणे मोती न मावल्यामुळे शिंपल्याचा सांधा उकळून ते बाहेर येते त्याप्रमाणे दृष्टि पूर्वीचीच पण पापण्यांतून बाहेर येऊन आकाश व्यापते. त्याच्या सुवर्ण देहाला वाऱ्याचा हलकेपणा येतो. त्याला समुद्रापलीकडील पदार्थ दिसू लागतात. स्वर्गातील विचार ऐकू येऊ लागतात. मुंगीच्या मनातील भाव त्याला कळू लागतात. तात्पर्य, त्याला अनेक सिद्धी प्राप्त होतात. त्याची कुंडलिनी प्राणवायूरूप होते. त्या प्राणाला नाद, बिंदु, कला, ज्योति हे चार धर्म नसतात. कल्पना घेणे टाकणे हे उरत नाही. प्रकाशाचा झरा हृदयाच्या पोकळ भूमीत जिरून जातो. त्याला अवयव असतात, पण ते वायूला चिकटविल्यासारखे वाटतात. यामुळे त्याला खेचर म्हणजे गगनविहारी म्हणतात. शेवटी पंचमहाभूतांचा पडदा नाहीसा होऊन जीव शक्ति व परमात्मा एकरूप होतात. परंतु खऱ्या ब्रह्मस्थितीचे वर्णन शब्दाक्षरांनी करतांच येत नाही अथवा कानांनी ऐकतांच येत नाही. दैवाने प्राप्त होईल तेव्हांच त्याचे स्वरूप अनुभवतां येईल. अष्टांगयोग ज्यांनी साधला ते शुद्ध होऊन ब्रह्मरसाच्या मूर्तीप्रमाणे तेजस्वी दिसतात.

अर्जुन म्हणाला—या साधनाचे अनुष्ठान वाटेल त्याने केले तर ते त्याला साध्य होईल काय ?

श्रीकृष्ण म्हणाला—अधिकाराची योग्यता तर हवीच आणि ती योग्यता हा कांहीं बाजारांत मिळणारा माल नाही. परंतु थोडीशी विरक्ति अंगांत आणून जो देहाच्या गरजा आवरू शकेल त्याला ही योग्यता प्राप्त होऊ शकेल. पण गरजा आवरणे म्हणजे त्यांचे फाजील नियमनाहि उपयोगी नाही. सर्व कांहीं देहकर्म करावे, पण ते नियमित व परिमित असावे. त्याने मनाचा संतोष वाढतो. नियमितपणाचे वळण अंगी लागेल तर योगाचा अभ्यास कष्ट न पडतां होऊ शकेल. क्षेत्रसंन्यास केलेले मन हे निवाऱ्याच्या कोनाड्यांत ठेवलेल्या दिव्यासारखा निश्चित प्रकाश देते. इंद्रियांचा निग्रह

झाला म्हणजे चित्त हें चैतन्याच्या भेटीला निघते, आत्मस्वरूप पाहिल्या-बरोबर त्याची ओळख पटते, आणि तें देहाला विसरते. वैराग्यानं संकल्पाची येरझार संपते आणि बुद्धि ही धैर्याच्या भुवनांत सुखानें निवास करते. बुद्धि स्थिर झाली तर आत्मानुभवांत कायमचें स्थान मिळते असा अनुभव पुष्कळांनी घेतला आहे. बुद्धीनें ब्रह्मैक्यग्रहण करणें ही मुख्य गोष्ट आहे. आपल्या ठिकाणीं सर्व जग पाहावें आणि आपणच जगत्व व्हावें अशा या साम्याची उपासना करणें हीच मुख्य गोष्ट. कारण या साम्यप्रतीतीपलीकडे जगांत दुसरा लाभ नाही.

अर्जुन म्हणाला—पण देवा, मनापुढें कोणाचा टिकाव लागत नाही. माकडाला जशी समाधि लागत नाही, किंवा प्रलयकाळाच्या वाऱ्याला थांब म्हटलें असतां तो थांबत नाही, त्याप्रमाणें मन हें सात्त्विक धैर्याच्या हातावर हात मारून पळून जाते आणि मनुष्याला दाही दिशांना फिरविते.

श्रीकृष्ण म्हणाला—हें खरें आहे. पण असेही आहे कीं, वैराग्याच्या जोरावर मन अभ्यासाकडे वळविले तर तें कांहीं काळानें स्थिर होऊं शकतें. त्याची एक खोडच उपयोगी पडते ती ही कीं, कोठें गोडी दिसली कीं त्या ठिकाणीं मन सक्कतें. म्हणून आत्मानुभवाचें सुख त्याला दाखवून ठेवावें म्हणजे कदाचित् त्याची गोडी त्याला लागेल. पण हें सर्व अभ्यासाधीनच आहे. पण तसेंच अभ्यासानें तें साध्यहि आहे. योगसामर्थ्यानें मनाच्या चपळतेला बंधन घालतां येतें.

अर्जुन म्हणाला—पण देवा, असेही होईल कीं, कोणी एखादा योगाभ्यासा-शिवाय केवळ श्रद्धेच्या जोरावर मोक्षपद मिळाविण्याला निघेल, पण आत्मसिद्धी नांवाच्या गांवाला पोहोंचण्यापूर्वीच आयुष्य सरल्यानें त्याला मृत्यु येईल. म्हणजे प्ररंचालाही अंतरला व आत्मसिद्धीलाही अंतरला. तर त्याची गत काय ?

श्रीकृष्ण म्हणाला—मोक्षसुखाची उत्कट इच्छा असेल तर मोक्ष मिळेलच, परंतु त्याला विलंब लागेल, म्हणून मध्यंतरी थोडा विसांवा प्यावा लागेल. पण हा विसांवा सुखकर असून तो स्वर्गांत भोगतां येतो. शंभर यज्ञ केल्यानें मिळणारा स्वर्ग मोक्षाच्या खऱ्या आस्थेवाईक इच्छेनेंही मिळूं शकतो. पण पुढें तें स्वर्गसुख त्याचें त्यालाच आवडेनासें होते. म्हणून तो जीव योगभ्रष्ट होत्साता भूलोकावरील एखादें उत्तम कुल पाहून त्यांत जन्म घेतो. असें कुल

म्हणजे जें नीतीच्या मार्गानें चालतें, सत्य पवित्र शब्द बोलतें, शुद्ध शास्त्र-दृष्टीनें पाहतें, देव दैवत जागृत ठेवतें, शास्त्रविहित आचरण ठेवतें, सारासार विचाराचा सल्ला घेतें; किंवा ज्या कुळांत चिंता ही ईश्वराचीच एकनिष्ठ पत्नी असते आणि ऋद्धी ह्या घरांतील देवता असतात तेंच तें कुळ होय. अशा कुळांत जन्मल्यानें अल्पवयांतच त्याचे ठिकाणीं ज्ञानाचा उदय होतो व सर्वज्ञता लाभते. पूर्वजन्मींची सद्बुद्धि त्याला प्राप्त होते. फारशा प्रयत्नावांचून त्याला मोठमोठे सिद्धांत गुरुमुखाशिवायही कळू लागतात. साधकदर्शेतच त्याची इतकी तयारी होते. म्हणून तो आयताच विवेकाच्या राज्यावर बसतो. आणि निराकार ब्रह्मस्थितीची मूर्ति होऊन राहतो. पूर्वीच्या जन्मीं त्यानें विक्षेप झाडून टाकलेले असल्यामुळे, या नव्या जन्मीं उपजतांच त्याची लग्नघटिका बुडून त्याला मंगल मुहूर्त एकदम प्राप्त होतो व ब्रह्मरूप वधुशीं त्याचें लग्न लागतें. जी वस्तु मिळावी म्हणून कर्मनिष्ठ लोक धैर्यरूपी बाहूचा विश्वास धरून कर्मनदींतून पोहून जाण्याकरितां उडी घेतात, किंवा ज्ञानी लोक ज्ञानाचें चिलखत अंगांत घालून समरांगणांत संसाराशीं लढतात, किंवा तपरूपी तुटलेल्या कड्यावर चढण्याचा प्रयत्न करतात, ती वस्तु, म्हणजे तें स्वरूप, तो योगी आपण स्वतःच होतो. म्हणून मनुष्यानें मनानें कर्मयोगी व्हावे. योगी हा देवांचा देव होय. तोच ईश्वराचा आत्मा किंवा त्याचें सुखसर्वस्व होय. ईश्वर हा स्वतःला देह मानून योग्याला त्यांतील आत्मा मानतो.

(६ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ माझा मराठाचि बोल कौतुकें । परी अमृतातेंही पैजां जिंके
ऐसीं अक्षरें रासिकें । मेळवीन
ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा
बोलें इंद्रियां लागे कळंभा । एकमेकां
जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि धांवे बाहिरें
बोल भुजांही आविष्करे । आलिंगावया
- २ आता आत्मप्रभा नित्य नवी । तेचि करूनि ठाणादिवी
जो इंद्रियांतें चोरूनि जेवी । तयासींचि फावे

- ३ मग सुखेंसीं सुखाडिजे । सुखाचिमाजीं
 ४ आत्मबोधाचिया आवडी । केली स्वर्गसंसाराची करोंडी
 ५ तें बुद्धीही आकळितां सांकडें । म्हणऊनि बोलीं विपायें सांपडे
 ६ अतींद्रिय परी भोगवीन । इंद्रियांकरवीं
 तेणें कारणें मी बोलिन । बोलीं अरूपाचें रूप दावीन
 ७ आइकें योगी आणि संन्यासी जनीं । हे एकचि सिनाने झणीं मानीं
 विचारिजती जंव दोन्ही । तंव एकचि ते
 ८ जैसैं नामाचेनि अनारिसेपणें । एका पुरुषातें बोलावणें
 का दोहीं मार्गी जाणें । एकचि ठायीं
 ९ गृहस्थाश्रमाचें बोझें । कपाळीं आधींचि आहे सहजें
 कीं तेंचि संन्यासैं वाढविजे । सरिसें पुढती
 १० जेथ संन्यासिला संकल्प तुटे । तेथचि योगाचें सार भेटे
 ११ मग तया मार्गाची धांव । पुरेल प्रवृत्तीची हांव
 जेथ साध्य साधनां खेव । समरसे होय
 जेथ पुढाल पैस पारुखे । मार्गाल स्मरावें तें ठाकें
 ऐसिये सरिसीये भूमिके । समाधि राहे
 १२ असतेनि देहें एतुला । जो चेतुचि दिसे निदेला
 तोचि योगारूढ भला । बोळखें तूं
 १३ म्हणऊनि आपणचि आपणयां । घात किजत असे धनंजया
 १४ हा विचारूनि अहंकार सांडिजे । मग असतीच वस्तू होइजे
 तरी आपली स्वस्ति सहजें । आपण केली
 १५ येन्हवीं कोशक्रीटिकाचिया परी । तो आपणयां आपण बैरी
 कैसे प्राप्तीचिये वेळे । निद्वैवा आंधळेपणाचे डोहाळे
 १६ कीं मोकळिया पायांचा चवडा । गोवी अधिकें
 काजेंवीण आतुडला । तो सांग पां काय आणकें बांधला

- १७ तया स्वांतःकरणजिता । सकळकामोपशांता
परमात्मा परौता । दूर नाहीं
- १८ तैसें तया पावे तें आहे । तोचि म्हणऊनि
१९ मग लागला जंव पाहों । तंव ज्ञान तें तोचि
- २० तया बंधु कोण काह्याचा । द्वेषिया कवण तयाचा
मीचि विश्व ऐसा जयाचा । बोध जाहला
- २१ जयाचेनि बोलें धर्म जिये । दिठी महासिद्धीतें विये
देखें स्वर्गसुखादि इयें । खेळ जयाचा
- २२ आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि शिणवी
पिसें आणि न भुलवी । तरी तें काई
- २३ पासर्षीचि गोसांवीवर न वानिजे । मागा पाइकाचा गुण घेइजे
- २४ पाहा पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमं मानिजे
ते पतीहूनि काय न वानिजे । पतिव्रता
- २५ तैसा सर्वेश्वर बळिया सेवकें । म्हणोनि ब्रह्महि होय तो कौतुकें
- २६ परी उदरा वैराग्य आहे आलें । बुद्धीचिया
पाठीं महर्षीं येणें आले । साधकांचे सिद्ध जाहाले
आत्माविद थोरावले । येणेंचि पंथें
हा मार्ग जें देखिजे । तै ताहान भूक विसरिजे
रात्रिदिवस नेणिजे । वाटे इथे
चालतां पाऊल जेथ पडे । तेथ अपवर्गाची खाणी उघडे
आव्हांटलिया तरी जोडे । स्वर्गसुख
- २७ येणें मार्गें जया ठाया जाइजे । तो गांव आपणचि होइजे
- २८ जेथ स्मरतेनि आदरें । सबाह्य सात्त्विकें भरे
जंव काठिण्य विरे । अहंभावाचें
त्रिषयांचा विसर पडे । इंद्रियांची कसमस मोडे
मनाची घडी घडे । हृदयामार्जी

- २९ आतां आंगातें आंग वरी । पवनातें पवन धरी
 ऐसी अनुभवाची उजरी । होंचि लागे
 प्रवृत्ति माघौती मोहरे । समाधि ऐलाडी उतरे
 आघवें अभ्यसूं सरे । बैसतखेवो
- ३० मग काश्मीरीचें स्वयंभ । का रत्नबीजा निघाले कोंभ
 अवयवकांतीची भांब । तसी दिसे
- ३१ तो कनकचंपकाचा कळा । कीं अमृताचा पुतळा
 नाना सासिन्नला मळा । कोंवळिकेचा
- ३२ मणिकुलियाचिया कणिया । सावियाची अणुप्रमाणिया
 तैसिया सर्वांगी उधवती अणिया । रोमांचिया
- ३३ मग समुद्रापैलिकडील देखे । स्वर्गांचा आलोच आइके
 मनोगत वोळखे । मुंगियेचें
- ३४ जें उन्मानियेचें लावण्य । जें तुर्येचें तारुण्य
 अनादि जें अगण्य । परमतत्त्व
- ३५ जें आकाराचा प्रांत । जो मोक्षाचा एकांत
 जेथ आदि आणि अंत । विरोनि गेले
- ३६ इये अन्यासीं जे दृढ होती । ते भरंवसेनि ब्रह्मत्वा येती
- ३७ सहजें आंगिक जेतुलें आहे । तेतुलियाचि जरी सिद्धि जाये
 तरी हाचि मार्ग सुखोपायें । अभ्यासीन
- ३८ पै योग्यता जे म्हणिजे । ते प्राप्तीचि अधीन जाणिजे
 का जें योग्य होऊनि कीजे । जें आरंभिलें फळे
- ३९ बाहेर युक्तीची मुद्रा पडे । तंव आंत आंत सुख वाडे
 तेथें सहजेंचि योग घडे । नाभ्यासितां
- ४० तूं प्राप्तीची चाड वाहसी । परी अभ्यासीं दक्ष न होसी
 तें सांग पां काय बिहसी । दुवाडपणें

- ४१ ऐसें हितासि जें जें निकें । तें सदाचि या इंद्रिया दुखे
येहवीं सोपें योगासारिखें । कांहीं आहे ?
- ४२ बुद्धि धैर्या होय वसौटा । तरी मनातें अनुभवाचिया वाटा
हळू हळू आणूनि करी प्रतिष्ठा । आत्मभवनीं
- ४३ या सोपया योगस्थितीं । उर्कल देखिला गा बहुतीं
संकरपाचिया संमती । रुसोनियां
- ४४ तैसे होय तिये मेळीं । मग सामरस्याचिया राउळीं
महासुखाची दिवाळी । जगेसी दिसे
भूतांचेनि अनेकपणें । अनेक नोहे अंतःकरणें
- ४५ तैसा माझेनि रूपें रूपस । पुरुष तो गा
नातरी वृक्षांचीं पानें जेतुलीं । तेतुलीं रोपें नाहीं लाविलीं
- ४६ आतां शरीरीं तरी आहे । परी शरीराचा तो नोहे
- ४७ म्हणोनि आपणपां विश्व देखिजे । आणि आपण विश्व होईजे
ऐसें साम्यचि एक उपासिजे । पांडवा गा
- ४८ म्हणोनि ऐसें कैसें घडेल । जे मर्कट समाधी येईल
- ४९ जें निरोधलें घे उवावो । जया संयमचि होय सावावो
तें मन आपला स्वभावो । सांडील काई ?
- ५० परी बैराग्याचेनि आधारें । जरी लाविलें अभ्यासाचिये मोहरे
तरी केतुलेनि एके अवसरें । स्थिरावेल
- ५१ आंगीं योगाचें होय बळ । तरी मन केतुलें चपळ
- ५२ एरव्हीं अभ्यासांचा उचलता । पाउलीं जरी चालता
तरी दिवसाआधीं ठाकिता । सोहंसिद्धीतें
- ५३ जयाच्या कुळीं चिंता । जाली ईश्वराची पतिव्रता
जयातें गृहदेवता । आदि ऋद्धि

- ५४ जे सिद्धांताचिया सिंहासनीं । राज्य करिती त्रिभुवनीं
जे कूजती कोकिल वनीं । संतोषाचिया
- ५५ तियें सिद्धप्रज्ञेचेनि लामें । मनचि सारस्वतें दुभे
मग सकळ शास्त्रें स्वयंभें । निघती मुखें
- ५६ अमरीं भाट होइजे । मग मृत्युलोकातें वानिजे
ऐसें जन्म पार्था गा जें । तें तो पावे
- ५७ जाणिजे योगपीठींचा भैरव । काय हा आरंभभरेचा गौरव
कीं वैराग्यसिद्धीचा अनुभव । रूपा आला
- ५८ ऐसी ब्रह्मींची स्थिति । जे सकळां गर्तीसी गती
तया अमूर्तीची मूर्ती । होऊनि ठाके
- ५९ तेणें बहुतें जन्में मागिलीं । विक्षेपांचीं पाणिवळें झाडिलीं
म्हणोनि उपजतखेवो बुडाली । लग्नघटिका
- ६० कां जिये एक वस्तुलार्गी । बाणोनि ज्ञानाची वज्रांगी
जुंझत प्रपंचेसीं समरंगीं । ज्ञानिये गा
अथवा विलागें निसरडा । तपोदुर्गाचा आडकडा
झोंबती तपिये चाडा । जयाचिया
- ६१ पैं जीवपरमात्मसंगमा । जयाचें येणें जाहालें मनोधर्मा
तो शरीरीचि परी महिमा । ऐसी पावे
- ६२ अगा योगी जो म्हणिजे । तो देवाचा देव जाणिजे
- ६३ तेथ भजता भजन भजावें । हें भक्तिसाधन जें आघवें
तो मीचि जाहालों अनुभवें । अखंडित
- ६४ परी तें मनाच्या कार्नीं ऐकावें । बोल बुद्धीच्या डोळां देखावे
हे साठोवार्टीं ध्यावें । चित्ताचिया
- ६५ सुखाची वाहती । लाखोली जीवां

अध्याय सातवा

श्रीकृष्ण म्हणाला—आतां तुला मी विज्ञानासह, म्हणजे सृष्टि प्रपंचाच्या ज्ञानासह ज्ञान, म्हणजे ईश्वरस्वरूपाचें ज्ञान सांगतो. ज्ञान व विज्ञान यांचरोबर तिसराही एक शब्द पुढें येतो त्याचें नांव अज्ञान. आणि त्याचा अर्थ सृष्टि-प्रपंचाच्या ठिकाणीं खरेपणाची बुद्धि असणें. ज्ञान व विज्ञान यांचेकीं प्रथम विज्ञानाचीच ओळख करून घेणें योग्य. कारण खऱ्या ज्ञानाची म्हणजे ईश्वर-स्वरूपाच्या ज्ञानाची ओळख होतांना बुद्धीचे डोळे झाकतात. जाणीव पुढें पाऊल टाकूं शकत नाही. विचार मागच्या पावलानें मार्गें फिरतो आणि तर्क बोथट होतो. मात्र सहस्रावधि लक्षावधि लोकांत एखाद्यालाच हें ज्ञान मिळविण्याची इच्छा असते व त्याला तें लाभते. सैन्यभरतीला जशी माणसें निवडक घ्यावीं लागतात, तशीं ज्ञानी लोकांच्या समुदायांत अशीं निवडक माणसेंच आढळतात. रणांगणावर शस्त्रांचे वार अंगावर पडून मांस तुटतें. बाहेर पडतें. अशा विजयश्रीचे वेळीं एखादाच टिकतो. असो. आतां विज्ञान म्हणजे काय तें ऐक. महत्तत्त्व इत्यादि सृष्टि ही माझी माया आहे किंवा पडछाया सावली आहे. या सृष्टीची प्रकृति अष्टधा म्हणजे पाणी, अग्नि, आकाश, पृथ्वी, वारा, मन, बुद्धि, अहंकार मिळून आठांची झालेली आहे. त्या आठाची साम्यावस्था तीच माझी श्रेष्ठ प्रकृति असून तिला जीव हें नांव आहे. तोच जीव शरीराकडून सर्व खेळ, लीला करवितो. याच खेळांत प्राणी-रूप नाणीं पाडण्याची टांकसाळ सुरू होते. तींतून लक्षावधि आकारांचीं नाणीं बाहेर पडतात व त्यांनीं मायेचा खजिना भरून जातो. ही प्रकृतिच त्यांचा हिशेब ठेवते. हवीं तीं नाणीं पाडविते. त्यांना चलनी करते व इच्छेप्रमाणें तीं नाणीं पुन्हा आटविते. आतां प्रकृति ही माझेच प्रतिबिंब असल्यामुळे सृष्टीचा आदि, मध्य व अंत करणारा मीच ठरतो. ही सृष्टि म्हणजे सोन्याचे मणी करून सोन्याचे सुतांत ओंवावे, त्याप्रमाणें मीच धारण केली आहे. त्यामुळे सृष्टींत जे जे पदार्थ प्रमुख, ठळक असे डोळ्यांत भरतात ते सर्व मीच होत. उदा० उदकांतला रस, वाऱ्यांतला स्पर्श, चंद्रसूर्यांचें तेज, पृथ्वींतला शुद्ध गंध, मनुष्यांतील मनुष्यत्व, प्राणिमात्रांचा आहार, तसेंच तप, बल, बुद्धि, अर्थकाम (म्हणजे विहित धर्मयुक्त कर्मे करण्याची इच्छा), त्रिगुण इत्यादि. हे सर्व पदार्थ जागृतीतील स्वप्नाप्रमाणें माझे ठिकाणी उत्पन्न होतात; परंतु ते म्हणजे

मी नव्हे. वनस्पतीचें 'बीं' हा त्या वनस्पतीचा गोठलेला रसच असतो व त्यांतूनच पुढें अंकुर फुटून वृक्षादि होतात. परंतु तें म्हणजे जसें बीज नव्हे तसाच सृष्ट पदार्थ म्हणजे प्रत्यक्ष मी नव्हे. आकाशांत ढग उठतात परंतु ढगांत आकाश नसतें, किंवा ढगांत पाणी असतें पण पाण्यांत ढग नसतात, अग्नीपासून धूर निघतो पण धुरांत अग्नि नसतो, मोती पाण्यांचेंच बनतें पण पाण्यांत विरघळत नाही, कच्चे मडकें ही माती होय पण भाजलेलें खापर ही माती नव्हे, तद्वत् सृष्टि निर्माण करणारी ही माया म्हणजे एक महानदी होय. ती नदी ब्रह्म पर्वतांतून निघून प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन तीरांमधून वाहते. मोहाच्या पावसानें तिला पूर येतो. तिच्यांत अज्ञानाचे भोंवरे द्वेषाचे भोंवरे गरगर फिरत असतात. स्त्रीधनादि लोभनीय विषय त्या नदींत माशांप्रमाणें चमकतात. रजोगुणाच्या खडकाशी ती नदी खळखळ करते आणि तमोगुणरूपी या नदीच्या धारेला लागलेला जीव वाहतच जातो. या नदींतून तरून जाण्याला जो जो उपाय करावा तो अपाय होतो. बुद्धीच्या बाहुबळानें पोहणें व्यर्थ होतें. यज्ञादि कर्मांच्या सांगडी बऱ्या तारून नेणाऱ्या दिसतात. परंतु त्यांच्या मुळांशीं स्वार्थाभिमानाचे दगड असतात ते बुडवितात. बरें, बुडविणारे दगड नसले तरी यज्ञांच्या सांगडीसह प्राणी स्वर्गसुखाच्या कपारींत शिरला कीं अडकून पडतो. विधिनिषेधाचीं वळणें चुकविणें कठीण होतें. माशाला जसा गळ गिळतां येत नाही, किंवा मुंगीला पर्वत ओलांडतां येत नाही, त्याप्रमाणें जीवाला ही मायानदी उतरून जातां येत नाही. सद्गुरुरूप नावाडी भेटला तरच परतीराला पोचण्याची आशा. या माया-नदींत बुडाले असेच पुष्कळ. वैराग्याच्या सहाय्यानें या नदीचें पाणी तोडीत निवृत्तीचे पैलतीरावर पोहोंचले असे थोडे. अशा लोकांत चार वर्ग आहेत. ते म्हणजे आर्त, (दुःखानें पीडलेले), जिज्ञासू (ज्ञानाची इच्छा करणारे), अर्थार्थी आणि ज्ञानी. हे चारही आपापल्या हेतूंनीं माझें भजन करितात. परंतु यांपैकीं जो ज्ञानी तोच खरा भक्त होऊं शकतो. ज्ञानाच्या अद्वैत प्रतीतीमुळें तो मद्द्रूप झाला तरी भक्त म्हणून उरतोच. भजन करितांना तो भक्त असा दिसतो, परंतु प्रतीति धर्मानें अंतरंगांत तो मीच झालेला असतो. माझें खरें प्रेम ज्ञानी भक्तांवर असतें. इतर भक्त मला चिकटूं पाहातात. पण मी त्यांना थारा देत नाही. गाईचें दूध मिळण्याकरितां गवळी गाईला माला घालतो. पण गाईच्या वासराला कोणत्याही प्रयत्नाशिवाय दूध मिळतें. कारण ही माझी आई हें जसें गाई-

विषयीं वांसराल वाटतें तशीच माझ्याशिवाय याला कोणी नाही हें ओळखून गाय ही वासरावर प्रीति करते. ज्ञानी हा आडमार्ग टाकून संतसंगतीत सरळ मार्गानें शेंकडों जन्मांचा प्रवास करून उपःकार्णी अशा ठिकाणीं येऊन पोहोंचतो कीं, ज्ञानाच्या कोंवळ्या उन्हांनें सृष्टि व ब्रह्म यांच्या ऐक्याचें ऐश्वर्य जिकडे पाहावें तिकडे त्याला दिसूं लागतें. हें यश स्वार्थसाधु भक्तांना, भोगा-सार्ठीं भजनें करणाऱ्यांना, व आशेनें दृष्टि मंद झालेल्यांना मिळत नाही. मां जवळ असतां आशा व अविवेक यांच्या कारणानें मी त्यांना दिसत नाहीं आणि ते सर्व निरनिराळ्या देवतांना भावानें भजूं लागतात. देहात्मबुद्धीचे दास आणि त्यांतूनही भोगांच्या इच्छेनें दीन झालेले असे हे उपासक देवतापूजा यथाविधि करतात पण ती फुकट जाते. या उपासनेचें फळ (मर्यादित नश्वर असें) त्यांच्या देवता त्यांना देतात त्यालाही कारण खरोखर मीच असतों. पण त्या उपासकाला मात्र कळत नाहीं. असला हा उपासक भक्त आपल्या देवतेच्या स्वरूपाला जाऊन मिळो. परंतु माझ्या स्वरूपाला येऊन केवळ तेच मिळतात कीं, जे काया-वाचेंकरून निरवालास मलाच भजतात. पण या अशा कनिष्ठ उपदेवतांची उपासना करणें हें ओंजळींतील पाण्यांत पोहण्यासारखें होय. आणि आश्चर्य हें कीं, वास्तविक हे लोक, अमृताचे समुद्राचे उभे असतां तोंड घट्ट मिटून धरतात. निराकार जो मी त्याला साकार करून भजणारे लोक हे असेच होत. मीच सर्व व सर्व मीच असतां जीवाच्या मार्गे जन्ममरणरूप संसार उगीच लागला आहे. त्यामुळे ते भ्रमांत घोंटाळतात. विकल्पाच्या कांट्यांनीं त्यांना जखमा होऊन ते दुःखी होतात, आणि या संसारप्रवासांत त्यांना काम, मोह इत्यादि वाटमारे भेटून लुबाडतात. तरी ते त्या भ्रमांतून निघत नाहीत. त्यांची जन्ममरणाची कथा संपत नाही. परंतु ज्यांच्या संसारव्यापाराला भांडवलरूपानें मी मिळतों त्यांचा व्यापार यशस्वी होऊन त्यांना सहजस्थितीचा लाभ घडतो. अधिभूतासह (शरीरासह) मला परमात्म्याला अनुभवाच्या द्वारा यथार्थ जाणून ज्यांनीं अधिदैवाला (जीवाला) जाणलें, त्यांना अधियज्ञ जो मी तो अनुभवाला येतों व अंतकालाच्या धांदलींतही मला ते विसरत नाहीत.

(७ व्या अध्यायांतील निवडक वचने)

- तैसी जाणीव जेथ न रिगे । विचार मागुतापाउलीं निघे
 तर्क आयणीं नेघे । आंगीं जयाच्या
- २ अर्जुना तथा नांव ज्ञान । येर प्रपंच हें विज्ञान
 येथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंहीं जाण
- ३ जैसा भरलेया त्रिभुवना । आंत एक एक चांग अर्जुना
 निवडुनि कीजे सेना । लक्षवरी
- ४ कीं तथाहीपाठीं । जे वेळीं लोह मासातें घांटी
 ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाठीं । एकचि बैसे
- ५ तें भूतसृष्टीची पडे टांकसाळ
 चतुर्विध ठसा । उमटों लागे आपैसा
 मोला तरी सरिसा । परी थरचि आनान
- ६ भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाणेयांसीं
- ७ जें आंखुनि नाणें विस्तारी । पाठीं तथाची आटणी करी
- ८ ऐसें होय दिसे न दिसे । हें मजचिमार्जी असे
- ९ ऐसें भूतांप्रति आनान । जें प्रकृतिवशें दिसे जीवन
 तें आघवाठार्यीं अभिन्न । मीचि एक
- १० भूतांच्या ठार्यीं काम । तो मी म्हणे आत्माराम
 जेणें अर्थास्तव धर्म । थोर होय
- ११ ते हे जाले तरी माझ्या ठार्यीं । परी त्यांमार्जी मी नाही
 जैसा स्वप्नीच्या डोहीं । जागृती न बुडे
- १२ तैसा विकार हा मी नोहें । जरी विकारळा असें
- १३ तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली
 कीं मजचि आड बोडवली । जवनिका जैसी
 म्हणऊनि भूतें मातें नेणती । माझीच परी मी नव्हती
 जैसीं जळींचीं जळीं न विरती । मुक्ताफळें

- १४ तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव
परी मायायोगें जीव- । दशे आले
- १५ रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्ग गाजे
- १६ ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेल गा
येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरुणोपावो
तो तो अपावो । होय तें ऐक
- १७ पाडस वागुर करांडी । का मुंगी मेरु वोलाडी
तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव
- १८ येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावें मज मजले
तयां ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ
- १९ म्हणोनि भक्त एक पाहीं । ज्ञानिया जो
- २० तेचि भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला
- २१ तैसें शरीरीं हन कमें । तो भक्त ऐसा गमे
परी अंतरप्रतीतिधमें । मीचि जाला
- २२ म्हणोनि आपुलाच्या हिताचेनि लोभें । मज आवडे तोही
भक्तहि झोंबे । परी मीचि करी वालभें । ऐसा ज्ञानिया एक
- २३ तैसी अंतःकरणकुहरीं जन्मली । जयाची प्रतीतिगंगा मज
मानली । तो मी हे काय बोली । फार करूं
- २४ येर बहुत जोडती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं
जे आशातिमिरें दृष्टी । मंद जाले
- २५ आर्षीच प्रकृतीचे पाइक । वरी भोगालागीं तंव रंक
मग तेणें लोलुपत्वे कौतुक । कैसेनि भजती
- २६ पै जो जिये देवतांतरीं । मजावयाची चाड करी
तयाची ते चाड पुरी । पुरविता मी
देवोदेवीं मीचि पाहीं । हाही निश्चय त्यासि नाहीं
भाव ते ते ठायीं । वेगळाला धरी

- २७ येर तनुमनप्रार्णी । जे अनुसरले माझेयाचि वाहणीं
ते देहाच्या निर्वाणीं । मीचि होती
- २८ परी तैसे न करिति प्राणिये । वायां आपल्या हितीं वाणिये
- २९ जे पोहताति पाणियें । तळहातींचेनी
तयां उपमा माप कां सुवावें । मज अव्यक्ता व्यक्त कां
सिद्ध असतां कां निमावें । साधनवरी [मानावें
- ३० येथें मूतें जिये अतीतलीं । तियें मीचि होऊनि ठेलीं
आणि वर्तत आहाति जेतुलीं । तींही मीचि
का भविष्यमाणें जियें हीं । तींही मजवेगळीं नाहीं
- ३१ तेथें इच्छा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचिया तारु-
ण्या आली । तेथ द्वेषेसीं मांडिली । वराडिक
- ३२ तेणें भावशुद्धीचिया वाटे । विखरले विकल्पाचे कांटे
मग चिरिले अव्हाटे । अप्रवृत्तीचे
- ३३ उजू एकनिष्ठेच्या पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया मालीं
महापातकांची सांडिली । अटवीं जींहीं
- ३४ ते वेळीं कृतकृत्यता जग भरे । तेथ अध्यात्माचें नवलपण
कर्माचें काम सरे । विरमे मन पुरे
- ३५ काय न मरतयाहि चित्ता । युगांत नोहे ?
- ३६ परी नेणों कैसें पै गा । जे जडोनि गेले माझिया आंगा
ते प्रयाणींचिया लगबगा । न सांडितीच मातें
- ३७ झडकरी अनुमानाचेनि करतळें । घेऊनि तियें वाक्यफळें
प्रतीतिमुखी एक वेळे । घालूं पाहे

३८ कैसा झकविलों असलागपणें । अक्षरांचेनि !

३९ परी तैसें हें नोहेचि देवा । देखिला अक्षरांचा मेळावा
आणि विस्मयाचिया जीवा । विस्मयो जाला

४० जैसी कानाचे आधीं दृष्टी । उपेगा जाये

४१ पाहा पां मालतीचे कळे । घ्राणासि कीर वाटले परिमळें
परी वरचिया बरवा काइ डोळे । सुखिये नव्हती ?

अध्याय आठवा

श्रीकृष्ण म्हणाला—ब्रह्म हें अत्यंत सूक्ष्म तत्त्व आहे. तें आकाशाच्या पंदरांतून गाळून घेतलेलें असें वाटेल तर म्हणावें, पण खरें कल्पनातीतच आहे. तें परब्रह्म प्रपंचाच्या वस्त्रांतून हालवले तरी गळत नाही. ब्रह्माच्या अखंडत्वाला अभ्यात्म म्हणतात. या ब्रह्मांत न कळत महत्तत्त्वादि भूतें ब्रह्मांडाच्या आकारानें निर्माण होऊं लागतात. आणि अनेकत्व, समविषमत्व, स्थावर, जंगम आदि भेद इत्यादि अगणित अघटित घटना उत्पन्न झाल्या वाढूं लागल्या असें दिसतें. ही वाढ म्हणजे शून्यांतूनच कारणाशिवाय उत्पन्न होणारें कर्म होय. तसेंच अधिभूत हा शब्द त्याला लावतात कीं, जें पंचमहाभूतांच्या संयोगानेंच दिसूं लागतें आणि वियोग झाला असतां नाश पावतें. अधिदैव म्हणजे प्रकृतीनें मिळविलेलें भोग भोगणारा पुरुष. तो इंद्रियांचा राजा असून एखाद्या वृक्षावर पक्षी बसावा त्याप्रमाणें त्या अधिदैव पुरुषावर जीवाचे संकल्प मृत्यूच्या वेळीं आश्रय घेतात. ज्याला जीव असें म्हणतात, तो शरीररूपी घरांतील अधिदैव होय. आणि शरीररूपी गांवामध्ये अहंकारादिकांना नाहीसें करतो तो अधियज्ञ होय. केवळ अविद्येमुळें, अज्ञानामुळें, अधिभूतादि वेगळे दिसतात, पण मुळांत तसें नाहीं. एखादी स्फटिक शिळा केसांच्या पुंजक्यावर ठेवली तर ती छिन्नविछिन्न झालेली दिसते. परंतु ती खरी अखंड अभंगच असते.

अधियज्ञ हा सर्व जीवांचा विसावा आहे. तो यज्ञ सिद्ध होण्याला वैराग्याचें इंधन लागतें व मग त्यांत विषयरूपी द्रव्यांची आहुति दिली जाते. पण त्या अग्नीमध्ये ज्ञानही नाहीसें होतें, म्हणजे ज्ञानाचाही लय होतो. मायेबरोबरच ज्ञानही या यज्ञकुंडांत जळतें. ज्ञानी पुरुष जिवंत असतांना व मरणकाळीही देह विसरून आत्मस्वरूपीं मग्न झालेले असतात. त्यांची ही श्रद्धा कधींच ढळत नाही. मरणानें शरीररूपी आकार नाश पावतो. आत्मवस्तु मात्र आहे तशीच राहाते. म्हणून मेल्यावर ते ज्ञानी पुरुष मद्‌रूपच होतात. ज्या गोष्टीचा ध्यास मनुष्यवृत्तीला लागतो तीच त्याला जागेपणीं व स्वप्नांतही दिसते. तीच गोष्ट ज्ञानी पुरुषाची ईश्वराविषयीं असते. चित्तानें आत्म्याला एकदां आपलेसें केलें म्हणजे मग देह असला काय गेला काय सारखेंच. ब्रह्म हें आकाररहित असतें. तें सर्वांना सर्वपणें पाहातें. (येथें पुनः श्रीकृष्णानें योगप्रक्रिया सांगितली.)

ब्रह्मज्ञान हें सर्वांत अंतिम ज्ञान आहे. पण या ज्ञानाला जे विषय झाले

आणि मोजले-मापले गेले त्याला 'क्षर' म्हणतात. आणि ज्ञानानेही जे मोजविले जात नाही तें 'अक्षर' होय. अक्षर हें वृत्तिज्ञानाचा विषय होत नाही. कारण ज्ञानच तेथें लय पावतें. अक्षर म्हणजे परमात्मस्वरूप, म्हणजे प्रकृतिपलीकडचें तत्त्व होय. तें मिळण्याचा-जाणण्याचा प्रयत्न, निष्काम पुरुष हे ब्रह्मचर्यासारखीं संकटें सोसून व इंद्रियांशीं कठोरपणानें वागून करतात. वेदही तें ब्रह्मतत्त्व जाणूं शकत नाहीत व अलीकडच्या तीराशींच गटंगळ्या खातात. प्रणव हें ज्याचें नाम आहे तें एकाक्षर ब्रह्म 'ॐ' या शब्दानें जाणलें जातें.

कोणाला वाटेल कीं, मरणाचें वेळीं योगसाधनासारख्या काठिण गोष्टी कशा होणार? तर त्याचें उत्तर हेंच कीं, नेहमींच्या सवयीनें तें होतें. नित्य भक्तांना ती संवय असते म्हणून मरणानंतर त्यांना मी प्राप्त होतों. मरणाचें संकट माझे भक्ताला कधींच पडत नाही. कारण मी त्यांना नेहमीं देह हा विकल आहे असें जाणवून, आत्मबोधाच्या पिंजऱ्यांत ठेवून, त्यांचेवर माझ्या अखंड स्मरणाची सावली घालतो. भक्तांची भक्ति हें मी आपणांवरील ऋण समजतो व त्यामुळें भक्तांची मरणकाळीं योग्य सेवा करतो. जिवंतपणीं देखील भक्त हे देहाशीं एकजीव नसतात, म्हणून त्यांना मरणसमयीं देहाचा वियोग होतो असें वाटत नाही. यामुळेंच ते जसें मरणाआधीं तसे मरणानंतर मलय येऊन मिळालेले असतात.

शरिराची, देहाची निंदा किती करावी तितकी थोडीच. देह हा तापयंत्रांची शेंगडी, दुःखांचा बागबगीचा, मृत्युरूपी कावळ्यापुढें टाकलेला बळी, विंचवांचें पेव, वाघाचें वसतिस्थान, राक्षसीचें प्रेम, विषाचा घोट, चोरानें दिलेला विश्वास, रक्तपित्याचें आलिंगन, सापाचा मऊपणा, पारध्याचें गायन, धुराच्या कणांनीं भरलेलें आकाश-असला हा वार्डेट देह माझ्या भक्तांना मृत्यूनंतर कसा मिळेल? ब्रह्मलोकीं गेलेल्या जीवांनाही पुनर्जन्म असतो; पण मत्स्वरूपांत मिळालेल्या भक्तांना तो घडत नाही. एवढा इंद्र, पण सत्यलोकींच्या एका प्रहरांत १४ इंद्र होऊन जातात. पण ब्रह्मदेवाच्या आठही प्रहरांना डोळ्यांनीं पाहणारे असेही असतात, तेच ब्रह्मवेत्ते. ब्रह्मदेवाच्या दिवसाला प्रारंभ झाला म्हणजे जग आकाराला येतें आणि चार प्रहरांनंतर हा आकारसमुद्र आटतो. अशा रीतीनें ब्रह्मलोकच्या एका दिवस-रात्रीमध्ये जगाची उत्पत्ति व संहार होतात.

हा एक अव्यक्त पदार्थ झाला. ज्यांत अनेकत्वाचा एकत्वांत समावेश होतो त्याला साम्य म्हणतात. पण व्यक्त-अव्यक्त अशा कल्पनेपलीकडचा दुसरा जो एक

सनातन अव्यक्त पदार्थ आहे तो मात्र केव्हाही नाहीसा होत नाही. कारण मूळ चैतन्य हें साकारही नाही, निराकारही नाही, किंवा कालपरिच्छिन्नही नाही. पाटीवर लिहिलेली अक्षरें पुसून टाकलीं तरी त्यांचा बोध उरतोच, त्याप्रमाणें मरणाच्या जीवांच्या आकारांत तें चिद्रूप अमर असतें. अक्षर याचा अर्थ असा कीं, आकार आल्यानें त्याचें निराकारत्व जात नाही. तें ब्रह्मही परब्रह्म होय. त्याला परमगति असें म्हणतात. मनाच्या चव्हाट्यावर विषयांचे बाजार भरतात; व राजा ज्याप्रमाणें बाजारांतील व्यवहारावर स्वामित्व म्हणून कर वसूल करतो त्याप्रमाणें जीव हाही त्या सुखदुःखांचे अंश भोगतो. पण करग्रहण करणारा हा राजा राजवाड्यांत केव्हां शोपीं गेला तरी त्यामुळें बाजारचा व्यवहार थांबत नाही. सूर्याच्या प्रकाशामुळें जगाचा व्यवहार चालतो, पण स्वतः सूर्य हा कांहीं व्यापार करीत नाही किंवा करवीत नाही.

प्रकृति ही स्त्रीलिंगी व आत्मा हा पुल्लिंगी. ही प्रकृति या आत्मपुरुषाशीं पतिव्रतप्रमाणें संसार करते. या आत्मपुरुषालाच योगी लोक परम गति म्हणतात. गर्वरहित, गुणातीत, निरिच्छ, संतुष्ट अशांचा गांव भीच आहे. आणि भक्ति हीच त्या गांवाला पोहोंचणारी वाट आहे. आणि तेथें पोहोंचल्यावर ते परत येत नाहीत. उसाची साखर झाल्यावर साखरेचा परत ऊस होत नाही. परिसानें सोनें केलेलें लोखंड फिरून लोखंड होत नाही. आणि तूप झालेले दूध फिरून दूध होत नाही. मात्र भक्तांनीं असें चिद्रूप होण्याकरितां कांहीं ठराविक काळींच देहावसान केलें पाहिजे. मरणसमयीं इंद्रियसमुदाय स्मरणशक्ति टवटवीत असली पाहिजे. योग्य काळीं मृत्यु पावणाऱ्यांची तशी असते. चैतन्याऱ्यांच्या चेतनेशिवाय चेतना टिकत नाही, आणि ती चेतना आणि तें स्मरण संभाळूनच देह टाकावयाचा असतो. मृत्यूपूर्वीं त्रिदोषादिकांची बाधा झाल्यास मात्र हें घडत नाही. अग्नि, ज्योति, दिवस काल, शुक्लपक्ष आणि उत्तरायण अशा पायऱ्या आत्मस्वरूपाकडे जाण्याच्या मार्गाला आहेत. त्याला अर्चिमार्ग म्हणतात. परंतु त्रिदोषबाधेनें आयत्या वेळीं जन्मभर केलेला योगाभ्यास हातचा जातो. अशा स्थितींत ज्याचा देह पडतो, तसेंच ज्यांना वद्यपक्षांत रात्रकाळीं, दक्षिणायनांत मृत्यु येतो त्यांचीही तशीच गति होते. म्हणजे ते धूम्रमार्गानें चंद्रलोकांपर्यंत जाऊन परत जन्माला येतात. म्हणून एक जो सरळ सोपा मार्ग व दुसरा अवघड मार्ग त्याचें तारतम्य मनुष्यानें ओळखावें. समोर डोळ्यांपुढें नाव दिसत असतां खोल पाण्यांत कोण उडी घेईल ? त्याप्रमाणें अकालीं देह न पडण्याची सावध-

गिरी ठेवावी. नाही तर जन्ममरणाचा अभ्यास फुकट जाईल. पण प्रारब्ध काय करील तें वेगळेच.

पण या दोन मार्गांतील भेद समजला तरी. मरणकाळ हा जीवाच्या हातचा नाही. म्हणून मरणाची वाटही न पाहातां, ज्ञानाच्या साहाय्यानें देह-स्थिति-असतांच, मी ब्रह्म आहे, मी ब्रह्म आहे, अशी बोधप्रतीति झाली तर ती बरी नव्हे काय ? आणि योगसंपन्न झाल्यानें ही गोष्ट साधते. योगी हा सर्व-म्हणजे संसारांतील व स्वर्गांतील दोनही-भोगांना ओवाळून टाकलेल्या बळी प्रमाणें तुच्छ मानतो. वेदाध्ययनानें पुण्य लाभलें किंवा यज्ञ, तप, दान यांचें पुण्य मिळालें, आणि तें पुण्य फळाला आलें, तरी त्याला निर्मळ परब्रह्मप्राप्तीची सर नाही. स्वर्गसुख मिळालें तरी, त्याची पायरी करून तिजवरून वर जाऊन मिळवावें असें जें एक सुख आहे, तें परमसुख होय व तें योग्यांना मिळतें.

(८ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ किरीटी कामधेनुचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मांद्रोडा
- २ या कारणें श्री अनंतें । तें मनोगत तयाचें पुसतें
होईल जाणूनि आइतें । वोगरूनि ठेविलें
- ३ जें अपत्य थानीं निगे । तयाची भूक ते मातेसीचि लागे
- ४ येःहर्वा सपुरपण तयाचें पाहावें । तरि शून्यचि नव्हे स्वभावे
वरी गगनाचेनि पालवें । गाळूनि घेतलें
- ५ जें ऐसेहि । इये विज्ञानाचिये खोळे
हालवलेही न गळे । तें परब्रह्म
- ६ म्हणूनि कर्ता मुदल न दिसे । आणि सेर्वां कारणही कांहीं
नसे । माजी कार्यचि आपैसैं । वाढोंचि लागे
- ७ तैसें अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पालवें
झांकलें तंव मानावें । वेगळें ऐसें
तेचि अविद्येची जवर्नाक फिते । आणि भेदभावाची अवधी तुटे
मग म्हणों एक होऊनि जरी आटे । तरी दोनी काय होती

- ८ तेंवीचि अहंभाव जाये । तरी ऐक्य तें आधींचि आहे
- ९ मग मनप्राणसंयम । हाचि हवनसंपदेचा संभ्रम
येणें संतोषविजे निर्धूम । ज्ञानानळ
- १० ऐसेनि हें सकळ ज्ञानीं समर्पें । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं हारपे
पाठी ज्ञेयाचि स्वरूपें । निखिल उरे
- ११ तेंवी सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहर
लावीं मन शरीर । राहो अथवा जावो
जें नाना गर्तातें पाववितें । तें चित्त वरील आत्मयातें
मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे
- १२ जें गगनाहुनि जुनें । जें परमाणूहुनि साने
जयाचेनि सन्निधानें । विश्व चळे
जें सर्वातें यया विये । विश्व सर्व जेणें जिये
- १३ का झांकलिये घटींचा दिवा । नेणजे काय जाहला केव्हां
- १४ म्हणोनि वेदविद् नर । म्हणती जयातें अक्षर
जें प्रकृतीसीं पर । परमात्मरूप
- १५ पै नित्य सेविला मी निदानीं । सेवक होय
- १६ तया देहावसन जें पावे । तें तिहीं मातें स्मरावें
मग म्यां जरी न पावावें । तरी उपास्ति ते कायसी ?
- १७ मी आपुलियातें आपुलिकडे । सुखेंचि आणीं
- १८ येरी शरीराचिया सलिळीं । असतेपण हेचि साउली
वांचूनि चांद्रिका ते ठेली । चंद्रांचि आहे
- १९ ऐसें जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढतीं नर
जे होऊनि ठेले अपार । स्वरूप माझें

- २० परी निवटलियाचें जैसें । पोट न दुखे
- २१ शारदीयेचिये प्रवेशीं । अम्रे जिरती आकाशीं
मग ग्रीष्मांतीं जैसी । निगती पुढती
तैसी ब्रह्मदिनाचिये आदी । हे भूतसृष्टीची मांदी
मिळे जंव सहस्रावधी । निमित्त पुरे
- २२ जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन जाहालें
तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य म्हणिए
- २३ तें तया नांव सहज अव्यक्त । आणि आकाराये तेंचि व्यक्त
हे एकास्तव एक सूचित । येहवी दोनी नाहीं
- २४ जें हें विश्वचि होऊनि असे । परी विश्वपण नासलेनि न
नासे । अक्षरें पुसिल्या न पुसे । अर्थ जैसा
- २५ जयापरौता पैस न देखिजे । या नाम परमगती
- २६ परी रावो पहुडलिया मुखें । जैसा देशींचा व्यापार न ठके
प्रजा आपुलालेनि अभिलाखें । करितीच असती
- २७ जैसा न चलवितेनि रबी । लोक चाले
- २८ पैं गेलिया जया ठाया । तो ठावोचि होइजे
- २९ तैसा संसार जया गांवा । गेलासातां पांडवा
होऊनि ठाके आघवा । मोक्षाचाचि
- ३० हा गा हातींचें जे वेळीं जाये । ते वेळीं आणिका लाभाचीं
गोठीकें आहे
- ३१ इये पुनरावृत्तीचीं घराणीं । आघवीं एकवटती जयाचिया
प्रयाणीं । तो स्वरूपसिद्धीची कहाणी । कैसेनि आइके
- ३२ ऐसिया अनादिया दोनी वाटा । एकी उजू एकी अन्हांटा

- ३३ कां जें मार्गामार्म देखावे । साच लटिकें वोळखावें
हिताहित जाणावें । हिताचिल्लार्गी
- ३४ तेंवी जो उजू वाट देखे । तो अब्हांटा न वचे
- ३५ म्हणोनि योगमार्ग गोमटे । शोधिलें दोन्ही
तंव एके ब्रह्मत्वा जाइजे । आणि एकें पुनरावृत्ती येइजे
- ३६ मग मार्गातें कासया शोधवें । कोणें कोटुनि कें जावें
जरी देशकाळादि आघवें । आपणचि असे
- ३७ जें विटे ना सारे । भोगीतयाचेनि पवाडे पुरे
पुढती महासुखाचें सोयरें । भावंडचि

अध्याय नववा

श्रीकृष्ण पुढें म्हणाले—मीं हें सर्व गुप्त ज्ञान तुला दिलें. याचें कारण तुला तें मिळविण्याची तीव्र इच्छा आहे, आणि तें मिळाल्यास तूं त्याचा अनादर करणार नाहीस अशी माझी खात्री आहे. स्तनांत दूध असतें पण त्याची गोडी स्तनांपेक्षां तें पिऊं इच्छिणाऱ्या वासराला अधिक असते. तसेंच कणगांतून बीं काढलें आणि तें सुपीक जमिनींत पेरलें. या उदाहरणांत दूध व बीज या गुप्त घनांचा सदुपयोगच ज्ञाला कीं नाही ? त्याचप्रमाणें अर्जुना, तुझ्यासारख्या आस्थेवाईक भक्ताला गुह्य ज्ञान सांगणें हा सांगण्याचा योग्य उपयोग होय. म्हणून तुला ज्ञान-विज्ञान वेगवेगळें स्पष्ट करून सांगतों म्हणजे त्यांतील गूढपणा जाईल. सर्वोत्तम ज्ञान म्हणजे स्वरूपज्ञान, ज्याला सर्व ज्ञानांमध्ये गुरुत्वाची आचार्य पदवी आहे. तें सर्व धर्मांचें निजधाम आहे. तें गुरुमुखांतून निघालेलें दिसतें, पण हृदयांत स्वयंभू असल्याप्रमाणें अनुभवाला येऊं लागतें. हें ज्ञान पूर्ण सुख देणारें, श्रेष्ठ, कर्हीं हातांतून न जाणारें, किंवा विकार न पावणारें. तथापि म्हटलें तर सोपेंच आहे. यावर शंका अशी कीं, मग तें ज्ञान लोक कां मिळवीत नाहीत ? त्याचें उत्तर हेंच कीं, त्यांच्या नशिबांत तें नसतें. रक्त व दूध दोन्ही जवळ असतां गोचिड दूध टाकून रक्त पितो व तें दूध वासराला लाभतें. कमळ व बेडूक एकत्र राहात असतां भ्रमर कमळांतील पराग सेवन करतो आणि बेडकाला चिखल मिळतो. घराच्या तळघरांत खूप मोहरा सांठविल्या आहेत पण दुर्दैवानें त्यांचें ज्ञान न झालें तर काय उपयोग ? त्याप्रमाणें सर्व सुखांचा आराम असा मी हृदयांत असतां त्याला न ओळखून प्राणिमात्र विषयाची इच्छा करतात.

दूरचें मृगजळ पाहून तोंडांतील अमृताचा घोट थुंकावा, किंवा परीस टाकून देऊन शिंप घेऊन ती गळ्यांत बांधावी त्याप्रमाणें हे दुर्दैवी लोक मला न ओळखून संसाराच्या नदींत गटांगळ्या खात राहातात. पाहाणाऱ्याला मी नाहीं कोठें ? कारण जग हें सर्व माझ्या एकाचाच विस्तार आहे. जें मूळ थिजल्यासारखें असतें तें अव्यक्त तत्त्वच विश्वाच्या आकारानें पातळ होऊन पसरतें. त्याप्रमाणें मूळ महत्त्वापासून शेवटीं देहापर्यंत सर्व भूतें माझ्याच ठिकाणीं असतात. मात्र तीं माझ्या ठिकाणीं असलीं तरी मी त्यांमध्ये नसतों.

मीच जर सर्व आहे तर सर्व प्राणी व सृष्टि माझ्यामध्ये आहेत या म्हणण्यांत

काय अर्थ ? माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणी भूतांच्या कल्पनेचा आरोप करणे हा निव्वळ भास होय. घागरी मडकी यांचे आकार मूळ जमिनीत (मार्तीत) नसतात, तर ते कुंभाराच्या बुद्धीने उत्पन्न होतात. कापसाच्या पोटांत कापड नसते, पण वस्त्र नेसणाऱ्याच्या दृष्टीने कापूस हा वस्त्ररूप वाटतो. प्रतिध्वनीत मिळणारे उत्तर आणि आरशांत मिळणारे प्रतिबिंब यांतील शब्द व रूप आपलेंच नसते काय ? आपण स्वतःभोवतीं गरगर फिरलों तर भोवळ आल्यामुळे बाहेरचे जग फिरल्यासारखे वाटते. मी विश्वाचा आत्मा आहे व भूतसमुदायाचा आश्रय असा भासतो. तथापि मी सूर्यकिरण आणि प्राणिमात्र हें मृगजळ इतकाच संबंध आहे. वेगळेपणा हा आभास होय. त्याला केवळ कल्पना कारण असते. जितकें आकाश तितका वायु व जितका वायु तितकें आकाश. पण केवळ पंख्यानें हलविल्यामुळे वायु व आकाश हे वेगळे वाटतात.

ह्या कल्पनारूपी झोपेचा मार्ग मोडणाऱ्याला वर्म आहे. तें वर्म म्हणजे माया व प्रकृति यांची खरी ओळख मनाला ठेवणे. मी त्या मायेचा अंगीकार केला म्हणजे जगाला आकार येतो, आणि मी तिचा त्याग केला म्हणजे लाट पाण्यांत विरावी तसें घडते. विरजणामुळे पातळ दुधाचें घड दही होते, किंवा जमिनीत पेरलेल्या बियास ओलावा मिळाला म्हणजे त्यांतूनच वृक्ष-वनस्पति निघतात; परंतु वस्तुतः भूतसृष्टि करण्याला मला कांहींच करावें लागत नाही. लोक म्हणतात, अमुक नगर राजानें बांधलें पण तें प्रत्यक्ष बांधण्यांत रचण्यांत स्वतः राजाच्या हाताला कांहीं श्रम पडतात काय ? राज्यांतील प्रजेला राज्यसत्तेचा आधार असतो, परंतु हा आश्रय देण्याकरितां म्हणून राजाला काय श्रम करावे लागतात ? स्वप्नांत प्रवास केला किंवा झोपेंतून मनुष्य जागेपणांत आला तर या मजलीत प्रत्यक्ष पाय दुखतात काय ? नाही. तीच गोष्ट सृष्टि उत्पन्न करण्यासंबंधानें मलाही लागू आहे. वनस्पति वाढण्याला जशी भूमि, किंवा पाण्यांत चांदण्याच्या वेळीं पसरलासा दिसणारा जसा चंद्र, तितकाच सृष्टीच्या उत्पत्तीला व व्यवहाराला मी कारण आहे, त्याहून अधिक नाही. मी केवळ प्रकृतीचा स्वीकार केल्यानें हें सर्व घडते. तथापि पर्वताच्या पोटांतील वस्तूंना जसा पाऊस लागत नाही तसेच प्रकृतिसृष्टीचें हें कार्य मला कोणत्याही रीतीनें बंधनकारक होत नाही. घरांत दिवा जळत असतां प्रकाश पडतो, त्यांत कोणी कांहीं करावें किंवा न करावें, परंतु दिव्याला त्याचें कांहीं नाही. पण हें करण्याला नुसता तर्क उपयोगी पडत नाही, अनुमान पुरत नाही. मृगजळानें जमीन ओली होत नाही किंवा पाण्यांत

जाळें पसरल्यानें त्यांत चंद्राबिंब पकडतां येत नाहीं. त्याप्रमाणें केवळ तर्काला माझ्या स्वरूपसृष्टीचा बोध आकलन करतां येत नाहीं. स्थूल दृष्टीनें हें कळणारें नाहीं. अशा दृष्टीला मी देहधारी दिसतो. त्यांना वाटतें कीं, मी परमेश्वर देहधारी असून त्यांना मी दिसतो. परंतु ती त्यांची समजूत खोटी. मृगजळ ही गंगा नव्हे ! पाण्यांत प्रतिबिंबित झालेलीं नक्षत्रें हीं मोत्यें नसतात. गारगोट्या रत्नासारख्या दिसतात व निळ्या रंगाचा साप नील मण्यांच्या माळेप्रमाणें दिसतो.

परंतु हें सर्व खोटें नव्हे काय ? पेज पिऊन अमृताचें फळ मिळवूं पाहाणें, अग्नि मला परमेश्वराला देहधारी समजून माझ्या स्वऱ्या स्वरूपाचें ज्ञान मिळवूं पाहाणें हीं दोनही व्यर्थ होत. हे लोक मला नांवांनं संबोधतात. कर्तेपणाचा आरोप मजवर करतात. मला पूजेचे उपचार करितात. मला ब्राह्मणक्षत्रिय इत्यादि म्हणतात. मी अमुक ठिकाणचा अशी कल्पना करतात. मला रूप, अवयव चिकटवितात. वस्त्र नेसवितात. दागिने घालतात. नैवेद्य देतात. तात्पर्य, माझें आवाहन व विसर्जन आपल्या इच्छेप्रमाणें करतात. फार काय, पण अवतारसमाप्तीच्या कारणानें मी मेलों असेंही मानून दुःख करितात ! पण मनुष्याचे हे सामान्य धर्म माझ्या अंगीं लावणें हें विपरीत ज्ञान किंवा अज्ञान नव्हे काय ?

अशा लोकांचें जीवित व्यर्थ होय. त्यांच्या कर्मांचा धिक्कारच केला पाहिजे. त्यांनीं शास्त्रांची वटवट करणें हें लहान मुलांनीं शास्त्राच्या चित्रांचे खेळ करणें, किंवा खातां येत नसतां माकडानें झाडावरचे नारळ तोडणें, तसें होय. हे लोक तमोगुणरूपी राक्षसीच्या तोंडांत गेले असें समजावें. किंवा भ्रांतीच्या कुंडांत बुडून मेले असें म्हणाना. पण ज्यांच्या शुद्ध मनःक्षेत्रांत मी क्षेत्रसंन्यासी होऊन राहातो, जे विचारी नित्यविरागी नित्यसंतुष्ट सात्त्विक भावाचे आधारस्तंभ किंवा ब्रह्मानंदानें पूर्ण भरलेले घट यासारखे असतात, ज्यांच्या सहजकर्मांत नीति जाग्रत असते, तेच लोक मला ऐक्यभावानें वाढत्या प्रेमानें भजूं शकतात. अशा भक्तांच्या कीर्तनानें पापें नाहींशीं होतात. पापें भक्षून शुद्धता देणारी तीर्थें निकामी होतात. यमलोक मोकळे पडतात. योगक्रिये-शिवायच मोक्षाचा अनुभव घेतात व वैकुंठांत प्राणिमात्रांची गर्दी करून सोडतात.

हे भक्त, भजक कधीही न मावळणारे सूर्य, सदा पौर्णिमेचे पूर्णचंद्र, कधी न वितळणारे मेघ किंवा कृपाळू सिंह होत. मी एक वेळ योग्यांच्या हृदयांत सांपडणार नाही पण भक्तांच्या मेळ्यांत अवश्य सांपडेन. असे भक्तच संसाराच्या रणांगणांत विकारावर विजय मिळविण्याचा पराक्रम व जयघोष करू शकतात. त्यांचेवर समरसतेचा अभिषेक होतो. त्यांचे डोक्यावर तन्मयतेचें छत्र झळकू लागतें व ते आत्मानुभवरूपी राज्यसुख भोगतात. ज्यांना अष्टांग योगद्वारा माझे भजन करणें कठिण जातें असे इतर भक्त नमनभक्ति करतात. म्हणजे वस्तुमात्रांत परमात्माच आहे असें समजून लोंटांगण घालतात. नम्र-भावानें ते इतके लवतात कीं, जशी कांहीं फळांच्या ओझ्यानें वांकलेली वृक्ष-शाखा. स्वतःचा मानअपमान टाकून देऊन मद्‌रूप होतात. याशिवाय ज्ञान-यज्ञानें भजणाऱ्या भक्तांचें वर्णन पूर्वीं आलेच आहे. या ज्ञानयज्ञांत संकल्प हा वध्य पशु बांधण्याचा खांब, पंचमहाभूतें हा यज्ञमंडप, द्वैतभावना हा वध्य पशु, इंद्रियें व प्राण हीं यज्ञसामुग्री, चित्तसमता ही वेदी (यज्ञकर्माचा ओटा), ज्ञान हा अग्नि, अज्ञान हें त्यांत ओतण्याचें तूप, बुद्धि, शांति इत्यादि पळ्या-चमचे आणि जीव हा यज्ञकर्माचा धनी 'यजमान' असें रूपक समजावें. आणि हा यजमान जेव्हां आत्मैक्यभावनेच्या पवित्र जलानें अवभृत स्नान करतो तेव्हां ह्या ज्ञानयज्ञाची समाप्ति होते. हा ज्ञानयज्ञ करणाराला भिन्नता विविधता दृष्टीस पडली तरी त्यामुळे त्याचें ज्ञान भेदरूप होत नाही. सर्व जग त्याला अनुभवानें परमात्मरूपच होऊन जातें. माझी व्याप्ति व त्यांची प्रतीति म्हणजे अनुभव हीं सारखींच ठरतात. त्यांच्या ज्ञानाला मार्गेंपुढें वरखालीं कांहीं नसतें. त्यांचें भजन न करतां सहज होत असतें, व ते जें कांहीं करतात तें सर्व मला अर्पण होतें. कारण यज्ञ, यज्ञक्रिया, यज्ञसाधन हीं सर्व मीच आहे.

जगाचा पिता मी आहे व मीच माताही आहे, आणि पितामहही का म्हणाना. म्हणून सर्व शास्त्रांची एकवाक्यता माझ्या ठिकाणीं होऊन मतभेद मोडतात. मायेची परमगति व विश्रांतिस्थान व कर्मक्षेत्र मीच असून सर्व कांहीं माझ्या आज्ञेनें चालतें. वेदांचा उपदेश, सूर्याची हालचाल, जगाची हालचाल, जगाचें जीवन व मरण, हें सर्व माझ्यामुळे होतें. शरण आलेल्याचें रक्षण करणारा मीच एक आहे. मीच सर्वांवर सारखा उपकार करतो. संकल्प, वासना, संस्कार हे सृष्टीच्या पुनरावृत्ति करण्याकरतां अमर राहातात तें ठिकाण मीच आहे. सर्व विनाशी व अविनाशी भिळून मीच आहे. प्राणिमात्र मद्‌रूप

त्याना तें उमगत नाहीं, इतकेंच काय तें. वाटेंत चिंतामणी आढळला असतां तो लायेनें दवडला असें ज्यांना घडतें असेहि दुर्देवी लोक असतात. त्याप्रमाणें ज्ञान टाकून अव्हेरून केलेले सत्कर्माचरण फुकट जाते. अंधळ्याला गरुडाचे पंख मिळाले तरी ते काय उपयोगी? आश्रमधर्म पाळून, यज्ञ करकरून, सोमरस पी-पिऊन कोणी यज्ञमूर्ति झाला तरी त्यानें पुण्याच्या रूपानें खरो-खर पापच पदरांत घेतलें असें समजावें. कारण त्यानें यज्ञद्वारा माझे आराधन केले, पण इच्छा केली स्वर्गसुखाची! हा अज्ञानी लोकांचा पुण्यमार्ग होय.

नरकांत दुःख आहे अशा समजुतीनें स्वर्गांत सुख आहे अशी प्रतियोगी समजूत झाली आहे. पण स्वर्ग व नरक या दोन्ही आडवाटा असून त्यांत चोरच भेटावयाचे. पुण्यात्मक पापानें स्वर्ग मिळतो आणि पापात्मक पापानें नरक मिळतो. पण स्वर्गाला नेणारें जें पुण्य म्हणून वरून दिसतें त्याच्या आंत पाप भरलेलें असतें. कारण स्वर्गसुखाच्या इच्छेनें केलेल्या यज्ञानें मी परमात्मा याशिकांच्या जवळ न येतां उलट दूरच जातो. म्हणून ज्यानें प्रत्यक्ष सरळ माझी प्राप्ति होते तेंच खरें शुद्ध पुण्य होय. आतां स्वर्गांत अनेक प्रकारचें सुख आहे हें खरें. कारण तेथें अमरपणाचें सिंहासन, ऐरावताचें वाहन, महासिद्धींचीं समृद्ध भांडारें, अमृताचे हौद, कामधेनुंचे कळप, देवादिकांनीं बनलेला सेवकवर्ग, चिंतामणींची फरशी केलेली जमीन, कल्पवृक्षांची उद्यानें, गाणें ऐकविण्यासाठीं गंधर्व, नाच दाखविण्याला अप्सरा, विलासाकरतां रंभा व ऊर्वशी, शय्यागृहांतील सेवेला मदन, सडासम्मार्जनाला चंद्र, निरोप्याचें काम करण्याला वायु, आशीर्वाद देण्याला बृहस्पति आणि नित्य पंक्तीला देवदेवता-हीं सर्व सुखें, भोग व ऐश्वर्यें यज्ञ करणाऱ्याला मिळतात. पण अशा रीतीनें मिळालेल्या इंद्रपदाला क्षय लागून शेवटीं याशिकाला मृत्युलोकाला परत यावें लागतें व गर्भधारणेपासून सर्व दुःख पुन्हां सोसावें लागतें.

तात्पर्य, हें सर्व सुख नश्वर. म्हणून यज्ञसाधन हें शाश्वत सुख मिळविण्याला अयोग्य ठरतें. खरें शाश्वत सुख केवळ एका परमेश्वराच्या ज्ञानानें मिळतें. कारण जे भक्त केवळ माझी सेवा करून जन्म घालवितात व एकनिष्ठेनें माझे चिंतन करतात, त्यांचा सेवक मीच होतो व त्यांचा सगळा योगक्षेम मीच चालवितो. त्यांच्या सर्व मनकामना पूर्ण करतो. त्यांना हवें-नको, इष्टानिष्ट, या सर्वांचा विचार व चिंता, त्यांना तें सुचण्यापूर्वी, मीच करतो. अप्राप्ताची प्राप्ति व प्राप्ताचें

संरक्षण हें त्यांच्याकरतां मी करतो. आतां यज्ञ करणारे हे माझ्याकरतां म्हणूनच यज्ञ करतात. परंतु त्यांची भावना इंद्रपदाविषयीं असल्यानें ती वांकडी वाट ठरते. माझे भजन करावयाचें तर केवळ माझ्या भावनेनेंच तें केलें पाहिजे. माझे स्वें ज्ञान झालें नाहीं आणि भजन केलें तर तें काय उपयोगी? चांगलीं फुलें आणलीं व तीं डोळ्यांवर बांधलीं, चांगलें पकान्न रांधलें व तें कानांत घातलें, मिळून मलत्याला मलतें केलें तर त्याचा काय उपयोग? खरा यज्ञभोक्ता मी असतां, यज्ञकर्म हें मला उद्देशून न करतां ते इंद्रादि देवांना भजतात म्हणून त्यांना माझी प्राप्ति होत नाहीं. त्यांना स्वर्गलोक किंवा पितृलोक मिळतो, किंवा तामस कर्माच्या उपासनेनें भूतखेतादिकांची गति मिळते. पण ज्यांनीं प्रत्यक्ष मलाच जाणलें व मलाच उद्देशून सर्व कर्म केलीं, ज्ञान मिळविलें, पुण्य संपादलें, माझाच लोभ धरला, माझेच वेड लावून घेतलें त्यांना मरणापूर्वींहि माझ्याशीं ऐक्य घडतें.

मग मरणानंतर ते दुसरीकडे कोठें जातील? त्यांना सायुज्य मोक्षच मिळणार. मात्र मीं परमात्मस्वरूप जाणलें असा गर्व कोणी वाहील तर तें फुकट होय. मजपुढें स्वतः शंकर, किंवा स्वर्गातील देवांना भातुकर्णातील खेळाप्रमाणें खेळविणारी लक्ष्मी, यांचीहि किंमत नाहीं. लक्ष्मीलाहि मजकडे येण्याला आपलें ऐश्वर्य व मोठेपण टाकून स्वतःकडे लहानपणा घ्यावा लागतो. मग सामान्य लोकांची काय कथा! उलट माझ्या भक्तीच्या उत्कर्षानें कोणीं एखादें फळ, फूल, पान मला दिलें आणि तें वाळलेलें किंवा कसलेंहि असलें तरी मी त्याचा स्वीकार करतो. त्या संतोषभरांत त्या भक्तानें मला स्वर्ग वैकुंठ यांतील सर्व संपत्ति दिली असें मी मानतो. त्यांतच भव्य मंदिरे, रत्नालंकार, सुगंधी पदार्थांचे डोंगर, सूर्यानें मढविलेल्या दीपमाला, कामधेनूचे कळप, सर्व कांहीं मिळालें असें मी समजतो. मी पोह्यांकरितां सुदामदेवाच्या पुरचुंड्या आपल्या हातानें सोडल्याच कीं नाहीं? पण मला कांहीं न देतांहि केवळ माझे स्मरण ठेवून व अहंकार टाकून तुझ्याकडून होणारें स्वाभाविक सहजकर्महि मला अर्पण केलेंस तरी पुरें आहे. कारण त्या कर्मातील फळाचा स्वार्थ तूं न ठेवलास तर तुला पुन्हा जन्म घेण्याचें कारणच नाहीं. म्हणून ही फलत्यागाची युक्ति एकदम अमलांत आण. असें करणारे भक्त आणि मी हे वटवृक्ष व बीज यांप्रमाणें एकरूपच होऊं. वायूबरोबर फुलांतील सुवास निघून जातो, मग देठावर फूल मात्र ओस राहतें, त्याप्रमाणें भक्ताचा देह मात्र आयुष्याच्या मुठींत अडकून राहतो. बाकी तो माझ्या स्वरूपांत मिसळून गेलेला असतो. भक्त हा

कोणत्याहि जातीचा किंवा पूर्वी पापाचरण करणारा असला तरी तो सर्वतोपरी उत्तमच ठरतो. जो बुडत होता तो नदीच्या कडेला पोहोचून वांचल्यावर त्याची बुडण्याची भीति कोठे राहिली ? अशाला पश्चात्तापाने पवित्र व श्रेष्ठ कुळांत जन्म, किंवा योगाध्ययन, तपाचरण या सर्वांचे श्रेय मिळते. एकनिष्ठतेच्या पटीत मानवबुद्धि घालून भक्ताने ती पेटी विश्वासाने माझ्या स्वाधीन केली, मग त्याला काय चिंता ? दिव्याने दिवा लावावा त्याप्रमाणे तो मद्‌रूप व सतेज होतो. एरवी इतर सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्याचा पसारा निष्फळ ठरतो. झाड मोडेल इतक्या निंबोळ्या फळाला आल्या तरी ती केवळ कावळ्याचीच धन. उत्तम पक्कान्न खापरांत वाढून चवाढ्यावर ठेवले तर कुत्राच त्याला तोंड लावणार. त्याप्रमाणे भक्तिहीन लोकांना पापे हुडकीत येतात, पण पुण्ये त्यांना टाळून निघून जातात. माझा भक्त हा पशु असला तरी चालेल. याला उदाहरण गजेंद्राचेंच. ज्या लोकांनी सर्व मनोवृत्ति मलाच अर्पिल्या व त्या अर्पूनच जे जीवन वाहतात, ते दुष्ट जातीत जन्मलेले किंवा अविद्वान् किंवा राक्षस असले तरी ते माझ्यासारखेच ठरतात. राजाच्या हुकमाची अक्षरे ज्यांवर उमटविली आहेत असे कातड्याचे तुकडेहि चलनी नाण्यांप्रमाणे व्यवहाराला उपयोगी पडतात. उलट हीं अक्षरे नसलेले सोने रुपेंहि चलन होत नाही. कोणा व्यक्तीची कोण जात किंवा कोण लिंग हें घेऊन मला काय करावयाचें ? परिसावर पडलेला घण हा लोखंडाचा असूनहि त्याचें सोनेच होतें. गवळणी त्या काय ? पण भक्तीने त्या मद्‌रूप झाल्या. कंस हाहि भीतीने कां होईना मद्‌रूपच झाला. त्याचप्रमाणे यादव हे नात्याने, वसुदेवादि ममत्वाने. नारदादिकांना भक्तीने मद्‌रूपता आली. अशा रीतीने मद्‌रूप होण्याच्या साधनांना तोटा नाही, पण माझ्याशी दृढ संबंध आला पाहिजे. मग जे वेदविद्येचें माहेरघर, जे सत्याचा आधार, असे पुण्यवान् ब्राह्मण ते मला येऊन मिळतील यांत काय आश्चर्य ! चंदनाच्या सान्निध्याने लिंबालाहि योग्यता येते, मग स्वतः चंदनाला ती असणारच. क्षत्रिय असून ऋषि झालेलेहि असेच. हा मृत्युलोक अनेक दुःखांनी भरलेला आहे. त्या दुःखांचा वर्षाव उघड्या अंगावर न घेतां माझी भक्ति ही संरक्षणाकरतां अंगावर ढालीप्रमाणे धरली तर दुःखनिवारण होईल. मृत्युलोकचा सर्वच व्यवहार विपरीत असतो. कारण जें निव्वळ दुःखच आहे अशा विषयभोगाला मनुष्य हा सुख मानतो. पायाला जखम झाली तर लोक आपले मस्तक तोडून त्या जखमेवर उपचार म्हणून बांधतील, निखाऱ्यावर अंथरून म्हणून निजतील, मृत्यु-

लोकची रचना क्षणभंगुर आहे हें त्यांना कळत नाही. ज्यापासून इहलोक-परलोक या दोहोंचा लाभ मिळणार त्या व्यवहारावर लोक एक पै देखील मांडवल घालीत नाहीत आणि सर्वस्वाची हानि होणार अशा व्यवहारावर कौट्यवधि रुपये खर्चतात. म्हाताऱ्याला तरुणापेक्षां आयुष्य कमी आणि मृत्यु अधिक जवळ असें असतां त्याला वडील म्हणून नमस्कार करतात आणि ज्या वाढदिवसानें मृत्यु एक वर्ष अलीकडे येतो तो समारंभानें साजरा करतात. मृत्यु टाळण्याचा उपाय करावयाचा नाही आणि मेल्यावर मात्र रडत बसावयाचें सापाच्या तोंडांत सांपडलेला वेडूक जीम काढून माशी धरून खातो, त्याप्रमाणें मृत्यूच्या पाशांत सांपडलेलें आयुष्य वाहणारा मनुष्य विप्रयोपभोग घेत असतो. असो. माझें ध्यान ठेवून त्यापुढें आपले संकल्प जो धूपदीपासारखे जाळतो तोच माझें खरें यजन करतो.

(९ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ परी प्रौढी न बोलें होजी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समार्जी
देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची
- २ अमृताचिया तार्टी वोगरूं । ऐसी रससोय कैची
- ३ तैसें तुमचें अवधान धाये । आणि तुम्ही म्हणा हें होये
ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिझा तुम्ही
- ४ बाळक बापाचिये तार्टी रिगे । आणि बापा तेंच जेववूं लागे
- ५ रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेनि
- ६ कां जैं दिठिवा तुमचा वरुषे । तैं सकळार्थसिद्धि मती पिके
येन्हवीं कॉभेला उन्मेष सुके । जरी उदास तुम्ही
- ७ सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा
- ८ म्हणूनि संवादाचा सुवावो ढळे । तन्ही हृदयाकाशा सारस्वत
आणि श्रोता दुश्चित तरी वितुळे । मांडला रस [बोळे
- ९ म्हणवूनि वक्ता तो वक्ता नोहे । श्रोतेनिविण

- १० परी आमुचिये जीर्वाचें पडो । तुझ्या जीर्वा
 ११ तैसें जें जाणितलेयासाठीं । संसार संसाराचिये गांठीं
 लावूनि बैसवी पाटीं । मोक्षश्रियेच्या
 १२ पैं गा आणिकही एक याचें । जें हाता आलिया तरी न बचे
 आणि अनुभवितां कांहीं न वेंचे । वरी विटोहि ना
 १३ तरी पवित्र आणि रम्य । तेर्वांचि सुखोपाय सुगम्य
 आणि सुसुख परम धर्म्य । वरी आपण पां जोडे
 १४ हें अव्यक्तपणें थिजलें । तेंचि मग विश्वाकारें बोथिजलें
 तैसें अमूर्त मूर्तिमय विस्तारलें । त्रैलोक्य जाणे
 १५ तैसी इये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी
 तयासि तयाच्या संकल्पीं । भूताभास असे
 १६ परियेंसीं गा प्रियोत्तमा । यापरी मी विश्वेंसीं विश्वात्मा
 जो इया लटकिया भूतग्रामा । भाव्य सदा
 १७ तैसें भूतजात माझ्या ठार्यां । कल्पिजे तरी आभासे कांहीं
 निर्विकल्पीं तरी नाहीं । तेथ मीचि मी आघवें
 १८ सर्व भूतें अव्यक्तीं । ऐक्यासि येती
 १९ अगा नगर हें रायें केलें । या म्हणण्या साचपण कीर आलें
 परी निरुतें पाहातां काय सिणले । रायाचे हात ?
 जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा । व्यापारे आपुलालिया काजा
 तैसा प्रकृती संग माझा । येर करणें तें इयेचें
 म्हणोनि भूतें हन सृजावीं । कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं
 इये करणीं न येती आघवीं । आमुचिया आंगा
 २० तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु
 तैसा भूतकर्मी अनासक्तु । मी भूर्ती असें
 २१ अथवा भूतें माझ्या ठार्यां । आणि भूतांमार्जी मी नाहीं
 या खुणा तूं कंहीं । चुकां नको

- २२ परी मृगजळाचेनि वोळांशें । काय भूमी तिमे
 २३ जैसें स्वप्नीचेनि अमृतें । अमर नोहिजे
 येतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रियासि कर्म
 विदेहासि देहधर्म । आरोपिती
- २४ मज अकुळाचें कुळ वानिती । मज नित्याचे निधनें शिणती
 मज सर्वांतरातें कल्पिती । अरि मित्र गा
- २५ जंव आकार एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती
 मग तोचि विघडलियां टाकिती । नाहीं म्हणौनि
- २६ म्हणवूनि ज्ञानचि तें आंधारें । ज्ञानासि करी
 २७ जेथ आसेचिये लाळे । आंत हिंसा जीभ लोळे
 तेवींचि असंतोषाचे चाकळे । अखंड चघळी
 जेथ द्वेषाचिया दाढा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगडा
 जे त्वगस्थि गवसणी मूढां । स्थूलबुद्धी
- २८ तरी जयाचे चोखटे मानसी । मी होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी
 जया निजेल्यातें उपासी । वैराग्य गा
- २९ जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा- । आंत धर्म करी राणिवा
 जयाचें मन ओलावा । विवेकासी
- ३० जयां भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्यातें परतें सर म्हणती
 जयांचिये लळिमारजां नीति । जियाली दिसे
- ३१ तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्तांचे
 जें नामचि नाहीं पापाचें । ऐसें केलें
- ३२ कंहीं एकाधेनि बैकुंठा जावें । तें तिहीं बैकुंठाचि केलें आषवें
 ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व
- ३३ तो मी बैकुंठी नसें । वेळ एक भानुबिंबाही न दिसें
 बरी योगियांचीही मानसें । उमराडोनि जाय

- ३४ तयावरी जैत रे जैत । म्हणौनि ध्यानाचें निशाण वाजत
दिसे तन्मयाचें झळकत । एकच्छत्र
- ३५ तरी ज्ञानयज्ञ तो एंवरूप । जेथ आदिसंकरूप हा यूप
महाभूतें मंडप । भेद तो पशु
- ३६ मग तो जीव हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे
ऐसे भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वे येणें
- ३७ म्हणौनि विश्व भिन्नभिन्न । परी न भेदे तयाचें ज्ञान
जैसे अवयव तरी आनआन । परी एकचि देहींचे
तेविं नानाविधा व्यक्ती । आनानें नामें आनानी वृत्ती
ऐसें जाणती भेदला भूर्ती । अभेदा मातें
- ३८ अखंड सकळ हें सकळां मुखीं । सहज अर्पत असे मज एकीं
- ३९ आणि जाहालें जग जेथ राहे । जेणें जीवित वाढत आहे
तें मीवांचूनि नोहे । आन निरुतें
- ४० मियांचि नियमिलासांतां । काल प्राप्तसे भूतां
- ४१ मीचि एक अनेकपणें । वेगळालेनि प्रकृतिगुणें
जीत जगाचेनि प्राणें । वर्तत असें
- ४२ बीज शाखातें प्रसवे । मग तें रूखपण बीजीं समावे
तैसें संकरुपें होय आघवें । पाठीं संकरुपीं मिळे
- ४३ ऐसे दीक्षित जे सोमप । जे आपणचि यज्ञाचें स्वरूप
तिहीं तया पुण्याचेनि नांवें पाप । जोडिलें देखें
- ४४ म्हणौनि मजबीण पाविजे स्वर्ग । तो अज्ञानाचा पुण्यमार्ग
- ४५ स्वर्ग नरक या वाटा । चोरांचिया
स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका जाइजे
मग मातें जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य
- ४६ मग मी न पाविजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे
तेणें लाधलेनि सौरसें । स्वर्गा येती

- ४७ मग तया पुण्याची पाउठी सरे । सर्वेचि इंद्रपणाची उटी उतरे
आणि येऊं लागती माघारें । मृत्युलोका
- ४८ ऐसे अनन्यगतिकें चिचें । चिंतितसाते मातें
जे उपासिती तयांतें । मीचि सेवीं
- ४९ ते एकवट्टानि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणी
तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली
- ५० पाहें पां शाखा पल्लव रुखाचे । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे
परी प्राणी घेणें मुळाचें । तें मुळींचि घापे
- ५१ मनें वाचा करणीं । जयांचिया भजनीं देवांचिया वाहणीं
ते शरीर जातियेक्षणीं । देवचि जाले
- ५२ ऐसे जे चेष्टामात्रें । भजले मज
ते मरणा ऐलीचकडे । मज मिळोनि गेले फुडे
मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केवीं
- ५३ एथ जाणीव करी तोचि नेणें । आशिलेपण मिरवी तेंचि उणें
आम्ही जाहालें ऐसें जो म्हणे । तो कांहींच नव्हे
- ५४ म्हणौनि थोरपण पन्हां सांडिजे । एथ व्युत्पत्ती आघवी विसरिजे
जें जगा धाकुटें होइजे । तें जवळीक माझी
- ५५ यालागीं शरीरसांडोवा कीजे । सकळ गुणांचें लोण उतरिजे
संपत्तिमद सांडिजे । कुरवंडी करुनी
- ५६ पै भक्ती एकी मी जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणें
आम्ही भावाचे पाहुणे । मलतेया
- ५७ तें क्रियाजात आघवें । जैसैं निपजेल स्वभावें
तें भावना करोनि करावें । माझिया मोहरा
- ५८ तें उगाणिलें मज कर्म । तेव्हांचि पुसिलें मरणजन्म
जन्मासवें श्रम । वरचिलही गेले

- ५९ तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेर नामांचींचि अंतरें
वांचूनि आंतुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते
- ६० परिमळ निघालिया पवनापाठीं । मागें वोस फूल राहे देठीं
तैसें आयुष्याचिये मुठीं । केवळ देह
- ६१ यालागीं दुष्कृती जन्ही जाहाला । तरी अनुतापतीथीं न्हाला
न्हाऊनि मजआंत आला । सर्वभावें
- ६२ पवित्र तयाचें कुळ । आभिजात्य तेंचि निर्मळ
जन्मलेयाचें फळ । तयासीच जोडलें
- ६३ जैसा दीपें दीप लाविजे । तेथ आदील कोण हें नोळाखिजे
तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मीचि होऊनि ठाके
- ६४ तैसें माझिये भक्तीविण । जळो तें जियालेपण
अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नसती काई
- ६५ म्हणौनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्यजही व्हावें
वरी देहाचेनि नावें । पशूचेंही लाभो
- ६६ ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रुताधीतही न होतु कां
परी मजसीं तुकितां तुका । तुटी नाहीं
- ३७ राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चामा एका जया पडती
तया चामासार्ठीं जोडती । सकळ वस्तु
वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे
- ६८ म्हणौनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण
एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक
- ६९ अगा मी एकलाणीचें खागें । मज येवों ये भलतेनि मागें
भक्ति कां विषय विरागें । अथवा वैरें
- ७० यालागीं पापयोनीही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना
मातें भजतां सदनां । माझिया येती

- ७१ म्हणौनि राजर्षी कां ब्राह्मण । जया गति मति मीचि शरण
 तयां त्रिशुद्धी मीचि निर्वाण । स्थितीही मीचि
- ७२ तेवीं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख
 परी काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे
- ७३ म्हणौनि मृत्युलोकीं सुखाची कहाणी । ऐकिले कवणाचिये
 कैची सुखनिद्रा आंथरुणी । इंगळांच्या [श्रवणीं
 जिये लोकींचा चंद्र क्षयरोगी । जेथ उदय होय अस्तालागीं
 दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । सळित जगातें
- ७४ जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो म्हणती उवाई पडिला सांपें
 जो अभिलाषभारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती
 जयांचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ प्रज्ञा जिरोनि जाय
 तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल म्हणुनी
- ७५ तूं मन हें मीचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं
 सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें

अध्याय दहावा

श्रीकृष्ण म्हणाला—घागरींत थोडे पाणी घातलें आणि तें गळून गेलें नाहीं असें पाहिलें म्हणजे तींत आणखी पाणी घालतात. कोणाचा थोडासा प्रामाणिकपणा दिसून आला तर त्यावर आणखी विश्वास टाकावा ही जगाची रीतच आहे. किंवा डोंगर दिसला म्हणजे ही जागा बसण्याला योग्य आहे असें पाहून मेघ-मंडळ त्यावर बसतें, किंवा क्षाराचीं पुटें दिल्यानें सोन्याला कस चढतो, त्याप्रमाणें बोध करण्याला तूं योग्य आहेस असें पाहून मीच अतृप्त होऊन तुला आणखी सांगत आहे तें ऐक. मुलाच्या अंगावर अलंकार घातलेले पाहून आईच्या डोळ्यांना बरें वाटतें, त्याप्रमाणें तुला बोध दिला आणि तो तूं घेतलास हें पाहून तुला आणखी सांगावेंसें वाटतें तें असें—मी मर्यादित नसून विश्वव्यापी आहे. पोटांतील गर्भाला ज्याप्रमाणें आईचें वय कळत नाहीं त्याप्रमाणें, किंवा माशाला समुद्राचें माप कळत नाहीं त्याप्रमाणें, देव किंवा मोठमोठे ऋषि यांनाहि माझे ज्ञान यथार्थ होत नाहीं. तथापि जो भक्त सर्व बाह्य वृत्ति टाकून, पंचमहाभूतांवर आरूढ होऊन, मी (कृष्ण) अनादि आहे, मुख्य ईश्वर आहे, असें जाणतो त्यालाच माझी खरी ओळख पटते. तो सामान्य मनुष्यांत देहधारी असा एक दिसला तरी त्याचा मनुष्यपणा हा आभास असतो; पण तो खरोखर सत्यज्ञानाची भूर्ति असतो. कापरांत पांढरा हिरा मिसळला तरी अंगावर पाणी पडल्यावर कापूर विरघळून जाईल आणि हिरा जसाच्या तसाच राहील. अशा भक्ताच्या अंगर्चीं पापें त्याला सोडून जातात.

चंदनवृक्षाला साप विळखा घालून बसतो, पण तें झाड जळूं लागलें म्हणजे साप त्याला सोडून जातो, त्याप्रमाणें ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेल्या जीवाला पाप व संकल्प सोडून जातात. भूतादिकांचे भाव मूळ माझ्यापासूनच उत्पन्न होतात आणि निरनिराळ्या प्राण्यांमध्ये त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीनुसार ते भाव शिरतात. कांहीं भाव मला कळून व कांहीं मला न कळूनहि उत्पन्न होतात. प्रकाश हा जसा सूर्यापासून, तसाच अंधारहि प्रकाशाच्या अभावानें उत्पन्न होणारा म्हणून सूर्यापासूनच म्हणावा लागतो, त्याप्रमाणें माझ्या अज्ञानामुळे कांहीं भाव उत्पन्न होतात. उदा० सुख दुःख, भय अभय, कीर्ति अपकीर्ति, हे परस्परविरुद्ध भावहि माझ्यामुळेच उत्पन्न होतात. स्वर्गादि त्रैलोक्याची मांडणी नीट नव्हती ती करण्याकरितां मीं कश्यपादि सात महर्षि व चार

मनु उत्पन्न केले. मी बीजरूप असून त्यांतूनच बुंधा, फांधा, डहाळ्या, पाने, फुलें, फळें अशा क्रमानें सर्व सृष्टि उत्पन्न होते. मीं निर्मिलेल्या लोकपालांपासून सर्व प्रजा झाली आहे, म्हणून हे सर्व एकरूपच होत. अभेदज्ञान हा खरा भक्तियोग हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. सृष्टीच्या उत्पत्तीप्रमाणें तिची स्थितिहि मजमध्येच आहे. माझें ज्ञान असलेले आत्मज्ञानी त्रैलोक्यांत सुखानें व्यवहार करितात. माझ्या स्वरूपाच्या प्रतीतीनें तृप्त होऊन जन्ममरण विसरतात. आणि दोन सरोवरांचें पाणी उसळलें म्हणजे एकमेकांत मिसळतें, किंवा दोन नद्या एकमेकांना मिळतात, त्याप्रमाणें माझें भक्तहि एकमेकांना मिळून आनंदरूप लाटांच्या माळा गुंफतात व त्यांजमध्ये ऐक्यरसाचा संगम होतो. मग ते प्रकट रीतीनें तृतीचा उद्गार बाहेर काढोत व गर्जना करोत, किंवा गुरु-शिष्यांप्रमाणें एकांतांत बसून दिल्या-घेतल्या उपदेशाच्या रूपानें आनंदाचें सेवन करोत. मात्र हे दोघेहि स्वतःला विसरून जातात. त्यांना दिवसरात्रीचें भान राहत नाहीं. अशांना ज्या प्रेमाचा लाभ होतो तो त्यांनीं, स्वर्ग व मोक्ष यांच्या आडमार्गांला न जातां, स्वतः आर्धांच मिळविलेला असतो. तरी पण मीं त्यांना तो आनंद दिला असें तें भलेपणानें बाहेर सांगतात. म्हणून माझें कर्तव्य हें कीं, मुलाला आवडेल ती वस्तु त्याची आई सोन्याची करून देते, त्याप्रमाणें. भक्ताच्या उपासनेचा अधिकार मी वाढवितों. त्यांच्या एकनिष्ठतेची आवड मला असते. तसेंच माझें कौतुकहि भक्ताला असतें. स्वर्गसुखाची इच्छा करणाऱ्यांना तें मी मिळवून देतों, परंतु अहंकारनिरपेक्ष असें जें साजुक प्रेमसुख तें मी प्रेमळ भक्तांकरितां राखून ठेवतों. त्यांच्या पुढें ज्ञानरूपी कांपराची मशाल पेटवून त्यांचा मशालजी मीच होतों, व त्यांच्या मार्गातील अज्ञान दूर सारतों.

नंतर अर्जुनानें श्रीकृष्णाची स्तुति करून म्हटलें, कीं देवा, देवर्षि नारदाच्या तोंडून मी तुझें स्वरूपवर्णन ऐकत होतों. पण वस्तुतः त्याच्या त्या गोड गाण्याचाच आनंद घेऊन डुलत होतों. त्यांतील खरें मर्म कळत नव्हतें. व्यासादि ऋषींनीं केलेल्या उपदेशांचेहि असेंच झालें. पण, श्रीकृष्णा, तूं स्वतः आतां जें सांगितलेंस त्यामुळें मात्र सर्व कांहीं खरें कळलें. मनुष्य नेहमीं उद्योग करित असतो, परंतु दैव अनुकूल होतें तेव्हांच त्या उद्योगाचें फळ मिळतें. तशीच गोष्ट आतांहि घडली आहे. गुरुकृपेचें दैव मला लाभलें. माळ्यानें बागेवर पुष्कळ मेहनत केली, तरी वसंत ऋतु येतो तेव्हांच फळाफुलांचा लाभ होतो. ज्वर उतरला म्हणजे अन्न गोड लागूं लागतें त्याप्रमाणें हें झालें आहे. कारण

केवळ जीवबुद्धीच्या सामर्थ्यावर तुझे ज्ञान होणें शक्य नाहीं. एरवीं वेदादिकालीं तुझे स्वरूप कळल्याची बढाई उगीच हवी तशी मारावी यांत काय अर्थ ? तुझे स्वरूप जाणण्याला व समजून सांगण्याला तुझा तूंच योग्य आहेस. इतर जलाशय जवळ असतां केवळ मेघांतून पडेल तेवढेंच पाणी चातकाला मिळणार. असो. तर आतां मला तूं आपल्या सर्व विभूति सांग, म्हणजे तुझ्या स्वरूपाची थोरवी कळेल. कारण त्यांच्या दर्शनानें तुझे स्मरण होईल. अमृत पुरे असें म्हणवत. नाहीं तसेंच तुझे हें बोलणें. मग त्यांत पुनरुक्ति झाली तरी चालेल. रोज उगवतो म्हणून सूर्य कांहीं शिळा होत नाहीं.

हें ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाला—ऐक ! माझ्या विभूति असंख्य आहेत. अंगावरील केसांसारख्या अगणित. तथापि त्यांतील कांहींचें ज्ञान झाल्याने बाकीच्या विभूति व मुख्य स्वरूपाचें ज्ञान होऊं शकतें. प्रत्येक प्राणिमात्राचा आत्मा आहे तो मी आहे. आंतबाहेर आदिअंतीं सर्व मी आहे. सर्वांचें आश्रयस्थान मी आहे. इतकें बोलून देवानें विभूतींचीं नांवें सांगितलीं तीं हीं. (या सर्व विभूतींचें वर्णन गीतेच्या श्लोकांतील आहे. त्यांत ज्ञानेश्वरांनीं स्वतःचें विशेष कांहीं घातलेलें नाहीं म्हणून त्या सर्व विभूति येथें सांगितल्या. नाहींत). पृथ्वीतील परमाणु, आकाशातील नक्षत्रें, यांची गणती कोण किती करील ? म्हणून उदाहरणादाखल पंचाहत्तर सांगितल्या, त्यांत एक कमी वा एक जास्त महत्त्वाची अशी मानावयाची नाहीं. आणि समारोपानें सांगावयाचें तर तें असें कीं, ज्या ज्या प्राण्यांच्या ठिकाणीं आणि वस्तूंच्या ठिकाणीं संपत्ति आणि दया, ऐश्वर्य आणि दया दिसतील त्या सर्वांना माझ्या विभूति समजाव्या. अशा पुरुषांची आज्ञा सर्व लोक मानतात. सूर्य सर्व जगाला एकदम प्रकाश देतो, किंवा कामधेनु सर्व कामना एकदम सफल करूं शकते, त्याप्रमाणें हे लोक असतात. माझ्याविषयीं सामान्य-विशेष हां. भेद नाहीं. मी एकांशानें सर्व जग व्यापतों म्हणून कोणत्याहि एका विभूतीच्या ज्ञानानें माझे सर्व ज्ञान होऊं शकेल. म्हणून सर्व विभूतींना सारखेंच भजावें.

(१० व्या अध्यायांतील निवडक वचने)

- १ तुमचा अनुग्रहो गणेश । जें आपुला दे सौरस
तें सारस्वती प्रवेश । बाळकाई आथि
- २ केउता कल्पतरुवरी फुलौरा । कायसेनि पाहुणेर क्षीरसागरा
कवणें वासी कापुरा । सुवास देवों ?
- ३ कां साडेपंधरया रजतवर्णी । तैसीं स्तुतीचीं बोलणीं
उगियाचि माथा ठेविजे चरणीं । हेंचि भलें
- ४ तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो । सकळशास्त्रांचा विसंवता ठावो
ते भगवद्गीता वोविये गावों । ऐसें केलें
जे बोलणियाचे रानीं हिंडतां । नायकिजे फळलिया अक्षराची
परी ते वाचाचि केली कल्पलता । विवेकाची [वार्ता
- ५ होती देहबुद्धी एकसरी । ते आनंदमांडारा केलीं वोवरी
मग गीतार्थक्षीरसागरीं । जळशयन जालें
- ६ अहो गुळा साखरे मालयाचे । बांधे तरी एकचि रसाचे
परी स्वाद गोडियेचे । आन आन जैसे
एक जाणोनियां बोलती । एक ठायेंठाय जाणविति
एक जाणों जातां हारपती । जाणते गुणेंसी
- ७ देशियेचेनि नागरपणें । शांत शृंगारातें जिणें
तरी वोविया होती लेणें । साहित्यासी
- ८ जैसे आंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया आंगाचि होय लेणें
तेथ अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना
- ९ तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं
शोभती आयणी । चोखट आइका
- १० तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि रसां आणिलें तारुण्य
- ११ अवचितयावरी सर्व सांडिजे । मग चोख तरी तोचि मांडारी कीजे

- १२ पुढतपुढती पुटें देतां । जोडे वानियेची अधिकता
म्हणौनि सोनें पांडुसुता । शोधूंचि आवडे
- १३ मी कवण पां केतुला । कवणाचा कें जाहला
या निरुती करितां बोला । कल्प गेले
- १४ उतरलें उदक पर्वत वळघे । जरी झाड वाढत मूर्ळी लागे
तरी मियां जालेनि जगें । जाणिजे मातें
- १५ तो पाषाणामार्जो परिस । जैसा रसाआंत सिद्धरस
तैसा मनुष्याआंत तो अंश । माझाचि जाण
तें चालतें ज्ञानाचें बिंब । त्याचे अवयव ते सुखाचे कोंभ
येर माणुसपण तें भांब । लौकिक भाग
- १६ आणि माझें जाणणें नेणणें । तें तंव मूतांचिया भावाचें करणें
म्हणौनि मूर्ती भावाचिया होणें । विषम पडे
- १७ तेथ अध्यक्ष रचूनि ठेविले । इंहीं जन
- १८ पाहें पां आरंभी बीज एकलें । मग तेंचि विरूढलिया बुड जाहालें
बुडी कोंभ निघाले । खांदियांचे
- १९ पलवीं फूल फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळ
तें निर्धारितां केवळ । बीजचि आघवें
- २० यालागीं सुभद्रापती । हे भाव इया माझिया विभूती
आणि यांचिया व्याप्ती । व्यापिलें जग
- २१ म्हणवूनि अभेदें जो भक्तियोग । तेथ शंका नाही नये खंग
- २२ जें जें भेटे मूत । तें तें मानिजे भगवंत
हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा
- २३ जैसीं जवळिकेचीं सरोवरें । उचंबळलियां कालवती परस्परें
मग तरंगांसी धवळारें । । तरंगचि होती

- २४ जैसी कमळकळिका जालेपणें । हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे
 दे राया रंका पारणें । आमोदाचें
 तैसेंचि मातें विधीं कथित । कथितेनि तोषें कथूं विसरत
 मग तथा विसरामार्जी विरत । आंगें जीवें
- २५ तें जो जो खेळ दावी । तो तो पुढें सोनयाचा करूनि ठेवी
 तैसी उपास्तीची पदवी । प्रोषित मी जायें
- २६ परी आपणपेंवीण जें एक । तें तैसेंचि सुख साजुक
 सप्रेमालार्गी देख । ठेविलें जतन
- २७ तथां तत्त्वज्ञान चोखटा । दिवी पोतासाची सुभटां
 मग मीचि होऊनि दिवटा । पुढां पुढां चालें
- २८ भाजी आयुष्या उजवण जाहली । माझिया दैवा दशा उदयली
- २९ तूं या कालयंत्रासि सूत्री । तूं जीवकळेची अधिष्ठात्री
 तूं ब्रह्मकटाहधारी । हें कळलें फुडें
- ३० विषयविषाचा पडिपाडू । गोड परमार्थ लागे कडू
 कडू विषय तो गोडू । जीवासी जाहाला
- ३१ म्हणौनि भाग्य जें सानुकूळ । जालियां केले उद्यम सदा सफळ
 तैसें श्रुताधीत सकळ । गुरुकृपा साच
- ३२ तैसें हें तुझें जाणणें आहे । म्हणौनि कोणाही ठावकें नोहे
 आतां तुझें ज्ञान होथे । तुजचिजोगें
- ३३ जरी थोरी तुझी पाहत आहों । तरी पासीं उभे ठाकावयाही योग्य
 या शोच्यतां जरी विनवूं बिहों । तरी आन उपाय नाहीं [नोहों
- ३४ जी कैसें मियां तूतें जाणावें । काय जाणोनि सदा चिंतावें
 जरी तांचि म्हणों आघवें । तरी चिंतनचि न घडे
- ३५ जया जया भावाचिया ठार्यी । तूतें चिंतितां मज सायास नाहीं
 तो विवळ करूनि देई । योग आपुला

- ३६ जें मंदराचळ न ढाळितां । क्षीरसागर न डहुळतां
अनादि स्वभावतां । आइतें आहे
- ३७ हां गा सूर्य काय शिळा । अग्नि म्हणों येत आहे वोंविळा
का नित्य वाहतया गंगाजळा । पारसेपण असे ?
- ३८ जे माझियाचि परी माझिये मती । आकळतीना
- ३९ जैसें बीज आलिया मुठी । तरूचि आला होय
- ४० तेवीं देखिलिया जिया देखवलें । विश्व सकळ
- ४१ तेवीं आदि स्थिती । अंतगती मूतांसि मी
- ४२ अशेषांही वाचां— । मार्जी नटनाच सत्याचा
तें अक्षर एक मी वैकुंठीचा । वेल्हाळ म्हणे
- ४३ जगाचीं शुभाशुभें लिहिती । प्राणियांच्या मानसांचा झाडा घेती
मग केलियानुरूप होती । भोगनियम जे
- ४४ जैसीं अवर्षाचि नक्षत्रें वेंचारीं । ऐसी चाड उपजेल जें जीवीं
तें गगनाची बांधावी । लोथ जेवीं
का पृथ्वीये परमाणूंचा उगाणा ध्यावा । तरी भूगोलचि काखे
तैसा विस्तार माझा पाहावा । तरी जाणावें मातें [सुवावा
जैसें शाखांसीं फूल फळ । एकिहेळां वेटाळूं म्हणिजे सकळ
तरी उपडूनियां मूळ । जेवीं हातीं घेपे
- ४५ मेरुमंदरादिकीं सर्वीं । सहित पृथ्वीतें विरवी
जो एकार्णवातेंही जिरवी । जेथींचा तेथें
- ४६ ऐसा अपार जो काळ । तो मी म्हणें लक्ष्मीलीळ
मग पुढती सृष्टीचा मेळ । सृजिता तो मी
- ४७ आणि ते गा मी वाचा । सुखासर्नी न्यायाच्या
आरूढोनि विवेकाच्या । मार्गीं चाले

- ४८ जेणें चोखाळत दिसे न्याय । तो व्यवसायांत व्यवसाय
 ४९ अगा दमितयांमाझारीं । अनिवार दंड तो मी अवघारीं
 जो मुंगियेलागोनि ब्रह्मावेरीं । नियमित पावे
 पैं सारासार निर्धारितयां । धर्मज्ञानाचा पक्ष धरितयां
 सकळ शास्त्रांमार्जी ययां । नीतिशास्त्र तें मी
 ५० येरां विभूतिविस्तारांसि कांहीं । एथ सर्वथा लेख नाहीं
 ५१ म्हणोनि सानें थोर न म्हणावें । उंच नीच भाव सांडावे
 एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें
 ५२ तेवीं विश्वविभव तया आंगें । होऊनी असती
 ५३ तरी आतां साधारण आणि चांग । ऐसा कैसेनि पां कल्पावा
 वायां आपुलिये मती बंग । भेदाचा लावावा [विभाग
 ५४ तेवीं माझ्या स्वरूपीं गोठी । सामान्यविशेषाची नाहीं

अध्याय अकरावा

अर्जुन म्हणाला—शेवटच्या विश्रांतीच्या ठिकाणी व वेळीं तुमचें जें रूप तें मला वर्णनानें कळलें. मला स्वरूपज्ञान झालें. माझा अहंकार जाऊन स्वतःच्या देहाचा अभिमान व कौरवांशीं न लढण्याचा विचार हा पाहा मीं टाकून दिला ! देवा, तूं मला वेळींच सुविचार सांगितला. माझें वेड घालविलें, माझी बुद्धि मला परत दिली. तुमच्या कृपेच्या मंदिरांत शिरून मी ब्रह्मरसाचें भोजन आतां करीत आहे. माझा उद्धार झाला. वेदांनीं वर्णिलेलें तुझें महात्म्य मला पटलें. माझ्या मनावरील ढग गेले. माझ्या ज्ञानावर आलेलें शेवाळें दूर झालें. सर्प-पिशाच इत्यादि दूर होऊन मला माझें गुप्त धन मिळालें. माझ्या बुद्धीला परब्रह्माचें शेजघर लाभलें. तथापि तुझें अमर्याद स्वरूप जें कानांनीं ऐकतों तें डोळ्यांनीं पाहावें अशी इच्छा झाली व उत्कंठा लागली आहे. तुझें विश्वरूप पाहण्याची माझी पात्रता आहे कीं नाहीं हें मला कळत नाहीं. कारण इच्छेच्या जोरांनें व उत्कंठेनें मनुष्य आपली योग्यता विसरतो. ती योग्यता मजमध्ये नाहीं असें तुला वाटेल तर वेगळें. आपलें किरणामृत चक्रोप्रमाणें इतर प्राण्यांना लोभवूं शकत नाहीं हें माहित असलें तरी, तें सेवन करण्याची इच्छा कोणा प्राण्याला झाल्यास चंद्र त्याला प्रतिबंध करीत नाहीं. तूं शत्रूंनाहि मोक्ष देतोस. पूतन शिशुपाल, यांनाहि तूं ध्रुवाप्रमाणें स्थान दिलेंस. पतित अजामीळ, तुझ्या छातीवर लथ मारणारा भृगु व शंखासुर इत्यादिकांवरहि तूं उपकार केलेस, बलीचा द्वारपाल झालास. उलट. मीं तर. तुझा भक्त, तुझे वासरूं आहे.

हें ऐकून श्रीकृष्णाला आनंद झाला व त्यानें एकदम सर्वच विश्वरूप प्रकट केले. त्यानें अनंत ब्रह्मांडांचें रूप घेतलें, स्थूल दृष्टि दूर केली, व आतां हें सर्व नीट पाहा असें अर्जुनाला सांगितलें. त्यांत अर्जुनाला असें दिसलें कीं, सर्व तऱ्हेच्या परस्परविरुद्ध अशा गुणांचीं आकाररूपे प्रकट झालीं होती. त्यांत सर्व रंग होते. सौंदर्य कुरूपता या सर्वांचें प्रदर्शन होतें. सर्व सूर्य, अष्ट वसू, रुद्रगण, अश्विनादि देव, सर्व वायु हीं सर्व तेथें होती. प्रत्येक केसागणिक अनेक ब्रह्मांडें वर खालीं नाचत होती. तें पाहून अर्जुनाचे डोळे दिपले. तेव्हां विश्वरूप पाहण्याला योग्य अशी दृष्टि श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला दिली. अर्जुनाच्या प्रेमांमुळें श्रीकृष्ण त्याला सर्व प्रकारें स्वाधीन झाले व त्याचे सर्व हेतु पुरवूं लागले.

म्हणून दिव्य दृष्टि देतांच अर्जुनाच्या डोळ्यापुढील अंधकार नाहीसा झाला. अर्जुनाला सर्वच चमत्कारमय भासू लागले. तो आश्चर्यात बुडून गेला. कारण वर खाली हें कांहीं उरलें नाहीं. आकाश नाहीसें झालें. विश्वरूपानें सृष्टीची रचना गिळली. तें पाहून अर्जुनाला एकाग्रता आली. जणू काय त्याच्या ज्ञानावर मोहनास्र पडलें. मग तेथें त्यानें काय पाहिलें याचें वर्णन कोण करणार ? कृष्णाचीं कांहीं मुखें पाहार्वीं तर सुंदर शोभिवंत, तर कांहीं प्रलयाग्नीच्या महाकुंडाप्रमाणें भयंकर. तात्पर्य, त्यानें विश्वरूपाचे आदिअंत नखशिखांत पाहिले. जें जें मनांत आणावें तें तें दिसे. अलंकार, शस्त्रें, सर्व कांहीं दिसलें. त्यानें सर्व अवयव पाहून घेतले. कंठ, मस्तक, मुकुट, त्यावरील फुलांचे घोस, गळ्यांतील फुलांचे हार, चंद्राच्या घड्या घालून बनवावी तशी शुभ्र चंदनाची उटी इत्यादि त्याला दिसलें. मग त्यानें डोळे मिटून घेतले तरी विश्वरूप निरनिराळ्या चमत्कारांनीं दिसतच राहिलें. कारण दिव्य दृष्टीमुळे, डोळे मिटले तरी किंवा अंधारांतहि, दिसतेंच. पाहण्याची वस्तु व पाहणारा हा भेद निघून गेला. अंतःकरणांत ब्रह्मानंद जागृत झाला. सर्वांगावर रोमांच व घर्मबिंदु उभे राहिले. कापूरकेळीच्या गाभ्यांतून गळणाऱ्या कापुराच्या कणांप्रमाणें अर्जुनाच्या डोळ्यांतून अश्रु गळूं लागले. सार्विक भावांत स्पर्धा सुरू झाली.

मग फिरून द्वैतावस्थेंत येऊन, अर्जुनानें आपण विश्वरूपांत काय काय पाहिलें याचें वर्णन केलें आणि तो म्हणाला कीं, विश्वाचा असा पसारा मांडणारा जो तूं तोच फिरून आमच्या रथावर सारथी, हें पाहून मला आश्चर्य वाटलें. मीं विश्वरूपांत पाहिलेला मुकुट आतां तुझ्या डोक्यावर आहे. तरी पण तूं एका-एकीं विश्वरूप कसें धारण केलेंस याचें आश्चर्य वाटतें. देवा, तूंच परब्रह्म आहेस, सदासिद्ध व धर्माचा जिव्हाळा-ओलावा, सांख्यांच्या छत्तीस तत्त्वांपलीकडचा सद्-तिसावा, अलौकिक पुरुष आहेस. मात्र हें विश्वरूप पाहून भय वाटून मी गडबडलों. अग्नीनें पोळलेला मनुष्य देह शांत करण्याकरितां समुद्राकडे यावा, पण समुद्राच्या उसळणाऱ्या लाटा पाहून भ्यावा व परत फिरावा तसें मला झालें आहे. सर्व देव, पितर, गंधर्व, देवता, वसु, सिद्ध हे सर्व तुला वंदितात. मला अशी भीति वाटूं लागली आहे कीं, या विश्वरूपदर्शनानें माझा देह तर नष्ट होईलच, पण चैतन्यरूप आनंदाचा अंश असा जो अंतरात्मा त्यालाहि भयानें शहारे आले. म्हणून हें विश्वरूप तूं आतां आवरून घे, तरच माझे प्राण वांचतील. तूं माया-शक्तीला आवरून घे. विश्वरूप दाखीव असें म्हणण्याची बुद्धि मला कोटून

झाली असें आतां वाटते. मीं माझे मला व जगताला अकल्पित विघ्न केले कीं काय ? पूर्वी विभूतीच्या रूपानें व्यापक स्वरूप मला कळलें तेवढें पुरें नव्हतें का ?

पण अर्जुनाचा हा शोक व्यर्थ होता. कारण विश्वरूपदर्शनांत भिवविणें हा श्रीकृष्णाचा हेतु नसून, मी कौरवांना मारणारा असा जो भ्रम अर्जुनाला झाला होता तो दूर करणें एवढाच तो हेतु होता. म्हणून या विश्वरूपांत सर्व विश्व नाहीसें झालेलें दिसलें, तेथें कौरवपांडवांचा काय पाड ! त्या सगळ्यांचा चुराडा झालेला तेथें दिसलाच कीं ! सर्वांचा काळ हा सगळें खाऊन फिरून जिमल्या चाटीत आहे, तेथें शिल्लक काय उरणार ? हें सर्व पाहून कोणाला भीति कशी न वाटे ? म्हणून अर्जुन म्हणाला; देवा, तूं आपलें भगवंतपण, म्हणजे पालन करण्याचा स्वभाव, परत अंगीं आण म्हणजे सर्वांची भीति दूर होईल.

श्रीकृष्ण म्हणाला—मी सर्वांचा काळ आहे, परंतु पांडवांचा संरक्षक आहे. सैन्यांना व सेनापतींना, आम्ही मारूं, नाश करूं, संहार करूं, असा जो गर्व तुला झाला तो नष्ट करणें एवढाच माझ्या विश्वदर्शनाचा हेतु होता. तो सफल झाला म्हणून मिळं नको. तूंच शत्रूंना मार आणि यश मिळीव आणि मला निमित्त पाहिजे तें करून दे. मीं या तुझ्या सर्व शत्रूंना आंतून आधींच मारिलें आहे, तेंच त्यांना तूं बाहेरून मार म्हणजे झालें. तुला राज्य व यश दोन्ही मिळतील आणि सर्व लोक ती कथा आपल्या वाणीनें सांगूं लागतील.

तेव्हां अर्जुन म्हणाला—श्रीकृष्णा, तूं म्हणतोस हें खरें, पण तूं काळ असलास तरी सृष्टीचें पालन करणेंच योग्य. अशा वेळीं जगाचा संहार कसा करावा ? संहाराला वेळ असते. तरुणपणीं म्हातारपण येऊं शकत नाही. उत्पत्ति, स्थिति व लय यांचा क्रम अनादिकालापासून ठराव आहे.

श्रीकृष्ण म्हणाला—अरे ! मी जें बोललें, म्हणजे संहार करीन असें म्हटलें, तें रणांगणावरील या दोन सैन्यांपुरतें आहे. बाकीच्या सृष्टीला आज लागू नाही.

अर्जुन म्हणाला—हे राक्षसादिक तुझ्या चरणांला न लागतां कां पळून गेले ? पण मीं हें तरी कां विचारावें ? प्रकाशापुढें अंधार कसा टिकेल ? तुझे रूप प्रकट झाल्यावर ते कसे टिकतील ? तूं पुराण पुरुष आहेस. प्रकृति-पुरुषांचें मूळ आहेस. अनादि आहेस. जगाचें जीवन आहेस. यम, अग्नि, वरुण, चंद्र, ब्रह्मदेव इत्यादि सर्व तूं आहेस. असें म्हणून अर्जुनानें त्याला पुन्हां पुन्हा

नमस्कार केला व तो फिरून म्हणाला, तुझे हें खरें स्वरूप न जाणतां तूं आमचा आप्त एवढेंच नातें लक्षांत ठेवून मी तुझ्याशीं वागलों. सम्मार्जनाकरितां सडा घालण्याच्या कार्मीं त्याऐवजीं मीं अमृत फुकट दवडलें, कामधेनु देऊन बदल्यांत शिंगरूं घेतलें, परिसाला दगड मानून पाया भरण्याकडे त्याचा उपयोग केला, कल्पवृक्ष तोडून त्याचीं कुंपणें उभारलीं, ओढाळ गुरांना हांकण्याकरितां रत्नांचा दगडासारखा उपयोग केला. तुझ्यासारख्याला असल्या क्षुद्र युद्धाकरितां सारथी करून बसवणें म्हणजे परमात्म्याला व्यवहाराला जुंपणें. हेंहि असेंच अप्रयोजकपणाचें नव्हे का ? अगदीं नातलगसारखे आम्ही तुझ्याबरोबर वागलों, विनोद केला, आदरातिथ्य स्वीकारलें, रुसलों, हट्ट केले, खेळांत सलगी-झोंबाझोंबी केली, हवें तें भांडून मागून घेतलें. आणि वरती आम्ही तुझे काय लागतों असें म्हणालें ! फार काय, स्वतःला शहाणे समजून तुला शहाणपणाच्या गोष्टी कीं रे सांगितल्या. अशा रीतीनें आम्हीं अनेक अपराध केले त्यांची तूं क्षमा कर. आतां माल तुझे महात्म्य मला कळलें. तुझ्या बरोबरीचा कोणीच नाही. मग तुझ्याहून मोठा कोण असणार ! पतिव्रता पतीशीं मन मोकळें करून बोलते त्याप्रमाणें माझ्या मनांतलें सर्व आज तुजपुढें बोललों. मला विश्वरूपदर्शन दे असें मीं म्हणणें म्हणजे सांगट्या खेळण्याला नक्षत्राचे फासे, किंवा बदाबदी खेळण्याला चंद्राचा चेंडू, मुलानें आईला मागावा त्याप्रमाणें पोरकटच नव्हतें काय ? तूं माझे सर्व लाड पुरविलेस, सर्व गुह्य ज्ञान सांगितलेंस, पण फिरून वाटतें कीं, तुला कडकडून भेटावें. तुझ्याशीं बोलावें म्हटलें तर विश्वरूपांतील अनंत मुखें काय कामाचीं ? म्हणून आतां हें विश्वरूप लपवून फिरून तुझे नेहमींचें शामसुंदर चतुर्भुजरूप घेऊन दर्शन दे. तुझे नीलवर्ण रूप पाहिलें म्हणजे पाचेच्या रत्नाला सुगंध सुटावा, किंवा आनंदाला हात यावे तसें वाटतें. ती वैजयंती, तो मुकुट, ती गदा, सर्व कांहीं पुन्हा दिसूं दे.

हें ऐकून श्रीकृष्णाला थोडें आश्चर्य वाटलें. तो म्हणाला, हें विश्वरूप तुलाच म्हणून दाखविलें. याहून अधिक चांगलें दुसरें मानूं नकोस. अमृताचा समुद्र पिववत नाही, किंवा सुवर्णाचा पर्वत उचलून नेतां येत नाहीं म्हणून त्याचा कोणी अन्हेर करित नाही, त्याप्रमाणें विश्वरूप पाहिल्यावर चतुर्भुज्रूपाची इच्छा करणें योग्य नव्हे. तुशी अशी गलबल कासावीस कां व्हावी ? माझ्या चतुर्भुज्रूपापेक्षां माझें विश्वरूप हेंच खरोखर उपासनेला अधिक योग्य आहे. न भितां विश्वरूपाचे ठिकाणीं प्रेम ठेव. पण अर्जुनाला हें पटत नाहीं असें

पाहून श्रीकृष्णानें पुन्हा सगुण रूप धरलें. प्रथम एखादें रत्न मागून घ्यावें व मग त्यांत कांहीं खोड काढावी, किंवा एखादी नवरीमुलगी पाहून नापसंत करावी व मग ती पटत नाही असें सांगावें त्याप्रमाणें हें घडलें. पण अर्जुनाचा तोहि हट्ट श्रीकृष्णानें पुरविला. ठीकच आहे. त्वं ही मर्यादित वस्तु तत् या ब्रह्मदर्शक शब्दांत मावणारच. विश्वरूप आवरून तो विस्तार मनुष्यदेहांत सामावून घेणें हें समुद्रानें आपली भरती आपल्यांतच रिचवून घ्यावी त्याप्रमाणें, किंवा दुकानदार वस्त्र सगळें उल्लाङ्गन दाखवून त्याची पुन्हा पूर्ववत् घडी घालतो त्याप्रमाणें, श्रीकृष्णाला शक्य होतें व तसेंच त्यानें केलें. मग अर्जुनाला वाटलें कीं, आपण व श्रीकृष्ण यांमध्ये विश्वरूपाचा जो पडदा विनाकारण आला होता तो निघून गेला हें बरें झालें. आणि फिरून पूर्वीसारखें कुरुक्षेत्र व तीं सैन्यें, तो रथ, तो सारथी, सर्व कांहीं दिसलें तेव्हां अर्जुनाला हायसें वाटलें. चुकलेल्या मुलाला जणूं कांहीं आईभेटून तिनें त्याला स्तनपान दिले. मग कृष्णानेंहि त्याला सांगितलें कीं, माझे विश्वरूप पाहणें कठिण आहे हेहि कांहीं खोटें नाही, व तें पाहण्याला एका भक्तीवांचून दुसरें साधन नाही. म्हणून मी तुला भक्तिमहात्म्य सांगतों तें श्रवण कर.

(११ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ जेथ शांताचिया घरा । अद्भुत आला आहे पाहुणेरा
आणि येरांही रसा पांतिकरां । जाहाला मान
अहो वधूवरांचिये मिळणी । जैसीं वरांडियांही लुगडीं लेणीं
तैसे देशियेच्या सुखासनीं । मिरवले रस
- २ नातरी अंबसेच्या दिवसीं । भेटलीं विबें दोनीं सरसीं
तेवीं एकवळा रसीं । केला एथ
- ३ तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडोनि म्हाटी शब्दसोपानें
रचिलीं धर्मनिधानें । श्रीनिवृत्तिदेवें
- ४ जेथ शांतताद्भुत रोकडे । आणि येरां रसां पडप जोडे
हें अल्पचि परी उघडें । कैवल्य जेथ

- ५ कां करविलेनि चोजें न रिझे । बाळका माय ?
तेवीं मी जें जें बोलें । तें प्रभु तुमचेंचि शिकविलें
- ६ हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड
तरी आतां अवधानामृतें वाड । सिंपोनि कीजे
- ७ म्हणोनि समर्थ जें जें करी । तें न हों न ये चराचरीं
- ८ आणि न पुसोंचि जरी म्हणें । तरी विश्वरूप देखिलियाविणें
सुख नोहेंचि परी जिणें । तेंही विपाये
- ९ अहो वांसखं देखिलियाचिसाठीं । धेनु खडबडोनि मोहें उठी
मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हां धरे
- १० होतो उदकाचिया आर्ती । रोहिणी पीत
- ११ केउती मृगजळाची वृष्टी । वडवानळेंसीं
- १२ जळचर जळाचा आभार धरी । बाळक स्तनपानीं उपरोध करी
तरी तयां जिणयां श्रीहरी । आन उपायो असे
म्हणोनि भीडसांकडी न धरवे । जीवा आवडे तेंही बोलावें
- १३ आणि जी आर्तीचेनि पडिभरें । आर्त आपली ठाकी पै विसरे
जैसा तान्हेला म्हणे न पुरे । समुद्र मज
- १४ तुजें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र
पै कैवल्याऐसें पवित्र । वैरियांहीं दिधलें !
- १५ बाप उदार देव अपरिमित । याचक स्वेच्छा सदोदित
असे सहस्रवरी देत । सर्वस्व आपुलें
- १६ जो जागता स्वप्नावस्थे जाये । तो जेवीं स्वप्नींचें आघवें होये
- १७ एकें जननलीलाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें
एकें संहारकें सावेशें । साक्षीभूतें एकें
- १८ एकें शुद्धस्फाटिकसोज्ज्वळें । एकें इंद्रनीळसुनीळें
एकें अंजनवर्णें सकाळें । रक्तवर्णें एकें

- १९ वदनीचिया वाफेसवें । होत ज्वाळामय आघवें
 १० वातायनाचेनि प्रभासें । उडत परमाणु दिसती जैसे
 भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे । अवयवसंधी
 २१ जें अतींद्रिय म्हणोनि व्यवस्थिलें । केवळ ज्ञानदृष्टीचिया भागा
 तें तुम्हीं चर्मचक्षुंपुढें सूदलें । मी कैसेनि देखें [फिटलें
 २२ साच विश्वरूप जरी आम्हीं दावावें । तरी आधीं देखावयास साम-
 र्य्य कीं घावें
 २३ पढविलें पाखिरूं ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चले
 २४ तीं अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका
 अर्जुनालार्गी चित्कळिका । उजळलिया श्रीकृष्णें
 २५ दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहाले
 चेडलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार
 २६ मग तेथ सैध देखे वदनें । जैसीं रमानायकार्ची राजभुवनें
 नाना प्रगटलीं निधानें । लावण्यश्रियेचीं
 २७ कीं आनंदाचीं वनें सासिन्नलीं । जैसी सौंदर्या राणीव जोडली
 २८ तंव नानावर्णे कमळवनें । विकासिलीं तैसें अर्जुनें
 नेत्र देखिले पालिंगनें । आदित्यांचीं
 तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी-। मार्जी कल्पांत विजूचिया फुटी
 तैसिया वन्हिपिंगळा दिठी । भ्रूभंगातळीं
 २९ परब्रह्म आपुलेनि आंगें । ल्यावया जाहाला आपणचि अवेगें
 ३० आपण आंग आपण अळंकार । आपण हात आपण हतियार
 आपण जीव आपण शरीर । देखे चराचर कोंदलें देवें
 ३१ जयाचिया किरणांचे निखरेपणें । नक्षत्रांचे होत फुटाणे
 तेजें खिरडला वह्नि म्हणे । समुद्रीं रिघों
 ३२ कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें
 तयाही सकट नारायणें । व्यापूनि घेतलें

- ३३ का आकाशीं गंधर्वनगर । भूतळीं पिपीलिका बांधे घर
नाना मेरुवरी सपूर । परमाणु जैसे
- ३४ वार्षिये प्रथमदशे । बोहळल्या शैलांचें सर्वांग जैसें
विरूढे कोमलांकुरीं तैसे । रोमांच जाहाले
- ३५ मार्जी सांपडलेनि आलिकुळें । जळावरी कमळकळिका जेवीं
तेवीं आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरी कापे [आंदोळे
- ३६ परी या तुझिया रूपाआंत । जी उणीव एक असे देखत
जे आदि मध्य अंत । तिन्ही नाहीं
- ३७ जी एकेकीच्या अंगप्रार्ती । होय जाय हे त्रिजगतीं
एवढियाही तुझ्या आंगीं मूर्ती । कीं रोमा जालिया
- ३८ पै चंद्र चंडांशु डोळां । दावितोसि कोपप्रसाद लीळा
एकां रुससी तमाचिया डोळा । एकां पाळितोसि कृपादृष्टि
- ३९ वणिवेनि पेटले पर्वत । कवळूनि ज्वाळांचे उमड उठत
तैसी चाटीत दाढा दातांत । जीम लोळे
- ४० सुख दूरीं गेलें तरी प्राण । विपायें घरी जग
- ४१ देवा अविद्यार्णवीं पडिलों । जी विषयवागरें आतुडलों
स्वर्गसंसाराचिया सांकडलों । दोहीं भागीं
- ४२ जी लोचनां भाग्य उदेळें । मना सुखाचें सुयाणें पाहळें
जें अगाध तुझें देखिलें । विश्वरूप इहीं
- ४३ कैसा वारया धनुर्वात चढला । समुद्र कीं महापूरीं पडिला
विषाम्नि मारा प्रवर्तला । बडवानळासी
- ४४ आणि पाताळव्याळांचिया फूत्कारीं । गरळज्वाळा लागती अंबरीं
तैसी पसरलिये वदनदरी- । मार्जी हे जिब्हा
- ४५ अहो देह पार्थिव कीर जाये । ययाची काकुळती कवणा आहे
परी आतां चैतन्य माझें विपायें । वांचे कीं न वांचे

- ४६ ऐसैं विश्वरूपाचिया महामारी । जीवित्व गेलें आहे चराचरीं
 ४७ आले मरणरसाचे लोंढे । आम्हांवरी
 ४८ आतां भुललों मी दिशा न देखें । आपणपें नेणें
 ४९ सांटवी पसारा हा मागुता । महामारीचा
 ५० म्हणौनि वेगीं प्रसन्न होई देवराया । संहरीं संहरीं आपुली माया
 काढीं मातें महाभया— । पासोनियां
 ५१ अहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिलें शांति करितां
 कटकटा विश्व गेलें आतां । तूं लागलासि ग्रासूं
 ५२ कटकटा घातया । कैसें जहालें अनुग्रहा यया
 मियां प्रार्थुनि जगा बापुडिया । आणिलें मरण
 ५३ म्हणौनि भोग्य तें त्रिशुद्धी न चुके । आणि बुद्धीही होणार सारि-
 माइया कपाळीं पिटावें लोके । तें लोटेळ काढ्यां [खी ठाके
 ५४ आतां हा जळता वारा कें वेंटाळें । कोणा हें विषा भरलें गगन
 ५५ परी सिसाळें मुकुटेंसी । पडिलीं दाढांचे सांडसी [गिले ?
 पीठ होत कैसी । दिसत आहाती
 ५६ परी याचिया मुखा निभ्रांत । न सुटेचि कांहीं
 ५७ आणि येतुलियाही आरोगण । करितां भुके नाहीं उणेपण
 कैसें दीपन असाधारण । उदयलें यया
 ५८ तैसें आहाराचे नांवें कांहीं । तोंडापासूनि उरलेंचि नाहीं
 कैसी समसमित नवाई । भुकेलेपणाची
 ५९ बोल इतियेराहूनि तिखट । दिसती अग्निपरिस दासट
 मारकपणें कालकूट । महुर म्हणत
 ६० आतां कोल्हेरिचे वेताळ । तैसे निर्जीव हे आहाती
 हालविती क्षोरी तुटली । तरी तियें खांबावरील बाहुलीं
 भलतेनें लोटिलीं । उलथोनि पडती
 ६१ आपणचि आडाखिळा कीजे । तो कौतुकें जैसा विंघोनि पाडिजे

- ६२ नातरी महामेघांचे उमाळे । घडघडीत एके वेळे
का घुमघुमिला मंदराचळें । क्षीराब्धि जैसा
- ६३ कैसेनि आंगींचें तारुण्य काढावें । कैचें नव्हे तें वार्धक्य आणावें
- ६४ काय मध्यान्हिं सविता । मावळत आहे ?
- ६५ तूं सकळविश्वजीवन । जीवांसि तूंचि निधान
भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझ्याचि हार्तीं
- ६६ तंव तंव नमस्ते । नमस्तेचि म्हणे
आणिक स्तुतीही नाठवे । आणि निवांतही नसवे
- ६७ परिसाचा खडवाचि जोडला । कीं फोडूनि आम्हीं गाडोरा
कल्पतरू तोडोनि केला । कूप शेता [घातला
- ६८ देवाचिया भोगायतर्नी । खेळतां आशंकेना मर्नी
जी रिगोनियां शयर्नी । सरिसा पडुडें
- ६९ तूं वर्णनीय परी लोभें । मातें वर्णिंसी पां सभे
तरी मियां वल्लिजे क्षोभे । अधिकाधिक
- ७० नातरी प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जीवें मूतर्लीं जियें संकटें
तिथें निवेदितां न वाटे । संकोच कांहीं
- ७१ ऐसा कृतकृत्य केलों स्वामी । बहु लळा पाळिला तुम्हीं
- ७२ किंबहुना ऐसें पूर्वीं । दृष्ट ना श्रुत
तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्हीं मज डोळां दाविलें
परी आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसीं गोठी करावी
- ७३ जवळीक हे भोगावी । आलिंगावयासी
- ७४ कैसें नीलोत्पलातें रांवित । आकाशाही रंग लावित
तेजाची वोज दावित । इंद्रनीला
- ७५ जैसा पारिमळ जाहाला मरगजा । का आनंदासि निघालिया
ज्याचे जानुवरी मकरध्वजा । जोडली बरव [भुजा

- ७६ इंद्रघनुष्याचिये आडणी-। मार्जी मेघ गगनरंगणीं
- ७७ कोण हे वस्तु पावला आहासी । तथा लाभाचा तोष न घेसी
- ७८ तें हें तुवा अनायासें । विश्वरूप देखिलें जैसें
इये मनुष्यलोकीं तैसें । न फावेची कवणा
दैवें चिंतामणी लेइजे । कीं हें ओझें म्हणोनि सांडिजे ?
कामधेनू दवडिजे । न पोसवे म्हणोनि ?
आंग सांडोनि छाया । आर्लिगितोसि मा
हें रूप जरी घोर । विकृत आणि थोर
तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करीं
- ७९ वस्तु घेउनि वाळिजे । जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे
नातरी कन्या पाहूनियां म्हणिजे । मना न ये हे
- ८० जैसें त्वंपद हें आघवें । तत्पदीं सामावे
अथवा द्रुमाकार सांठवे । बीजकणिकें जेवीं
- ८१ हो कां जे कृष्णाकृतीचिये मोडी । होती विश्वरूपपटाची घंडी
ते अर्जुनाचिये आवडी । उकळुनि दाविली
- ८२ तेथ ग्राहकीये नव्हेचि लाग । म्हणोनि घडी केली पुढती
- ८३ काय काळातें जिणोनि आला । कीं महावात मागां सांडिला
आपुलिया बाहीं उतरला । सातही सिंधु
- ८४ इंद्रियें प्रवृत्ती भुललीं । वाचा वाचकपणा चुकली
ऐसी आपांपरी होती जाली । शरीरग्राहीं
- ८५ माझिया हृदयरंगणीं । होताहे हर्षलतांची लावणी
सुखेंसी बुझावणी । जाहाली मज
- ८६ परी तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी
धरावांचूनि अनारिसी । गतीची नेणें

- ८७ तैसें सर्वभावसंभारें । न धरत प्रेम एकसरें
मजमार्जीं संचरे । मीचि होऊनी
- ८८ तैसें माझिये साक्षात्कारी । सरे अहंकाराची वारी
अहंकारलोपीं अवघारीं । द्वैत जाय
- ८९ प्रांजळ ओवीप्रबंधें । गोष्टी सांगिजेल विनोदें
ते परिसा आनंदें । ज्ञानदेवो म्हणे

अध्याय बारावा

अर्जुन म्हणाला—श्रीकृष्णा, तुझे विश्वरूप अपूर्व पाहून मी भ्यालों, आणि संगुणरूप परिचयाचें म्हणून तें प्रेमानें पाहावेंसें वाटतें. व्यक्तरूप हें मर्यादित असलें तरी अव्यक्त अमर्याद रूपाचाच तो अंश. अमृताचा समुद्र काय व एक घाट काय दोनही सारखेच असें मला वाटतें. तुझे मत वेगळेंच दिसतें. ज्ञानी व योगी अव्यक्त रूपाची आवड धरितात, पण भक्त हे सगुण व्यक्त रूपाची आवड धरितात. पण या दोघांपैकी, देवा, तुला अधिक कोण आवडतात ?

श्रीकृष्ण म्हणाला—जे भक्त मला आपला आत्मभाव देतात त्यांनाच मी श्रेष्ठ मानतो. पण सोहंसिद्धीकरितां, म्हणजे मी ब्रह्म अशी भावना उत्पन्न करून, अष्टांगयोगासारखे सायास व उठाठेव करितात तेही मलाच येऊन पोहोंचतात. अर्थात् या दोनही मार्गांत फळ तेंच, पण एकांत श्रम मात्र अधिक. त्या मार्गांत विघ्ने व मोह हीं फार. भूक लागली असतां भूकच खावी, तहान लागली असतां तहानच प्यावी, जागणें तेंच निजणें, इंद्रियनिरोधन हाच विषयभोग, वृक्षादिक हेच मित्र, नेसायला थंडी, पांघरावयाला ऊन्ह, डोक्यावर धरण्याला पाऊस! तात्पर्य, योग म्हणजे पतिवांचून नित्य सहगमन. तात्पर्य, अशा कठिण-योगमार्गानें माझी प्राप्ति करण्याकरतां जे निघाले त्यांना दुःखच वांट्याला आले. शरीरधारी जीवांना अव्यक्त कसें भेटेल ? पांगळ्यानें वाऱ्याबरोबर धांवेन या म्हणण्यांत काय अर्थ ? म्हणून भक्त हेच असें कीं, ज्यांना दुःखाशिवाय माझी प्राप्ति होते. भक्त धर्माप्रमाणें आचरण ठेवतो. सर्व प्रवृत्ति एकट्या माझ्याकडे लावतो. माझेंच निरंतर ध्यान करितो. भोग व मोक्ष हे तुच्छ मानतो. अशा भक्तावर प्रेम करून मी त्याला पदरीं घेतों. त्याचें कोणतेंही काम करितों. त्याला कशाची काळजी करूं देत नाहीं. त्याला नावेवर बसवून नेल्याप्रमाणें नदीपार करतो. तूं आपली बुद्धि व मन दोन्ही मला अर्पण केलीस म्हणजे त्याबरोबर अहंकार नाहींसा होऊन तुझे-माझे अद्वैत होईल. सर्व वेळ नसलें तरी होईल तितका वेळ तरी तसें कर. म्हणजे वद्यपक्ष कला नित्य कमी कमी होत जाऊन शेवटीं चंद्र अदृश्य होतो, त्याप्रमाणें विषयभोगांतून तुझे चित्त निघून जाईल. अभ्यासानें सर्व कांहीं साध्य होतें. याचेंच नांव अभ्यासयोग असें आहे.

हा अभ्यासही तुला कठीण वाटला तर लौकिकांत राहून धर्माज्ञेप्रमाणें सर्व कर्मे कर. मात्र तें कर्म मला अर्पण कर. स्वतः तुझे नव्हे म्हणून म्हणजे ज्ञालें, हें

करुं कीं न करुं या विवेकाचें ओझे आपल्या बुद्धीवर घालूं नको. धर्माप्रमाणें वागतांना घडेल तें घडेल असें म्हणत जा. ईश्वरसमर्पण कर्म करणें प्रत्येक वेळीं कठीण वाटेल तर फक्त फलत्याग कर म्हणजे झालें. झाडें व वेली यांनीं फळें व फुलें यांना स्वतः जन्म दिला तरी तीं दुसऱ्याकरितांच होत असें मानून त्यांना टाकून देतातच कीं नाहीं ? पण हा फलत्याग सोपा. असें मात्र समजू नको. मनुष्यस्वभावामुळें ती गोष्ट अवघड आहे. मिळून सर्वांचें मुळांशीं अभ्यास हाच असतो. त्यांतल्या त्यांत ध्यानापेक्षां कर्मफलत्याग अधिक चांगला, आणि त्याहूनही शांतिसुखाचा भोग अधिक चांगला. अशा भक्ताचें वर्णन किती करावें ? त्याला प्रेमद्वेष, श्रेष्ठकनिष्ठपणा, रागलोभ कांहींच नसतात. मी-तूं हा भेद नसतो. सत्त्वांशानें पूर्ण भरलेला राहतो तोच भक्त, तोच योगी. अशांवर माझे प्रेम असतें तें बोलून कसें दाखवूं ? भक्तांच्या गोष्टी बोलणें हा मला भुरळ घालणारा मंत्र ठरतो. अशा भक्ताची भीति कोणालाहि वाटत नाहीं. उन्मत्त जगाची खांति हा करीत नाहीं. उलट. याच्याकडून लोकांना शीण होत नाहीं. तो निरिच्छ असतो.

काशीक्षेत्रांत मुक्ति मिळते, पण तेथें मरावें तेव्हां. हिमालयाची यात्रा केल्यानें पापें जातात, परंतु त्या यात्रेंत बहुधा मरणच येतें. गंगा ही पायनाशन करते, पण गंगास्नानांत बुडण्याची भीति असते त्याची काय वाट ? पण माझे प्रेमळ भक्त यांच्या संगतीची गोष्ट मात्र वेगळी. कारण उलट संतांच्या स्पर्शानें गंगेलाही पवित्रपणा येतो. मात्र सोयीकरितां, म्हणजे अद्वैतांत भजन होऊं शकत नाहीं म्हणून, तो देव व भक्त असा भेद करतो व आपल्या भजनानें लोकांना सन्मार्ग दाखवतो. आपल्या जवळचें कांहीं गेलें तें कधीं गेलेंच नाहीं, कधीं जाणारच नाहीं, असें मानतो. असा भक्त मला आवडतो.

दिवा हा कोणालाही उजेड देतो, वृक्ष कोणालाही म्हणजे तोडणाऱ्यालाही सावली देतो, ऊंस हा पाणी पाजणाऱ्याप्रमाणें चरकांत घालणाऱ्यालाही गोडी देतो, चंद्र चांदणें सगळ्यानांच देतो, तसा हा भक्त सर्वांनाच सारखा. आकाशाला रंग चिकटत नाहीं त्याप्रमाणें स्तुति किंवा निंदा ही त्याच्या अंगास लागत नाहीत. पाऊस पडला नाहीं म्हणून समुद्र कांहीं सुकत नाहीं. भक्त हा स्वतःच स्थावर व जंगम दोन्ही होतो. अशा भक्तांपुढें मी माथा लववितों. तो भक्त मोक्षाचा अधिकारी स्वतः होऊन इतरांनाही मोक्ष देऊं शकतो.

तथापि त्याचा गर्व वाहत नाही. अशाचें आलिंगनसुख घडावें म्हणून मी स्वतःला डोळे लावून घेतले व दोन हात पुरेनात म्हणून चार हात करून घेतले. भक्ताचें गुणवर्णन करणाराही मला आवडतो. तात्पर्य, भक्तियोग हा चांगल्या जमिनींत पेरणी केल्यासारखा फलप्रद आहे. भक्त माझे ध्यान करतो तर मी त्याचें ध्यान करतो. भक्त माझी पूजा करतो, तर मी त्याची पूजा करतो.

(१२ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ म्हणौनि साधकां तूं माउली । पिके सारस्वत तुझिया पाउलीं
- २ नवरसीं भरवीं सागर । करवीं उचितरत्नांचे आगर
भावार्थाचे गिरिवर । निफजवीं माये
- ३ ये मन्हाठियेचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करीं
- ४ भक्तीं पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें
- ५ मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे
इंद्रियां कीर जोगें । काय होईल ?
- ६ मग संयमाची थाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं
इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचिया
- ७ प्राणशक्ति-चामुंडे । पहारूनि संकल्पाचे मेंढे
मनोमहिषाचेनि मुंडें । दिधलीं बळी
- ८ आणि शून्येसीं आंग । झुंझवावें कीं
ताहानें ताहानचि पियावी । भुकेलिया भूकचि खावी
- ९ उनिदियाचें पहुडणें । निरोधाचें वेरहावणें
झाडांसि साजणें । चावळावें गा

- शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें
 वृष्टीचिया असावें । घरांआंत
 किंबहुना पांडवा । अग्निप्रवेश नित्य नवा
 भ्रतारावीण करावा । तो हा योग
 डोंगर गिळतां मुख । न फाटे काई
- १० यालागीं पांगुळा हेवा । नव्हे वायूसि पांडवा
 तेवीं देहवंतां जीवां । अव्यक्तीं गति !
- ११ विधितें पाळित । निषेधातें गाळित
 मज देऊनि जाळित । कर्मफळें
- १२ ऐसे अनन्ययोगें । विकले जीवें मनें आंगें
 तयांचें कायी एक सांगें । जें सर्व मी करीं
- १३ येन्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता
 काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे
- १४ जे मन बुद्धि इंहीं । घर केलें माझ्या ठायीं
 तरी सांगें मग काई । मी तूं उरे
- १५ म्हणौनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाहीं
 यालागीं माझ्या ठाई । अभ्यासें मिळें
- १६ इंद्रियें न कोंडीं । भोगातें न तोडीं
 अभिमान न सांडीं । स्वजातीचा
 कुळधर्म चाळीं । विधिनिषेध पाळीं
- १७ परीं मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापार होये
 तो मी करीत आहे । ऐसें न म्हणें
- १८ माळियें जेउतें नेलें । तेउतें निवांतचि गेलें
 तया प्राणिया ऐसें केलें । होआवें गा

- १९ वन्हीची ज्वाला जैसी । वायां जाय आकाशी
क्रिया जिरों ते तैसी । शून्यामार्जी
- २० अभ्यासाहूनि गहन । पार्था मग ज्ञान
ज्ञानापासोनि ध्यान । विशेषिजे
- २१ मग कर्मफलत्याग । तो ध्यानापासोनि चांग
त्यागाहूनिहि भोग । शांतिसुखाचा
- २२ जीव परमात्मा दोनी । बैसले एकासर्नी
जयाचिया हृदयभुवर्नी । विराजती
तरी सिंधूचेनि माजें । जळचरां भय नुपजे
आणि जळचरीं नुबजे । समुद्र जैसा
- २३ तेवीं उन्मत्तें जगें । जयासि खंती न लगे
आणि जयाचेनि आंगें । न शिणे लोक
- २४ जगचि देह जाहाळें । म्हणौनि प्रियाप्रिय गेलें
- २५ आंतबाहेरीं चोखाळ । सूर्य तैसा निर्मळ
आणि तत्त्वार्थींचा पायाळ । देखणा जो
- २६ आपणचि विश्व जाहाळा । तरी भेदभाव सहजचि गेला
म्हणौनि द्वेष ठेला । जया पुरुषा
- २७ जो खांडावया घाव घाली । कां लावणी जयानें केली
दोघां एकाचि साउली । वृक्ष दे जैसा
- २८ अरिमित्रीं तैसा । अर्जुना जया भाव ऐसा
मानापमानीं सरिसा । होत जाय
- २९ दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा पांडुसुता
तैसा सुखदुःखप्राप्तां । मध्यस्थ जो
- ३० जो निंदेतें नेघे । स्तुती न श्लाघे
आकाशा न लगे । लेप जैसा

- ३१ हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर
किंबहुना चराचर । आपण जाहाला
- ३२ म्हणौनि गा नमस्कारूं । तयातें आम्ही माथां मुकुट करूं
तयाची टांच धरूं । हृदयीं आम्ही
- ३३ तयांचें आम्हां व्यसन । ते आमुचें निधिनिधान
किंबहुना समाधान । ते मिळती तैं

अध्याय तेरावा

श्रीकृष्ण पुढें म्हणाला—या देहाला क्षेत्र व त्या क्षेत्राला जाणणाऱ्याला क्षेत्रज्ञ म्हणावें. सर्वक्षेत्रज्ञ असा मीच आहे. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें ज्ञान तेंच खरें ज्ञान. साडेतीन हातांचा जो देह त्याच्या गुणांविषयीं वाद चालू आहेत. तर्कवादाचें युद्ध सुरू आहे. आपलाच निर्णय खरा असें मानून घरोघर काथ्याकूट चालू असतो. कोणी या क्षेत्राला माळजमीन म्हणतो, कोणी सुपीक म्हणतो. वेदांनीं नास्तिकांना उत्तर दिलें, पण पाखंडी म्हणतात कीं, तुमचें शब्दपांडित्य खोटें आहे याविषयीं आम्ही सुपारी ठेवून पैज मारण्याला तयार आहों. जैन यति वेदोक्त कर्म वाईट म्हणतात, पण डोक्याचे केस हातानें उपटणें हें कर्म मात्र चांगलें म्हणतात ! देहक्षेत्राच्या लोभानें योग्यांनीं वनवास पतकरला, शंकरानें श्मशान स्वीकारलें, ब्रह्मदेवानें एकाएवजीं चार तोंडें धरलीं, तरी क्षेत्र-निर्णय झाला नाहीं. जीववादी म्हणतात कीं, जीवानें हें देहक्षेत्र प्राणरूपी कुळाला बटाईनें दिलें आहे. कारण प्राणाच्या घरीं नोकर आहेत, जीवाचे घरीं नाहींत. मग हा प्राणरूपी कुळवाडी इंद्रियरूपी बैल लावून शेती करतो पण पीक मात्र दुःखाचें येतें. उलट वाफ साधून बीं पेरवें त्याप्रमाणें यथाविधि सत्कर्म केलें तर या क्षेत्रांतच सुखहि मिळू शकेल. यावर प्रकृतिवादी म्हणतात, जीव हा काहीं या क्षेत्राचा मालक नाहीं. जातां जातां त्यांत वस्ती करणारा प्रवासी आहे. प्राणी हाहि बहुतेदार म्हणून या क्षेत्राची राखण करतो.

पण या क्षेत्राचें वतन खरोखर प्रकृतीचें आहे व ती प्रकृति संपन्न शेतकऱ्या-प्रमाणें क्षेत्राची खेती घरींच करते. तिचे तीन मुलगे सर्व काम करितात, असें कीं, रजोगुण पेरणी करतो, सत्त्वगुण रक्षण करितो, तमोगुण कापणी करतो; तेव्हां क्षेत्रांत पिकाची रास पडते. यावर संकल्पवादी म्हणतो कीं, संकल्प हा ब्रह्मरूपी शय्यागृहांत निजलेला होता तो उठून काम करूं लागला, यामुळें पंचीकरणानें सर्व प्राणिसृष्टि उत्पन्न झाली. त्यानेंच कर्माचे दगडी बांध घालून क्षेत्र नापीक होतें तें सुपीक केलें, व अहंकाराबरोबर भागीदारी करून भेदबुद्धीकडून चराचराची लागवड करविली. यावर स्वभाववादी म्हणतो, छे ! या सर्व गोष्टी दुसऱ्या कोणीं केल्या नसून देहक्षेत्र हें स्वभावतःच उत्पन्न झालें, तें सर्व स्वतःचा भोग स्वतःच घेतें, तें इतर कोणाचें वतन नाहीं. यावर काळवादी म्हणतात, सर्व सत्ता खरोखर काळाची आहे.

तात्पर्य, हा क्षेत्रवाद संपणारा नाही. ऋषि, पुराणें, काव्यें, सूत्रें, तर्कवाद या सर्वांची गति क्षेत्रनिर्णयाच्या कामीं कुठितच झाली आहे. असो. क्षेत्र म्हणजे पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि, अव्यक्त प्रकृति, दहा इंद्रियें, मन, दहा विषय, सुख, दुःख, द्वेष, संघात, इच्छा, चेतना व धृति मिळून छत्तीस तत्त्वांचें क्षेत्र बनतें. त्यांत अहंकार हा प्रकृतीच्या पोटीं गुप्त असतो. देहानें आकार घेतला म्हणजे तो अहंकार देहाला नाचवितो. आणि चमत्कार हा कीं, अज्ञान्यापेक्षां तो ज्ञान्यांनाच अधिक घेरतो. इंद्रियें हीं विषयसमुदाय जिंकून घेतात. त्यांनीं मिळवून आणलेल्या लुटींत सुख व दुःख यांची निवड बुद्धि करते. बरें-वाईट, पाप-पुण्य हें तिला कळतें. आत्मा व जीव यांच्या मध्यंतरीं ती राहते.

प्रकृतीमध्ये परा व अपरा असे दोन प्रकार आहेत. जीवाला अव्यक्त प्रकृति म्हणतात. कारण तो स्थूल रूप टाकून सूक्ष्म रूपानें राहूं शकतो. शरीरामध्ये क्रियाशक्ति ही प्राणाची स्त्री आहे. पांच दारांच्या घरांतून ती वावरत असते. इंद्रियें व बुद्धि यांच्यामधील जागेंत रजोगुणाच्या आश्रयानें मन राहतें; पण तें स्थिर नसतें. मन हेंहि वास्तविक कल्पनाच आहे. पण त्याच्या संगतीनें ब्रह्माला जीवदशा येते. प्रवृत्तीला जन्माला घालणें, कामाला बलवान् करणें, अहंकाराला चेतविणें, इच्छेला वाढविणें, आशेला चढविणें, भयापासून रक्षण करणें इत्यादि सर्व गोष्टी मन करितें. मन हें वायुतत्त्वाच्या आंतला गाभा असून तें बुद्धीचे द्वार झांकतें.

ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे असून या द्वारांनीं ज्ञान बाहेर धांवतें व पांच कर्मेंद्रियांचा पहाड बांधून त्यावर कर्म चालू राहतें. म्हणजे, अशी वृत्ति कीं, विषय दिसतांच तिचा अभिलाष उत्पन्न करून मनाला धांववितें व भलत्याहि ठिकाणीं इंद्रियांना तोंडें घालावयास लावतें. द्वेष म्हणजे इच्छा तृप्त न झाल्यामुळे उत्पन्न होणारी वृत्ति. सुख म्हणजे कायावाचेचा व्यापार स्थगित करणारी वृत्ति. सुखानें प्राण शांत होतो आणि सात्त्विक वृत्ति वाढते. जणूं कांहीं जीवाला आत्म्याचा लाभच घडला ! अर्थात् यांच्या उलट तें दुःख. चेतना म्हणजे आत्म्याची देहावरील सत्ता; अशी कीं, जी जागेंपण, शोष किंवा स्वप्न यांतहि नाहींशी होत नाहीं. तिच्या योगानें शरीररूपी वनाला वसंत ऋतु प्राप्त होतो.

पण ही सत्ता आत्म्याला ठाऊकच असते असें नाही. आपल्या उदयानें समुद्राला भरती येते हें चंद्र जाणत नाही, किंवा राजाच्या सत्तेनें त्याच्या

नकळत शत्रुनिवारणाचें कार्यहि परस्पर होतें. जड व अजड यांमध्ये चेतना एकसारखीच वाटते. धृति म्हणजे ती स्थिति, कीं जिच्यामध्ये स्वभावतः विरोधी असणारीं तत्त्वे मैत्री व एकजूट करून परस्परांचें पोषण करितात. संघात म्हणजे वरील पस्तीस तत्त्वांचा समुदाय. छत्तीस तत्त्वे जेथें एकरूपपणें एकत्र राहतात तेंच देहरूपी क्षेत्र होय. रथांगें वेगळीं पण रथ एक, चार विभाग तरी सैन्य एक, अक्षरें अनेक परंतु वाक्य एक, असा हा संघात होय.

ज्ञान त्याला म्हणावें, कीं जें जीव व ब्रह्म यांचें ऐक्य करतें, इंद्रियांचीं द्वारें बंद करतें, प्रवृत्तीचे पाय मोडतें, मनाचें दैन्य फेडतें, द्वैत नष्ट करून साम्य-बुद्धि प्रकट करतें. ज्ञानामुळें सृष्टिसंसारची कल्पना मुळासकट उपटून टाकिली जाते. ज्ञान हें दाखवितां येण्यासारखें नाहीं. परंतु त्याचें तेज इंद्रियांच्या क्रियेवरूनहि दिसतें. वृक्षलता टवटवीत व सतेज दिसूं लागल्या म्हणजे वसंत ऋतु आला हें आपोआप कळतें. वागणुकीवरून स्नेहबुद्धि किंवा प्रकाशावरून दिवा ओळखला जातो, त्याप्रमाणें इंद्रियादिकांच्या आचरणांवरून ज्ञान ओळखिलें जातें. ज्ञानी मनुष्य आपला सन्मान होत असलेला पाहून मनानें सुखी न होतां गडबडून जातो. सन्मान हें त्याला एक संकटच वाटतें. कोणीं साधा नमस्कार केला तरी तो त्याला उपकार वाटतो. विनयामुळें वादांत ज्ञान प्रकट करण्यापेक्षां तें लपवण्याचाच प्रयत्न तो करतो. इतक्या सहज गतीनें आपणांकडे हलकेपणा घेऊन तो वागतो, कीं लोकांना वाटावें हा वाच्यानेंच हलविल्या जात आहे. त्याला एकांतवास अधिक आवडतो. तसेच ज्ञानी हा दंभरहित असतो. तो आपलें सत्कर्म तोंडानें कधीं सांगत नाहीं. गाय जशी पान्हा चोरते, किंवा कुलीन स्त्री जसे अवयव झांकते, तसेंच दांभिक नसणारा मनुष्य आपण केलेल्या चांगल्या गोष्टी लपवितो. तो देहावर अलंकारादि भूषणें घालीत नाहीं. उलट खोटें खोटें गोड बोलून लोकांची मनधरणीहि करीत नाहीं. इतका भितव्ययी कीं, लोकांना वाटावें हा कृपण आहे. पण त्याच्या ठिकाणीं पूर्णता इतकी असते कीं, सर्वांच्या सर्व इच्छा त्याजकडून पूर्ण होतात.

ज्ञानी पुरुष अहिंसावादीच असतो. या अहिंसेचा अर्थ पूर्वमीमांसकांनीं मात्र विपरीत केला आहे. कारण यज्ञामध्ये ते पशुहिंसा करून तिलाच अहिंसा म्हणतात. वृक्षाच्या खांद्या तोडून त्याला त्यांचेंच कुंपण करावें, किंवा देऊळ मोडून त्याच विटादगडांनीं त्या देवळाच्या रक्षणाकरितां म्हणून भित बांधावी,

हैं विपरीत नव्हे काय ? पण यज्ञोपासना करण्याकरितां पशुवध करणारे याज्ञिक, किंवा एक जीव वांचविण्याकरितां दुसरा जीव मारून खाऊं घालणारा आयुर्वेद्य हे सारखेच होत. कारण जिवंत वनस्पतींचीं मुळें उपटणें, पानें कापणें, खोडें चिरून रस काढणें इत्यादि दुःखद क्रिया करून त्या द्रव्याच्या उपयोगानें रोग निवारण्याचें औषध करणें ही देखील विपरीत अहिंसाच होय. दरोडा घालून त्यांतल्या पैशानें अन्नसत्र चालविणें, बैल विकून गोठा बांधणें, अंगावरील पांघरूण जाळून शोक घेणें, किंवा माती लावून पण पाणी न घेतां अंग स्वच्छ करणें, तशीच ही विपरीत अहिंसा होय. असे काहीं अहिंसावादी पाणी गाळून पितात. कां, तर तसेंच्या तसें पाणी प्याल्यानें कृमिकीटकांची हिंसा होते !

खऱ्या ज्ञानी मनुष्याची अहिंसा केवळ त्याच्या आचरणावरूनच दिसून येते. कमलतंतूना दुखवूं नये म्हणून भ्रमर जसा नाजूकपणें कमलावर बसतो. किंवा मांजरी जशी पिलांना न दुखवितां त्यांना तोंडांत धरते, तसें हल्लवार वागणें ज्ञानी माणसाचें असतें. तो कुणाला तुडविणार नाही, कुणाची झोंप मोडणार नाही, कुणाचें उल्लंघन करणार नाही. आधीं पुढें प्रेम चालतें आणि त्यामागून प्रेमाचे शब्द उमटतात, तसें त्याचें आचरण असतें. तो लोकांचें वर्म काढीत नाही, बोलण्यानें कोणाला भीति वाटूं देत नाही. त्याचे शब्द हे मूर्तिमंत नाद—ब्रह्मच असे मधुर व पवित्र वाटतात. धंकर फुटलेले दिसावे पण ते लोण्याच्या गोळ्यालाच फुटल्यामुळें लोण्यासारखे मऊच असावे, तसे त्याचे शब्द इतरांना न बोचणारे असतात. त्याचे हस्तव्यापार सिद्ध पुरुषांसारखे असतात. जणूं काहीं ते हलविल्यानें वाऱ्याला धक्का लागेल किंवा आकाशाला नख लागेल अशी भीति त्याला वाटते. त्यानें हात वर उचलला तर तो मारण्याकरितां नसून अमयदानाकरितां असतो. आणि जशी त्याची इंद्रियांची वागणूक तसेंच त्याचें मन. कारण भुईत रोवलेल्या बीजाचाच बाहेर वृक्ष होतो. तसें मन हेंच बाहेर इंद्रियद्वारां पसरतें व वावरतें. त्याच्या सौजन्यजलाचा प्रवाह बाहेर वाहतो याचें कारण त्याच्या मुळांत तसाच समृद्ध झरा असतो.

आंत फूल असल्याशिवाय बाहेर सुगंध कसा पसरेल ? अहिंसा ही वस्तु इतकी सूक्ष्म आहे कीं, तिचें वर्णन पारच विस्तारानें करावें लागतें. अन्य मतांची चर्चाहि करावी लागते. क्षमा खरीच अंगीं असेल व प्रकटेल तरच तो मनुष्य ज्ञानी समजावा. क्षमाशील मनुष्य सर्व काहीं सहन करतो, पण आपण

सहन करतो अशी जाणीव तो ठेवीत नाही. कारण ज्याचें कांहीं सहन करावयाचें व ज्यानें तें सहन करावयाचें, ते दोघे एकच असें तो मानतो. आर्जव म्हणजे कोणाही प्राणिमात्राविषयीं प्रेम. त्यांत तो आपपरभाव ठेवीत नाही, आवडनिवड राखीत नाही. लोकांना जें सांगावयाचें तें प्रांजलपणें व निर्भयपणें सांगतो. त्याची दृष्टि कपटी किंवा ओशाळी नसते, बोलण्यांत संशय नसतो.

यानंतर गुरुभक्ति. ही तर प्रसिद्धच आहे. कारण गुरु-भक्त हा आपला देह व मन सर्वस्वी गुरुसेवेला अर्पण करितो. जणू कांहीं चित्तामध्ये पति स्मरून बसलेली विरहिणीच ! गुरुप्रमाणें गुरुकुळासंबंधानें त्याचें प्रेम असतें. शिवाच्या पिंडीवर सतत अभिषेक करावा त्याप्रमाणें तो गुरुवर ध्यानाची अखंड धार धरतो. प्रेमळपणाचीं सर्व नातीं तो गुरुला लावून त्याच्याशीं वागतो. गुरु ही गाय व आपण तिचें वासरूं असें समजून मनानें त्याच्यामागें धांवतो. किंवा गुरु ही पक्षिणी व आपण तिच्या चोंचींतून चारा घेऊन खाणारें तिचें पिळूं अशी कल्पना करतो. गुरूनें माग म्हटलें असतां काय काय मागावें याच्या कल्पनेंत तो दंग होतो. गुरुकृपा आपणाकरितांच संभाळून ठेवावी असाहि प्रयत्न तो करतो. गुरुवृक्षावरून पडणारें कोणतेंहि फूल आपणावरच पडवें म्हणून तो मनानें त्या वृक्षाखालची भूमि विस्तारतो व गुरुसंप्रदायाचे आचार हाच आपला वर्णाश्रमधर्म असें तो समजतो. गुरुवाक्याशिवाय दुसरें कांहींहि तो प्रमाण मानित नाही. त्याच्या चरणधूर्लीत मोक्ष सांठविला आहे असें तो मानतो.

आतां खरें शुचित्व तेंच, कीं जें वस्तूच्या आंत व बाहेर सारखेंच असतें. मन शुद्ध नसेल तर केवळ शरीरशुद्धि ही विटंबना होय. प्रेताला अलंकार घालणें, गाढवावर तीर्थ शिंपडणें, कडू मोपळ्याला गुळानें मढविणें, ओसाड घराला तोरण बांधणें, भुकेलेल्याच्या अंगावर अन्न बांधणें, किंवा विधवेच्या कपाळीं शेंदूर लावणें—याप्रमाणेंच केवळ बाहेरची शुद्धि ही विटंबना होय. चित्रफळानें बाहेरून पिकल्या आंब्याचें रूप घेतलें तरी आंत शेणच ना ! आंत दारू भरलेला गडवा गंगेच्या पाण्यांत बुडवून ठेविला तरी ती विटंबनाच. उलट दिव्यावर स्फटिकाचें झांकण घातलें तरी बाहेरप्रकाश दिसतोच. त्याप्रमाणें अंतःशुद्धि असेल तर ती बाहेर दिसल्याशिवाय राहणार नाही. स्वरा ज्ञानी हा व्यवहारांत वागूनहि अलिप्त राहतो—जसा हिरा पाण्यानें भिजत नाही

किंवा खडा आधणांत शिजत नाही. ज्ञानी मनुष्य हा स्थिर बुद्धीचा असतो, जसा कांहीं ग्रहचक्रें फिरत असतां अढळ राहणारा ध्रुव ताराच.

रस्त्यावरून प्रवासी चालतात पण स्वतः रस्ता कधीं चालत नाही. वावटळीं पृथ्वी हालत नाही. त्याप्रमाणें ज्ञानी हा क्षुधादि देहधर्म व भयशोकादि मनो-धर्म यांनीं विचलित होत नाही. हत्तीला फुलांनीं मारलें असतां तो मागें फिरत नाही, त्याप्रमाणें ज्ञानी हा निंदादिकांनीं परावृत्त होत नाही. तो आपली मूळ वृत्ति विसरत नाही. तो अंतःकरणाला जपतो. एखादा निश्चयी नवरा ढालगज अशा आपल्या बायकोला बाहेर पडूं देत नाही, कारण ती बाहेर पडली असतां तिला झपाटणारे लोक तयार असतात. वृत्ति जागची जागेवर ठेवण्याकरतां तो यम, दम, योग, प्रक्रिया इत्यादि साधनांचें सहाय्य घेतो, म्हणूनच त्याला स्थैर्याचें यश लाभतें. तो अहंकाराला थारा देत नाही. वैराग्य हें त्याजमध्ये नेहमीं जागृत असतें. ओकलेलें अन्न कोणी खात नाही, प्रेताला कोणी आलिंगीत नाही, जळत्या घरांत कोणी शिरत नाही, त्याप्रमाणें तो विषयांपासून नेहमीं दूर राहतो. स्वर्गभोगहि तो कुठ्याच्या मांसाप्रमाणें मानतो. आपण देहामध्यें आहों अशी आठवणहि तो ठेवीत नाही. ढग हे आकाशाला स्पर्श केल्याशिवाय राहतातच कीं ! आपल्या पाठीवर काय माल लादला आहे याची बैलाला जाणीव नसते. पण ज्ञानी हा या जन्माप्रमाणें मागील जन्माचेंहि दुःख विसरत नाही. पाण्यांत शिरण्याच्या आधीं पोहणारा जसा कासोटा घालतो त्याप्रमाणें जन्माच्या अंतीं येणारा मृत्यु मनानें आधींच कल्पून तो सावध राहतो. आपलें लग्न ठरलें हें ठाऊक झालेली वधू नाही कां माहेराला विसरूं लागत ? व सासरीं जाण्याची तयारी मनानें करीत ?

ज्ञानी म्हातारपणींचीं दुःखें तरुणपणांतच ओळखतो. आणि सर्व इंद्रियें शिथिल, वेडींवांकडीं झाल्यामुळें शरिराची विटंबना कशी होईल, आपणाला पाहूनच लोक कसे भितील व खंती करूं लागतील, किंवा हा लवकर मरो असं मनांत म्हणूं लागतील हें तो मनानें ओळखतो. आणि दिवे जाण्यापूर्वीं बायका जशी घरांतील झांकापाक करून मोकळ्या होतात त्याप्रमाणें तो आधींपासूनच उदास-वृत्ति अंगीं आणतो. तो शरीराची आस्था ठेवीत नाही. वाटेच्या वाटसरानें धर्मशाळे-विषयीं कधीं आस्था ठेविली आहे ? उन्हाचे वेळीं छायेंत कांहीं थोडा वेळ विश्रांति घेणारा मनुष्य सट्कून पुढें निघाला म्हणजे मग तो वृक्षाची आस्था ठेवतो

काय ? ज्ञानी ऐश्वर्यात नांदत असूनहि अनासक्त राहतो, इष्टानिष्ट हा भेद करीत नाही. सूर्य किंवा समुद्र हा वर्षाच्या कोणत्याहि काळीं तेजानें व पाण्यानें भरलेलाच राहतो, तसा ज्ञानी हा समतावृत्तीनें नेहमीं भरलेला असतो. तो मला एकनिष्ठेनें अनुसरतो, पण माझ्याशीं ऐक्य पावूनहि माझे भजन करतो, एकांताची आवड धरतो, आत्मज्ञानावांचून इतर ज्ञान अज्ञानासारखें मानतो, अनेक ज्ञानें पुढें आलीं तर त्यांत विवेक करितो आणि त्यांनाहि अध्यात्म-ज्ञानाच्या मार्गाला लावतो. शुद्ध ज्ञानानें त्याची दृष्टि थेट श्रेयापर्यंत जाऊन मिडते. अशीं हीं ज्ञानाचीं लक्षणें आहेत आणि त्यांवरूनच ज्ञान ओळखलें जातें किंवा जावें.

ज्ञान नाही तेथें अज्ञानच हें उघड आहे; पण अज्ञानाचीं हीं लक्षणें आहेत. अज्ञानी मनुष्य मान व प्रतिष्ठा यांची हांव धरितो, गर्वानें ताठ राहतो, आपण केलेल्या सत्कर्माची प्रकट बढाईखोर वाच्यता करतो. लोकांना नकळत पिंपळाची मुंज होऊं शकतेच कीं! पण ती 'या धर्म्यात्मानें केली हो !' असे लोकांनीं पाहून म्हणावें याकरितां पिंपळामोवतीं मोळाच्या गवताची दोरी बांधतो. तो पूजेचा व पुजारी वेषाचा थाट मांडतो, हिंसा करितो, जगाला अनेक प्रकारें दुःख देतो व स्वतःहि अत्यशा सुखदुःखानें सुखी व दुःखी होतो, स्तुतीनें खूप वर चढतो व निंदेनें विरधळतो, कपट करून लोकांना फसवितो, घात-बुद्धीनें मोह घालतो. त्याचें मन विकल्पानें भरलेलें असतें, जशी कांहीं लोकांनीं हाडें व कांटे आंत फेंकून दिलेली रानांतील ओसाड विहीरच ! त्याला पापाची लाज किंवा पुण्याची आस्था नसते. मात्र धनाची इच्छा अलोट. भयाच्या नांवानेंच तो भिऊन जातो. सरड्याप्रमाणें तो मागेंपुढें, खालींवर, अनिश्चितपणें भटकत असतो, माकडासारखा चंचल असतो. तो चिनबुडाचा असतो, देवाला वाहिलेल्या गुराप्रमाणें किंवा अंधळ्या हत्तीप्रमाणें वाटेल तिकडे हिंडतो, डोंगरावरच्या वणव्याप्रमाणें उगाच भडकतो. त्याच्या अंतःकरणांत वाईट विचार सहज प्रवेश करितात. उकिरड्यावर वाटेल तें टाकावें तसें त्याचें मन अनिष्ट गोष्टींनीं भरून गेलेलें असतें. विषयानें ठोकर मारून घायाळ केलें तरी त्यापासून तो मागें फिरत नाही, मृगजलामागें धांवून उरीं फुटला तरी मागें परतत नाही, विद्या व तारुण्य यांनीं मस्त होतो, मीच सर्वांत मोठा, सर्वश, संपत्तिमान् असा गर्व वाहतो. त्याची विद्वत्ता एखाद्या दिव्यासारखी असते. म्हणजे प्रकाश देण्याच्या गुणकारी दृष्टीनें नव्हे—तर वात खाणारा, तेल जाळणारा, काजळानें कोनाडा

काळा करणारा व उष्णता वाढविणारा, असा याच्या विद्वत्तेचा दीप असतो. एखाद्या अंत्यजाला राज्यच मिळावें किंवा सापानें लोंकूड गिळावें, त्याप्रमाणें तो गर्वानें ताठ होतो. त्याला कोणत्याहि सद्भावनेचा पाझर फुटत नाही. मंत्रानें फुरशाचें विष उतरत नाही, त्याप्रमाणें सदुपदेशानें तो ताळ्यावर येत नाही, मृत्यूची आठवण ठेवीत नाही. रजोगुणानें प्राप्त झालेल्या सुखांत तो गढून गेलेला असतो. विषयवृद्धि ही पंडुरोगांतील अंग—सुजेसारखी आहे हें तो ओळखत नाही. एखाद्या अवचित लाभानें तो नास्तिक बनतो, म्हणजे देव किंवा दैव यांच्यापेक्षां आपलें कर्तृत्व मोठें मानतो.

तात्पर्य, जें जें करूं नये तें तें तो करतो व कांहीं भलतेंहि करतो. गृहदारादिकांवरून त्याचें प्रेम निघत नाही. गारुड्याच्या माकडाप्रमाणें तो स्त्रीच्या आशे-नुरूप वागतो व देव, गुरु इत्यादींना जें अर्पवें तें तिच्या चरणां वाहतो. जारिणी स्त्री मनांत परपुरुष ठेवून वरून नवऱ्याच्या मनाची संपादणी करूं पाहते, त्याप्रमाणें तो अंतःकरणांत विषय ठेवून वर मात्र ईश्वरभजनाचा थाट करतो. गुरु व देव हे लहरीप्रमाणें बदलणें यांत त्याला कांहीं वाटत नाही. श्रीकृष्णाला गोकुळअष्टमीच्या दिवशीं जितका मान द्यावा, तितकाच नागपंचमीचे दिवशीं तो नागाला मान देतो. सर्व विद्या व कला यांत तो प्रवीण असतो. फक्त एक अध्यात्मशास्त्र त्याला कळत नाही. मोराच्या अंगभर पिसें असतात, पण ज्या एका दृष्टीनें मोर पाहतो ती दृष्टि पिसावरील शेंकडों डोळ्यांना नसते. अध्यात्म-ज्ञानाशिवाय वाटेल तेवढी बडबड केली तरी ती फुकट. तो वृक्ष किंवा वेलीचा विस्तार स्वरा, पण त्याची जात अज्ञानाची. वास्तविक ज्ञानलक्षणें सांगितल्यावर अज्ञानलक्षणें सांगण्याचें कारण उरत नाही; पण स्पष्ट करून सांगितल्यानें कांहीं बिघडतहि नाही.

असो. ज्ञान म्हणून जें सांगितलें त्याचें ज्ञेय म्हणजे विषय हें ब्रह्म आहे, आणि तें जाणल्यावर जाणण्याचें किंवा करण्याचें इतर कांहीं उरत नाही आणि जाणणारा हाच ज्ञेय म्हणजे ब्रह्मरूप होतो. तें ब्रह्म विश्वरूपानें दिसतें, पण तो मिथ्या आभास आहे. ब्रह्माला आदि नाही, अंत नाही. अन् त्याच्या-विषयीं 'आहे', 'नाहीं' असले शब्द योजतां येत नाहींत. त्याला सर्व बाजूंना सर्व इंद्रियें आहेत. परंतु तसें बोललें तरी मुळांत तें खरें नाही. कांहीं नाहीं असा भाव किंवा विचार प्रकट करण्याकरितां झालें तरी कांहीं रूप असणारी अशी शून्याकृति, कागदावर काढावी—लिहावी लागतेच कीं नाहीं ? त्याप्रमाणें

ब्रह्माचें वर्णन करण्याकरितां द्वैताच्या भाषेनें बोलवें लागतें. आणि अज्ञानी माणसें मात्र त्यामुळें गैरसमज करून घेतात आणि वर्णिलेले सर्व गुण हे निर्गुण ब्रह्माचेच खरे गुण आहेत असें मानतात. ब्रह्म हें अविनाशी रूपानें व सूक्ष्म स्थितीनें सर्व स्थावरजंगमाला व्यापून राहतें. व तेंच ज्ञानाचें ज्ञेय होय. सर्व जगदरूपी भास म्हणजे गुणक्रियादि ब्रह्माच्या योगानेंच भासतात. क्षेत्रक्षेत्रज्ञ, ज्ञान, अज्ञान, ज्ञेय हे सर्व विषयविभाग फक्त समजुतीकरितां वेगळे करून सांगण्याचे असतात; आणि प्रकृतिपुरुष हा विभागहि असाच आणखी एक होय.

पुरुष व प्रकृति हीं दोन्ही अनादि आणि पावलाबरोबर पाऊल टाकून चालणारी आहेत. कणसामर्थ्ये भूस व दाणे हे बरोबरच सारखे वाढत असतात. पूर्वी क्षेत्र म्हणून सांगितलें तें क्षेत्र हीच प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञ म्हणून सांगितला तोच पुरुष होय. पुरुष हा केवळ सत्ता आणि प्रकृति ही संपूर्ण क्रिया. प्रकृतीच्या ठिकाणीं आर्धी इच्छा आणि बुद्धि उत्पन्न होऊन तीं अहंकाराला उत्पन्न करतात व त्याजकडून विषयाभिलाषानें जें करवितात तें कार्य किंवा कर्म होय. आणि इच्छेनें उत्तेजित केलेल्या मनाकडून कर्मेन्द्रियांच्या प्रेरणानुरूप होणाऱ्या क्रियेला कर्तृत्व म्हणतात. इच्छित वस्तूला कारण ही संज्ञा आहे. तिघांच्या समुदायानें प्रकृति कर्मरूप होते. येथें असें भासतें कीं, स्त्री ही मिळवते व पुरुष, नवरा हा बसून खातो. प्रकृति व पुरुष यांजमर्थ्ये पत्नी व पति असा खरा संबंध नसतो. प्रकृति ही कोणी अंगहीन पांगळ्या द्रव्यहीन म्हातारा अशा पुरुषाच्या सांनिध्यानें जग प्रसवते हें आश्चर्य आहे, पण तें आहे खरें. पण हें जें फुकट श्रेय पुरुषाला मिळतें त्याचा मोबदला त्याला अशा रीतीनें द्यावा लागतो कीं, तिच्या संगतीमुळें त्याला सुखदुःखादि भोगावीं लागतात. तिचे उन्मत्तपणाचे खेळ, लहरीपणाचे खेळ, त्याला निमुटपणें पाहावे लागतात. ती दैवी माया आहे, कामरूपी वेलाचा तो मांडव आहे. सर्व विद्या, कला, शास्त्रें, यांना ती प्रसवते. सर्व शब्द-मात्र तिजपासून होतो. त्या पुरुषाकरितांच मी हें सर्व करितें असें ती भासविते. हा पुरुष जसा अमर्याद तसेंच तिचें सौभाग्यहि अमर्यादित असतें. मात्र या सौभाग्यामुळें त्या पुरुषाच्या तेजाला कमीपणा येतो.

शुद्ध सोन्याला हिणकसाचें मिश्रण बाधणारच. साधु झाला तरी पिशाच अंगांत शिरल्यावर तो काय करणार नाही ? ढगांनीं व्यापलेला सूर्य उदास दिसतो. रत्न वस्त्रांत गुंडाळलें तर कसें चमकणार ? संगतीचा हा दोष अपरिहार्य आहे. तापवून लाल केलेल्या लोखंडाला हवा तसा आकार देण्याकरितां लोहार त्यावर

घण मारतो, पण ते घाव अग्नीवरहि पडतात कीं नाहीं? त्याप्रमाणें पुरुषाला सर्व तऱ्हेचे आघात फुकट सोसावे लागतात. वास्तविक नदीच्या तीरावर असलेल्या पर्वताचें प्रतिबिंब नदींत पडतें यामुळें प्रवाहांत प्रतिबिंबाची डळमळ होते, पण ती कांहीं खऱ्या पर्वताला भासत नाहीं. अनात्मरूपी छत्तीस घटकात्मक प्रकृतीचा निरास विचारी पुरुषाला मनानें करितां येतो. कोणी ती गोष्ट आत्मज्ञानानें, कोणी सांख्ययोगानें व कोणी कर्मयोगानें करितो, इतकेंच. कित्येकांना या कार्मी गुपरूदेशहि तसाच उपयोगीं पडतो. तात्पर्य, परमात्म्याला जाणप्याला असे विविध उपाय असतात; पण त्यांचा उपयोग न करणाऱ्याला पुनर्जन्मांतून बाहेर पडतांच येणार नाहीं. विविध, अनेक व विनाशी विश्वांतून एकच अविनाशी परमात्मरूप पाहणें हेंच ज्ञानी लोकांचें डोळसपण होय. मूर्ख लोकच तेवढे देहाशीं तादात्म्य पावतात त्याला काय करणार? ज्ञानी मात्र असा आत्मघात करून घेत नाहीत. ते याच देहांत मोक्षादि सर्व सुखें प्राप्त करून घेतात. साम्यशेजेवर त्यांना सुखनिद्रा लाभते. आत्म्याला अकर्ता म्हणून जाणणें हीच मुख्य गोष्ट आहे. घरांत सर्व व्यवहार चालतात, पण स्वतः घर कांहींच करीत नाहीं. मुलें खांबाभोंवतीं फिरतात, पण स्वतः खांब कांहीं फिरत नाहीं. आत्मा असावयाचा तेथेंच असतो. तो देहांत असतो हें म्हणणेंहि खोटें. देह व आत्मा यांचा परस्पर विरोध किती वर्णावा? देह हा वाऱ्यांतला वाईट आहे. तो अग्निकुंडांत पडलेला लोण्याचा गोळा होय. कुऱ्याच्या उदरांतून तो विष्टारूपानें बाहेर पडूं शकेल किंवा कुजला तर किड्यांचा ढीग होईल. पण आत्मा तसा नाही. देह व आत्मा यांच्यामध्ये अत्यंत विरोध आहे. पण आत्म्यासंबंधानेंहि अनेक गोष्टी 'आहेत—नाहींत' अशा विरोधदर्शनानेंच बोलाव्या लागतात. जसें तो दृश्य नाही अदृश्य नाही, शून्य नाही पूर्ण नाही; सुखात्मक नाही दुःखात्मक नाही, बद्ध नाही मुक्त नाही इत्यादि. क्षेत्रज्ञ हा केवळ क्षेत्राच्या आभासाला दाखवून देणारा प्रकाशक आहे, याहून अधिक कांहीं नाही. ही डोळस बुद्धि यावी याकडेच सर्व साधनांचा ज्ञानी लोक उपयोग करितात व तेच परमपदाला पावतात. असें हें ज्ञान, एका घागरींतील पाणी दुसऱ्या घागरींत ओतावें त्याप्रमाणें, श्रीकृष्णानें अर्जुनाला दिलें.

(१३ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञातें । जाणणें जें निरुतें
ज्ञान ऐसें तयातें । मानूं आम्ही
नेणां कोणाचें हें स्थळ । परी कैसें अभिलाषाचें बळ
जें घोघरीं कपाळ । पिटवीत असे
- २ एक म्हणती हें स्थळ । जीवाचेंचि समूळ
मग प्राण हें कुळ । तयाचें एथ
- ३ अहो जीव एथ उखिता । वस्तीकर वाटे जातां
आणि प्राण हा बलौता । म्हणोनि जागे
- ४ तैसें क्षेत्र हें स्वभावे । वृत्ती कवणाची नव्हे
हें वाहे तया फावे । येरां तुटे
- ५ परी ऐसें हें एवढें । कीं अमुकेयाचेंचि फुडें
हें कोण्हाही वरपडें । होयचिना
- ६ नाना अप्रौढबाळकीं । तारुण्य राहे थोकीं
कां न फुलतां कळिकीं । आमोद जैसा
- ७ नवल अहंकाराची गोठी । विशेषें न लगे अज्ञानापाठीं
सज्ञानाचे झोबे कंठीं । नाना संकटीं नाचवी
- ८ आणि सांख्ययोगमतें । प्रकृती परिसविली तूतें
- ९ जेथ दुजी जे जीवदशा । तिये नांव वीरेशा
अव्यक्त एथ ऐसा । पर्याय हा
- १० तैसें सांडूनियां स्थूळ धर्म । महाभूतें भूतग्राम
ल्या जाती सूक्ष्म । होऊनि जेथ
- ११ इये तत्त्वमेळांपैकीं । सुखदुःखांची उखिविखी
बुद्धि करिते मुखीं । पांचें इंहीं
- १२ वायां मन हें नांव । येन्हवीं कल्पनाची सावेव
जयाचेनि संगें जीव- । दशा वस्तु

- १३ संकल्पें सृष्टी घडी । सर्वेचि विकल्पूनि मोडी
मनोरथांच्या उतरंडी । उतरी रची
- १४ इंहीं पांचै द्वारिं । ज्ञानासि धांव बाहेरी
जैसा कां हिरविया चारिं । भांबावे पशु
- १५ जिये वृत्तीचिया आवडी । बुद्धी होय वेडी
विषयां जिया गोडी । ते गा इच्छा
- १६ आतां यावरी सुख । तें एंवविध देख
जेणें एकेंचि अशेख । विसरे जीव
- १७ कां आधवियाचि इंद्रियवृत्ती । हृदयाचिया एकांतीं
थापट्टानि सुषुप्ति । आणी जें गा
किंबहुना सोये । जीव आत्मयाची लाहे
तेथ जें होये । तया नाम सुख
- १८ जडाजडीं अंशीं । रहाटे जे सरिसी । ते चेतना
- १९ पार्था तयापरी । आत्मसंगती इये शरीरीं
सजीवत्वाचा करी । उपयोग जडा
- २० ऐसी हीं पांच भूतें । न साहती एकमेकांतें
कीं तियेंही ऐक्यातें । देहा येती
द्वंद्वाची उखिविखी । सोडूनि वसती एकीं
एक एकातें पोखी । निजगुणें गा
- २१ तैसीं छत्तीसही इयें तत्त्वं । मिळती जेणें एकत्वं
तेणें समूहपरत्वं । क्षेत्र म्हणिजे
आणि बाहतेनि भौतिकें । पाप पुण्य एथ पिके
म्हणौनि आम्ही कौतुकें । क्षेत्र म्हणों
- २२ पै परतत्त्वाअरौतें । स्थावराआंतौतें
जें कांहीं होतें जातें । तें क्षेत्रचि हें

- २३ जया ज्ञानालागीं । गगन गिळिताति योगी .
स्वर्गाची आडवंगी । उमरडोनि
- २४ जया ज्ञानाची रिगवणी । अविद्ये उणें आणी
जीवा आत्मया बुझावणी । मांडूनि दे
- २५ जें संसारातें उन्मूळी । संकल्पपंक प्रक्षाळी
अनावरातें वेंटाळी । ज्ञयातें जें
- २६ अगा वृक्षासि पाताळीं । जळ सांपडे मूळीं
तें शाखांचिये बाहाळीं । वरीही दिसे
- २७ कां दर्शनाचिये प्रशस्ती । पुण्यपुरुष
- २८ तरी कवणेंही विषयींचें । साम्य होणें न रुचे
संभावितपणाचें । बोझें जया
- २९ सन्मानें जो सांकडे
गरिमेतें आंगाकडे । येवोंचि नेदी
पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कार्नी नायकावी
हा अमुक ऐसी नोहावी । सेचि लोकां
- ३० चातुर्ये लपवी । महत्त्व हारवी
पिस्रेपण मिरवी । आवडोनी
- ३१ पैल चालत कीं नोहे । कीं वारेनि जात आहे
जना ऐसा भ्रम जाये । तैसें होइजे
- ३२ खडाणे आला पान्हा । पळवी जेविं अर्जुना
का लपवी पण्यांगना । वडिलपण
नातरी कुळवधू लपवी । अवयवांतें
- ३३ नाना कृषीवळ आपुलें । पांघुरवी पेरिलें
तैसें झांकी निपजलें । दानपुण्य

- ३४ किंबहुना स्वधर्मी थोर । अवसरीं उदार
आत्मचर्चे चतुर । येहबीं वेडा
- ३५ तैसी हिंसाची करूनि अहिंसा । निपजविजे हा ऐसा
पैं पूर्वमीमांसा । निर्णय केला
- ३६ तंव तिये इष्टींचिया बुडीं । पशुहिंसा तंव रोकडी
मग अहिंसेची थडी । कैंची दिसे ?
- ३७ अहो वसतीं धवळारें । मोडोनि केलीं देव्हारें
नागवूनि वेव्हारें । गवादी घातली
मस्तक पांघुरविलें । तंव तळवटी उघडें पडिलें
घर मोडोनि केले । मांडव पुढें
नाना पांघुरणें । जाळूनि जैसें तापणें
का जालें आंगधुणें । कुंजराचें
नातरी बैल विकूनि गोठा । पुंस लावोनि बांधिजे गांठा
इया करणी कीं चेष्टा । काई हंसो
- ३८ तेथ कदर्थले प्राण । तेही हिंसा
एवं हिंसाचि अहिंसा
- ३९ का कमलावरी भ्रमर । पाय ठेविती हळुवार
कुचंबेल केसर । इया शंका
- ४० जीवातळीं आंथरित । आपुला जीव
- ४१ तैसेनि मार्दवें पाय । भूमिवरी न्यसीत जाय
लागती तेथ होय । जीवां सुख
स्वये श्वसणें तें सुकुमार । मुख मोहाचें माहेर
माधुर्या जाहाले अंकुर । दशन तैसे
- ४२ पुढां स्नेह पाझरे । माघां चालती अक्षरें
शब्द पाठीं अवतरे । कृपा आधी

- ४३ का नादब्रह्मचि मुसे आलें । कीं गंगापय असळलें
पतिव्रते आलें । वार्धक्य जैसें
- ४४ तैसे साच आणि मवाळ । मितले आणि रसाळ
शब्द जैसे कळोळ । अमृताचे
- ४५ अक्षम आणि संन्यासिलें । कां निरिंधन आणि विज्ञालें
मुकेनि घेतलें । मौन जैसें
- ४६ पै मानसींचि जरी । अहिंसेची अवसरी
तरी कैची बाहेरी । वोसंडेल ?
- ४७ वांचूनि मनींचि नाही । तें वाचेसि उमटेल काई
- ४८ परी जिये वेळीं जैसें । जें होऊनि आंत असे
बाहेरी ये तैसें । व्यापाररूपें
- ४९ तैसिया प्रेमाचिया स्फूर्ती । फावळिया रसवृत्ती
वाहविला मती । आकळेना
- ५० रत्नपारखियाचिया गांवीं । जाईल गंडकी तरी सोडावी
काश्मीरीं न करावी । मिडगण तेथें
- ५१ किंबहुना मज । तुमचिया कृपा काज
तियेलागीं व्याज । ग्रंथाचें केलें
- ५२ तरी तुहां रसिकांजोगें । व्याख्यान शोधावें लागे
- ५३ हे अनाक्रोश क्षमा । जेथ आधी प्रियोत्तमा
जाण तेणें महिमा । ज्ञानासि गा
- ५४ जे जगचि सनोळख । जगेंसीं जुनाट सोयरीक
आप पर हे भाक । जाणणें नाही
- ५५ चोखाळपण रत्नाचें । रत्नावरी किरणाचें
तैसें पुढें मन जयाचें । करणें पाठीं
- ५६ दिठी नोहे मिणधी । बोलणें नाहीं संदिग्धी

- ५७ अमृताची घार ! तैसें उजू अंतर
 ५८ सिंहासन होईन आपण । वरी गुरु करिती आरोहण
 ५९ जो गुरुदास्यें कृश । जो गुरुपेमें सपोष
 ६० जो गुरुकुळें सुकुलीन । जो गुरुबंधुसौजन्यें सुजन
 ६१ बाहेरीं कर्में क्षाळला । भीतरीं ज्ञानें उजळला
 किंबहुना इयापरी । बाह्य चोख अवधारीं
 आणि ज्ञानदीप अंतरीं । म्हणौनि शुद्ध
 ६२ येन्हवीं तरी पांडुसुता । अंतर शुद्ध नसतां
 बाहेरीं कर्म तो सर्वथा । विटंबू गा
 मृत जैसा शृंगारिला । गाढव तीर्थीं न्हाणिला
 कडू दुधिया माखिला । गुळें जैसा
 ६३ काय करूं चित्रीं व फळ । आंत शेण
 ६४ म्हणौनि सद्भाव जीवगत । बाहेरीं दिसती फांकत
 स्फटिकगृहींचे डोलत । दीप जैसे
 ६५ पाणियें हिरा न भिजे । आधर्णीं हरळ न शिजे
 तैसी विकल्पजातें न लिंपिजे । मनोवृत्ति
 ६६ हें स्थैर्य निघडें । जेथ आंगेंजिवें जोडे
 तें ज्ञानाचें उघडें । निधान साचें
 ६७ समाधीचे शेजेपासीं । बांधोनि घाली ध्यानासी
 चित्त चैतन्यसमरसीं । आंतू रते
 ६८ तें हें विषयवैराग्य । आत्मलाभाचें भाग्य
 येणें ब्रह्मानंद योग्य । होती जीव
 ६९ ऋतुकार्ळां तरी फळती । परी फळलों हें नेणती
 तयां वृक्षांचिये ऐसी वृत्ती । कर्मीं सदा

- ७० संबंधेवणि जैसी । अभ्रें असती आकाशी
देहीं कर्म तैसी । जयासि गा
- ७१ पै गा जो ययापरी । जन्मेंचि जन्म निवारी
मरणें मृत्यु मारी । आपण उरे
तया घरीं ज्ञानाचें । सांकडें नाहीं साचें
जया जन्ममृत्युंचें । निमालें शत्रय
- ७२ दृष्टी जंव आहे । तंव पाहावें तेतुलें पाहे ।
मूकत्वा आधीं वाचा वाहे । सुभाषित
- ७३ म्हणौनि वार्धक्याचेनि आठवें । वार्धक्या जो नागवे
तयाच्या ठायीं जाणावें । ज्ञान आहे
- ७४ जो अनन्य यापरी । मी जाहलाही मातें वरी
तोचि तो मूर्तधारी । ज्ञान पै गा
- ७५ तैसें ज्ञानजातां करी । आघवेंचि एकीकडे सारी
मग मन बुद्धी मोहरी । अध्यात्मज्ञानीं
- ७६ आणि तत्त्वज्ञान निर्मळ । फळ जें एकं फळ
तें ज्ञेयहीवरी सरळ । दिठी जया
येन्हवीं बोधा आलेनि ज्ञानें । जरी ज्ञेय न दिसेचि मनें
तरी ज्ञानलाभही न मने । ज्ञाळासांता
- ७७ म्हणौनि ज्ञान जेतुलें दावी । तेतुली वस्तुचि आघवी
तें देखें ऐसी व्हावी । बुद्धी चोख
- ७८ जेवढी ज्ञानाची वृद्धी । तेवढी जयाची बुद्धी
तो ज्ञान हें शब्दी । करणें न लगे
- ७९ घाली विद्येचा पसारा । सुये सुकृताचा डांगोरा
करी तेतुलें मोहरा । स्फीतिचिया

- ८० आंग वरिवरी चर्ची । जनातें अर्चितां वंची
तो जाण अज्ञानाची । खाणी एथ
आणि वन्ही वर्नी विचरे । तेथ जळती जैसी जंगमस्थावरें
तैसें जयाचेनि आचारें । जगा दुःख
- ८१ पडली वारयाचिया वळसां । धुळी चढे आकाशा
हरिखा वळघे तैसा । स्तुतीवेळे
- ८२ गार शेवाळें गुंडाळली । कां निंबोळी जैसी पिकली
तैसी जयाची भली । बाह्यक्रिया
- ८३ जैसें पोटालागीं सुणें । उघडें झांकलें न म्हणे
तैसें आपलें परावें नेणे । द्रव्यालागीं
- ८४ पापी जो निसुग । पुण्याविषयीं अतिनिलाग
जयाचिया मनीं वेग । विकल्पाचा
तो जाण निखळा । अज्ञानाचा पुतळा
- ८५ आंघळें हातिरूं मातलें । का डोंगरीं जैसें पेटलें
तैसें विषयीं सुटलें । चित्त जयाचें
- ८६ स्वर्गींही खावया जोडी । एथुनीची
- ८७ तैसा जो विषयांलागीं । उडी घाली जळते आगीं
व्यसनांचीं आंगीं । लेणीं मिरवी
- ८८ डोईये ठेविलेनि भोजें । देवळविसें जेवीं फुंजे
तैसा विद्यावयसा माजे । उताणा चाले
- ८९ नाहीं माझेनि पाडें वाड । मी सर्वज्ञ एकचि रूढ
ऐसा सर्वतुष्टीगंड । घेऊनि ठाके
- ९० अंत्यज राणिवे बैसविला । आरें धारण गिळिला
तैसा गर्बें फुगला । देखसी जो
- ९१ आणि आंगीं वृद्धतेची । संज्ञा ये मरणाची
परी जया तारुण्याची । भुली न फिटे

- ९२ वैरिया नीद आली । आतां द्वंद्वें माझीं सरलीं
हें मानी तो संपिली । मुकला जेवीं
- ९३ न करावें तें करी । असंभाव्य मनीं घरी
चित्तू नये तें विचारी । जयाची मती
रिघे जेथ न रिघावें । मागे जें न घ्यावें
स्पर्शे जेथ न लगावें । आंग मन
- ९४ जो करणेयाचेनि नावें । भलतेंचि करी
९५ चित्त आराधी स्त्रियेचें । आणि तियेचेचि छंदें नाचे
माकड गारुडियाचें । जैसें होय
- ९६ साच आणि चोख । तें स्त्रियेसीची अशेख
येरींविषयीं जोगावणूक । तेही नाहीं
इयेतें हन कोणी देखेल । इयेसी वेखासें जाईल
तरी युगाचि बुडेल । ऐसें जया
- ९७ ऐसेनि जयाचे चिर्ती । बैषम्याची वोळखती
वाहे तो महामती । अज्ञान गा
- ९८ कुणवट कुळवाडी । तैसा आनआन देव मांडी
आदिलाची परवडी । करी तया
- ९९ माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचे कोनीं बैसवी
आपण देवोंदेवीं । यात्रें जाय
- १०० ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणमरी ।
अवघेन गांवद्वारीं । अहेव जैसी
ऐसोनि जो भक्त । देखसी सैरा धांवत
जाण अज्ञानाचा मूर्त । अवतार तो
- १०१ मोराआंगीं अशेषें । पिसें असती डोळसें
परी एकली दृष्टा नसे । तैसें तें गा

- १०२ तैसें शास्त्रजात जाण । आघवेंची अप्रमाण
पार्था अध्यात्मज्ञानेंवीण एकलेनी
- १०३ तरी ज्ञेय ऐसें म्हणणें । वस्तु तें येणेंचि कारणें
जें ज्ञानेवांचूनि कवणें । उपाया नये
आणि जाणितलेयावरौतें । कांहीं करणें नाहीं जेथें
जाणणेंचि तन्मयातें । आणी जयाचें
- १०४ जें नाहीं म्हणों जाईजे । तंव विश्वाकारें देखिजे
आणि विश्वचि ऐसें म्हाणिजे । तरी हे माया
- १०५ म्हणौनि आथी नाथी हे बोली । जें देखोनि मुकी जाहली
विचाराची मोडली । वाट जेथें
- १०६ म्हणौनि विश्वतश्चक्षू । हा अचक्षूच्या ठायीं पक्षू
बोलावया दक्षू । जाहला वेद
- १०७ पैं गा मूर्ति तेंचि मुख । हुताशना जैसें देख
तैसें सर्वपणें अशेख । भोक्तें जें
- १०८ पैं कळोळातें कळोळें । ग्रसिजत असे ऐसें कळे
परी ग्रसिते ग्रासावेगळें । असे काई
- १०९ पैं शून्य जें दावावें जाहालें । तें बिंदुळें एक केलें
तैसें अद्वैत सांगावें बोलें । तें द्वैत कीजे
- ११० म्हणौनि गा श्रुती । द्वैतभावे अद्वैतीं
निरूपणाची वाहती । वाट केली
- १११ नामरूपसंबंध । जातिक्रियाभेद
हा आकारासीच प्रवाद । वस्तूसि नाहीं
- ११२ म्हणौनि हा भूताकार । जेथूनि तेंचि तया आधार
- ११३ जैसें सरलिया लेख । आंख होती एक
तैसें साध्यसाधनादिक । ऐक्यासि ये

- ११४ मीचि होती परी । हे मुख्य गा अवधारीं
सोहोपी सर्वांपरी । रचिली आम्हीं
- ११५ एक क्षेत्र एक ज्ञान । एक ज्ञेय एक अज्ञान
भाग केले अवधान । जाणोनि तुझे
- ११६ तरी केवळ जे सत्ता । तो पुरुष गा पांडुसुता
प्रकृती तें समस्तां । क्रियां नाम
- ११७ म्हणौनि तीन्ही या जाणा । कार्यकर्तृत्वकारणा
प्रकृती मूळ हें राणा । सिद्धांचा म्हणे
- ११८ तंव प्रकृति उद्यम करी । पुरुष भोगी
प्रकृतिपुरुषांची कुळवाडी । सांगतां असंगडी
जे आंबुली जोडी । आंबुला खाय
- ११९ अर्जुना कांहींचि जेथ नाहीं । तो प्रकृतीचा भर्तार पाहीं
- १२० तो तरी अकर्ता । उदास अभोक्ता
परी इया पतिव्रता । भोगाविजे
- १२१ हे अद्वयाचें दुसरें । हे निःसंगाचें सोयरें
हे निराळेसिं घरें । नांदत असे
इयेतें येतुलावरी । सौभाग्यव्याप्ती थोरी
म्हणौनि तया आवरी । अनावरातें
- १२२ ऐसेनि इया प्रकृती । आपुलिया सर्वव्याप्ती
तया अविकारातें विकृती- । मार्जी कीजे
- १२३ राजा पराधीन जाहला । कीं सिंह रोगें रुंधला
तैसा पुरुष प्रकृती आला । स्वतेजा मुके
- १२४ हा प्रकृतीमार्जी उभा । परी जुई जैसा वोथंबा
- १२५ प्रकृति होय जाये । हा तो असतचि आहे
- १२६ तैसीं भूतें अवघडें । परी वस्तु उजू

- १२७ हे भूतग्राम विषम । तरी वस्तु ते एथ सम
 १२८ जें आकाराचें पैल तीर । जे नादाची पैल मेर
 तुर्येचें माजघर । परब्रह्म जें
 १२९ हें काळानळाच्या तोंडीं । घातली लोणियाची उंडी
 माशी पांख पाखडी । तंव हें सरे
 १३० नुसवीची शांतिकथा । आणिजेल करि वाक्पथा
 जे शृंगाराच्या माथां । पाय ठेवी
 दाऊं वेरहाळ देशी नवी । जे साहित्यातें बोजावी
 अमृतातें चुकी ठेवी । गोडसपणें
 १३१ म्हणौनि अक्षरीं सुभेदीं । उपमाश्लोक कोंदाकोंदी
 झाडा देईन प्रतिपदीं । ग्रंथार्थांसी

अध्याय चवदावा

श्रीकृष्ण पुढें म्हणाला—ज्ञान हें आपलेंच असतां उगीच परकें होते. या ज्ञानानें मोक्ष स्वाधीन होतो, व संसार वर डोकें काढीत नाही. सूक्ष्म व स्थूल देहाचें कुंपण ओलांडून जीवाना मत्स्वरूप होतां येतें. हा मोक्ष अनादि मिळतो. प्रकृतीकडून होणाऱ्या मूळ निर्मितीच्या वेळींही त्यांना जन्मावें लागत नाही. अज्ञानालाच महद्ब्रह्म म्हणतात. त्यालाच विकाराचे फाटे फुटतात. अव्यक्तवादी त्याला अव्यक्त म्हणतात व सांख्य प्रकृति म्हणतात, तर वेदांती त्याला माया म्हणतात. अज्ञान ही एक प्रकारची सांज वेळ आहे, म्हणजे तींत सत्यज्ञान नसतें व विपरीत ज्ञानहि पण नसतें. या अज्ञानानें गुंडाळलेला जो चैतन्यरूपी प्रकाश त्याला क्षेत्रज्ञ असें नांव आहे. त्या क्षेत्रज्ञाची पत्नी अविद्या ही होय. ती निजलेल्याला जवळ करते व जागें असणाऱ्या पतीपासून दूर जाते. मायेच्या संगामुळें प्रथम रजोगुणात्मक बुद्धितत्त्व जन्मतें. मग मन, अहंकार इत्यादि अष्ट विकारांच्या हालचालीनें त्रिगुणात्मक गर्भपिंड पाहून, जीव त्यांत प्रवेश करितो. आणि मग ओलाव्यामुळें बीजाला अंकुर फुटतात तसेच जीवालाहि फुटतात. मणिज (अंडज) उद्भिज, जारज इत्यादि भूतयोनि उत्पन्न होतात. या मुलावर माया निरनिराळे अलंकार घालते. तें मूल त्रिलोक व त्रिकाल व्यापतें. युगाच्या रूपानें पावलें टाकतें.

निरनिराळ्या शरीरांत मीच माझे प्रकाशन करवितां व त्यांत दोऱ्यानें बांधल्याप्रमाणें मीच राहतों. हे गुणरूपी दोरे तीन आहेत. ते सत्त्व, रज, तम. एकच वृत्ति तिरंगी असूं शकते. सत्त्वगुणी जीव सुख व ज्ञान यांनीं विणलेल्या पाशांत अडकतो व अष्ट सात्त्विक भावांनीं गर्वाला चढतो. रंजविणारा म्हणून रजोगुण हें नांव दुसऱ्या प्रकारच्या गुणाला आहे. त्याच्या योगानें अभिलाषा—तृष्णा—आसक्ति उत्पन्न होतात. अति तृष्णेनें तो साहस करितो किंवा गवताच्या काडीइतका लाभ झाला तरी कृतकृत्यता मानतो. तो इष्टापूर्त काम्य कर्म करतो, व त्यानीं स्वर्ग मिळवीन म्हणतो. तमोगुण हा अज्ञानानें जीवाच्या डोळ्यांवर पडणारा पडदा आहे. अविचार हा तमोगुणाचा महामंत्र होय. त्याच्या योगें जडपणा, मूर्खपणा, कंटाळा, भ्रम, झोपेची आवड, प्रमाद इत्यादि अनिष्ट गोष्टी तमोगुणानें उत्पन्न होतात. जेव्हां सत्त्वगुण वाढतो तेव्हां तो जीवाकडून मी सुखी आहे असें म्हणवून घेतो. त्याप्रमाणें आलटून पालटून रजोगुण व

तमोगुण हेहि एकमेकांवर प्रभावी होऊं शकतात, व त्या त्या प्रकारचीं फळें पाववितात. तमोगुणानें सारासार विचार नष्ट होतो, बुद्धि जड होते, स्मृति भ्रष्ट होते. तमोगुणाच्या मनुष्याच्या आचारभ्रष्टेवरून कोणीहि-सांगूं शकतो कीं, याचें शरीर म्हणजे महारवाडा आहे. घुबडाला अंधारांत दिसतें त्याप्रमाणें याला वाईट कृत्यें करण्यापुरतीच दृष्टि येते. तो मद्य न पितांच शोकांड्या खातो, वातविकार झाल्याशिवाय बरळतो, आणि प्रेमावांचून भुलतो. तमोगुणाच्या स्थितींत मरणाच्याला पुढील जन्म माणसाचाहि मिळत नाही. सत्त्वगुणापासून पुण्य-कर्मच निष्पन्न व्हावयाचें. रजोगुणाचें कर्म बाहेरून गोंडस दिसलें तरी आंत दुःखच असणार. कडूलिंबाची लिंबोणी बाहेरून सुंदर दिसते पण आंत कडू असते.

सत्त्वगुणापासून ज्ञान, रजोगुणापासून लोभ, व तमोगुणापासून प्रमाद होतात. सत्त्वगुणी स्वर्गांत राजा होतो, रजोगुणी मनुष्यलोकांत जन्मतो, तमोगुणी नरकांत जातो. हे तीन गुण एकत्र होऊन सूक्ष्म व स्थूल देह निर्माण करितात. ही निर्मिति म्हणजे जीवाला बंधनच होय. तथापि आत्मा गुणांना वश न होतां राहूं शकतो. नट स्वतःचें सोंग आरशांत दिसलें तरी स्वतःला विसरत नाही, आणि नदीकांठावर उभा राहिलेला मनुष्य पाण्यांतील आपलें प्रतिबिंब छिन्नविच्छिन्न झालेलें पाहून घाबरत नाही, त्याप्रमाणें आत्मा समजतो कीं, मी साक्षी अकर्ता आहे व गुण हेच कर्मांला कारण आहेत. आत्मा मद्‌रूप झाल्यावर तो देहांत असला तरी गुणांच्या तावडींत सांपडत नाही. अंगावरून टाकलेल्या कातेकडे साप परंत येत नाही, व हवेंत गेलेला सुवास फुलांकडे परत येत नाही, त्याप्रमाणें ज्ञानी हा ब्रह्माशीं ऐक्य पावल्यावर परत गुणात्मक शरीराकडे येत नाही. मग ते गुण त्या शरीराकडून कांहींहि करवीनात का ? त्याची कर्मांकडे क्वचित् प्रवृत्ति झाली तरी त्याला कर्तेपणाचा अभिमान असत नाही. रणांगणावर युद्ध झालें तरी त्याचें त्या रणक्षेत्राला काय होय ? पांथस्थ ब्राह्मण कोणच्याहि घराची काळजी बाळगत नाही. वाट दाखविण्याकरितां उभा केलेला खांब वाटसरुंची चौकशी कशाला करील ? कोंड्यापासून दाणा वेगळा निघाला म्हणजे त्याला त्या कोंड्याचें काय होय ? गाढ शोप लागलेल्या मनुष्याला शेजारीं सर्प येऊन बसला किंवा ऊर्वशी येऊन निजली तरी एकच. तो सुख-दुःख, मान-सन्मान, स्तुति-निंदा यांचे पलीकडे असतो. सहजप्राप्त भोगानें तो विचलित होत नाही. ज्ञानी भक्त हा असा असतो. तो

विश्वासकट माझा व माझ्यासकट विश्वाचा स्वीकार करतो. सोन्याची टिकली सोन्यावरच बसविली तर ती वेगळी कशी होणार ? ऐक्याने ज्याची दृष्टि विकसित होते, तोच ज्ञानी भक्त. त्याला त्रिपुटी हें ब्रह्मच असतें. सोहं वृत्तीनें बिंब व प्रतिबिंब हीं एकाच तेजांनं जोडलीं जातात. गवत जाळून व तेवढ्यापुरता प्रकाशून नंतर अग्नि विज्ञतो, त्याप्रमाणें ज्ञान हें प्रथम अज्ञानाला नष्ट करतें व नंतर स्वतः नष्ट होतें. ब्रह्मत्वालाच सायुज्य म्हणतात व तोच चवथा पुरुषार्थ म्हणजे मोक्ष.

(१४ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ तू ज्यांप्रति लपसी । तयां विश्व हें दाविसी
प्रकट तैं करिसी । आघर्वेचि तूं
पुढिलांची दृष्टि चोरिजे । हा दृष्टिबंद निफजे
परी नवल लाघव तुझें । जें आपणपें चोरे
- २ तरी तूं जैसा आहासि तैसिया । नमो जी गुरुराया
मज ग्रंथोद्यम फळावया । वेव्हारा होई
आतां कृपाभांडवल सोडी । मरीं माझे मतीची पोतडी
- ३ माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ । काव्यें होय सफळ
तो वसंत होयीं स्नेहाळ । शिरोमणी
प्रमेय महापुरें । हे मतिगंगा ये थोरें
तैसा वर्ष उदारे । दिठीवेनी
- ४ तरी कैसा पां असंगा संग । कोण तो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग
- ५ आम्ही मागां तुज बहुती । दाविलें हें उपपत्ती
तरी आझुनी प्रतीती । कुशीं न रिघे
- ६ येव्हवीं ज्ञान हें आपुलें । परी पर ऐसेनि जालें
जे आवडोनि घेतलें । भवस्वर्गादिक

- ७ मनं मन घाल्नियां मागें । विश्रांति जालिया आंगें
ते देहीं देहाजोगे । होतीचि ना
- ८ जें मी जेव्हढें जैसें । तें तेचि जाले तैसें
- ९ मग म्हणे गा प्रज्ञाकांता । उजवली आजि वक्तृत्वता
जे बोला येवढा श्रोता । जोडलासी
- १० अव्यक्तवादमतीं । अव्यक्त ऐसी वदंती
सांख्याचिया प्रतीतीं । प्रकृती हेची
वेदांतीं इयेतें माया । ऐसें म्हणिजे प्राज्ञराया
- ११ आपला आपणपयां । विसर जो धनंजया
तेंचि रूप इया । अज्ञानासी
- १२ अज्ञान थोरिये आणिजे । आपणपें तरी नेणिजे
तें रूप जाणिजे । क्षेत्रज्ञाचें
हाचि उभययोग । बुझें बापा चांग
सत्तेचा नैसर्ग । स्वभाव हा
- १३ तेवीं लचकलिया दिठी । मग देखणें जें जें उठी
तया नाम सृष्टी । मीचि वियें पै गा
- १४ तरी माझी हे गृहिणी । अनादि तरुणी
अनिर्वाच्यगुणी । अविद्या हे
इयें नाहीं हेंचि रूप । ठाणें हें अतिउमप
हे निद्रितां समीप । चेतां दुरी
पै माझेनिचि आंगें । पहुडल्या हे जागे
आणि सत्तासंभोगें । गुर्दिणी होय
- १५ प्रवृत्ती पेललें पोट । निवृत्ती ते पाठी नीट
- १६ आतां असो हे बहु बोली । ऐसें विश्व माया व्याली
तेथ साद्य जाली । माझी सत्ता

- १७ म्हणौनि जग परौतें । सारूनि पाहिजे मातें
तैसा नोहें, उखितें । आववें मीची
- १८ हें एकेचि वृत्तच्या ठायीं । त्रिगुणत्व आवडे पाहीं
वयसात्रय देहीं । येकीं जेवीं
- १९ जें विद्रुत्तेचें भरे । भूत आंगीं
- २० कीं विषयज्ञानें होये । गगनायेवढा
- २१ तो दांदाणा मानी । इंद्र ना मी
- २२ आणि म्हणे आजि आन । मीवांचून नाहीं सज्ञान
चातुर्यचंद्रा गगन । चित्त माझें
- २३ हें रज याचिकारणें । जीवातें रंजाऊं जाणे
हें अभिलाखाचें तरुणें । सदाचि गा
- २४ जीविताची कुरोंडी । वोवाळूं लागे कवडी
मानी तृणाचिये जोडीं । कृतकृत्यता
- २५ तयाचिपरी मुरकुंडी । उकळूं नेणे
- २६ झोंपीं जातां स्वर्ग । वावो म्हणे
- २७ केधवां कैसें राहाटावें । कोणेसीं काय बोलावें
हें ठाकतें कीं नागवें । हेंही नेणें
- २८ जे प्रज्ञा आंतुलीकडे । न समाती बाहेरी वोसंडे
- २९ नायिकणें तें कानचि वाळी । न पाहणें तें दिठीचि गाळी
अवाच्य तें टाळी । जीभाचि गा
- ३० सांग पां घनुर्धरा । रावो रायपणें डोंगरा
गेलिया अपुरा । होय काई ?
नातरी येथींचा दिवा । नेलिया सेजिया गांवा
तो तेथें तरी पांडवा । दीपचि की

- ३१ आणि आड पडलिया । उद्यमजातां भलतियां
प्रवृत्ती धनंजया । हात न काढी
ऐसा अचाट छंद । घेऊनी उठी
- ३२ सुरवाडेंसि भिकारी । वसो पां राजमंदिरीं
तरी काय अवधारीं । रावो होईल ?
- ३३ म्हणौनि व्यापाराच्या हातीं । उसंतु देहा ना राती
तैसयाचिये पांती । जुंपिजे तो
- ३४ अविवेकाचेनि माजें । सबाह्य शरीर गाजे
३५ मदिरा न घेतां डुले । सन्निपातेंवणि बरळे
निष्प्रेमेंचि भुले । पिसें जैसैं
- ३६ राई राईपण बीर्जी । सांठवूनियां अंग त्यजी
मग विरूढे तैं दुजी । गोठी आहे ?
- ३७ म्हणौनि बा रे अर्जुना । येथ सत्त्वचि हेतु ज्ञाना
जैसा का दिनमाना । सूर्य हा पै
- ३८ सर्वत्यागें चतुर्थी । भक्ति जैसी
३९ ते तनुत्यागीं स्वर्गींचे । राय होती
४० तैसैं हें सांतःकरण । देहचि होती त्रिगुण
४१ परि चोज हें धनुर्धरा । जे येवढा हा गुंफिरा
मोक्षाचा संसारा । उणा नोहे
- ४२ तैसैं गुणीं गुणापरौतें । जें आपणपें असे आयितें
तिये अहं बैसे अहंते । मूळकेचिये
- ४३ सत्त्वरजतमांच्या । भेदीं प्रसर कर्माचा
होत असे तो गुणांचा । विकार हा
४४ मी दावुनी गुण देखे । गुणता हे मियां पोखे
ययाचेनि निःशेखें । उरे तैं मी

- ४५ नळिकेवरूनि उठिला । जैसा शुक शाखे बैसला
तैसा मूळअहंता ठेला । तो मी म्हणौनि
- ४६ कां सौरभ्यजीर्ण जैसा । आमोद मिळोनि जाय आकाशा
माघारा कमळकोशा । न येचि तो
पै स्वरूपसमरसें । तयाही गा जालें तैसें
तेथ किंघर्म हें कैसें । नेणे देह
- ४७ तैसी देहबुद्धि जाये । जें आपणपां आठौ होये
तैं आन कांहीं आहे । तेंवांचूनी
- ४८ तैसें गुणागुणकार्य हें । आघत्रेंचि आपण आहे
म्हणौनि एकेका नोहे । तडातोडी
- ४९ कां शरीराभांतील प्राणु । घरीं आतिथ्याचा ब्राह्मणु
नाना चोहटांचा स्थाणु । उदास जैसा
- ५० तैसा गुणाचिये गजबजे । डोलेना जो
- ५१ येन्हर्वा तरी सहजे । सुखदुःख तैचि सेविजे
देहजळीं होइजे । मासोळी जें
- ५१ पै निद्रिताचेनि आंगेंसी । साप तैशी उर्वशी
तेवि स्वरूपस्था सरिसी । देहीं द्वंदें
- ५३ निवटलें न उपवढे । जळीनलें न विरूढे
साम्यबुद्धि न मोडे । तयापरी
- ५४ तैसी सांडीमांडी मनें । वर्जिली असे
- ५५ या कारणे भेदाते । सांद्धानि अभेदे चित्तें
आपणासकट माते । जाणावें गा
- ५६ प्रतिविंबोनि विंबवरी । प्रभेची जैसी उजरी
ते सोहंवृत्ति अवधारी । तैसी होय

५७ ना तरि जाळूनि तृण । वन्हिही विशे आपण
 तैसें भेद नाशूनि जाण । ज्ञानही नुरे
 माझे पैलपण जाये । भक्त हें ऐलपण ठाये
 अनादि ऐक्य जें आहे । तेंचि निवडे
 ५८ परी माझे आराधन । ब्रह्मत्वीं होय सोपान

अध्याय पंधरावा

नंतर श्रीकृष्ण म्हणाला—या संसाराला वृक्षाची उपमा चांगली बसते. मात्र तो वृक्ष जिवंत असतांच त्याचे घूड वर व शेडा खाली असतो. साधे झाड जमिनीवर पडलें तर तें सुकतें, तसें हें नाही. याचीं मुळें वर व फांद्या खाली ! यामुळें या मुळ्यांचा अंत लागत नाही. या वृक्षानें आकाश व्यापलें आहे. वरच्याप्रमाणें खालीहि याला मुळ्या फुटतात. यामुळें तो नेहमीं हिरवागार राहतो. याच्या पारंब्यांमध्ये डाहळ्या उगवतात. या वृक्षाला विश्वाचा आकार आहे. वृक्षाचें नांव अश्वत्थ आहे. याला ब्रह्म हें ऊर्ध्व आहे असें म्हणावयाचें, कारण खालीं संसार आहे म्हणून. या संसारवृक्षाच्या मुळांची 'माया' म्हणून प्रसिद्धि आहे. ती आहे म्हणावी तर विचारानें तिला बाध येतो व नाही म्हणावी तर ती जगत्कार्य करते. माया ही संपूर्ण विश्वाकाररूपी वस्त्राची घडी आहे. मायेच्या आळयामध्ये हा वृक्ष उगवतो व मूळ धरतो, आणि मग त्याला खालीं अंकुर फुटतो. त्याला महत्तत्त्व हें लुसलुशीत पान निघतें. मग त्याला त्रिगुणात्मक शेडा फुटतो. मग पंचमहाभूतांचे फोक सरळ फुटतात. त्यांना फुटलेलीं पाने मात्र सारखीं नसतात. मग आशेचें कांडें, इंद्रियांचे वेल, अशा क्रमानें वृक्ष वाढतो. पण त्याची वाढ ब्रह्मापलीकडे होऊं शकत नाही.

या वृक्षाला अश्वत्थ म्हणण्याचें कारण असें:—अ म्हणजे नाही आणि श्वः म्हणजे उद्यां. याचा अर्थ हा उद्यांपर्यंत टिकणारा नाही, प्रतिक्षणीं नाश पावणारा आहे. हा अश्वत्थ म्हणजे साधा पिंपळ नव्हे. हा वृक्ष नाश पावत असतांहि अविनाशी असा भासतो. दानामध्ये खर्चलेला पैसा हा वेगळ्या दृष्टीनें द्रव्यसंग्रहच ठरतो की ! नाश व पुनरुत्पत्ति हीं कशीं होतात हें कळत देखील नाही. साल गळलेली दिसावी तों आंतून कांडें निर्माण व्हावीं असें घडतें. मन्वंतरें व युगांतरें अशींच घडतात. अतिशय वेग मिळाला म्हणजे वस्तु स्थिर वाटते. जोरानें चक्राकार फिरणारा भोंवरा स्तब्ध वाटत नाही काय ? हातांत कोलती घेऊन जलद फिरविली तर अखंड तांबडी रेष दिसते तसेंच हें आहे. मात्र ही गोष्ट, म्हणजे यांतील खरें मर्म, ज्ञानी मनुष्यच जाणतो. या वृक्षाच्या डाहळ्या एकांत एक गुंततात, वाऱ्यानें हलतात, मोडतात, एकमेकांवर घासतात. आणि असें झालें म्हणजे कांहीं डाहळ्या मोडून पडतात. त्याप्रमाणें वेदानें सांगितलेलीं आणि न सांगितलेलीं कर्मे अशींच गुंतागुंत होऊन घर्षण पावतात. साध्या वृक्षासंबंधी

जे घडतें तेच ह्या अश्वत्थ वृक्षासंबंधीहि घडतें, म्हणजे खालच्या मुळ्या व वरचा विस्तार दोनही एकाच वेळीं वाढत असतात. धर्माचरणापासून श्रद्धेनुसार निरनिराळे लोक प्राप्त होतात, त्याप्रमाणें निरनिराळ्या रंगांचीं फळें फुलें या वृक्षशाखांवर येतात. ब्रह्मादि लोक हीं वरचीं मुळें असलीं तरी, व त्यांना प्रसिद्ध ऋषि-मुनींचीं नांवां असलीं तरी, खालचीं मुळें मनुष्येच असतात.

मग असा हा प्रचंड वृक्ष उमळून पडणें किंवा उपटून निघणें शक्य आहे काय ? उत्तर 'होय' असेच आहे. कारण तो वृक्ष मायामय कल्पनामय आहे. विचार जागृत झाला नाहीं तोंपर्यंत वृक्ष आहे; विचार व ज्ञान उत्पन्न झाले कीं हा संसारवृक्ष कोसळून पडतो. ज्याला खरी उत्पत्तिच नाहीं, त्याचा अंत काय कठिण ? अजाणत्या माणसाला इंद्रधनुष्य हें खरें धनुष्य वाटतें तसेच हें आहे. हा वृक्ष आहे असा भासतो तेव्हांहि प्रतिक्षणां त्याच्या रूपांत फरक पडत असतो. म्हणून ज्ञानानें त्याचा नाश होतो. मात्र वैग्याशिवाय तें होत नाहीं. अहं इदं या वृत्ती लोपलेलें आत्मस्वरूप पाहावें, कारण तें पूर्वींचे आहेच. विहीर उंकरणेचे आर्थां तिचे झरे तयार असतात. विहीर उंकरल्यावर ते झरे दिसून पडतात इतकेंच. आपल्या डोळ्यानें आपले बुध्दूळ पाहावें तसेच आत्मस्वरूप पाहणें होय. आत्मस्वरूपाचा लभ झालेल्याला कर्में सोडून जातात. याला दाखला हाच कीं, पावसाळ्याअखेर ढग आकाश सोडून जातात, किंवा दरिद्री वा निर्दय पुरुषाला त्याचे आत कंटाळून सोडून जातात. अथवा वृक्षाला आग लागलेली पाहून त्यावरचे पक्षी उडून जातात. चंद्रसूर्यादिकांचा प्रकाश पडेल तेवढीच वस्तु मनुष्याला दिसते. पण आत्मस्वरूपाचा प्रकाश झाला म्हणजे विश्व लोपतें, दिसत नाहींसैं होतें. उलट तो प्रकाश लोपला म्हणजे विश्व दिसूं लागतें.

माझ्या स्वरूपां भिळाल्यामुळें जे परत येत नाहींत ते मूळचे वेगळे आहेत व नाहींत—दोन्ही म्हणतां येईल. मी मूळ अविकारी असल्यामुळें मला अंश नाहींत. परंतु जीवलोकांतील जीवांमुळें अंश भासतात. जीवलोक म्हणजे जीवाची घडामोड चालणारा संसार. संन्याशानें स्वप्नांत संसारी बनावे त्याप्रमाणें आत्मा देहधारी बनतो. या कामीं इंद्रियें त्याला सहाय्य करतात. जीव हा कर्मानुसार एखाद्या स्थूल देहांत प्रवेश करतो. किंवा वाटल्यास तो देह सोडून जातो, आणि बरोबर मन इंद्रियादि असल्यामुळें नवा खटाटोप आरंभितो. मग पाहणारे म्हणतात 'आत्मा जन्माला आला व जीव भोगूं लागला.' झाड हललेले दिसलें म्हणजे वारा आहे असे ठरतें हें खरें, पण झाड हलत

नाहीं तेव्हांहि वारा असतोच. आपण आरशांत स्वतःला पाहिले म्हणजे दिसतो, पण तसें न दिसतो तेव्हां खरोखर नसतो काय ? अखंड आत्मसत्तेवर अज्ञान दृष्टीनें कविलेले असेच देह उत्पन्न होतात व नाश पावतात. विश्वांतील सर्व प्रकाश माझा आहे. मीच पृथ्वीत प्रवेश करून सर्व भूतांना धारण करितों. मीच चंद्ररूपानें भरलेले चालतें अमृत सरोवर असतो, व त्याच्या किरणांनीं वनस्पति उपजवितों. मीच जटराशि होतो व सर्व प्रकारचीं अन्नपचवितों. स्वरूप-वैचित्र्य व सुखदुःखें मीच निर्माण करतो. एकच आकाश-ध्वनि पण निरनिराळ्या वाद्यांतून प्रगट झाल्यानें निरनिराळे सूर ऐकूं येतात. तसेंच माझे होतें. याला कारण खरोखर मी नसून जीवांची बुद्धिच होय. स्वाती नक्षत्राचा तोच पाण्याचा धिंदु, शिंपल्यांत पडला तर त्याचे मोती होतें व सर्पाचे तोंडांत पडला तर विष होतें. त्याप्रमाणें मी ज्ञानी असेल त्याला सुख देतो, अज्ञानी असेल त्याला दुःख देतो. मी अज्ञान नाहीसें करून भग ज्ञानहि नाहीसें करितों. साधा चोर वस्तु पळवितो, पण माग लागण्यासारख्या खुणा मागें ठेवतो. मी मात्र असा अद्वितीय चोर आहे कां, अज्ञानाची चोरी करून जातांना चोरी उमगविणारा माग असें जें ज्ञान तेहि बरोबर घेऊन जातो.

क्षर आणि अक्षर हे दोन अल्प मात्र पुरुष संसाररूप नगरांत वस्ती करतात. पण त्यांपलीकडे तिसराही एक पुरुष आहे, व तो प्रकट झाला म्हणजे त्या नगरासकट त्या पुरुषांना खाऊन टाकतो. तें घडेपर्यंत त्या दोन अल्पमात्र पुरुषांचा व्यवहार चालू असतो, पण मौज ही कीं, त्यांपैकी एक पुरुष आंधळा व एक पांगळा असतो. अहंकारावर स्वार होऊन जें चैतन्य संसार व स्वर्गरूपी रानांत धांवतें त्या चैतन्याला क्षर पुरुष असें नांव आहे. आत्मा उपाधिरूप झाला म्हणून त्याच्यावर क्षरपणाचा आरोप आला. उपाधीच्या नाशाबरोबर तो नाश पावतो असें भासतें. उपाधीच्या नाशवंतपणामुळे क्षर हें नांव आहे. आणि दुसरा जो अक्षर पुरुष तो यथार्थ ज्ञान व विपरीत ज्ञान यांच्या मध्यभागी आहे. आंध्यांचें रूप प्राप्त न झालेल्या चिखलाच्या गोळ्यासारखें अक्षर पुरुषाचें स्वरूप केवळ मध्यस्थ असें आहे. अज्ञानावस्थेला अक्षर ही संज्ञा आहे. जसें अमात्रास्येच्या दिवसाचें चंद्राचेंच पण सर्व कलारहित स्वरूप, पळ पिकल्यावर झाड जसें बीजांत राहतें त्याप्रमाणें, उपाधीचा नाश झाल्यावर या उपाधी व क्षर पुरुष दोनही जेथें लीन होऊन राहतात त्याला अव्यक्त म्हणतात. ज्या अव्यक्ताला वेदांतानें बीजभाव. असें नांव दिलें तें अव्यक्त त्या अक्षर

पुरुषाचें राहाण्याचें ठिकाण आहे. ज्या अव्यक्तापासून जीवित्व ही कल्पना विश्व या कल्पनेस उत्पन्न करित स्वतः उत्पन्न होते, त्या दोन्ही कल्पनांचा लय जेथें होतो तो अक्षर पुरुष समजावा. अक्षर पुरुष यालाच ब्रह्मभाव म्हणतां आलें असतें, परंतु तो स्वप्न व जाग्यति या अवस्थांप्रत येऊं शकतो म्हणून त्याला तसें म्हणतां येत नाहीं. जें चैतन्य क्षरपुरुषरूपी कार्याचें कारण आहे त्याला अक्षरपुरुष म्हणतात. वृत्तिज्ञानावांचून जें केवळ ज्ञान राहिलें तो क्षराक्षराहून वेगळा व त्यापलीकडचा उत्तम पुरुष होय. लंकडांत अग्नि राहावा त्याप्रमाणें तो क्षराक्षरांत राहतो. त्याला मात्र स्वप्न, जाग्यति, सुषुप्ति कांहीं नाहीं. उत्तम पुरुषालाच परमात्मा म्हणतात. द्रष्टा व दृश्य या दोनही कल्पना जाऊन जी स्थिति असते ती अनुभवानें पाहणारा तोच उत्तम पुरुष. तोच विश्रांतीचा विसांवा होय. जगद्भासरूपी आपला विकास व जगताचा प्रलयरूप संकोच या दोहोंला तो स्वतःच कारण असतो.

(१५ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ सूर्ये अग्निष्ठिली प्राची । जगा राणीव दे प्रकाशाची
तैशी वाचा श्रोतयां ज्ञानाची । दिवाळी करी
- २ श्रवणसुखाच्या मांडवी । विश्व भोगी माधवी
तैसी सासिने बरवी । वाचावल्ली
- ३ तैसें मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाहीं आन
परि तेंचि थोर ऐसें मन । शुद्ध होआवें
तरी विरक्तीवांचूनि कहीं । ज्ञानासी तगणेंचि नाहीं
- ४ जैसा भानु उंची नेणों कें । रश्मिजाळ तळीं फांके
संसार हें कावरूखें । झाड तैसें
- ५ यया फळ ना चुंबितां । फूल ना तुरंबितां
जें कांहीं पंडुसुता । तें रुखचि हा
- ६ ज्ञातृज्ञेयाविहीन । नुसधेंचि जें ज्ञान
सुखा भरलें गगन । गाळीं व जें

- ७ जे भवद्रुमबीजिका । जे प्रपंचचित्रभूमिका
विपरीतज्ञानदीपिका । सांचली जे
- ८ घन अज्ञान सुषुप्ति । तो बीजांकुरभाव म्हणती
येर स्वप्न हन जागृति । हा फळभाव तिथेचा
- ९ जैसा न लोटतां क्षण । मेघ होय नानावर्ण
कां विजु नसे संपूर्ण । निमेषभरी
- १० येन्हवीं दानशीळ पुरुष । वेंचकपणेंचि संचक
तैसा व्ययेचि हा रुख । अव्यय गमे
- ११ संहारवातें प्रचंडें । पडती प्रळयांतींचीं सालडें
तंव करपादींचीं जुंबाडें । पारहेजती
- १२ अप्रवृत्तीचे खणुवाळे । कोंभ निघती सरळे
घेत पान पालव डाळें । प्रमादाचीं
- १३ मग तमाचें तें दारुग । स्थिराबलेया वाउघाण
सत्त्वाची सुटे सत्राण । वाहुटळी
- १४ एवं माळोवाळी उत्तरोत्तर । ऊर्ध्वशाखांचा पैसार
बुर्डी साना अर्घी थोर । फळाढ्य हा
- १५ म्हणोनि ब्रह्मेशानापरौतें । वाढणें नाहीं जीवातें
तेथूनि मग वरौतें । ब्रह्मचि कीं
- १६ पार्था उध्वींचिया ब्रह्मादि । मनुष्यत्वाचि होय आदि
म्हणोनि इथें अर्धी । म्हणितलीं मूळें
- १७ तैसा जंव पार्था । विवेकें नुषधी माथा
तंव अंत नाहीं अश्वत्था । भवरूपा या
- १८ तैसें मूळ अविद्या स्वाये । तें ज्ञान जें उभें होये
तौचि यया अंत आहे । येन्हवीं नाहीं

- १९ बांचूनि ज्ञानेवीण एकें । उपाय करिसी जितुकें
तिहीं गुंफसि अधिकें । रुखीं इये
- २० परि तेंचि लीला परजे । तैसें बैराग्याचें नवें
अभंगवळ होआवें । बुद्धीसी गा
- २१ मग इदंतेसि वाळलें । जें मीपणेंवीण ढाहारलें
तें रूप पाहिजे आपलें । आपणाचि
- २२ जिव्हे आपुली चवी चाखणें । चक्षु निज बुबुळ देखणें
आहे तया ऐसें निरीक्षणें । आपुलें पै
- २३ निकवड्या निष्ठुरा । उबगिजे जेविं सोयरा
तैसे नागवती विकारां । वेंटाळूं जे
फळली केळी उन्मूळे । तैसी आत्मलामें प्रवळे
जयाची क्रिया ढालेंढालें । गळती आहे
- २४ तैसें आत्मभ्रांतीसार्थी । वस्तु विखुरली बारावार्थी
ते एकवटिती ज्ञानदृष्टी । अखंड जे
- २५ जैसा काढिलिया मंदराचळ । राहे क्षीराब्धि निश्चळ
तैसा नुठी जयां सळ । कामोर्माचा
- २६ म्हणौनि चंद्रसूर्य कडवसा । पडतीं वस्तूच्या प्रकाशा
यालार्गी तेज जें तेजसां । तें वस्तूचें आंग
- २७ पुढतीं जे तेथ गेले । ते न घेतीची माघौतीं पाउलें
- २८ तेविं जडातें जीवविता । देहअहंता उपजविता
मी जीव गमे पंडुसुता । जावलोकीं
पै जीवाचिया बोधा । गोचर जो हा धांदा
तो जीवलोक शब्दा । अभिप्राय
- २९ तैसें अनादिपण न मोडे । माझें अक्रियत्व न खंडे
परि कर्ता भोक्ता ऐसें आवडे । ते जाण गा भ्रांति

- ३० जैसा अपमानिला अतिथि । ने सुकृताची संपत्ति
 ३१ पैं रुखु डोलत देखावा । तरी वारा वाजत मानावा
 रुखु नसे तेथ पांडवा । नाहीं तो गा ?
- ३२ जैसें तारांगणीं भरलें । गगन समुद्रीं विंचलें
 परि तें तुटोनि नाहीं पडिलें । ऐसें निवडे
- ३३ सळाल्याची लगवगी । फेडूनि खळाल्याच्या भागीं
 देखिजे चंद्रिका कां उगी । चंद्रो जेनीं
- ३६ हां गा वोसणतयाच्या ग्रंथीं । काइ तुटती संसारगुंती
 कीं परिवेसलिया पोथी । वाचिली होय
- ३५ जल शेषुनि गेलिया सविता । ओलांश पुरवीतसे जे माघौता
 ते चंद्रो पांडुसुता । ज्योत्स्ना माझी
- ३६ एवं मीचि आघवें जन । जना निरवितें मीचि जीवन
 जीवनीं मुख्य साधन । वन्हिही मीचि
- ३७ जैसें एकचि आकाशध्वनी । वाद्यविशेषीं आनानीं
 वाजावें पडे भित्रीं । नादांतरीं
- ३८ हें असो स्वातीचें उदक । शुक्तीं मोतीं व्याळीं विख
 तैसा सज्जानांसी मी सुख । दुःख तों अज्ञानांसी
- ३९ पैं अत्रें दिवस हरपला । तोही दिवसेंचि जाणों आला
 तेविं मी नेणोनि विषय देखिला । मजचिस्तव भूतीं
- ४० तेविं समूळ अविद्या खाये । तें ज्ञानही जें बुडोनि जाये
 त-ही नाहीं कीर नोहे । आणि न साहे असणेंही
 पैं विश्व घेऊनि गेला मागेंसी । तया चोरातें कवण कें गिंवसी
 जे कोणी एकी दशा ऐसी । शुद्ध तें मी
- ४१ तुवां नेणोनि पुसावें । मग आम्हीं परिसऊं बैसावें
 तो गा हा पाड नव्हे । सोयरेया

- ४२ पै दोहीं वोठीं एक बोलणें । दोहीं चरणीं एक चालणें
तैसैं पुसणें सांगणें । तुझें माझें
- ४३ एक अंधळा वेडा पंगु । येर सर्वांगें पुरता चांगु
परि ग्रामगुणें संगु । घडला दोघां
- ४४ ऐसिया बळघोनि स्वप्ना । धांवत भवस्वर्गाचिया राना
तया चैतन्य नाम अर्जुना । क्षर पुरुष गा
- ४५ जो आपुलेनि विसरें । सर्व भूतत्वं अनुकरे
तो आत्मा बोलिजे क्षरें । पुरुषनाभें
- ४६ ऐसैं उपाधीचेनि पाडें । क्षणिकत्व यातें जोडे
तेणें खोंकरपणें घडे । क्षर हें नाम
एवं जीवचैतन्य आवर्वें । हें क्षर पुरुष जाणावें
- ४७ पै आटोनि गेलिया सागर । मग तरंग ना नीर
तया ऐसी अनाकार । जे दशा गा
- ४८ ऐसैं जीवकार्यकारण । जया मायासंगाचि लक्षण
अक्षर पुरुष जाण । चैतन्य तें
- ४९ जैसा वन्हि काष्ठ जाळूनियां । स्वयें जळें
तैसैं अज्ञान ज्ञानें नेलें । आपणही वस्तु देखुनि गेलें
ऐसैं जाणणेंनिवीण उरलें । जाणतें जें
- ५० म्हणौनि पुरुष क्षराक्षर । दोन्ही देखोनि अवर
यातें म्हणती पर । आत्मरूप
- ५१ सुखासि सुख जोडलें । जें तेज तेजासि सांपडलें
शून्यही बुडालें । महाशून्यां जिये
- ५२ तैसा कांहींचि कोणाकडे । कायिसेनिहि वेंचीं न पडे
जयाचें सांगडें । जयासीचि
- ५३ तो गा मी निरुपाधिक । क्षराक्षरोत्तम एक
म्हणौनि म्हणे वेदलोक । पुरुषोत्तमु

- ५४ म्हणौनि माझिया भजना । उचित तोचि अर्जुना
गगन जैसें आळिंगना । गगनाचिया
- ५५ साचचि बोलाचे नव्हे हें शास्त्र । पै संसार जिणतें हें शस्त्र
आत्मा अवतरवीते भंत्र । अक्षरें इये
- ५६ हरपलें दावूनि जैसा । माग सरे वीरविलासा
ज्ञानचि कळस वळघे तैसा । कर्मप्रासादाचा
- ५७ जेव्हां द्राक्षीं घातलें । तेव्हां वायां गेलें गमलें
परि फळपार्कीं दुणावलें । देखिजे जेवीं
- ५८ सेवतीये अरसिकांहीं । आंग पाहतां विशेष नाहीं
परि सौरभ्य नेलें तिहीं । भ्रमरीं जाणिजे

अध्याय सोळावा

श्रीकृष्ण म्हणाला—आतां तुला दैवी व आसुरी संपत्ति म्हणजे काय हें थोडें सांगतो. दैवी संपत्तींत अगदीं प्रथम अभयाचा उल्लेख केल्या पाहिजे. विहित व निषिद्ध कर्म यांविषयीं अहंकाराला उत्पन्न होऊं न देणें आणि अशा रीतीनें संसाराचा धाक टाकणें याला अभय म्हणतात. तसेंच द्वैत भावानें उत्पन्न होणारें भय नसणें हें अभय होय. यथार्थ ज्ञानाच्या बरोबर राहून त्याचें रक्षण करणारा शिपाई हें अभय होय. त्यानंतर सत्त्व-शुद्धि हा दैवी संपत्तीचा दुसरा प्रकार आहे. जळत नाही व विझला नाही अशा अग्नीसारखी जी वृत्ति तिला सत्त्व-शुद्धि म्हणतात. शुद्ध व कृष्ण या पक्षांमधील चंद्र, किंवा पावसाळ्यांतला पूर संपला व उन्हाळ्यांतला ओहोट सुरू झाला नाही या मध्यंतरींची जी गंगेची अवस्था, तिचा दाखला सत्त्वशुद्धीला देतां येईल. या वृत्तींत संकल्प विकल्याची ओढ नसते. दैवी संपत्तीचा तिसरा गुण म्हणजे ईश्वराविषयींच्या अनन्य भावानें योग किंवा ज्ञान यांत मग्न होणें हा होय. चौथा गुण दान म्हणजे अनेक प्रकारांनीं परोपकार करणें किंवा उपयोगीं पडणें. त्यानंतर दम हा दैवी संपत्तीचा गुण येतो. दमाचा अर्थ विषय आणि इंद्रिये यांची एकतानता होऊं न देणें किंवा ताटातूट करणें. दमाच्या योगानें विषयांचा वारा इंद्रियांच्या द्वारांत वाहाण्याचा बंद होतो आणि त्या द्वारांत वैराग्याचा अग्नी पेटवून ठेवतो. त्यानंतर यज्ञ. त्याचा अर्थ मनुष्यमात्राला वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें जे जे विहित कर्म किंवा विधि किंवा अनुष्ठानें तीं करणें हें यज्ञकर्म होय. मात्र तें कर्म फलाशा न ठेवतां केलेले असलें पाहिजे. तसेंच कर्तेपणाचा अहंकार नसलेले पाहिजे.

हा यज्ञ म्हणजे मोक्षाच्या वाटेवरचा वाटाड्या आहे. तसेंच स्वाध्याय हाहि दैवी संपत्तीचा गुण आहे. स्वाध्याय म्हणजे वेद, स्तोत्रें, मंत्र, इत्यादिकांचें पठण. त्यांत नाममंत्रहि येतो. यानंतर तप हा गुण. त्याचा अर्थ प्राण, इंद्रिये व शरीर यांना आत्मप्राप्तीकरितां शिजविणें. हें तपाचें बाहेरचें अंग होय. पण त्याला आंतलेंहि एक अंग आहे. तें अंग म्हणजे आत्मानात्मविचार जागृत ठेवणें. यानंतर आर्जव. त्याचा अर्थ सर्व प्राणिमात्रांशीं भलेपणानें वागणें. अहिंसा म्हणजे तें एक प्रकारचें थंड तेजच म्हणाना ! अहिंसा म्हणजे जगाला कायावाचामनें सुख देण्याची उत्कट बुद्धि. पाणी हें डोंगराच्या कडा फोडतें

पण तेंच डोळ्यांला लावले तर मऊ लागते. सत्य ही देखील दैवी संपत्ति. सत्य म्हणजे तेंच कीं जे कानाला मधुर लागते, पण त्याबरोबर तीक्ष्ण शस्त्राप्रमाणें संशयाचें छेदन करते. प्रिय असूनहि फसवीत नाही व खरें असलें तरी खुपत नाही, तें सत्य होय. यानंतर अक्रोधत्व. डोक्याला लाथ लागली तरी सर्पानें फडा काढूं नये, आंत तूप पडलें असतांहि अग्नीनें प्रदीत होऊं नये, त्याप्रमाणें राग येण्यासारखी गोष्ट घडली तरी राग न येणें याला अक्रोधत्व म्हणावें. यानंतर त्याग. त्याचा अर्थ अहंता आणि विषयादि संस्कार यांना टाकणें. यानंतर शांति. तिचा अर्थ प्रथम ज्ञेय नाहीसें करून मागाहून ज्ञाता व ज्ञान यांच्याहि नाशानें उत्पन्न होणारी वृत्ति.

यानंतर अपैशुन्य. म्हणजे आपले व परके, पात्र व अपात्र, हें कांहीं न पाहतां त्यांचे दोष विसरून, त्यांचा कमीपणा नाहीसा करून, कोणाच्याहि मर्माला न दुखवून, त्याला उत्तम पुरुषाच्या बरोबरीला, सुस्थितीला, आणणें व त्याजवर उपकार करणें. त्यांच्याविषयीं कासावीस वाटणें हेंच अपैशुन्य होय. त्यानंतर दया. ती म्हणजे प्राणिमात्राला कृपाळूपणानें वागविणें. वाहत्या पाण्याला खड्डा दिसला तर तें तो खड्डा भरूनच पुढें जाईल, त्याप्रमाणें दयाळू हा दुःखितास संतुष्ट करून मगच पुढें पाऊल टाकील. पाणी स्वतः नाश पावेल, पण आपला आश्रय करणाऱ्या गवत काडीचाहि संभाळ करील. दयाळू मनुष्य हा दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखी होतो. यानंतर अलोलुपत्व म्हणजे अनासक्ति—म्हणजे सहज कौतुकानें सुद्धां विषयांची इच्छा न करणें. सूर्य कमळ उमलवितो, परंतु त्याच्या सुवासाला स्पर्श करीत नाही. स्वतः निर्माण केलेल्या वनश्रीकडे वसंत ऋतु पाहातो काय? नंतर मार्दव म्हणजे मऊपणा. उदा० आईचें मुलाविषयीं प्रेम, किंवा जसा कांहीं सर्वांगांनीं सुखकर कापूरच.

यानंतर 'ऱ्ही' म्हणजे लाज. हाहि दैवी संपत्तीचाच प्रकार होय. म्हणजे असा कीं हातून अनुचित गोष्ट झाली कीं जी खेदकर विनयशील वृत्ति उत्पन्न होते ती लाज. राजाला पराभवामुळें, मानी पुरुषाला अपमानामुळें, पतिव्रतेला वैधव्याचे स्मरण करून देणारे शब्द ऐकल्यानें जी वृत्ति उत्पन्न होते तिला लाज म्हणतात, व लाज असणें ही दैवी संपत्तिच होय. यानंतर 'अचापल'. म्हणजे प्राणाच्या जयानें कर्मेंद्रियांचे व्यापार बंद करून साधलेली स्थिरता, मन व प्राण यांचें नियमन केल्यानें आलेली स्थिति. यानंतर तेज. अध्यात्मिक तेज तेंच कीं, ज्याच्या योगानें आत्मचित्तनामुळें विषयांची बाधा कमी करून परमेश्वरा-

कडे धावण्याची अंतःकरणाची वृत्ति होते. यानंतर क्षमा. आपण सर्व कांहीं सहन करतो या विचारानें येणाऱ्या मोठेपणाच्या योगानें उत्पन्न होणारा गर्व नाहीसा करून वागणें. अंगावर केश धारण केले असतां हि त्यांचा भार न वाटणें, रोग खवळले, किंवा प्रिय वस्तूंचा वियोग झाला, किंवा अप्रिय वस्तूंचा योग घडला, तरी तें सहन करण्याचा जो गुण त्याला धृति किंवा धैर्य म्हणतात व तीहि दैवी संपत्तिच होय. धैर्य हें तापदुःखादिकांना गिळून टाकतें.

यानंतर शौच म्हणजे शुद्धता. शरीरानें निष्काम आचरण व मनानें स्वरा विवेक म्हणजे आत्मानात्मविचार अशी जोड मिळणें हेंच खरें शुचित्व. म्हणजे जशी कांहीं गंगेचें पाणी भरलेली सोन्याची घागर. यानंतर अद्रोहत्व. जगाचें पाप गंगा नाहीशी करते, जगाला प्रकाश देत सूर्य प्रदक्षिणेला निघतो, त्याच-प्रमाणें अद्रोही मनुष्य इतरांचीं संकटें निवारण करीत, दुसऱ्याचें सुख वाढवीत, आत्महितांत प्रवेश करतो. यानंतर अमानित्व. या दैवी संपत्तीचें स्वरूप पूर्वी सांगितलेंच आहे. असे हे दैवी संपत्तीचे सव्वीस गुण-प्रकार आहेत. ज्याच्या अंगां हे आले त्याला मुक्ति आपण होऊन शोधित येते-जशी कांहीं पतिव्रता हातांत पंचारती घेऊन पतीला ओवाळण्याकरतां यावी.

अशा रीतीनें दैवी संपत्ति म्हणजे काय हें कळलें. तरी त्याच्या उलट जी आसुरी संपत्ति तिचेंहि ज्ञान होणें अवश्य आहे. आसुरी संपत्ति ही एक मोठी कांटेरी वेल आहे. सर्व विषय मिळून काळकूट बनतें, तसा सर्व दोषांचा समुदाय म्हणजे ही आसुरी संपत्ति होय. यांत प्रथम दंभ येतो. दंभ याचा अर्थ आपण केलेलें धार्मिक किंवा इतर सत्कृत्य याची वाच्यता मोठ्या बदाईखोरपणानें करणें. गुरूनें आपल्याला गुप्त विद्या दिली ती आपण चव्हाट्यावर मांडली तर निरुपयोगीच होणार. त्याप्रमाणें आपलें सत्कृत्य आपण तोंडानें सांगितल्यानें तें फुकट जातें. जो धर्म तोच अधर्म होतो. यानंतर दर्प म्हणजे मस्ती. चार अक्षरें आलीं कीं हा मस्तवाल मनुष्य इतर सर्वांना तुच्छ मानूं लागतो. एखाद्या घोड्यानें इंद्राच्या ऐरावताला कमी मानावें, किंवा केवळ कुंपणावर चढतां आलें म्हणून सरड्यानें आपण स्वर्गाला गेलों असें म्हणावें, तशी दर्पानें ग्रस्त झालेल्याची स्थिति होते. तो वेदांविषयीं हि मत्सर वाहतो, ईश्वराला खाईन म्हणतो. दुसऱ्याचें तोंड पाहण्याची वेळ आली असतां त्याच्या वृत्तींत क्रोधाचें विष चढतें.

यानंतर क्रोध. दुसऱ्याचें भाग्य पाहून संतापी वृत्ति होणें याचेंच नांव क्रोध. क्रोधी मनुष्याचे तोंडांतून निघालेले शब्द हे बाणांसारखे तीक्ष्ण असतात व डोळ्यांतून निखारे पडावे तसे ते लाल होतात. अज्ञान याचा अर्थ प्रसिद्धच आहे. जन्मांधाला रात्र किंवा दिवस कळत नाही, तशीच अज्ञानी माणसाला विवेकाची दृष्टि राहत नाही. त्याला तारतम्य राहत नाही. या दोषांची संख्या थोडी म्हणून आसुरी संपत्तीचा अनिष्टपणा कमी असें होत नाही. दैवी संपत्ति ही मोक्षरूपी सूर्यानें उजाडलेली पहांतच होय. आणि आसुरी संपत्ति ही जिवाच्या पायांत लोखंडी बेडी होय. या दोनहि संपत्तींचे धनी आपापल्या गुणांप्रमाणें वागतात हें उघडच आहे. आसुरी संपत्ति देहाबरोबर वाढत जाते. क्रोध—क्रीटक हा आपल्या भोंवतीं रक्षणाकरितां घर बांधतो पण त्याला दार ठेवावयाचें विसरतो आणि मग आंत कोंडला जातो, तसा हा मनुष्य समजावा. त्याला पुण्यकर्माकडे प्रवृत्ति किंवा पापकर्माकडून निवृत्ति घडत नाही. तो वाटेल तें करित सुटतो. शेळीच्या तोंडाप्रमाणें त्याचें तोंड कशालाहि लागेल. ईश्वर, वेद, न्याय, अन्याय, स्वर्ग, नरक या सर्व प्राचीन विचारव्यवस्थेला तो थोतांड म्हणतो. योगी, भक्त, याज्ञिक, संन्यासी, या सर्वांना तो मूर्खीत काढतो. देह—सुख तेंच पुण्य व देह—दुःख हें पाप मानतो. चोरानें एखाद्या श्रीमंताला मारून त्याचें द्रव्य घेतलें तर तो म्हणतो कीं, 'माझ्या गांठीं पुण्य असल्याशिवाय हें धन मला कसें मिळालें असतें ? मोठा मासा लहान माशाला खातो हें खरें असलें तरी मासा या जातीचें निसंतान झालेलें नाही. यावरून बलवानानें अशक्ताला खावें हें अयोग्य ठरत नाही. प्रजावृद्धीकरितां विवाह करावयाचे म्हणून मनुष्ये विवाहाला मुहूर्त पाहतात. पण पशु व पक्षी यांची प्रजा इतकी वाढते, ते काय मुहूर्त पाहून लग्न करतात ? चोराच्या शिशांतल्या पैशानें सावाच्या शिशांतील पैशाइतकाच जिन्नस मिळतो, मग चोरीच्या पैशाला दोष कोणचा ? विषयवासना उत्पन्न होते, तर तिच्यामुळें व्यभिचार घडणारच. काम हाच सर्व कामें करितो, व वेळ येईल तेव्हां काम हाच द्वेष उत्पन्न करतो. म्हणून सर्व जगाला मूळ कारण काम हाच होय'—अशा विचारानें ते नास्तिक व धर्मलंड बनतात. त्यांना स्वर्गाविषयीं आदर किंवा नरकाविषयीं भीति वाटत नाही. जगाचा नाश करण्याकरितां उदय पावणारे धूमकेतू किंवा पापाला लुटणारे असे हे आसुरी लोक एकच जाणतात कीं, जें चांगलें म्हणून आहे त्याविरुद्ध वागावयाचें. ते कामाच्या जोडीला दंभ व मान हे घेतात.

जसा कांहीं माज आला असतां दारू पाजलेला हत्तीच. जन्मभर परपीडा करणें एवढेंच त्यांचें काम. देवाच्या नांवांनै सोडलेली गाय, तिला कोणी प्रतिबंध करित नाही म्हणून वाटेल तें खात सुटते; त्याप्रमाणें हा आसुरी मनुष्यहि बागतो. तो विषयाची इच्छा व चिंता अमर्याद वाढवितो, पण सर्व कांहीं हवें तें कोणाला कधीं मिळते काय ? अशांनीं कोरड्या आशा लावून घेऊन त्यांच्या जाळ्यांत आपण गुंतावें इतकेंच फळ त्यांना मिळतें. तरी ते सर्व प्रकारचीं पापें, अपराध करितात. वाटेल त्या युक्त्या करतात. शिकारी लोक फांसे, पोती, जाळी, कुत्रीं, ससाणे, चिकाटे, भाले अशीं शिकारीचीं साधनें योजतात, तशाच आसुरी मनुष्याच्या युक्त्या विविध असतात. तो आपण मिळविलेल्या लुटीचा गर्व वाहतो आणि हळूहळू सर्व जगांतील धनाचा धनी होईन म्हणतो. इतरांना तो मानील किंवा निदान दास करून ठेवील. सिद्धां-प्रमाणें मी करीन तें होईल असे तो म्हणतो, तो कुबेराला तुच्छ लेखतो, स्वतःचें कुळ ब्रह्मदेवाहून अधिक शुद्ध व श्रेष्ठ आहे असे तो मानतो, जारणभारणादि अपप्रयोगांचा तो जीर्णोद्धार करितो, आपल्या मनोरथाची बडबड नेहमीं त्याच्या तोंडांत असते. पण आसुरी मनुष्यें नरक मानीत नसलीं तरी शेवटीं त्याच नरकांत पडतात व यमाची जाचणी भोगतात. आत्मसंतुष्टीमुळे तें इतर सर्वांना तुच्छ मानतात. त्यांतल्या एखाद्याला म्हणजे आसुरी मनुष्याला एखाद्या वेळीं यज्ञ करतांना कोणी पाहिलेच तर हटकून समजावें कीं, तें दोग आहे. त्यानें यज्ञ एवढ्याचकरितां आरंभिला कीं, लोकांनीं येऊन त्याला आहेर करावे. वासरूं मेलेल्या दुभत्या गाईच्या पुढें त्या मेलेल्या वासराचा पेंढा ठेवून व तिला फसवून दूध काढतात, त्याप्रमाणें यज्ञ हा फसवणुकीचें साधन असतो. तसेंच जारणभारण इत्यादि प्रयोग करितांना ते प्राणिमात्रांना दुःख देतात तें मला ईश्वरालाच होतें. अशा या लोकांची मनुष्यपणाची पदवी मी काढून घेतों व त्यांना तमोयोर्नात घालतों. हेतु हा कीं, त्यांनाहि दुःख कसें असते तें कळावें. आणि नंतर ते अत्यंत वाईट जन्माला येतात. काम, क्रोध, लोभ, हे दुःख-मार्गावरील वाटाडे आहेत किंवा नरकाच्या उंबऱ्यावर मारलेले तीन खिळे आहेत. हे नसतील तरच चारांतील एखादा पुरुषार्थ लामेल. मनुष्याच्या पायांत या तीन कड्यांचा साखळदंड असतो. तो तुटेल तेव्हां सुवाच्या मार्गावर पाऊल पडेल. अशा स्वेच्छाचारी माणसाला ऐहिक सुखहि मिळत नाहीं, मग पारलौकिक कोठून मिळणार ? म्हणून याविषयीं वेदाची आशा वा

उपदेश मानावा. कारण त्यांत पुरुषार्थ संपादण्याचें शास्त्र सांगितलें आहे. शास्त्रानें टाकावें म्हणून सांगितलें तर राज्यहि टाकावें, आणि कांहीं घ्यावें म्हणून सांगितलें तर तें विष असलें तरी घ्यावें. श्रुति माउली हीच जीवाचें ब्रह्मार्शी ऐक्य करते. शास्त्रांप्रमाणें वागणारे लोक लोकसंग्रह करणारे होतात. कारण त्यांच्या हातांत विश्वप्रामाण्याचा शिक्का असतो.

(१६ व्या अध्यायांतील निवडक वचने)

- १ जो अविद्यारार्थी रुसोनियां । गिळी ज्ञानाज्ञानचांदणियां
जो सुदिन करी ज्ञानियां । स्वबोधाचा
- २ शब्दाचिया आसकडीं । भेदनदीच्या दोही थडीं
आरडत विरहवेडीं । बुद्धिबोध
- ३ म्हणौनि अद्वयबोधपाटणीं । तेथ महानंदाची दाटणी
मग सुखानुभूतीचीं घेणीं देणीं । मंदावों लागती
- ४ न दिसणें दिसणेंनसीं मावळवी । दोहीं झांकिलें तें सैध पाळवी
काय बहु बोलों ते आघवी । उखाचि आनी
- ५ तेथ शाकही कीर बहुत म्हणावा । तयाचा हर्षवेगाचि तो ध्यावा
उजळोनि दिव्यतेजा हातिवा । ते भक्तीचि पाहावी
- ६ परि मी आजि तुझ्या गुणीं । लांचावलों अपराध न गर्णीं
भलते करीं परी अर्धघणीं । नुठीं कदा
- ७ एवं इयेविषयीं कीर । जाणते बुझावले अपार
परि मुमुक्षु इतर । साकाक्ष जाले
- ८ भरूनि प्रपंचाचा घोंट । कजि देखतांचि देखतया द्रष्ट
आनंदसाम्राज्यीं पाट । बांधिजे जीवा
- ९ जेथ एक एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकीं
संपादिजती ते लोकीं । संपत्ति म्हाणिजे

- १० आतां सत्त्वशुद्धि जे म्हाणिजे । ते ऐशा चिन्हीं जाणिजे
तरी जळे ना विज्ञे । राखोंडी जैसी
- ११ तैसी संकल्पविकल्पाची वोढी । सांझुनि रजतमाची कावडी
भोगितां निजधर्माची आवडी । बुद्धि उरे
- १२ तैसें अधिकारपर्यालोचें । हें यज्ञ करणें सर्वांचें
परि विष फळाशेचें । न घापे मार्जी
- १३ ना तरी ठेविलें देखावया । आदर कीजे दिविया
कां शाखा फळें यावया । सिंपिजे मूळ
- १४ तें द्विजांसीच ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र कां नाममंत्र
आवर्तवणें पवित्र । पावावया तत्त्व
- १५ तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा- । लागीं प्राणेंद्रियशरीरां
आटणीं करणें जें वीरा । तेंचि तप
- १६ तैसें श्रवणसुखचतुर । परिणमोनि साचार
बोलणें जें अविकार । तें सत्य येथें
- १७ तरी गिळोनि ज्ञेयातें । ज्ञाता ज्ञानही माघौतें
हारपे निरुतें । ते शांति पै गा
- १८ तैसी ज्ञेया देतां मिठी । ज्ञातृत्वही पडे पोटीं
मग उरे तेंचि किरिटी । शांतीचें रूप
- १९ जैसा पुजूनि देवो पाहिजे । पेरुनि शेता जाइजे
तोषौनि प्रसाद घेइजे । अतिथीचा
- २० तैसे पुढिलाचेनि तापें । कळवळलिये कृपे
सर्वस्वेंसी दिधलेंही आपणपें । न्यूनचि मानी
- २१ तैसे ऐहिकींचे कां स्वर्गींचे । भोग पाइक जालिया इच्छेचे
परि भोगावें हे न रुचे । मनामार्जी

- २२ परी महाभूतें पोटीं वाहे । तेवींचि परमाणूमार्जी सामाये
या विश्वानुसार होये । गगन जैसें
- २३ हें बहु असो देहपणें । नामरूपासि येणें
नाहीं गा लाजिरवाणें । तयाहूनि
- २४ ऐसें ईश्वराकडे निज । धांवे आपसया सहज
तया नांव तेज । आध्यात्मिक तें
जैसें देह वाहोनि रोमा । वाहणें नेणें
- २५ तैसें अधिभूताधिदैवां । अध्यात्मादि उपद्रवां
पातलेया पांडवा । गिळूनि घाली
- २६ किंबहुना दिवसराती । पुढिलांचे सुख उन्नती
आणित आणित स्वार्थीं । प्रवेशिजे
- २७ गंगा शंभूच्या माथां । संकोचली जेविं पार्था
तेविं मान्यपणें सर्वथा । लाजणें जें
- २८ एवं इहीं सव्विसें । ब्रह्मसंपदा हे वसत असे
मोक्षचक्रवर्तींचें जैसें । अग्रहार होय
- २९ कीं गुणकुसुमांची माळा । हे घेऊनि मुक्तिवाळा
बैराग्यनिरपेक्षाचा गळा । गिंवसीत असे
- ३० नाना विषवर्ग एकवट । तया नांव जैसें बासट
आसुरी संपत्ति हा खोट । दोषांचा तैसा
- ३१ कां विद्या गुरूपदिष्टा । बोभाइलिया चोहटां
तरी इष्टदाचि परि अनिष्टा । हेतु होती
- ३२ तैसा दृष्टादृष्टाचा सखा । धर्म जाला तो फोकारिजे देखा
तरि तारिता तोचि दोखा- । लागीं होय
म्हणौनि वाचेचा चौबारा । घातलियां धर्माचा पसारा ।
धर्माचि तो अवर्म होय वीरा । तो दंभ जाणें

- ३३ अभ्रच्छायेचिया जोडी । निदैव घर मोडी
मृगांबु देखोनि फोडी । पाणियाढें मूर्ख
- ३४ तैसा विद्याविनोदविभवं । देखे पुढिलांचीं दैवें
तंव तंव रोष दुणावे । क्रोध तो जाण
आणि मन सर्पाची कुटी । डोळे नाराचांची सुटी
बोलणें ते वृष्टि । इंगळांची
येर जें क्रियाजात । तें तिख्याचे कर्वत
ऐसें सबाह्य खसखसित । जयाचें गा
- ३५ ना तरि ते नानारसी । रिघोनि दर्वीं जैसी
परि रसस्वादासी । चाखों नेणें
- ३६ कां दिधलें मागुती येईल । कीं न ये हें पुढील
न पाहतां दे भांडवल । मूर्ख चोरां
तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति दोनी । नेणजती आसुरीं जनीं
- ३७ तरि विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वररावो
चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेद
- ३८ यज्ञमूढ ठकिले यागीं । देवपिसे प्रतिभालिंगीं
नागवले भगवे योगी । समाधिभ्रमें
- ३९ बळी अबळातें खाय । हेंचि बाधित जरी होय
तरी मासयां कां न होय । निसंतान
- ४० तरी पशुपक्ष्यादि जाती । जया मिति नाहीं संतती
तयां कोणें प्रतिपत्ती । विवाह केले
- ४१ येश्व उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकीं
तैसाचि कृमिही नरकीं । लोळतु श्लाघे
म्हणौनि नरक स्वर्ग । नव्हे पापपुण्यभाग
जे दोहीं ठार्यो सुखभोग । कामाचाचि तो

- ४२ एवं कामावांचूनि कांहीं । जागा मूळचि आन नाहीं
ऐसें बोलती पाहीं । आसुर गा ते
- ४३ किंबहुना उघड । आंगीं लाऊनियां पाखंड
नास्तिकपणाचें हाड । रोंविलें जीवीं
- ४४ विरूढलिया अशुभ । फुटती तैं ते कोंभ
पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते
- ४५ मग आपुलें केलें फोकारिती । आणि जगातें धिक्कारिती
दाहीं दिशीं पसरिती । स्पृहाजाळ
- ४६ वांछित तंव न पवती । मग कोरडियेचि आशेची संतति
वाढऊं वाढऊं होती । कोशकिडे
आणि पसरिला अभिलाष । अपूर्ण होय तोचि द्वेष
एवं कामक्रोधांहूनि । अधिक पुरुषार्थ नाहीं
- ४६ एकातें साधुनि मारिती । एकाचीं सर्वस्वें हरिती
एकालागीं उभारिती । अपाययंत्रें
पाशिकें पोर्ती वागुरा । सुर्णी ससाणे चिकाटी खोंचार
घेऊनि निघती डोंगरा । पारधी जैसें
- ४८ हे मारिले वैरी थोडे । आणीकही साधीन गाढे
मग नांदेन पवाडें । येकलाचि मी
- ४९ मी भोगभूमीचा रावो । आजि सर्वसुखासी ठावो
म्हणौनि इंद्रही बावो । मातें पाहूनि
- ५० माझिया कुळाचा उजाळु । कां जातिगोतांचा मेळु
पाहतां ब्रह्माहि हळु । उणाचि दिसे
- ५१ मातें गाती वानिती । नटनाचें रिझविती
तया देईन मागती । ते ते वस्तु

- ५२ म्हणौनि गा सुमति । जे कुमनोरथां पाळिती
ते आसुर येती वस्ती । तया ठाया
- ५३ मग लवों नेणती कैसे । आठिवा लोहाचे खांब जैसे
कां उधवले आकाशें । शिळाराशी
तैसे आपुलिये बरवे । आपणचि रिझतां जीवें
तृणाहीहूनि आघवें । मानिती नीच
- ५४ पैं वासरुवाचा भोकसा । गाईपुढें ठेवूनि जैसा
उगाणा घेती क्षीररसा । बुद्धिवंत
तैसें यागाचेनि नावें । जग बाळनि हावें
नागविती आघवें । अहेरावारीं
- ५५ सती आणि सत्पुरुष । दानशीळ याज्ञिक
तपस्वी अलौकिक । संन्यासी जे
कां मक्त हन महात्मे । इयें माझीं निजार्चीं धामें
- ५६ अहा सांगतां वाचा रडे । आठवितां मन खिरडे
कटा रे मूर्खीं केवडे । जोडिले निरय
- ५७ जया आपणपें पढिये । आत्मनाशा जो बिहे
तेणें न धरावी हे सोये । सावध होइजे
- ५८ जें कहीं अवचटें । हे तिकडी सांखळ तुटे
तैं सुखें आपलिये वाटे । चालों लाभे
- ५९ तैसा कामादिकीं तिर्घीं । सांडिला सुख पावोनि जर्गी
संग लाहे मोक्षमार्गीं । सज्जनांचा
- ६० ऐसा जो कामक्रोधलोभां । झाडी करुनि ठाके उभा
तोचि येवढिया लाभा । गोसावी होय
- ६१ तरि माशालागीं भुलला । ब्राह्मण पाणबुडां रिघाला
कीं तेथही पावला । नास्तिकवाद

- ६२ एवं परत्र ना स्वर्ग । ना ऐहिकही विषयभोग
तेथ केउता प्रसंग । मोक्षाचा तो
- ६३ शास्त्र म्हणेल जें सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें
जे धेववी तें न म्हणावें । विषही विरु
- ६४ कार्यकार्यविवेकी । शास्त्रेंचि करावी पारखी
अकृत्य तें कुडें लोकी । वाळावें गा
- ६५ जे विश्वप्रामाण्याची मुदी । आजि तुझ्या हातीं असे सुबुद्धी
लोकसंग्रहासि त्रिशुद्धी । योग्य होसी

अध्याय सतरावा

अर्जुन म्हणाला—शास्त्रांप्रमाणें वागावें हें म्हणणें ठीक दिसतें; पण त्या-
प्रमाणें वागण्याला स्थळ, आयुष्य, शिक्षक, गुरु, बुद्धि हीं प्रत्येकाला हवीं तशीं
कशीं लाभणार ?

श्रीकृष्ण म्हणाला—मग तुझें म्हणणें काय, कीं वरील अडचणींमुळें मनु-
ष्यानें शास्त्रज्ञानाची अपेक्षा न ठेवतां आपल्याच श्रद्धेनें वाटेल तसें वागावें ?
पण नाही. नुसत्या श्रद्धेनें कार्यभाग होत नाही. श्रद्धेचें स्वरूप स्वभावतः
शुद्ध आहे; परंतु ती तशी शुद्ध लाभेल तेव्हां ना ? शास्त्र कळत नाही तशी
श्रद्धाहि वळत नाही. कारण, ती त्रिगुणांतून उत्पन्न होते. श्रद्धेला शुद्धता देईल
असा त्या त्रिगुणांतील सत्त्व हा एकच गुण असतो, आणि दुसरे दोन गुण
नेहमी त्याचा पाडाव करण्याकरितां झगडत असतात. रजोगुणाचा वरपगडा
झाला म्हणजे ती श्रद्धा कर्मकरसुणीच होते. केरसुणीला जसे काय न लोटावें हें
कळत नाही, त्याप्रमाणें रजोगुणानें ग्रासलेल्या बुद्धीला काय न करावें हें कळत
नाहीं. म्हणून आपणाला शास्त्र न कळलें तरी, ज्यांना तें कळतें असें आप-
णाला वाटतें ते वागतात तसें तरी आपण वागावें.

श्रद्धा ही सात्त्विक राजस व तामस अशी तीन प्रकारची असते. सात्त्विक
श्रद्धेचे लोक देवलोकीं जातात, राजस श्रद्धेचे लोक राक्षस व यक्ष यांना भजतात
व त्या त्या लोकीं जातात. सात्त्विक श्रद्धेच्या मनुष्यानें—मग त्याला स्वतःला
वेदान्त न का कळेना—सात्त्विक श्रद्धेनें थोर पुरुषांचें अनुकरण केलें तरी त्याला
चांगलें फळ मिळतें. दुसऱ्यानें दिवा लावला असला तरी त्यावर आपण
आपला दिवा लावून घेतल्यास आपलें काम भागतेच कीं नाही ? दुसरा
कोणीहि तळें धर्मशाळा बांधो किंवा स्वयंपाक करो, धापण त्याविषयी योग्य
भावना ठेवली असतां आपणाला त्याचा उपयोग होईलच. याच्या उलट जे
लोक शास्त्रज्ञानालाच नांवें ठेवतात, आणि स्वतः रक्तमांसांचे यज्ञ, बलिदान,
आततायी उपोषण इत्यादि करितात, ते स्वतःला व दुसऱ्याला दुःखच देतात.
अशा लोकांचें नांवहि घेऊं नये, त्यांचा त्याग करावा असा उपदेश कराव-
याचा झाला तरी त्या त्याज्यांचा उल्लेख करून जीभ विटाळावी लागतेच. काय
करणार ? प्रेताला स्पर्श करूं नये हें खरें, पण तें घरांत तरी कसें ठेवावें ? ज्याचा

विटाळहि नको त्याला 'तू दूर हो !' इतकें सांगण्यापुरता तरी संसर्ग त्याच्याशीं येणारच ! अशा रीतीनें मीं राजस व तामस श्रद्धांचा केवळ उल्लेख केला.

सत्त्वगुण अंगीं येण्याला अनुपानहि सात्त्विक असलें पाहिजे. त्यांत प्रथम आहार म्हणजे अन्न येतें. रस-भरित, स्निग्ध, परिपक्व, रुचकर, ओलसर, मितप्रमाण इत्यादि आहार तो सात्त्विक होय. अशा आहारानें सुखाचें देणें-घेणें वाढतें, आनंदाशीं सख्य जमतें. कडू, खारट, कडकडीत, उन्ह, कढत कढत, तिखट, कोरडे, रुक्ष, मसालेदार, इत्यादि पदार्थ हा रजोगुणाला आवडणारा आहार होय. आणि तमोगुणी आहाराचें तर वर्णनच नको ! उष्टें, कुजलेलें, कच्चें, करपलेलें, घाणेरडें, फदफदलेलें, आंबुसलेलें, सडलेलें, मादक इत्यादि खाद्य म्हणजे तामस आहार होय. हें अन्न खाणें नुसतें अपायकारकच नव्हे तर पापकारकहि समजावें.

अन्न व आहार यांप्रमाणें यज्ञहि त्रिगुणात्मक असतो. सात्त्विक यज्ञ तो समजावा कीं, जो करणारा कर्तेपणाचा अहंकार किंवा फलाची इच्छा धरीत नाहीं, जो यज्ञाचे साहित्य यथासांग सिद्ध करितो व त्याची योजना बिनचूक करतो. सात्त्विक मनुष्य घरीं तुळशीचें झाड लावून तें संभाळतो; मग त्याला काय फळ आहे, कीं फूल आहे, कीं त्याच्या सावलीचा उपयोग होण्यासारखा आहे ? तरी पण तो संभाळतोच. तात्पर्य, निःस्वार्थी यज्ञ तो सात्त्विक यज्ञ. याचे उलट राजस यज्ञांत इतर गोष्टी सात्त्विक यज्ञासारख्याच निर्दोष असतात; परंतु राजस यज्ञांत फलाची आशा-इच्छा हा दोष असतो. उदा० एकाद्या राजाला घरीं भेजवानीला बोलावले तर खर्च करावा लागतो हें खरें; पण ती भेजवानी श्राद्धाच्या दिवशींच करावी, म्हणजे पितरांना पक्वान्न मिळतें आणि श्राद्ध सांगसफल होऊन वर याच्या घरीं 'महाराज' जेवायला येतात अशी कीर्तिहि लाभते व मोटेपणाहि लाभतो ! त्याचप्रमाणें कांहीं मनकामना धरून जो यज्ञ करतो त्याच्या मनांत असें असतें कीं, दीक्षित, यज्ञ करणारा म्हणून लोकांत मला मान्यता मिळावी आणि यज्ञ-फल म्हणून स्वर्ग मिळावा. तिसरा प्रकार तामस यज्ञाचा. त्यांत विधि निषेध असा कोणाचाच पाळला जात नाहीं, नुसता उच्छृंखलपणा असतो. त्या यज्ञाला ब्राह्मण चालत नाहीं, मग विधि, मंत्र, दक्षिणा हीं कोठलीं ? पण निपुत्रिकाचें घर जसें ओसाड पडतें, तसें तामस यज्ञांत केलेला खर्च व श्रम सर्व फुकट जातात ! तो यज्ञाचा नुसता देखावा असतो.

आतां तीन प्रकारचें तप कसें तें ऐक—शारीरिक तप म्हणजे आवडत्या

देवतेसंबंधानें केलेली उपासना. तो तपी पूजेचे सर्व उपचार उत्तम करितो, नम्रता-बुद्धि ठेवतो, सेव्यांची सेवा करतो, आईबापांना तसेंच आपल्या गुरु-लाहि देवतेसमान पूजतो. तो विषयपराड्मुख, निग्रही व परोपकारी असतो. या तपाला मुख्य आधार देहाकडून होणारें आचरण. वाङ्मय-तप म्हणजे दुसऱ्याला सुख होईल व सहजासहजीं सर्वांचें हित होईल असें भाषण करणें. वाङ्मयतपी लोकांशीं व्यवहारधर्माचें बोलत नसतो तेव्हां तोंडानें ईश्वरनामाचें किंवा वेदमंत्रांचें पठण त्याचें चालू असतें. मानसिक तप त्याला म्हणावें कीं ज्या मनस्थितीत सर्व संशय फिटून मन स्वस्वरूपीं लीन होतें. प्रकाश आहे पण उष्णता नाही, अन्न रसमय आहे पण त्याला जडता नाही, किंवा अवकाश असावा पण पोकळी नसावी, त्याप्रमाणें या मानस तापसाचें मन पूर्ण विश्रांति भोगतें, संकल्पविकल्प विसरतें, चंचलपणा टाकून देतें, आणि चंद्रापेक्षांहि निष्कलंक असतें. आत्मज्ञानाची भूमिका तयार झाली म्हणजे मग वाचेचाहि उपयोग करण्याचें कारण उरत नाही. म्हणून मग मानसिक तपच चालतें.

अशा रीतीनें कायिक मानसिक व वाचिक असे तपाचे तीन प्रकार झाले. पण दुसऱ्याहि एका दृष्टीनें सात्त्विक राजस व तामस असे तपाचे तीन प्रकार होऊं शकतात. पैकीं सात्त्विक तप हें आस्तिक्य बुद्धीनें व शुद्धांतःकरणानें केलें जातें. राजस तपांत मानसन्मान मोठेपणा व त्यांपासून मिळणारे सुख-भोग यांची इच्छा असते. मुद्दाम मढविल्याप्रमाणें वेष, आचार, भाषण हीं असतात. गाईच्या स्तनाला किडा लागला असतां व्याल्यावरहि ती दूध देत नाही, त्याप्रमाणें स्वार्थी बुद्धीनें आचरिलेलें तप फलाशेचा किडा बाधून निष्फळ होतें. तें तसें दिसूं लागलें म्हणजे राजस तापसी तें तप मध्येंच अपुरें सोडून देतो. तामस तप करणारे तर करूं नये तेंच करतात. पंचाग्नींमध्ये बसून अंग भाजून घेतात, डोक्यावर गुग्गुळ ठेवून जाळतात, पाठींत गळ घालून घेतात, श्वासोच्छ्वासाचे भाते चालवितात, झाडाला उलटें टांगून घेतात, धुरी घेतात, अंगाचें मांस काढून घेतात-हें सर्व तामस तप होय.

दानाचेहि असेच तीन प्रकार होतात. सात्त्विक दान तेंच कीं ज्यांत देश, काल, द्रव्य, दान, विषय इत्यादि सर्व चांगलीं असतात. पण इतक्या सगळ्यांचा एकत्र योग येणें थोडें कठिण असतें. स्थल पवित्र असावें, काळ एकादा पर्वकाळ असावा, दान घेणारा शुचिर्भूत असावा, मग दान द्यावें. व तेंहि प्रेमानें द्यावें, आणि दिल्यावर त्याची आठवणहि ठेवूं नये व प्रत्युपकार घेऊं नये. याउलट

राजस दान तें, कीं ज्यांत आधीं स्वार्थाची इच्छा होते आणि मग क्रिया घडते. जसें दुधाची इच्छा करून गाईला चारा घालवा, किंवा आधीं धान्याकरतां पेंव अथवा कोठार तयार करून मग शेतांत पेंरावयास निघावें, किंवा अहेरावर नजर ठेवून लग्नाचीं आमंत्रणें द्यावीं, किंवा व्याजाची रक्कम अगोदर काढून घेऊन मग कर्ज द्यावें, किंवा आधीं हातांत द्रव्य घेऊन मग औषध द्यावें ! राजस दान करणाऱ्याला आपलें कांहीं वेंचलें असें वाटून कदाचित् पश्चातापहि होतो व तो मनांत म्हणतो, 'अरेरे, उगीच दान केलें, फुकट गेलें !' असो. तामस दान तें म्हणावें कीं ज्यांत सर्वच गोष्टी अशुद्ध व अयोग्य असतात ! दान कशाचें केलें ? तर चोरीच्या पैशाचें ! दिलें कोणाला ? तर भाट, गारुडी, वेश्या, जुगारी, नर्तकी इत्यादि नीच लोकांना ! पण अगदीं चुकूनच असेंहि होतें कीं, आयत्या वेळीं एखादा सत्यात्र ब्राह्मणच दान घेण्याला पुढें यावा. किंवा दान करण्याचें स्थळ ही क्षेत्र-भूमि वा पुण्य-भूमि आहे असें उमगावें. भुंगा आपणाकडून लांकूड कोरतो पण त्यांतच चुकून अक्षर उमततें, किंवा टाळी वाजविली तर त्यांत चुकून कावळा सांपडतो, तशाच रीतीनें तमोगुणी माणसाच्या तपाला एकाद्या पुण्यकारक स्थलान्ना व कालाचा योग लाभायचा ! पण तो कांहीं लक्षांत घ्यावयाचा नाही. कारण, चुकून सत्यात्र ब्राह्मणाच्या हातावर त्यानें दान दिलें तरी तें थोडेंच असावयाचें. अशीं कांहीं हीं तीन प्रकारचीं दानें आहेत.

रजोगुण व तमोगुण यांचा पडदा दूर केल्याशिवाय शुद्ध सत्त्वगुण प्रभावी होत नाही. ज्याच्या योगानें सात्त्विक कर्मांच्या आटोक्यांत मोक्षरत्न येतें तें साधन म्हणजे 'ॐ तत्सत्' या तीन शब्दांचा मंत्र. ती एक नामरूपक ब्रह्माची खूण आहे. त्याचा उच्चार केला असतां तो ओळखून ब्रह्म ओ देतें. या नाममंत्रानेंच ब्रह्मदेवामध्ये सृष्टि उत्पन्न करण्याची शक्ति येते. सृष्टीच्या उत्पत्तीपूर्वीं सर्व गोंधळ होता. पण ब्रह्मदेवानें या नाममंत्राचा उच्चार केल्यामुळें त्याला सृष्टिकर्म करतां आलें, व त्या सृष्टीतील लोकांना ब्रह्मदेवानें त्रिलोकाचें इनाम दिलें ! ॐ हा सर्व मंत्रांचा राजा आहे. पण हा नाममंत्रहि योग्य वेळला सुचला व म्हटला पाहिजे. शिवाय त्याच्याहि विनियोगाचा एक प्रकार आहे तो साधला पाहिजे. कर्मांच्या प्रारंभीं ॐ काराचा उच्चार करावयाचा असतो. तो केल्यानें पुढील कार्य निर्विघ्न होतें. त्या नाममंत्राच्या उच्चारानें हें घडतें कीं, यज्ञ, दान, तप हीं कर्में बंधकारक असलीं तरी ॐकार प्रणवाच्या उच्चारानें त्यांना मोक्ष-

मार्ग सांपडतो. नाव नौका ही जमिनीवर ओढून नेण्यास जड; पण तीच पाण्यांत असली म्हणजे स्वतः चालू लागते व आंत बसणाऱ्यांना वाहून नेते. 'तत्' या शब्दानें जें ब्रह्म जाणलें जातें त्याला तें कर्म-फळासह अर्पण करणें हा नाम-मंत्राचा गुण आहे, व त्याची सांगता शेवटीं आणखी 'न मम' या शब्दांनीं होते. हा शब्द असा आहे कीं, त्याच्यामुळें जें ब्रह्मपरत्वानें असतें तें आत्मत्वानें अनुभवास येण्याचें टळतें. सत् शब्दानें असत् पदार्थमात्राचा निरास होतो. कर्म व ब्रह्म यांचें ऐक्य झाल्यावर त्यांत आपणांसह अद्वैताचा अनुभव घ्यावा. सत् या शब्दाचा दुसरा एक उपयोग असा आहे कीं, एकादी गोष्ट म्हणजे गुण किंवा क्रिया कमी पडल्यामुळें सत्कर्माला असत्कर्माचें स्वरूप येण्याची भीति असते ती सत् या शब्दानें टळते. रोगाला औषध मिळवें त्याप्रमाणें सत् हा शब्द अपायहारक ठरतो. अपायाचा संबंध असा कीं चूक ही सर्वांच्या पाठीस लागलेलीच आहे. रोज ठरल्या वाटेनें चालणारा मनुष्याहि एकादे वेळीं चुकून भलत्या वाटेला लागतोच कीं नाहीं? मोठा रत्नपारखी खरा, परंतु एकादे वेळीं खोटें रत्नच उचलून पदरांत घेतो! अर्थात् क्वचित् संभवनीय अशी पण जी चूकच ती सत् शब्दाच्या-उपयोगानें टळते. म्हणून 'सत्' हा शब्द 'अ' व 'तत्' यापेक्षांहि अधिक प्रबुद्ध व प्रौढ समजावा. हा त्रिशब्दात्मक नाममंत्र ब्रह्म व्यक्त करण्याला उपयोगी आहे. तें नांव व ती वस्तु एकच होत आणि ती वस्तु म्हणजे ब्रह्म. म्हणून ब्रह्मार्पण हाच विनियोगाचा विनचूक प्रकार होय. त्या विनियोगानेंच कर्माचा प्रयोग आचरावा. या नामाचा उपयोग न करतां, सात्त्विक श्रद्धेचा आधार न घेतां, केवळ दुराग्रहानें एकादें सत्कर्म केलें तर तें खडकावर पडलेल्या पाण्याप्रमाणें निष्फळ ठरतें.

(१७ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ त्रिगुणत्रिपुरीं वेढिला । जावत्वदुर्गीं आडिला
तो आत्मशंभु सोडविला । तुझिया स्मृती
- २ जो ध्यानें सूये मानसीं । तयालागीं नाहीं तूं त्याचे देशीं
ध्यानही विसरे तेणेंसी । वालभ तुज
तूतें सिद्धचि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें

- ३ तैसी शास्त्रांची मोकळी । यां कैं कोण वेंटाळी
 एकवाक्यतेच्या फळी । पैसिजे कै
 जाल्याही एकवाक्यता ! कां लाभे वेळ अनुष्ठितां
 कैंचा पैसार जीविता । येतुलालिया
- ४ तयांऐसें आम्ही होआवें । ऐसी चाड बांधोनि जीवें
 घेती तयांचे मागावे । आचारावया
- ५ तंव वैकुंठपीठींचें लिंग । जो निगमपद्माचा पराग
 जिये जयाचेनि हें जग । अंगच्छाया
- ६ नुसधियाचि श्रद्धा । झोंबों पाहसी परमपदा
 तरी तैसें हें प्रबुद्धा । सोहोपें नोहे
- ७ चंदन होय शीतळु । परी अग्नीसी पावे मेळू
 तें हातीं धरितां जाळूं । न शके काई
- ८ तें प्राणिये तवं स्वभावें । अनादिमायाप्रभवें
 त्रिगुणाचेचि आघवे । वळिले आहाती
 तेथही दोन गुण खांचती । मग एक धरी उन्नति
 तें तैसियाचि होती वृत्ति । जीवांचिया
 वृत्तिऐसें मन धरिती । मनाऐसी क्रिया करिती
- ९ म्हणूनि प्राणियांच्यापैकीं । पडिली श्रद्धा अवलोकीं
 ते होय गुणासारिखी । तिहीं ययां
- १० एवं सत्त्वरजतमां- । वेगळी श्रद्धा सुवर्मा
 नाहीं गा जीवग्रामा- । माजी यया
- ११ ऐसेनि हा सकळ । जगडंबर निखिल्ल
 श्रद्धेचाचि केवळ । वोतला असे

- १२ जे हे सात्त्विक श्रद्धा । जतन करावी प्रबुद्धा
येरी दोनी विरुद्धा । सांडाविया
हे सात्त्विकमति जया । निर्वाहती होय धनंजया
- १२ तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र । न लोढो सर्व शास्त्र
सिद्धांत न होतु स्वतंत्र । तयाच्या हातीं
- १४ तयांचीं आचरतीं पाउलें । पाळूनि सात्त्विकी श्रद्धा चाले
तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसे लोहे
- १५ म्हणौनि आपुलिया परी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरीं
जाणे तयातें श्रद्धाळू जो वरी । तो मूर्खही तरे
- १६ आपलां परावां देहीं । दुःख देती जें जें काहीं
मज आत्मया तेतुलाही । होय शीण
- १७ म्हणौनि श्रद्धा जे सात्त्विकी । पुढतीं तेचि पै येकी
जतन करावी निकी । सर्वोपरी
- १८ म्हणौनि सात्त्विक रस सेविजे । तें सत्त्वाची वाढी पाविजे
- १९ आंगें सानें परिणामें थोर । जैसें गुरुमुखींचें अक्षर
तैसा अरुपीं जिहीं अपार । तृप्ति राहे
- २० येणें सात्त्विक रसें । जंव देही मेहो वरिषे
तंव आयुष्यनदी उससे । दिहाचि दिहा
- २१ वाफेचिया सिगे । वावीही लाविल्या लागे
तैसें उन्ह मागे । राजस तो
- २२ आर्षींच द्रव्यें चुरमुरीं । वरी परवडिजती मोहरी
जियें घेतां होती धुवारी । नाकेंतोडें
- २३ तेंही बाळाचे हातवरी । चिवाडिलें जैसी राडी करी
कां सर्वें बैसोनि नारी । गोतांबील करी

- २४ तैसें मने देहीं । यजननिश्चयाच्या ठायीं
हारपोनि जे कांहीं । वांछितीना
- २५ प्रतिपाळ तरी पाटाचा । झाडीं कीजे तुळसीचा
परी फळा फुला छायेचा । आश्रयो नाहीं
- २६ जरि राजा घरासि ये । बहुत उपयोगा जाये
आणि कीर्तिही होये । जगामार्जा
तैसा धरूनि आवांका । म्हणे स्वर्ग जोडेल असिका
दीक्षित होईन मान्य लोकां । घडेल त्याग
- २७ तैसें वांयांचि सर्वस्व बँचे । मुख न देखतां श्रद्धचें
नागविलें निपुत्रिकाचें । जैसे घर
- २८ तथा प्रिय देवतालया । यात्रादिकें करावया
आठही पाहार जैसे पायां । उळिग घोपे
- २९ लिंग कां प्रतिमा कां दिठी । देखतखेंबो अंगेष्टी
लोटिजे कां काठी । पडली जैसी
- ३० पार्था समस्तही हें करणें । देहाचेनि प्रधानपणें
म्हणौनि ययातें मी म्हणे । शरीर तप
- ३१ पाणी मुदल झाडा जाये । तृण ते प्रसंगेचि जिये
तैसें एका बोलिलें होये । सर्वांहि हित
- ३२ ऋग्वेदादि तीन्ही । प्रतिष्ठीजती वाग्भवर्नी
केली जैसी वदनी । ब्रह्मशाळा
- ३३ तैसी नाना विकल्पजाळें । सांडूनि गेलिया सकळें
मन राहे कां केवळें । स्वरूपें जें
तपनेंवीण प्रकाश । जाड्येवाण रस
पोंकळीवीण अवकाश । होय जैसा

- ३४ बुजाली वैराग्याची बोरप । जिराली मनाची धांप कांप
तेथ केवळ जाली वाफ । निजबोधाची
- ३५ ते स्वलाभ लाभलें लाभलेपणें । मन मनपणाही धरूं नेणें
शिवतलें जैसें लवणें । आपुलें निज
- ३६ जें पुरतिया सत्त्वशुद्धी । आचारिजे आस्तिक्यबुद्धी
तैं तयातेंचि गा प्रबुद्धी । सात्त्विक म्हणिपे
- ३७ विश्वाचिया स्तोत्रा । आपण होआवया पात्रा
विश्वें आपलिया यात्रा । करावया यावें
- ३८ पहरणीं जें दुहिलें । तैं तैं गुरूं न दुभेचि ब्यालें
कां उभें शेत चारिलें । पिकावया नुरे
तैसें फोकारितां तप । कीजे जें साक्षप
तें फळीं तंव सोप । निःशेष जाय
- ३९ ऐसी नानापरी हे काया । घाय सूतां पै धनंजया
तप कीजे नाशावया । पुढिलतें
- ४० किंबहुना हे वोखटी । घेऊनि क्लेशाची हातवटी
तप निफजे तैं किरीटी । तामस होय
- ४१ जालया सुबीजप्रसंग । पडे क्षेत्रवाफेचा पांग
तैसाचि दानाचा हा लाग । देखतसें
- ४२ अनर्घ्य रत्न हाता चढे । तैं भांगराची बोढी पडे
दोनी जाली तरी न जोडे । लेतें आंग
परि सण सुहृद संपत्ति । हे तीन्ही येकीं मिळती
जें भाग्य धरी उन्नती । आपुल्याविषयीं
- ४३ कां जयाचें ठेविलें तया । देऊनि होय उतराइया
नाना हडपे विडा राया । दिवला जैसा

- ४४ आणि दान जया घावें । तयातें ऐसेया पाहावें
जया घेतलें नुमचवे । कायसेनही
साद् घातलियां आकाशा । नेदी प्रतिशब्द जैसा
कां पाहिला आरसा । येरीकडे
- ४५ नाना दिर्ढीं घालूनि आहेरा । आवंतूं जाइजे सोयिरा
कां बाण धाडिजे घरा । वोवसीयाचे
पैं कळांतर गांठीं बांधिजे । मग पुढिल्ल्याचें काज कीजे
पूजा घेऊनि रस दीजे । पीडितांसि
- ४६ विपायें घुणाक्षर पडे । टाळिये काउळा सांपडे
तैसें तामसां पर्व जोडे । पुण्यदेशीं
- ४७ तैसें शुद्धसत्त्वाआड । आहे रजतमाचें कवाड
तें भेदणें यातें कीड । म्हणावें कां
- ४८ तैसें सात्त्विककर्मां किरीटी । येतां मोक्षाचिये भेटी
न पडे आडकाठी । तें वेगळें आहे
- ४९ तरि अनादि परब्रह्म । जें जगदादि विश्रामधाम
तयाचें एक नाम । त्रिधा पैं असे
तें कीर अनाम अजाति । परि अविद्यावर्गाचिये राती-
मार्जी ओळखावया श्रुती । खूण केली
उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापासीं
खेविलेंनि नांवेसीं । ओ देत उठी
कष्टले संसारशिणें । जे देवों येती गाऱ्हाणें
तयां ओ दे नांवे देणें । तो संकेत हा
- ५० एवं ॐ तत्सदाकार । ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकार
हें फूल तुरंबी सुंदर । उपनिषद् तें

- ५१ तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम । हार्तीं तें सात्त्विक कर्म
विनियोगेंवीण काम ! विफळ होय
- ५२ तैसें बेळे कृत्य पावे । तेथिंचा मंत्रही आठवे
परि व्यर्थ तें आघवें । विनियोगेंवीण
- ५३ आंधारीं अभंग दिवा । आडवीं समर्थ बोळावा
तैसा प्रणवे जाणावा । कर्मरंभी
- ५४ ऐसेनि तदात्मकें ब्रह्म । तेथ उगाणूनि कर्म
आंग झाडिती नमनें । येणें बोलें
- ५५ म्हणौनि परत्वे ब्रह्म असे । तें आत्मत्वे परियवसे
सच्छब्द या रिणादोषें । ठेविला देवें
- ५६ तेव्हां अकार तत्कारी । सावायिला हा चांगी परी
सच्छब्द कर्मा करी ! जीणोंद्वार
- ५७ तें असत्पण फेडी । आणि सद्भावाचिये रूढी
निजसत्त्वाचिये प्रौढी । सच्छब्द हा
- ५८ चालतयाचि मार्ग सांडे । पारखियाचि अखरें पडे
राहाटीमार्जी न घडे । काइ काइ
- ५९ तेथ गा हा सच्छब्दु । येरां दोहींपरीस प्रबुद्ध
प्रयोजिला करी साधु । कर्मातें यया
- ६० म्हणौनि व्यक्षर हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म
याहीलागीं कर्म । जें जें कीजे
- ६१ तियें निफजतु कां न्यूनें । होऊनि ठातु
- ६३ ना तरि जैसें चडकणां । गगन हाणितळें अर्जुना
तैसा समारंभ सुणा । गेलाचि तो

अध्याय अठरावा

हा अध्याय सर्वश्रेष्ठ, एखाद्या देवळाच्या कळसासारखा, आहे. कळसाचें दर्शन झालें कीं आंतील देवाचें दर्शन झाल्याचेंच श्रेय मिळतें. व्यासांनीं उपनिषदांची भूमि खणली तेव्हां त्यांतून धर्म अर्थ व काम या तीन गुणांचा मालमसाला निघाला. त्याचा उपयोग करून व्यासांनीं महाभारतरूपी कोट व प्राकार गीतामंदिराभोंवतीं केला. आणि त्या खाणींत आत्मज्ञानरूपी जो अखंड दगड निघाला त्याचा श्रीकृष्णसंवादरूप माठीव चिरा मोठ्या चातुर्यानिं तयार केला. सोळा अध्याय मिळून, शिखराच्या डेऱ्यासह, गीतामंदिर उभारलें गेलें, सतराव्या अध्यायानें त्यावरील कळसाची बैठक रचली. आणि तीवर हा अठरावा अध्याय कळस करून स्थापला. कोणी या गीतामंदिराला आवर्तनरूपी प्रदक्षिणा बाहेरच्या बाहेर करून निघून जातात, कोणी या मंदिराच्या सावलीलाच उभें राहून समाधान मानितात, तर कोणी पैसासुपारी घेऊन गाभाऱ्यांत शिरतात. पण मौज ही कीं, खऱ्या श्रीमंताच्या घरीं खालीं नोकरांपासून वर यजमानांपर्यंत सर्वांना एकच अन्न वाढलें जातें, त्या प्रकारें या गीतामंदिराचा कोणत्याहि प्रकारानें उपयोग करणाऱ्यांना मोक्ष हा एकच प्रसाद मिळतो.

गीता हें एक वैष्णव-मंदिर आहे. अध्याय श्लोक इत्यादि रूपांनीं गीतेंत खंड पडले, तरी तिच्या अभिप्रायांत एकत्वच आहे. चंद्राला पौर्णिमेपर्यंत रोज एकेक कला अधिक मिळत जाते पण तो चंद्र एकच असतो. अनेक रत्नें असलीं तरी हार एकच. अनेक मोत्यें असलीं तरी सर एकच. आणि हारांतहि पदर अनेक व प्रत्येक पदरांत फुलें अनेक असलीं तरी सुवास एकच. तसेंच गीतेचें आहे.

वरील सर्व विवेचन ऐकून अर्जुनाला वाटलें कीं, एकूण सत्कर्म सुचणें व तें योग्य प्रकारें आचरिलें जाऊन सफळ होणें ही तर मोठीच भानगड दिसते, तेव्हां त्यापेक्षां कर्माचा त्याग म्हणजे संन्यास हाच अधिक बरा नव्हे काय ? शिवाय ब्रह्म नामावर श्रद्धा ठेवून कर्म करणें हें कठिण दिसतें. कर्मठ वर्ग हा प्रायः दीन, अज्ञानी. त्याच्या हातून सात्त्विक श्रद्धेचा स्वीकार होणें व टिकणें कठिण. एवंच कर्ममार्गांत कुऱ्योग पुष्कळ असें दर्शविण्यांत कर्ममार्गाला कमीपणा देण्याचाच श्रीकृष्णाचा अभिप्राय बहुधा असावा, असा विचार मनांत आणून “असल्या अवघड कर्मापेक्षां संन्यास व त्याग हेच अधिक बरे नव्हेत काय ?”

असां प्रश्न अर्जुनानें केला व त्यावर श्रीकृष्णाचा अभिप्राय विचारला. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला—मुळीं कर्मच करावयाचें नाहीं अशा प्रकारच्या त्यागाला संन्यास म्हणावें. उलट, कर्म तर करावें पण फळ टाकावें अशा प्रकारच्या त्यागालाच खरा त्याग म्हणावें. कांहीं वनस्पति वा वृक्ष रानांत आपोआप उगवतात, पण ते वाईट असतात. उलट चांगल्या पिकाकरितां धान्य पेरवें लागतें व मेहनत मशागत करावी लागते. तसेंच नदी आपल्या ओघानें स्वाभाविकपणें वाहते हें खरें, तथापि तींत घाणीचा दोष मिसळण्याचा संभव असतो. याच्या उलट निर्मळ पाणी हवें असेल तर विहीर खणावी लागते. माल त्याला श्रम पडतात. त्याप्रमाणें वेद-शास्त्रादिकांनीं सांगितलेलीं नित्यनैमित्तिक कर्में काम्य म्हणून सहज प्रवृत्तीनें घडूं शकतात. पण तीं निर्दोष होत नाहींत व फलेच्छा हा दोष तर त्यांत अंगचाच असतो. याच्या उलट निष्काम कर्म हें अवघड असलें तरी तें श्रेयस्कर होय. अशा कर्मांतील जो फलत्याग तोच खरा त्याग व त्यालाच संन्यास असें चांगले लोक म्हणतात.

निष्काम कर्म हें मोक्ष-मार्ग सरळ दाखवितें व त्यांतील सर्व अडचणी दूर करतें; पण काम्य कर्माचें तसें नाहीं. तें तशा बुद्धीनें आधीं केल्यावर मग जरी एकादे वेळीं वाटलें कीं 'नको, जाऊं दे, आपल्याला तें फळ नको,' तरी तें फळच कर्म करणाऱ्याला सोडीत नाहीं. एकाद्या कर्जदाराप्रमाणें तें दारांत धरणें घेऊन बसतें आणि म्हणतें, 'माझी फेड कर, माझा भोग घे, त्यावांचून मी तुला सोडणार नाहीं.' नित्य व नैमित्तिक या कर्मांत फारसा भेद नाहीं. कारण नित्य कर्मांला कांहीं नियम लावले म्हणजे तेंच नैमित्तिक होतें. परंतु काम्य हें जें स्वरूप तें दोघांना सारखेंच राहतें. त्यामुळें तीं दोनहि फलद्रूप होणारच. त्यांच्या फलापासून सुटका नाहीं. इष्ट वाटणारें आपलेंच मूल खरें परंतु तें मूल नक्षलावर जन्मलें तर त्याचा त्याग करावा. वसंत हा झाडांना पुलें फळें व पालवी आणतो, परंतु तो कांहीं त्यांचा स्वीकार स्वतःकरितां करीत नाहीं. अशा युक्तीनें त्याग व संन्यास आचरिले तर ते आत्मज्ञानाच्या ठिकाणीं पाट बांधतात, पट्टाभिषेक करितात. मिळून त्याग करण्याला जें योग्य नाहीं त्याचा त्याग करूं नये व जें त्याग करण्यालाच योग्य त्याचा लोभ धरूं नये. त्यागाचें वर्म चुकलें तर त्याग हा एक ओझेंच होतो. म्हणजे त्या योगानेंच कर्म-बंध प्राप्त होतो.

जे लोक कर्मांला वाईट म्हणतात त्यांना खरोखर फलत्यागच करणें जड जातें. तो त्यांच्या हातून होत नाहीं म्हणूनच ते तसें म्हणतात. उदा०

सांख्यांच्या उलट पूर्वमीमांसाकांसारखे लोक म्हणतात कीं, शुद्धि प्राप्त व्हावयास हवी तर कर्म केलेंच पाहिजे. आरसा स्वच्छ हवा तर हातानें धूळ दूर केलीच पाहिजे. सोनें शुद्ध हवें तर अर्थांत आटणीचें कर्म केलेंच पाहिजे. असा हा दुहेरी कोलदांडा दिसतो. परंतु सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणाऱ्याला 'फलत्याग हाच खरा त्याग' हें तत्त्व खरें म्हणून पटेल; केवळ कर्म—त्याग हाच खरा त्याग हें पटणार नाही. म्हणजे फलाशा टाकावी, पण कर्म करावेंच. हरवलेली वस्तु सांपडून हस्तगत होईपर्यंत चोरीचा भाग टाकूं नये, भूक चांगली तृप्त होईपर्यंत अन्नाचें ताट दूर सारूं नये, किनाऱ्यावर पाऊल पडेपर्यंत नौका सोडूं नये, अंधाच्या जागेंतील व्यवहार संपेपर्यंत दिवा मालवूं नये. सत्कर्म हें शुद्धिकारक तीर्थें किंवा क्षेत्रेंच होत. विष देखील रसायनाच्या स्वरूपानें दिलें तर औषध होतें, त्याप्रमाणें कर्मातील दोष काढून टाकला व तें योग्य हातोटीनें केलें तर तें बंधनकारक न होतां मोक्षप्रद होतें. धन्याकडून भाडें घेऊन काशीला जाणारा आपणाला यात्राफल मिळेल असें कधींहि म्हणत नाही. दुसऱ्याची कांस धरून तरून जाणारा मी पोहून गेलों असें म्हणत नाही. दुसऱ्याच्या खिशांतील पैसा घेऊन भिक्षेकऱ्याला देणारा मीं दान केलें असें म्हणत नाही. कर्माच्या फलाविषयींहि अशीच बुद्धि ठेवावी. गुराखी गांवचीं गुरें राखतो, पण तो दुधावर दृष्टि न ठेवील तरच राखणावळीचें काम चांगलें होईल. तो चोरून थोडेंसेंच कां होईना पण दूध पितो असें कळलें, तर आपल्या गाई त्याच्या राखणावळीला कोण देईल ? हें मर्म ध्यानांत न धरतां कर्मच टाकून देणें हें तामस होय. रस्ता वाईट म्हणून पाय तोडावयाचे नाहीत, तर अडचणी टाळून पायांनींच वाट चालावयाची. असें केलें तरच प्रवास संपेल.

कर्माचा प्रारंभ कठिण वाटतो. पण दूध देणाऱ्या गाईला पोटांत खुपसतां येण्यासारखीं शिंगें आहेत, किंवा शेवंतीच्या फुलांना कांटे आहेत, हें कळूनहि ती गाय व तें फूल यांचा स्वीकार आपण करतांच ना ? तसेंच कर्माचा प्रारंभ करून तें मध्येंच टाकणें हेंहि अयोग्य. प्रारंभाचा कर्म—त्याग हा तामस व मध्येंच केलेला कर्मत्याग हा राजस, पण सदोषच. तोहि खरा कर्म—त्याग नव्हे. तापतांना उतूं गेलेलें दूध हा कांहीं गृहिणीचा दानधर्म किंवा होम नव्हे. पोहतांना मनुष्य बुडला तर ती कांहीं समाधि नव्हे. तो अप—मृत्युच. अज्ञानी त्यागानें मोक्ष मिळत नाही. उलट फलत्याग केल्या तर तो सात्त्विक त्याग ठरून मोक्ष चालून घरीं येतो. मोक्ष हेंच एक असें फल आहे कीं त्याचा मात्र अभिलाष करावा.

पण हें श्रेष्ठ प्रतीचें फल कर्मफलरूपी कनिष्ठ फलाचा त्याग केल्याशिवाय मिळत नाही. सात्त्विक त्यागानें कर्मच ब्रह्मरूप होतें, जसे ढग हे आकाशांत जागचे जागींच जिरतात. कर्माचा त्याग करून देहाचें भागतहि नाही. माती हाताला घाण लागते, अग्नीची धग लागते, दिव्याला हात लागला तर भाजतो, म्हणून त्या वस्तु कांहीं टाकून द्यावयाच्या नाहीत, तर युक्तीनें त्यांचा उपयोगच करून घ्यावयाचा. कपाळ वांकडें असलें तरी त्यावर सरळ गंध लावतां येईलच कीं ! कर्मत्याग हा मूर्खेंसारखा किंवा मृत्यूसारखा म्हणावा. त्याला विसांवा किंवा विश्रांति म्हणतां येत नाही.

कर्म फल हें इष्ट, अनिष्ट व मिश्र-म्हणजे इष्टानिष्ट असतें. जें नुसतेंच पापात्मक कर्म त्याचें फल अनिष्ट. पापांत कांहीं पुण्य मिसळलें असलें तरी त्याचें फल मिश्र. जें शुद्ध पुण्य कर्म त्याचेंच फल इष्ट. अनिष्ट फल व मिश्रफल देणाऱ्या कर्मांतून इतर कर्म निपजतात आणि कर्मांतून कर्म अशी परंपरा सुरू होते. मग त्यांतून सुटका कसची होणार ? फुलासारखें, म्हणजे सुकण्याकरितां फूल व्हावें. जाईचें फूल आपल्या सुवासाचा त्याग करण्याकरितांच झांकल्या कळींतून उमलतें ना ? शेतकरी हा बियाणेंच खाईल तर शेती काय करील ? त्याला शेतकी करावयाची असेल तर, खाण्यायोग्य असें बियाणें हें धान्य डोळ्यांपुढें दिसत असतांहि त्यानें त्याज्यच मानिलें पाहिजे. ज्या लोकांना हा ज्ञानप्रधान संन्यास साधला त्यांच्याच मागचा कर्म-फल-भोग व जन्म-मरण यांचा त्रास वांचतो. आत्मा आणि कर्म यांमध्ये वेगळेपणा असतो. खडक पाण्यांत असला तरी वेगळाच, व पाण्यावर असला तरी वेगळाच. दिव्याला चिकटलेली असली तरी काजळी वेगळी व दिवा वेगळा. चंद्रावर असला तरी कलंक वेगळा. डोळ्यांवर असली तरी दृष्टि वेगळी. वाटेवर चालला तरी प्रवासी वाटेहून वेगळा. आणि पात्रांत वाहत असलें तरी पाणी वेगळें. त्याप्रमाणें आत्म्याच्या ठिकाणीं भासणारें कर्म आत्म्याहून वेगळें असतें.

आत्म्याकडून घडतातशा दिसणाऱ्या क्रिया खरोखर आत्म्याहून वेगळ्या अशा पांच कारणांनीं घडतात. तीं कारणें म्हणजे शरीर, जीव, इंद्रियें, इंद्रिय-व्यापार, आणि पांचवें दैव हीं होत. या कारणांहून आत्मा हा वेगळा असून, तो त्या पांच कारणांपासून होणाऱ्या कर्माचें निमित्तकारण किंवा उपादान-कारण होत नाही. या कर्माचें वजन मोत्याच्या वजनासारखें बरोबर करतां येतें. देह हें कर्माचें अधिष्ठान-कारण. त्या आधारावर जीव जगतो. देह

चोवीस माणसांच्या कुटुंबाचें राहण्याचें एक घर होय. दुसरें कारण 'कर्ता.' त्याला चैतन्याचें प्रतिबिंब असें म्हणतात. स्वस्वरूपाची आठवण विसरून चैतन्य हें स्वतःला देह म्हणूं लागतें; आणि प्रकृति जीं कर्म करते तीं मी करतें असा भ्रम पडून तें तसें म्हणूं लागतें. बुद्धीचें ज्ञान हें तिसरें कारण. ती इंद्रियांच्या द्वारा आकार धरून बाहेर पडते. जशी दृष्टि ही पापण्यांच्या कारणानें फांकलेली-चिरलेली वाटते, किंवा चवरी ही केसांमुळें चिरलेली वाटते, तशी बुद्धि व तिच्यापासून होणारें ज्ञान हीं वेगवेगळीं वाटतात. एकच पुरुष, पण तो नट या नात्यानें नवरसांचे आविर्भाव प्रकट करितो तेव्हां तेव्हां मुळांतच हे अनेक वेगवेगळे पुरुष असावे असा भ्रम पडतोच कीं नाहीं? एकाच प्राणशक्तीला स्थान-भेदांमुळें प्राण, अपान, उदान, व्यान व समान अशीं नांवां मिळतात. वायु तोच पण कार्यें वेगळीं. बुद्धीला इंद्रियांच्या योगानें निरनिराळ्या प्रकारची शोभा येते व परिणाम घडतो. शरदृतूतील चंद्र असून त्याला पौर्णिमेचा योग असावा, वसंत ऋतूंत वागेमध्ये प्रिय-मनुष्याचा योग घडावा, कमलांना विकास लाभावा आणि त्या विकासांत सुगंधी पराग उठावदार व्हावे, किंवा वाचेला कवित्वाची जोड, त्या कवित्वाला सुरसतेची जोड आणि त्या सुरसतेला परमात्म-वर्णनाची जोड मिळावी-तसें हें घडतें. सर्व वृत्तांत बुद्धि चांगली आणि बुद्धीला इंद्रियांच्या बळानें शोभा येते. पण ही शोभा येण्याला प्रत्येक इंद्रियाची जी एकेक अधिष्ठात्री देवता असते तीच कारण होते. सर्व इंद्रियांच्या देवतांचा मिळून एक वृंद किंवा गट होतो. त्यालाच दैव म्हणतात व हें दैव पांचवें कारण होय. दैव म्हणजे इंद्रियप्रवर्तक देवतांची कृपा किंवा अनुकूलता होय.

या कारणांची खाण आणखी वाढते ती पांच हेतूनीं. हे हेतु कायिक, वाचिक, मानसिक या सर्व प्रकारच्या कर्मांना लागतात; मग तें कर्म विहित असो वा विपरीत म्हणजे निषिद्ध असो. कर्माचा संकल्प होण्याला मन हा हेतु असतो. मग त्या संकल्पानें वाचेचा दिवा लागतो, तो सर्व कर्मांचा मार्ग दाखवितो आणि मग जीव तें तें कर्म करितो. शरीरादि इंद्रियें हीं त्यांचीं त्यांनाच कारणें होऊन कार्यें करतात. लोखंडी वस्तु घडविणारा हातोडा लोखंडाचाच असतो. रत्नानें घांसूनच रत्नाला आकार आणतां येतो. पहिलें उंसाचें कांडेंच दुसऱ्याला वाढवितें. त्याप्रमाणें शरीर वाचा व मन हीं कर्मांचीं कारणें असून हेतुहि होतात. आणि पूर्वी अधिष्ठान (देह), कर्ता (जीव), करण (इंद्रियें), चेष्टा (इंद्रियव्यापार), व दैव (इंद्रियाधिष्ठित देवतांची कृपा)

यांना शरीर वाणी व मन या हेतूंची जोड मिळाल्यानें कर्मनिष्पत्ति होते. मात्र हेतु व कारण यांचाच केवळ मेळ पडून जें कर्म होतें तें अंधळें असतें; त्याला शास्त्राची दृष्टि मिळाली तरच तें डोळस म्हणजे विहित होतें. मंत्र हा तोंडानें म्हणावयाचा असतो; परंतु मंत्राची कडसणी (मर्म किंवा हृद्य) कळली नाहीं तोंपर्यंत मंत्राचें फळ मिळत नाहीं. अशा रीतीनें आत्मा हा स्वतः कारण किंवा क्रिया न होतां कर्माचें प्रवर्तन किंवा प्रकाशन करतो. यांत आत्म्यानें देहरूपानें मीच आहे व कर्ता आहे अशी समजूत करून घेण्याचा जो संभव असतो तो मात्र टाळला पाहिजे.

अज्ञानी मनुष्यांकडून आत्म्याला देहाच्या ठिकाणीं पाहण्याची चूक होते. आणि ढग पळत असतां चंद्र पळतो अशी जी समजूत कोव्हा करून घेतो, तशा खोट्या समजुतीनें देह करितो तें आत्माच करितो असें जीव मानितो. ही समजूत जोपर्यंत राहते तोंपर्यंत पिजऱ्यांतील नळी पकडून बसलेच्या राघू-प्रमाणें जीवाला बंधनच. अशा गैरसमजुतीच्या मोहांत पडलेल्या जीवाला संत किंवा गुरु हेच हांक मारून जागे करूं शकतात. आणि असा जागा होऊन जो जीव आत्मस्थितीचा राजा होतो तो मग स्वतःला देह मानीनासा होतो. जो शात्यासह (जाणणाऱ्यासह) ज्ञेय (जाणण्याची वस्तु) गिळून बसला त्याच्या ठिकाणीं अहंता उरत नाहीं. देहाभिमान गेल्यावरहि प्रारब्धानें मिळालेला देह कर्म करीतच राहतो, पण त्यानें कांहीं बिघडत नाहीं. वारा थांबला तरी त्यानें पूर्वीं हलविलेले झाड कांहीं वेळ हलत राहून मगच स्तब्ध होतें. पेटांतला कापूर निघून गेला तरी कांहीं वेळ सुवास राहतोच. सूर्य मावळला तरी मागें घटकाभर संध्याप्रकाश उरतोच. बाणांत जोर असेल त्याप्रमाणें तो निशाणाची खूण भेदूनहि पुढें जात राहतोच. पण आत्मस्वरूपाच्या बोधानें जो जागा झाला तो इंद्रियांचे व्यापार जाणतच नाहीं. वेड्या मनुष्याला आपण वस्त्र नेसलेले आहों कीं नम्र आहों हें कळत नाहीं. योद्ध्याच्या जखमा इतर लोक मोजतात किंवा तपासतात. सती जाणाऱ्या स्त्रीला अंगावरील अलंकार व अग्नि या दोहोंचें सारखेंच भान असतें, म्हणजे मुळींच नसतें. चित्रांत पाणी व आगीचा जाळ दिसेल, पण ज्या वस्त्रपटावर तें चित्र काढलेलें असतें तो ओला नसतो किंवा जळत नाहीं. कार्य कर्ता व क्रिया हीं ज्याला आत्मस्वरूपच झालीं त्याला शरीरामुळें कर्म बाधत नाहीं. प्रवृत्तीची बिगार वाहणारे लोक इतर असतात. तो आयास आत्म्याला पडत नाहीं.

अज्ञानरूपी वस्त्रावर चित्र उभटतें त्याला ज्ञाता ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी कारण असते. विपरीत ज्ञानानेंच हे तीन विभाग होतात. ज्ञेयरूप पदार्थांचे भेद भासतात ते शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या गुणांमुळें आणि पांच निरनिराळ्या इंद्रियांमुळें. ज्ञेयाला पाहून ज्ञाता (जीव) तिकडे धांव घेतो. अशा रीतीनें कर्म-प्रवृत्ति होते आणि सुखदुःखादि भोग घडतात किंवा स्वीकार वा त्याग घडतात. विषयाच्या लोभानें जीव इंद्रियांना चाळवितो व कर्ता बनतो. ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी जाऊन तिच्या ठिकाणीं कर्ता कारण व कर्म ही त्रिपुटी येते. भुंग्यानें बाग तयार करावी, सराफानें स्वतःच कसोटीचा दगड व्हावें किंवा देवानेंच जसें आपलें देऊळ बांधावें तसेंच हें घडतें. एक त्रिपुटी ही कर्मप्रेरणा करते व दुसरी त्रिपुटी कर्माचा संचय करते. या त्रिपुटींचा गुणभेद सांख्य-शास्त्रानें करून दाखविला आहे तो असाः—

ज्ञान हें सात्त्विक राजस व तामस असतें. सात्त्विक ज्ञानाला भूतमात्र अभिन्न दिसतें, त्यांत वेगळेपणा दिसत नाही. दागिना हातीं घेऊन सोनें नाहीसें झालें असा शोक कोण सुज्ञ मनुष्य करील? सात्त्विक ज्ञानाला ज्ञेयाच्या ठिकाणीं ज्ञाताच दिसतो. तें ज्ञान राजस म्हणावें कीं जें द्वैताचा आश्रय धरून चालतें; म्हणजे द्वैत खरें मानतें. त्यामुळें ऐक्यबोधाची कल्पना नष्ट होते. राजस ज्ञान हें द्वैताच्या आश्रयानें अनेकत्व पावतें. तसेंच तामस ज्ञान तें म्हणावें कीं जें कोणतीहि निंद्य वस्तु एकच घेऊन तिलाच सर्वत्व मानतें. तें नुसतें द्वैत मानीत नाही व अद्वैत तर नाहीच नाही. तें एकाच ठिकाणीं पूर्णत्वानें जडून राहतें. माशी, कावळा इत्यादि प्राणी घाण पदार्थ घेऊन, त्याहून इतर कांहीं चांगलें नाही अशा भावनेनें त्या वेळेपुरता तोच खात बसतात. डोळ्यांसमोर दिसेल तोच त्यांना भोगविषय होतो. जें तहान भागवील तें पाणी व भूक भागवील तें अन्न, मग कांहींहि असो. सर्व कर्म जीवनाकरितांच आहे असें तामस ज्ञान मानतें. तामस ज्ञानी हा देवहि विकून खाईल. कारण तो म्हणतो, “दैवत जागृत असेल तर स्वतः त्याचीच चोरी कां होईल?” धुराप्रमाणें तो वारा नेईल तिकडे भटकत जातो. जें ज्ञान स्वैर व निरर्थक असतें तेंच त्याला खरें वाटतें. मुलाचें मन, चोराचें धन व शेळीचे स्तन हीं निरुपयोगी असतात. त्यांना उप-योगी म्हणण्याप्रमाणेंच तामस ज्ञानालाहि ज्ञान हें नांव तरी उगीचच लावावयाचें ! बहिःच्या कानांना कान म्हणणें, अंधळ्या डोळ्यांना डोळे म्हणणें यांसारखेंच हें आहे.

कर्महि तीन प्रकारचें असतें. त्या कर्माला सात्त्विक. म्हणावें कीं जें स्वधर्मानुकूल, विहित, स्वाभाविक आणि संतोषानें केलेलें असतें. अशा कर्मानें अधिकाराला भूषण येतें. कर्तव्य हें नित्य असून शिवाय नैमित्तिक ठरेल तर त्याला विशेषच शोभा येते. तें कर्म राजस म्हणावें कीं जें फळाची इच्छा मनांत धरून अहंकारबुद्धीनें किंवा प्रयासानें कंटाळून केलें जातें. असा मनुष्य काम्य कर्म करतो, पण नित्य—नैमित्तिक कर्माविषयां आळसतो. हातीं परसि लागला असें वाटलें तर तो लोखंडच विकत घेत सुटतो ! कर्माची बढाई सांगून तो तिचें श्रेय घालवितो. आवडतें कर्म करण्याचे श्रम मात्र तो मानीत नाही. धान्यकणांकरितां उंदीर डोंगर पोखरीन म्हणेल, मूठभर धान्याकरितां कोल्हाहि किती तरी उड्या मारील, टीचभर पोटाची भूक भागविण्याकरितां गारुडी काखेंत साप बाळगील, तसाच हा तामसकर्मा समजावा. तो नाश करील, पीडा करील, अविचारानें कामाला हात घालील, आपलें बलाबल पाहणार नाही. अर्थातच त्याचें कर्म निष्फळ होणार. घाण्यांत वाळू घातली तर तेल निघेल काय ? ताकावरची निवळी घुसळून किंवा राखुंडी फुंकफुंकून काय फळ ? फळ इतकेंच कीं स्वतःला क्लेश व नाश. पतंग जाऊन दिव्यावर पडला तर काय होणार हें दिसतेंच ! माशी पोटांत जाईल तर ती स्वतः मरेल आणि अन्न खाणाऱ्याला ओकवील, दुसरें काय ?

कर्माचें आचरण करणारा असा कर्ता जीव हा देखील त्रिगुणात्मक असतो. सात्त्विक कर्ता तो म्हणावा कीं जो आसक्ति ठेवीत नाही, अहंकार बाळगीत नाही, सफलता—असफलता यांचें सुखदुःख मानीत नाही, व सर्वविकाररहित असतो. नागवेलीला फळ न आलें तरी तिचा जन्म सफलच, त्याप्रमाणें सात्त्विक कर्त्यांचीं कर्म स्वतः फलरूपच असतात. फळाला फळ कोटून येईल ? शास्त्रानें सांगितलेले नियमनिग्रह तो पाळतो, देहधर्माना विसरून जातो, सात्त्विक कर्मानें त्याचें तेज वाढत जातें व आनंदहि वाढत जातो. कर्मांत खंड पडला तरी तो खंड असें मानीत नाही. आतां राजस कर्ता तो म्हणावा कीं, जो थोड्या कर्मानें व सोप्या रीतीनें पुष्कळ फळ मिळविण्याची इच्छा धरतो व आपलें संभाळून दुसऱ्याचेंहि मिळवूं पाहतो. आंबट बोरीचें कांटेरी झाड कोणाला गोड फळ देत नाही, मात्र अंगस्पर्श झाला कीं कातडेंच फाडून काढतें ! राजस कर्त्याच्या ठिकाणीं सुखदुःखाची भावना फार. स्वतःला फार मोठा व दुसऱ्याला फार लहान मानण्याची त्याची बुद्धि असते. तामस कर्ता

तो म्हणावा कीं जो कांहींच नियम पाळीत नाही. त्याच्या बुद्धीला चांगला संस्कार नसतो. तो फुगून बसतो. घातक, आळशी, असंतुष्ट इत्यादि दोषांनीं ग्रासलेला असतो. लहान मुलें, वेडीं माणसें, यांतच त्याची गणना. त्याचें जीवन म्हणजे द्यूतकर्माचें तिकटीवरचें घरच होय, किंवा चोराची गुहा. मत्सरामुळें तो दुष्ट विचार तेव्हांच ओकतो. दुसऱ्याचें झालेलें हित त्याच्या पोटांत मळमळ उत्पन्न करतें. सत्कर्माची वेळ आली असतां त्याला शोप किंवा आळस येतो. आणि दुष्कर्माची वेळ आली असतां मात्र त्याच्या उलट घडतें. तो अखंड चिंतेंत राहतो किंवा लेंड्यांच्या आगटीप्रमाणें सतत धुमत असतो. कल्यांताच्या पलीकडील सुखाची चिंता तो करतो.

बुद्धि देखील तीन प्रकारची असते. त्यांत सात्त्विक बुद्धि चांगली हें उघडच आहे. ती असा बळकट भरंवसा धरते कीं, केवळ आत्मप्राप्तिकडे दृष्टि ठेवून कर्म केल्यानें मोक्ष जवळ येतो. प्रवृत्ति खालीं घालून व निवृत्ति तीवर बसवून कर्म केल्यानें मोक्ष मिळतो. सात्त्विक बुद्धीला अकरणीय कर्म पाहून भय वाटतें व ती निवृत्तीचा विनियोग करते. अकरणीय कृत्य हें तिला सर्प, अग्नि, वाघ, महापूर इत्यादींप्रमाणें भयप्रद वाटतें. राजस बुद्धि हा कर्माकर्मांत विवेक संभाळीत नाही. विवेकदृष्टि न ठेवल्यानें हातून घडेल तें लाभपेक्षां हानिदायकच अधिक होणार. मोत्यांची परीक्षा नसतां आपत्याच बुद्धिबळावर सौदा करून तीं विकत घेणाऱ्यांच्या पदरीं वाईट मोल्येंच पडावयाचीं. तामस बुद्धि ही अनिष्ट ह ठरलेलेंच आहे. ती सर्व चांगल्याविषयीं वाईट भावना करून घेते. चोराला राजमार्ग व राक्षसाला दिवसाचा प्रकाश अनिष्ट वाटतो. बुद्धीला खरा आधार धैर्याचा. तें धैर्य सात्त्विक असेल तर इंद्रियें आपले बाहेरचे विषय टाकून अंतर्मुख होतात. सिंहाची आरोळी कानांवर पडली तर माजलेला हत्ती देखील वर उचललेलें पाऊल खालीं टेकीत नाही, त्याप्रमाणें धैर्य मनांत येतांच उन्मत्त इंद्रियेंहि स्थगित होतात, मन बुद्धीच्या मार्गें जाऊन दडून बसतें आणि संकल्प-विकल्प फेंकून देतें. अष्टांग योग हा अशा धैर्याला सहाय्य करतो. धैर्य हें रक्षकाचें काम करतें. आणि कांहींहि लांच न घेतां इंद्रियांना बंदिवान् करून बंडखोरांप्रमाणें आत्मरूपी राजाच्या स्वाधीन करतें. पण तेंच धैर्य राजस असलें म्हणजे, जीवाला एकाद्या घाडसी व्यापाऱ्याप्रमाणें कर्मरूप व्यापारांत फार मोठें भांडवल घालण्याला व मोठमोठ्या लाभांची अपेक्षा धरण्याला सुचवितें. तामस धृति ही आळस, निद्रा, भय, स्नेह, शोक, खेद, असंतोष, विषयेच्छा इत्यादि

कांना वाढविते व प्रबळ करते. तात्पर्य, बुद्धीला ज्या प्रकारचें धैर्य लाभेल त्या प्रकारचें कर्म घडतें व त्या प्रकारचें त्रिगुणात्मक फळ मिळतें.

या फळांपैकीं सात्त्विक सुख तें कीं जें आत्मदर्शनानें मिळतें. हें सुख मिळविण्याला अर्थात् यमदमांचा त्रास सोसून वैराग्य संपादावें लागतें व सुख दिसत असतां त्यापासून पाठमोरें व्हावें लागतें. पण तसें केलें म्हणजे मग मात्र ज्ञानानंद लाभतो. देवांनाहि अमृत मिळविण्याकरितां समुद्रमंथनाचे श्रम करावेच लागले. असें हें वैराग्यजन्य सुख, जें आत्मानुभवाच्या विश्रांतीमुळें परिणामकारक होतें, तेंच सात्त्विक सुख म्हणावें. राजस सुख म्हटलें म्हणजे तें इंद्रियांचा विषयांशीं संयोग झाल्यानें मिळतें. अधिकारी गांवांत आला म्हणजे, किंवा घरीं लग्न निघालें म्हणजे, लोक कर्ज काढूनहि खर्च करतात. पण शेवटीं तो प्रासंगिक आनंद लोपून कर्ज न फिटल्यानें नाश होतो. पाण्यांत पडलेलें चांदणें पाहून हंसाला तीं मोत्यें वाटतात; पण त्यांच्या लोभानें खडकावर आपटून त्याची चोंच मात्र मोडते किंवा तो स्वतः मरतो. राजस सुख हें परिणामी व परलोकांतहि अपायकारक असतें. आणि याच्याहि पुढची मजल तामस सुखाची. या सुखाला सुख हें नांव लावणें देखील अयोग्य ठरेल. तसेंच तामस हा गुण असें आपण म्हणतो त्यांतहि चूक होते. कारण गुण हा शब्द चांगल्या अर्थीच लावावयाचा असतो. पण अशा गफलती व गमती होतातच. कारण राक्षसांना पुण्यजन हा विपरीत शब्द लागतोच कीं नाहीं? तसेंच मंगळ हा ग्रह अमंगळ असतांहि त्याला मंगळ हें शुभदर्शक नांव ज्योतिषशास्त्रांत मिळालें आहेच कीं नाहीं? त्याचप्रमाणें गुण या शब्दाचें झालें आहे. म्हणून तो शब्द विशेष कांहीं लक्षित नसतां सामान्य अर्थानेंच घेण्याचा असतो.

सर्व सृष्टि या त्रिगुणांनींच बनली आहे. गुणांमुळेच सर्व भेद झाले आहेत. ते स्वर्गापासून पृथ्वीपर्यंत व देवांपासून मनुष्यांपर्यंत. मनुष्य-समाजांतिल चार वर्ण हे गुणभेदांमुळेच झाले आहेत. वरच्या तीन वर्णांबरोबर वेदांनीं शूद्र वर्णांचाहि स्वीकार केला आहे. प्रयत्न केला तर या चारहि वर्णांना जन्ममृत्यू चुकवून ईश्वरप्राप्ति करून घेतां येते. गुणभेदानें कर्मभेद झाला. सत्त्वगुणानें ब्राह्मण व क्षत्रिय हे अधिकारी झाले. सत्त्वगुणमिश्रित रजोगुणी ते वैश्य झाले. आणि रजोगुणमिश्रित तामसगुणी ते शूद्र झाले. हें सर्व शास्त्रानें केलें आहे.

ब्राह्मणाच्या गुणांत खालील गुण मुख्यतः येतात. पहिला शम. हा इंद्रियांना द्राड गुरांप्रमाणें पिटाळून लावून, जीवाचा हात धरून त्याला पलीकडे

ओढून विषयपराङ्मुख करतो. दम हाहि शमालाच सहाय्य करणारा. त्यानंतर तप. त्याच्या योगानें मनुष्य नेहमीं ईश्वरचितन करीत राहतो. त्यानंतर शौच म्हणजे शुद्धि. ती अंतर्बाह्य दोन्ही ठिकाणीं असावी लागते. नंतर क्षमा. ती अंगीं असलेला मनुष्य पृथ्वीप्रमाणें सर्वांचा भार सोसतो. नंतर आर्जव, म्हणजे नावडत्या किंवा प्रतिकूल किंवा विरोधी प्राण्यांसंबंधानेंहि आपल्याकडून सरळ वागणूक ठेवणें. कांडें वांकडें निघालें तरी ऊंस हा त्यांतहि मधुर रसच ठेवतो. प्रवाहाला जागा वांकडी मिळाली तरी तींतून गंगा शक्य तितकी सरळच वाहते. आर्जव हें असें कांहीं गोड आहे कीं, जणों सप्तस्वरांतील पंचमस्वरच. नंतर ज्ञान. ज्याच्या योगानें मुळांत शास्त्रांप्रमाणें आचरण आणि परिणामीं ईश्वरप्राप्ति हेंच ज्ञान यथार्थ अशी जी जाणीव, तेंच हें ज्ञान होय. नंतर विज्ञान. हेंहि गुणरत्नच आहे. तें ब्राह्मणाला लाभतें. तसेंच आस्तिक्य. त्याचा अर्थ शास्त्रप्रणीत मार्गाविषयीं आदरबुद्धि. राजाज्ञेचा शिक्षा जसा सर्वमान्य, तशीच शास्त्राज्ञा. ब्राह्मणाच्या गळ्यांत हा नव-गुण-रत्नांचा हार चांगला शोभतो व तो त्याला गळ्यांतून कधीं काढीत नाही. जसें चंद्र म्हटलें कीं चांदणें हें त्याबरोबर आलेंच, त्याप्रमाणें ब्राह्मण म्हटलें कीं या नवगुणांची आठवण होतेच.

आतां क्षत्रियाचे गुण पाहा. त्याचा पहिला गुण शौर्य. त्यामुळें क्षत्रिय हा स्वतःच पराक्रमी असतो. सिंह हा शिकारीला निघाला म्हणजे बरोबर सोबती घेतो काय ? नाही. तसाच क्षत्रिय. तो एकटा असला तरी उलट अनेकांचा पराभव करतो. तेज हा त्याचा दुसरा गुण व धैर्य हा तिसरा. धैर्यामुळें क्षत्रिय-कर्मांत अंगावर आकाश कोसळून पडलें तरी त्याची बुद्धि नेहमीं स्वच्छ व तीक्ष्ण राहते. नंतर दक्षत्व. अपलायन हा आणखी एक गुण. त्यामुळें क्षत्रिय रणांत मरेल, पण पाठमोरा फिरणार नाही. तशीच भक्ति म्हणजे ईश्वरभाव. तसेंच दान म्हणजे नियामक शक्ति, जिच्या योगाने क्षत्रिय हा सामर्थ्यानें इतरांना नियंत्रित करतो. अशा सात गुणांनीं मंडित जो क्षत्रिय तो सत्त्वगुणरूपी सोन्याचा मेरु पर्वत किंवा सप्त स्वर्गांना आधार म्हणावा.

वैश्याचे गुण हे प्रसिद्धच आहेत. जमीन, बीं, बियाणें, नांगर, फाळ, पशु-समृद्धि, व्यापाराचें ज्ञान, व्यवहाराचें कौशल्य (स्वस्तांत स्वस्त घेऊन महागांत महाग विकणें) इत्यादिकांवरून वैश्य ओळखावा. शूद्राला मात्र वरील तीन वर्णांची सेवा; तीहून वेगळें कर्म नाही. प्रत्येक मनुष्यानें आपला वर्ण, आपलें कर्म, समजावून घ्यावें. रत्न आपलेंच पण सराफाकडून पारखून घेतलेले बरें,

त्याप्रमाणें शास्त्रांच्या सहाय्यानें आपलें कर्म समजावून घ्यावें. शास्त्रशुद्ध आचरण स्वाभाविक मार्गानेंच जातें, उलट जात नाही. शास्त्रप्रणीत कर्म करणाऱ्याला या जन्मीं, म्हणजे माया-नदीच्या अँल थडीलाच, मोक्ष मिळतो. तो स्वर्गाकडेहि जात नाही, थेट मोक्षाच्या दारांतच उभा राहतो. पुण्यरूप वृक्षाला येणारें फूल म्हणजे वैराग्य. त्यावरच बसून तो आनंद घेतो, वैराग्यरूप दिव्यांजन आपल्या बुद्धींत धारण करतो. तीच परमेश्वराची श्रेष्ठ सेवा. याचें तप म्हणजे पतिव्रतेची पतिसेवा. मनुष्याच्या विहित कर्माचरणानें जगाचा धनी जो परमेश्वर ज्याला तें आपल्यावर ओझेंच वाटूं लागतें. भक्ति ही प्रथम दासी, परंतु परिणामीं धनीण ठरते. विहित कर्म करणें यांत कर्म करण्याचा दोष न लागतां ईश्वराची आज्ञा पाळल्याचेंच श्रेय लाभतें. कर्मरूपी फलांनीं केलेली ती देवपूजाच होय. ती करणाऱ्याला वैराग्य-सिद्धि व बोध हा प्रसाद मिळतो व ईश्वरविषयक तन्मयता लाभते.

असें आचरण करणें कठिण व परिश्रमाचें आहे खरें; परंतु स्वधर्माला दुसरा पर्याय होऊंच शकत नाही. आपली आई कुबडी असली तरी तीच आई. विहित कर्म करणें म्हणजे ईश्वराची आज्ञा पाळणेंच होय. स्वधर्मरूपी फुलांनीं ईश्वराची केलेली ती पूजाच होय. अशा भक्ताला यथार्थ ज्ञान न होतां हि ईश्वरा-विषयीं तन्मयता लाभते. पाण्यापेक्षां तूप चांगलें; परंतु माशाचें पाण्यानेंच भागतें. तात्पर्य, ज्याचें त्याला. कांहींहि केलें तरी त्यांत प्रारंभीं श्रमच. असें जर आहे तर आपलें योग्य कर्तव्य कां न करावें? दगड आणि त्याच वजनाची शिदोरी, मग पाठीवर दगड घेऊन निघण्यापेक्षां शिदोरीच घेऊन निघणें बरें नव्हे का? पाणी घुसळून कांहींच मिळणार नाही. पण दहीं घुसळलें तर प्यावयाला ताक नी खावयाला लोणी मिळेल. घाण्यांत वाळू घालण्यापेक्षां तीळ घातलेले बरे. दुसऱ्याच्या घराला आग लावण्याकरितां विस्तव फुंकण्यापेक्षां होमाचा अग्नि पेटविण्याकरितां तो फुंकणें बरें नव्हे काय? वेदया आणि पत्नी दोहोंना संभाळण्याला खर्च सारखाच लागतो, तर पत्नीच बरी नव्हे काय? युद्धांत वार लागून जखम झाली ती पाठीवर काय, छातीवर काय, जखमच ना? मग छातीवरच घेतलेली बरी. पाटाचा नवरा केल आणि तो मारपीट करणाराच असला, तर पहिला लग्नाचा नवराच काय वाईट? स्वधर्माचरण हा सर्व संकटांतून तारणारा एक सिद्ध मंत्र आहे. तसें. आचरण करणाऱ्या साधकाला ईश्वर आपल्या मुक्कामाला नेतो. त्याचें संसारांतील ममत्व नाहीसें होतें. बुद्धि अंतर्मुख होते. जणूं कांहीं साधक हा अंतःकरणाला बाहेर न

जाण्याची शपथच घालतो. अशाला सदगुरु भेटतो. आणि केळीला घड यावा त्याप्रमाणे त्याच्या कर्माच्या पानांची वाढ थांबवून त्याचे जीवन सफळ करतो.

साधकाच्या या स्थितीला नैष्कर्म्य या श्रेष्ठ सिद्धीचे नांव मिळते. याला कांहीं क्रम असून कांहीं वेळहि लागेल. परंतु हा प्रवास संपल्याशिवाय राहणार नाही. शेवटीं ब्रह्माला ब्रह्म मिळावयाचेंच. क्रम संभाळल्यानें ब्रह्म-प्राप्तीचा मार्ग सुलभ होतो. ग्रहण सुटलेल्या चंद्राप्रमाणे बुद्धीचा मलिनपणा जाऊन ती तेजस्वी होते. तिला सात्त्विक धैर्याचें बळ मिळते, योग-धारणा लाभते व लोभ-द्वेषादि नष्ट होतात. आणि वेर्लीनीं आच्छादलेल्या एकाद्या गुहेंतल्याप्रमाणे जीव हा सुखरूप राहतो व तेथे आपल्या शमदमादि. सोबत्यांशीं खेळतो. त्याचा आहार थोडा असतो. निद्रा व आळस येईल असा आहार तो करीत नाही. साष्टांग नमस्कार घालण्यापुरते त्याचे अंग जमिनीला लागेल तितकेंच. त्याची वृत्ति मनाचा उंबर आलांझून बाहेर पडत नाही. तो ध्यान लावून आपल्यालाच ध्यान-विषय बनवितो, किंवा हठ-योगाची क्रिया करतो. ब्रह्म-लय होईपर्यंत वैराग्य-दीप त्याच्या बरोबर राहून त्याला अखंड प्रकाश देतो. यामुळे वीराने रणांत पराक्रम करण्याकरतां निघावे त्याप्रमाणे, विवेकाची तलवार हातीं धरून संसाररूप रणांगणावर तो राजयोगरूपी घोड्यावर बसून संचार करतो. मग या युद्धांत पुनर्जन्म घडविणारा अहंकार, कामादिकांचे सामर्थ्य वाढविणारे बल, सन्मार्ग चुकविणारा दर्प, तपस्यांनाहि भिवविणारा काम व त्याबरोबरच त्याचा अनुयायी क्रोध, निस्संग पुरुषालाहि संगाच्या जाळ्यांत गुंतविणारा परिग्रह इत्यादि शत्रु तो जिंकतो व गुणसमुदायरूपी मोक्षदेशांतील राजेरजवाड्यांना जिंकून मांडलिक बनवितो. यामुळे तीनहि अवस्थारूप सुवासिनी व योगभूमिका त्याला लिंबलोण व आरती करतात. तो आत्मशक्तीने एकछत्री राज्य स्थापून स्थिर करतो. मग हळूहळू त्याचा योगाभ्यास कमी कमी होत जाण्यानें कांहीं बिघडत नाही. म्हणून तो साधनांचीं शस्त्रां हळूहळू खाली ठेवतो, आणि स्थिर असें जें समुद्रासारखें नित्य स्वरूप तें त्याला प्राप्त होते व शांति लाभते.

प्रत्यक्ष ब्रह्म झाल्याशिवायहि ब्रह्मपण आपल्या अंगीं अनुभवाला येणें हीच साधकाची पात्रता. अशाला लाभणारी प्रसन्नता सुखदायक असते. अन्न आधणांत शिजवावे, पण त्याची ती तीक्ष्ण उष्णता कमी झाली म्हणजेच त्या अन्नाला खरी गोडी येते. गाण्याच्या मैफलींत प्रथम कंठगत गाणें थांबतें व

मृदंग-वीणा यांचा ध्वनि क्षणभरानें मागाहून थांबतो, त्याप्रमाणें अभ्यासाच्या कारणानें झालेले श्रम नाहींसे होण्याला क्षणमात्र लागतो; पण त्यामुळें आत्म-बोधरूपी प्रसन्नतेचा आनंद लाभतो. एकेक घांसानें भूक कमी होत जावी त्याप्रमाणें बोधामुळें अज्ञान कमी कमी होत जातें व शेवटीं अगदीं नाहींसें होतें. शेवटीं एका परमेश्वरावांचून त्याला कांहीं उरत नाहीं. ही चौथी भक्ति म्हणतात. कारण आर्त, जिज्ञासू व अर्थार्थी यांच्या भक्तीचे इतर तीन प्रकार आहेतच. माझा सहज प्रकाश यालाच भक्ति म्हणतात. पण वास्तविक ते तीन प्रकारहि वेगळे नाहींत. कारण मीच आर्ताचा इच्छा-विषय, मीच त्याचा जिज्ञासा-विषय, व मीच त्याचा याचना-विषयहि असतां. ज्ञानभक्तीनें माझ्याशीं ऐक्य पावणारा भक्त तो मीच होतां. ज्ञानी लोक हिला स्वसंविती म्हणतात. शैव हिला शक्ति म्हणतात. आरसा काढून नेला तरी आपण पाहिलेले मुख-सौंदर्य आपल्याला भोगतां येतें. हाच ऐक्यांतील भोग. चांगल्या शब्दांची स्तुति व वाईट शब्दांची निंदा करावयाची झाली तरी ती शब्दांनींच करावी लागते. अंगांत राजेपण असेल तरच राजाला तें भोगतां येतें. जीवानें माझ्याशीं एकरूप होणें हेंच त्यानें मला भजणें होय. अद्वैतांत क्रिया नसो; तरी अद्वैतांत भक्ति असूं शकतेच. मौन हें स्तवनच होतें. द्रष्टा हा दृश्याला घेऊन जातो तेव्हां दृश्याबरोबर द्रष्टेपणाहि नाहींसा होतो. कल्पांताच्या वेळीं सर्व पाणीच झाल्यानें पाण्याचे प्रवाह थांबतात, तसें हें घडतें. कर्म व कर्ता हे एकच होतात. तो जें जें करील तें सर्व मत्पर होतें. त्याची कल्पना हा माझा जप, त्याचें कर्म ही माझी पूजा व त्याची स्थिति ही माझी समाधि. माझे सर्व गुण म्हणजे अपारत्व, अनाशित्व, अनंतत्व, निरारंभत्व, निराकारत्व हीं सर्व त्याला लाभतात. व माझ्या ह्या सर्व गुणांचें ज्ञान त्याला होतें. ज्ञानाचीहि ऊर्मि उरत नाहीं म्हणजे ज्ञानहि नाहींसें होतें. एकांत एक वजा केला तर शून्य (पण एकांत एक मिळविला तरीहि शून्यच) ! आनंदच आनंद भोगतो, प्रभाच प्रभेला आलिंगिते व आश्चर्यच आश्चर्यांत बुडून जातें. मी म्हणजे कर्मयोगरूपी सार्वभौम राजाच्या मुकुटांतील रत्न किंवा मोक्षरूपी कळस आहे. जी गोष्ट प्राप्त होते, ती स्वतः सिद्धच असते.

सर्व कर्म ईश्वरार्पण केल्यानें सर्व कांहीं जीवाला साधतें. त्यामुळें जन्ममृत्यू आले तरी त्यांतून सहज तरून जातां येतें. माझ्या बोलण्याचें हें मर्म तुला नीट कळलें तर अर्जुना, कौरवांना आस म्हणणें, युद्धाला पाप म्हणणें, या चुका

तुझ्या हातून यापुढें होणार नाहीत. तुझी भ्रांति जाईल, तुझा क्षात्र-स्वभाव बळ करील. प्रवाहाच्या उलट पोहत जाण्यांत काय अर्थ ? बीजानें मला अंकुर फुटणार नाहीत हें म्हणणें फुकट आहे. कारण, तो प्रकृतिधर्म आहे. नाहीं नाहीं म्हणतां तूंच युद्ध करशील. कर्म हें अदृष्ट-फल-दायक व ईश्वराधीन असतें. ईश्वरच अहंकार पांघरून प्रकट झाला म्हणजे तो मायेच्या पडद्याआडून जीवमात्राच्या सर्व दोष्या हलवितो. जीवमात्र हे शरीर-यंत्रावर बसविले जाऊन फिरविले जातात. तेव्हां मी अमुक करणार नाहीं असें कोणी म्हणून चालणारच नाहीं. ईश्वराला शरण गेल्यानें श्रेष्ठ अशी शांति व आत्मस्थितीच्या राज्याचा धनीपणा लाभेल. हें गुप्त ज्ञान-मर्म सर्व मीं तुला सांगितलें, तें ऐकून आतां वाटेल तें कर. तुला फिरून सांगतो कीं, तुझ्या निमित्तानें मी आपल्याकरितांच बोलत असून तुझ्यामाझ्यांत भेद नाहीं. मला सर्व-कर्मांचा विषय कर. उपयोगीं पडण्यासारखें जें जें तूं करशील तें मला स्मरून यज्ञच समज. यांत शंका घेऊं नको. हें सर्व तुझी शपथ घेऊन सांगतो. तुझ्या वेधानें प्रेमानें मी अर्धा (म्ह० जीव) बनलों आहे व माझ्या प्रेमानें तूं पूर्ण बनला आहेस. दुःखाला प्रसवणारी आशा, पापाला प्रसवणांरी निंदा, हीनतेला प्रसवणारें दुर्भाग्य, धर्माधर्माला प्रसवणारें अज्ञान या सर्वांचा त्याग करून मला येऊन मीळ. माझें एकपण जाणणें म्हणजेच मला शरण येणें. ज्ञानानें माझी सहजभक्ति मिळीव. तुझें पुण्य, पाप, धर्म व अधर्म हीं सर्व मीच होईन. असें बोलून श्रीकृष्णानें अर्जुनाला आलिंगन दिलें व द्वैतपण मोडून त्याला आपल्या स्वरूपां मिळवून घेतलें.

तेव्हां अर्जुन म्हणाला—होय. देवा, तुझें बोलणें मला पटलें. माझा मोह गेला. माझें आत्मस्वरूप मला मिळालें, व तुझी आज्ञा हेंच कर्तव्य मला आतां उरलें.

अशा प्रकारें संवादरूपी बोहल्यावर कृष्ण व अर्जुन यांचें लग्नच लागलें म्हणाना ! संजयानें सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा व दिलेल्या ज्ञानाचा धृतराष्ट्राच्या मनावर कांहींच परिणाम झाला नाही. परंतु संजय मात्र आपलेपणा विसरून अष्ट सात्त्विक भावांनीं मरून गेला. रत्नाच्या तेजानें रत्नच झांकून जावें, तसें संजयाचें कांहीं वेळ झालें. धृतराष्ट्र म्हणाला, 'केवळ युद्धाचें वर्णन करून मला सांगण्याकरितां व्यासांनीं तुला मजकडे पाठविलें. असें असतां हा कृष्णार्जुन-संवाद मला कां सांगितलास ? मला आतां येवढेंच सांग कीं, शेवटीं युद्धांत जय

कोणाचा होणार ?' तेव्हां संजय म्हणाला, 'तें काय सांगावयाला पाहिजे ? ज्या बाजूला श्रीकृष्ण, त्या बाजूला विजय ठेवलेलाच ! आयुष्य आहे तेथें जगणें आहे, चंद्र तेथें चांदणें, शिव तेथें शक्ति, संत तेथें सुविचार, राजा तेथें सैन्य, प्रेम तेथें संबंध, सौजन्य तेथें सोयरीक, अग्नि तेथें दाहकता, दया तेथें धर्म, धर्म तेथें सुखागम, सुख तेथें पुरुषोत्तम, वन तेथें पुष्पें, पुष्पें तेथें भ्रमर, गुरु तेथें ज्ञान, ज्ञान तेथें आत्म-दर्शन, आत्म-दर्शन तेथें समाधान, भाग्य तेथें विलास, सुख तेथें उल्हास, या सर्वांप्रमाणें कृष्ण तेथें विजय हें ठरलेलेंच समज. पण कृष्णापेक्षांहि अर्जुनाचाच उपयोग विशेष आहे. समुद्रांतूनच मेघ निघतात; परंतु मेघांतलें पाणी गोड म्हणून तेंच पिण्याला योग्य. परिसामुळें लोखंडाचें सोनें होतें; परंतु जगांतील व्यवहार हा परिसानें होत नसून सोन्यानेंच होतो. पण हें तरी कृष्णकृपेमुळें, त्याच्याच इच्छेनें. मुलगा हा जसा आपणाहून अधिक चांगला निघावा असें बापाला वाटतें त्याप्रमाणें अर्जुनाचे हातून युद्धाचें महत्कार्य घडवें असें श्रीकृष्णाला वाटलें.'

येथें गीता समाप्त झाली. तें परमामृतच होय. संसार-मार्गावर चालून श्रम-लेल्यांना गीता ही द्राक्षवेलीच्या मांडवासारखी आहे. सातशें श्लोकांचा सुंदर कोट बांधून गीतारूपी शहरांत जणू काय सर्व शास्त्रें राहावयास आलीं ! निर्विकल्प ब्रह्माची प्राप्ति करून देणारीं कल्पतरूंचीं झाडे असे हे गीतेचे सातशें श्लोक आहेत. त्या श्लोकांत सरस-नीरस हा भेदच नाही. जसें—सूर्य/घाकटा नाही व वडीलहि नाही, समुद्र खोल नाही व उथळहि नाही, कामधेनु तान्ही नाही व पारठीहि नाही. गीतेंत वाच्य व वाचक हा भेद नाही. कारण अर्थ-ज्ञानानें मिळणारें फळ पाठानेंहि मिळतें. अर्जुनाला वासरुं बनवून कृष्णरूप गाईनें जगाला पुरेल इतकें दूध दिलें आहे. आई मुलाला भरवितांना घांस करते तसें श्लोकाश्लोकांनीं स्त्री-शूद्रादिकांनाहि कळेल असें शास्त्रज्ञान गीतेनें दिलें आहे. सुवासानें फुलांचें रूप घ्यावें, गोडीनें पक्वान्नांचें रूप घ्यावें, तसें येथें झालें आहे. गीतारूप शंकर व्यासवचनरूपी फुलांची माळ खुशाल धारण करो; पण मराठी ओव्यारूप दुर्वादळें मीं त्याला वाहिलीं तरी तो त्यांचाहि स्वीकार करीलच. हत्तीप्रमाणें चिलटेंहि क्षीर-समुद्राचें प्राशन करतात. गरुडा-प्रमाणें चिमणीहि आकाशांत उडूं पाहते. राज-हंसाच्या चालींतला सुंदर डौल न साधला म्हणून पृथ्वीवर कोणी चालूंच नये कीं काय ?

सर्व भारताचें तात्पर्य एका श्लोकांत आणून संजयानें धृतराष्ट्राच्या हातीं दिलें. उघडच आहे कीं, अग्नि हा कितीहि मोठा असला तरी एका वातीच्या टोकावर बसून सूर्यप्रकाशाचें काम करतो, त्याप्रमाणें एक लक्ष भारताचें तात्पर्य गीतेच्या ७०० श्लोकांत आलें, व त्या सातशें श्लोकांचें तात्पर्य शेवटच्या एका श्लोकांत आलें. गीता ही आत्मराजाचें समाग्रह असून त्याला सातशें खांब आहेत. त्या मंदिरांत बसणाऱ्या 'गीता'देवीचा जो सेवक होईल त्याला 'स्वानंद'साम्राज्य लाभेल. सातशें श्लोकांचा सुंदर प्राकार बांधून त्यांत सर्व शास्त्रें सुखानें राहिलीं आहेत. गीतेचें महत्त्व असें असलें तरी माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्यालाहि देशी भाषेंत गीता समजावून सांगतां येते. आणि कां येणार नाहीं ? कारण मी भाष्यकारांना वाट विचारीत विचारीत व्यासाचा मागोवा घेत गेलों आहे. शिवाय माझा श्रीगुरुच माझ्या अंतरंगांत प्रवेश करून वावरत आहे. आधींच एखाद्याची दृष्टि स्वच्छ असली तर सूर्य-प्रकाशानें अधिकच चांगलें दिसतें, त्याप्रमाणें मला मराठींतून गीतेचें तात्पर्य सांगतां आलें. संस्कृत गीता हातांत न धरतांहि माझ्या मराठी प्रबंधावरून तिचें तात्पर्य अधिक चांगलें सांगतां येईल. त्या मराठी प्रबंधाला स्वतःची म्हणून कांहीं शोभा आहेच. माझ्या टीकेवर पांडित्याचा प्रकाश गुरुकृपेनें पडला आहे, तसेंच तींतील कवित्व हें रसिकांना विश्रांतिस्थान झालें आहे. शब्द-चातुर्य हें कोणाहि श्रोत्याला सुखच देतें. क्षीर-समुद्राजवळ शंकरांनीं पार्वतीला सांगितलें तें त्या समुद्रांतलि मत्स्येंद्रानें ऐकलें. त्याच्याकडून तें चौरंगी नाथाला सप्तशृंगी पर्वतावर मिळालें, मग ते गोरक्षनाथाला मिळालें, त्यांनीं तें गैनीनाथाला दिलें, आणि गैनीनाथांनीं निवृत्तिनाथांना दिलें. हेतु हा कीं, कलीनें ग्रासलेल्या जीवांना संकटांतून मुक्त करावें. निवृत्तिनाथांनीं माझ्यावर शांत रसाची वृष्टि केली तीच हा टीकारूप ग्रंथ होय. एरवीं माझ्यामध्यें ती शक्ति कोठून येणार ? मला तर शब्द कसा बनवावा, प्रमेयें रचून सिद्धान्त कसा मांडावा, किंवा अलंकार-शोभा कशी नटवावी तें माहीत नाहीं. परंतु मला तुम्हां श्रोतृवर्गा-सारखें संभाळून घेणारें माहेर मिळालें आहे. म्हणूनच या ग्रंथनिर्मितीचा माझा हट्ट शेवटाला गेला. माझी ही ग्रंथसृष्टि अविनाशी आहे. विश्वामित्रानें त्रिशंकू-करतां सृष्टि निर्माण केली, पण ती नाशवंत होती. शंकरानें उपमन्यूला क्षीर-समुद्र दिला, परंतु त्याच्या पोटीं विष राहिलेंच. असो. शेवटीं मी अशी प्रार्थना करतो कीं खलांचा कुटिलपणा जावा. त्यांच्याठायीं सत्कर्माची आवड वाढावी, व

पाप नष्ट होऊन स्वधर्मरूपी सूर्याचा उदय व्हावा. गोदावरीच्या दक्षिण-
तीरी जें नेवासें नांवाचें अनादि क्षेत्र आहे, ज्याचा विस्तार पंचक्रोशीचा आहे,
जेथें महालया ही देवता आहे, व ज्यावर यादववंशीय रामराजाचें राज्य आहे,
तेथें गीतेवर हा मराठी टीकारूप अलंकार घडविण्यांत आला.

(१८ व्या अध्यायांतील निवडक वचनें)

- १ लोकीं तरी आथी ऐसें । जे दुरूनि कळस दिसे
आणि भेटांचि हातवसे । देवतेचि तिये
- २ नोहे कळसापरतें कांहीं । प्रासादीं काम नाहीं
- ३ जालया कामा नाहीं चोरी । तें कळसें होय उजरी
- ४ समर्थाचिये पंक्तिभोजनें । तळिल्यावरिल्या एक पक्वानें
तेवीं श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षचि लाभे
- ५ परी प्रमेयाची उजरी । आनान रूप न धरी
नाना रत्नमणीं दोरी । एकचि जैसी
- ६ सात शेंते श्लोक । अध्यायां अठरांचे लेख
परी देव बोलिले एक । जें दुजें नाहीं
- ७ वत्स धालयाही वरी । घेनू न वचावी दुरी
अनन्य प्रीतीची परी । ऐसी आहे
तेणें काजेंबाणही बोलावें । तें देखिलें तरी पाहावें
भोगितां चाड दुणावे । पढियंतयासाठीं
- ८ निपटूनि कर्म सांडिजे । तें सांडणें संन्यास म्हणिजे
फळमात्र का त्यजिजे । तो त्याग गा
- ९ का अंग जाहालें सहजें । परी लेणें उद्यमें कीजे
नदी आपैसी आपादिजे । विहिरी जेवीं
तैसें नित्यनैमित्तिक । कर्म होय स्वाभाविक
परी न कामितां कामिक । न निफजे

- १० केलें काम्य कर्म तैसें । फळ भोगावया धरणें बैसे
न फेडितां ऋण जैसें । वोसंडीना
- ११ मग तथा त्यागातें जर्गी । संन्यास ऐसया मंगीं
बोलिजे अंतरंगीं । सर्वद्रष्टा
- १२ तैसें नित्य जें कां कर्म । तें निमित्ताचे लाहे नियम
एथ उंचावे तेणें नाम । नैमित्तिक होय
- १३ परी भोजनीं जैसें होये । तृप्ती लाभे भूक जाये
तैसें नित्य नैमित्तिकीं आहे । सर्वांगीं फळ
- १४ हा संन्यास जें संभवे । तें काम्य बाधूं न पावे
निषिद्ध तंव स्वभावे । निषिद्धें गेलें
- १५ मग सस्य फळपाकांत । तैसें निमालिया कर्मजात
आत्मज्ञान गिंबसित । अपैसें ये
- १६ म्हणौनि त्याज्य जें नोहे । तेथ त्यागातें न सुवावें
त्याज्यालार्गीं नोहावें । लोभपर
- १७ चुकलिया त्यागाचें वेज्ञें । केला सर्वत्यागही होय बोझें
- १८ तैसी आत्मज्ञानविखीं । जंव निश्चिती नाहीं निकी
तंव नोहावें यागादिकीं । उदासीन
- १९ जें चालणें वेगावत जाये । तो वेग बैसावयाचि होये
तैसा कर्मातिशय आहे । नैष्कर्म्यालार्गीं
- २० एवं तीर्थें जाण निर्मळें । सत्कर्मेंची
- २१ तैसीं एके हातवटिया । कर्म कीजती धनंजया
बंधकेंचि सोडवावया । मुख्यें होती
- २२ आधींचि फळीं आस तुटिया । कर्म आरंभावीं धनंजया
परावें बाळ घाया । पाहिजे जैसें
- २३ पिंपरुवांचिया आशा । न शिंपिजे पिंपळ जैसें
तैसिया फळनिराशा । कीजती कर्म

- २४ म्हणौनि फळीं लाग । सांडोनि देहसंग
कर्म करार्वीं हा चांग । निरोप माझा
- २५ जे कर्माची ऐलीकड । नावेक दिसे दुवाड
जे वाहतिये वेळे जड । शिदोरी जैसी
- २६ तें मोक्षफळ अज्ञाना । त्यागिया नार्हीं अर्जुना
म्हणौनि तो त्याग न माना । राजसू तो
- २७ परीं हें मी करित असें । ऐसा आठव त्यर्जीं मानसें
तैसेंचि पाणी दे आशे । फळाचिये
- २८ तैसा कर्तृत्वाचा मद । आणि कर्मफळाचा आस्वाद
या दोर्हांचें नांव बंध । कर्माचा कीं
- २९ म्हणऊनि कर्म आणि कर्ता । या द्वैतमावाची वार्ता
नेणे तो पांडुसुता । सात्त्विक त्याग
- ३० आणि हां गा सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची
खंती करिती कर्माची । ते गांवढे गा
- ३१ तैसा शरीराचेनि आभासें । नांदत जंव असे
तंव कर्मत्यागाचें पिसें । काइसें तरी
- ३२ यया कर्मातें सांडिती परी । एकीचि ते अवधारीं
जे करितां न जाइजे हारीं । फळाशेचिये
- ३३ म्हणौनि इयापरी जर्गी । कर्में त्यजी तो महात्यागी
येर मूर्छने नांव रोगी । विश्रांति जैसी
- ३४ तैसें कर्ता कर्म करू । अकर्ता फळाशा न धरू
एथ न शके आवरू । दोर्हीतें कर्म
- ३५ देव मनुष्य स्थावर । यया नांव जगडंबर
आणि हे तंव तीन्ही प्रकार । कर्मफळाचे

- ३६ रेचकचि योगवशें । होय स्तंभावयादोषें
तेवीं सत्यासत्य समरसें । सत्यासत्यचि जिणिजे
म्हणौनि समभावें शुभाशुभें । मिळोनि अनुष्ठानाचें उभें
- ३७ तेणें मनुष्यत्व लाभे । तें मिश्र फळ
३८ जैसा समर्थ आणि ऋणिया । मार्गी आला बाइणिया
न लोटे तैसा प्राणिया । पडे तो भोग
- ३९ येरवीं जातिपुण्याचें विकसणें । त्याचि नाम जैसें सुकणें
तैसें कर्ममिषें न करणें । केलें जिहीं
- ४० पडोनि गेलिया भिती । चित्रांची केवळ होय माती
का पाहालेया राती । अंधार उरे ?
- ४१ पांधरोनि नईचें उदक । असे नईमार्जी खडक
परी जाणिजे का वेगळिक । कोडीची ते
हो का उदकाजवळी । परी सिनीचि ते बाबुळी
काय संगस्तव काजळी । दीप म्हणों ये ?
- ४२ वेदरायाचिया राजधानीं । सांख्यवेदांताच्या भवनीं
निरूपणाच्या निशाणध्वनीं । गर्जती जियें
- ४३ भक्त जैसेनि जेथ पाहे । तेथ तें तेंचि होत जाये
तो मी तुझे जाहालों आहे । खेळणें आजी
- ४४ एथ एकमेकांचिये खुणें । विसंवाद तंवचि जिणें
- ४५ एर आत्मतत्त्व उदासीन । तें ना हेतु ना उपादान
ना तें अंगें करी संवाहन । कर्मसिद्धीचें
- ४६ तैसें पांच हेतू-मिळणीं । पांचेंचि इहीं कारणीं
किजे कर्मलतांची लावणी । आत्मा सिना
- ४७ हें चोविसाही तत्त्वांचें ! कुटुंबघरवस्तीचें
तुटे बंधमोक्षांचें । गुंथाडें एथ

- ४८ तैसें आपुलेनि विसरें ! चैतन्यचि देहाकारें
आभासोनि आविष्करे । देहपणें जें
- ४९ का एकचि पुरुष जैसा । अनुसरत नवां रसां
नवविध ऐसा । आवडों लागे
- ५० आणि ऋतु बरवा शारदू । शारदीं पुढती चांदू
चंद्रीं जैसा संबंधू । पूर्णिमेचा
- ५१ का वसंतीं बरवा आराम । आरामीं प्रियासंगम
संगमीं आगम । उपचारांचा
- ५२ वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व
रसिकत्वीं परतत्त्व-। स्पर्ष जैसा
तैसी सर्ववृत्तिवैभवीं । बुद्धीचि एकली बरवी
- ५३ तैसें मन हेतु पांडवा । होय कर्मसंकल्पभावा
तो संकल्प लावी दिवा । वाचेचा गा
- ५४ तैसें मनवाचादेहांचें । कर्म मनादि हेतुचि रचे
रत्नीं धडे रत्नाचें । दळवाडे जेवीं
- ५५ का उंसाचें काडें उंसा । वाढी हेतु
नाना वाग्देवता वानावी । तें वाचाचि लागे कमवावी
- ५६ तें शास्त्रार्थें मानिलेया । मार्गा अनुसारे धनंजया
तरी न्याय तो न्याया । हेतु होय
- ५७ तैसें हेतुकारणमेळें । उठी कर्म जें आंधळें
तें शाखाचे लाहे डोळे । तें न्याय्य म्हणिपे
- ५८ तैसें शास्त्रसाह्येवीण । केलें नाहे जरी अकारण
तरी लागो कां नागवण । दानलेखीं
- ५९ परी मंत्राची कडसणी । जंव नेणिजे कोदंडपाणी
तंव उच्चारफळ वाणी । न पवे जेवीं

- ६० तें शास्त्राचिये न लगे । कांसे जंब
कर्म होतचि असे तेव्हांही । परी तें होणें नव्हे पाहीं
तो अन्याय गा अन्यायीं । हेतु
- ६१ जेणें चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केलें परमसीमा
तया आत्मा कर्ता हे प्रमा । अलोट उपजे
- ६२ म्हणोनि निर्मळे आत्मस्वरूपीं । जो प्रकृतीचें केलें आरोपी
तो कल्पकोडींच्या मारीं । मवीचि कर्में
- ६३ तैसा विश्वस्वप्नेसीं माया । नीद सांडुनि धनंजया
सहजेंचि चेइला अद्रया- । नंदपणें जो
- ६४ तैसा आत्मत्वं वेष्टिला होये । तो जया तया दृश्यातें पाहे
तें दृश्य द्रष्टेपणेंसी होत जाये । तयाचेंचि रूप
- ६५ तैसैं वेद्य वेदकपणेंसीं । पडिलें का जयाच्या ग्रासीं
तया देह मी ऐसी । अहंता कैंची
- ६६ कां सरलेया गीताचा समारंभू
न वचे वाहवैलेयाचा क्षोभू
भूमी लोळोनि गेलिया अंबू । बोल थारे
- ६७ आत्मयाचेनि उद्यमैवीण । तैसैं देहादिपंचकारण
होय आपणयां आपण । क्रियाजात
- ६८ पिसैं नेसलें का नागवें । हें लोकीं येऊनि जाणावें
ठाणोरियांचे मवावे । आणिकी घाय
- ६९ म्हणौनि कार्य कर्ता क्रिया । हें स्वरूपचि जाहलें जया
नाहीं शरीरादिकीं तया । कर्मबंध
- ७० तैसैं ज्ञेय तरी एकसरें । परी ज्ञान इंद्रियद्वारें
धे म्हणोनि प्रकारें । पांचें जालें
- ७१ हें ना धनगर्जनासरिसा । मयूर बोवाडे आकाशा
ज्ञाता ज्ञेया देखोनि तैसा । धांवचि धे

- ७२ तैसें ज्ञातेपणें जें असे । तें ये कर्ता ऐसिये दशे
जेवितें बैसलें जैसें । रंधन करूं
का भवरोचि केला मळा । वरकल जाला अंकसळा
नाना देव रिगाला देउळा- । चिया कामा
तैसा ज्ञेयाचि हांवा । ज्ञाता इंद्रियांचा मेळावा
राहाटवीं तेथ पांडवा । कर्ता होय
- ७३ एथ ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय । हें कर्माचें प्रवृत्तित्रय
तैसेंचि कर्ता करण कार्य । हा कर्मसंचय
- ७४ तरी अर्जुना गा तें फुडें । सात्त्विक ज्ञान चोखडें
जयाच्या उदर्यां ज्ञेय बुडे । ज्ञातेनिर्सी
- ७५ तैसी जया ज्ञानाचिया हाता । न लगेचि दृश्यकथा
तें ज्ञान जाण सर्वथा । सात्त्विक गा
- ७६ तरी पार्था परियेस । तें ज्ञान गा राजस
जें भेदाची कांस । धरूनि चाले
- ७७ तैसी जया ज्ञाना । जाणोनि भूतव्यक्ती भिन्ना
ऐक्यबोधाची भावना । निमोनि गेली
- ७८ तरी तें तामस ज्ञान । हिंडे विधांचेनि वस्त्रें हीन
श्रुति पाठमोरी नम्र । म्हणौनि तया
- ७९ मृत्यूचें आघवेंचि अन्न । आगी आघवेंचि इंधन
तैसें जगचि आपलें धन । तामसज्ञाना
- ८० ना ईश्वर पाहतां आहे । तो भोगवी जरी हें होये
तरी देवचि खाये । विकूनियां
- ८१ गांवांचे देवळेश्वर । नियामकचि होती साचार
तरी देशींचे डोंगर । उगे कां असती
- ८२ तैसें जें वायाणें । बोसाळ दिसे जाणणें
तयातें मी म्हणें । तामस ज्ञान

- ८३ तेंही ज्ञान इया भाषा । वोलिजे तो भाव ऐसा
जात्यंघाचा का जैसा । डोळा वाड
का बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान
तैसें आडनांव ज्ञान । तामसा तया
- ८४ तें ज्ञान नोहे जाणावें । डोळस तम
- ८५ तें नित्य कर्म भलें । होय नैमित्तिकीं सावाइलें
सोनयासि जोडलें । सौरभ्य जैसैं
- ८६ हें असो परमाणूचेनि लाभें । पाताळ लंघिती वोळंबे
तैसें स्वर्गसुखलोभें । विचंबणें जें
तें काम्यकर्म सक्लेश । जाणावें येथ राजस
- ८७ मग नेणे बहु थोडें । न पाहे मागें पुढें
मार्गामार्ग येकवढें । करीत चाले
तैसें कृत्याकृत्य सरकटित । आपपर नुरवित
कर्म होय तें निश्चित । तामस जाण
- ८८ जो प्रकृती आतलेपणें । कृत्याकृत्यस्वाद नेणें
फुगे करें घालेपणें । उकरडा जैसा
- ८९ म्हणौनि तिहीं गुणी । बुद्धी केली त्रिगुणी
धृतीसिही वांटणी । तैसीचि असे
- ९० म्हणौनि अधिकारें मानिलें । जें विधचिनि बोधें आलें
तें येकचि येथ भलें । नित्य कर्म
- ९१ म्हणौनि निवृत्तिचि मांडली । सूनि प्रवृत्तितळीं
इये कर्मीं बुडकुळी । घावी कीं ना
- ९२ हे करणीयाचिया कडे । जें ज्ञान आर्था चोखडें
आणि करणीय हें फुडें । ऐसैं जाण
- ९३ ते गा बुद्धि चोखविर्षी । जाण येथ राजसी
अक्षत टाकिली जैसी । मांदियेवरी

- ९४ आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आडव होये
का राक्षसां दिवो पाहे । राति होउनी
- ९५ तैसें विषयांचें घर । इंद्रियां सांडितां थोर
युगांत होय तें वीर । विराग साहाती
ऐसा जयां सुखाचा आरंभ । दावी काठिण्याचा क्षोभ
मग क्षीराब्धीं लाभ । अमृताचा जैसा
- ९६ ऐसें स्वानुभवविश्रामें । वैराग्यमूळ जें परिणमे
तें सात्त्विक येणें नामें । बोलिजे सुख
- ९७ जे इंद्रियजाता लळा । दिधलिया धर्माचा मळा
जाळूनि भोगिजे सोहळा । विषयांचा जेथ
- ९८ पार्था तें सुख साचें । वळिलें आहे रजाचें
म्हणौनि न शिवे तयाचें । आंग कहीं
- ९९ म्हणौनि प्रकृतीच्या आलोकीं । न बंधिजे इहीं सत्त्वादिकीं
तैसी स्वर्गीं ना मृत्युलोकीं । आथी वस्तु
- १०० तैसें नहोनि गुणाचे । सृष्टीच्या रचना रचे
ऐसें नाहींच गा साचें । प्राणिजात
- १०१ गुणीं देवां त्रयी लाविली । गुणीं लोकीं त्रिपुटी पाडिली
चतुर्वर्णां घातलीं । सिनानीं उळिगें
- १०२ तिये वृत्तीच्या जवळिका । वर्णत्रयां ब्राह्मणादिकां
अहो शूद्रही कीं देखा । चौथा जाला
जैसा फुलाचेनि सांगातें । तांतु तुरंबिजे श्रीमंतें
तैसें द्विजसंगें शूद्रातें । स्वीकारी श्रुति
- १०३ तैसी प्रकृतीच्या गुणीं । जया कर्माची वेल्हावणी
केली आहे वर्णां । चहूं इहीं
- १०४ मग आपलें ठेविलें जैसें । आइतेंचि दीपें दिसे
गुणभिन्न कर्म तैसें । शास्त्र दावी

- १०५ तरी सर्वेन्द्रियांचिया वृत्ती । घेऊनि आपुल्या हातीं
बुद्धि आत्मया मिळे येकातीं । प्रिया जैसी
ऐसा बुद्धीचा उपरम । तया नाम म्हणिपे शम
- १०६ ते गा क्षमा पांडवा । गुण जेथ पांचवा
स्वरांमार्जी सुहावा । पंचम जैसा
- १०७ पै राजमुद्रा आथिलियां । प्रजा भजे भलतयां
तेवीं शाखें स्वीकारिलिया । मार्गमात्रातें
आदरें जें का मानणें । आस्तिक्य मी म्हणें
- १०८ तेवीं नवगुणटीकलग । लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग
कंहींचि न संडी आंग । ब्राह्मणाचें
- १०९ ऐसा स्वयंभ जो जीवें लाठ । सावार्येवाण उद्धट
तें शौर्य गा जेथ श्रेष्ठ । पहिला गुण
- ११० वरिपडलिया आकाश । बुद्धीचे ढोळे मानस
ज्ञांकी ना तें परियेस । धैर्य जेथें
- १११ आणि पाणी हो का भलतेतुके । परी तें जिणौनि पद्म फांके
का आकाश उंचिया जिंके । आवडे तयातें
- ११२ आदित्यार्चीं झाडें । सदा सन्मुख सूर्याकडे
तेवीं समोर शत्रुपुढें । होणें जें का
- ११३ चहूं पुरुषार्थीं शिरीं । भक्ति जैसी
- ११४ पोषूनि अवयव आपुले । करविजती मानविले
तेवीं पालणें लोभविलें । जग जें भोगणें
- ११५ आणि वैश्य क्षत्रिय ब्राह्मण । हे द्विजन्मे तीन्ही वर्ण
ययांचें जें शुश्रूषण । तें शूद्रकर्म
पैं द्विजसेवेपरौतें धांवणें नाहीं शूद्रातें
- ११६ पैं आपुलेंचि रत्न थितें । घेपे पारखियाचेनि हातें
तैसें स्वकर्म आपैतें । शाखें करावें

- ११७ म्हणौनि ज्ञातिवशें साचार । सहज असे जो अधिकार
तो आपुलालिया शाखें गोचर । आपण किजे
- ११८ बोधीं पडिलें पाणी । नेणे आनानी वाहणी
तैसा जाय आचरणी । व्यवस्थौनि
- ११९ अर्जुना जो यापरी । तें विहित कर्म स्वयें करी
तो मोक्षाच्या ऐलतीरीं । पैठा होय
- १२० येर नित्य कर्म तंव । फळत्यागें वेंचिलें सर्व
म्हणौनि भोक्षाची शीव । ठाकूं लाहे
ऐसेनि शुभाशुभीं संसारीं । सांडिला तो अवधारीं
वैराग्य मोक्षद्वारीं । उभा ठाके
जें सकळभाग्याची सीमा । मोक्षलाभाची जे प्रमा
नाना कर्ममार्गश्रमा । शेवट जेथ
मोक्षफळें दिवलीं वोल । जें सुकृततरूचें फूल
तयें वैराग्यां ठेवी पाउल । भंवरू जैसा
- १२१ ऐसी भोक्षाची योग्यता । सिद्धी जाय तथा पांडुसुता
अनुसरोनि विहिता । कर्मा यया
हें विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य बोलावा
आणि हेचि परम सेवा । मज सर्वात्मकाची
- १२२ सम्यक्ज्ञान नुदैजतां । वेधेंचि तन्मयता
उपजे ऐसी योग्यता । बोधाची लाहे
म्हणौनि मोक्षलाभालागीं । जो व्रतें वाहतसे आंगीं
तेणें स्वधर्म आस्था चांगी । अनुष्ठावा
- १२३ अगा पाणियाहूनि बहुवें । तुपीं गुण कीर आहे
परी मीना काय होये । असणें तेथ
- १२४ यालागीं कर्म आपलें । जें जातिस्वभावं असे आलें
तें करी तेणें जितिलें । कर्मबंधातें

- १२५ अगा उजू वाटा चालावें । तन्ही पायचि शिणवावें
ना आडरानें धांवावें । तन्ही तेंची
- १२६ पै नित्यहोम देयावया । का सैरा आगी सुवावया
फुंकितां धूम धनंजया । साहणें तेंचि
- २२७ म्हणौनि करावा स्वधर्म । जो करितां हिरोनि घे श्रम
उचित देईल परम । पुरुषार्थराज
- १२८ म्हणौनि नियमिलिया मानसीं
स्पृहा नासोनि जाय आपैसी
किंबहुना तो ऐसी । भूमिका पावे
- १२९ धरवणी वेंचें सरे । ऐसें भोगें प्राचीन पुरे
नवें तंव नुपकरे । कांहींचि करूं
- १३० तैसेंचि अबोधनाशासवें । नाशे क्रियाजात आघवें
ऐसा समूळ संभवे । संन्यास हा
- १३१ तैसे नेणणें जें गेलें । तेणें जाणणेंही नेलें
मग निष्क्रिय उरलें चिन्मात्रची
- १३२ आणि स्वधर्माचें फळ । ईश्वरीं अर्पूनि सकळ
घेऊनि केलें अढळ । वैराग्यपद
- १३३ ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणही विरे
कांहींचि नुरोनि उरे । जें कांहीं गा
- १३४ यापरी इष्टानिष्टीं । रागदेष किरीटी
त्यजूनि गिरिकपाटी । निकुंजी वसे
- १३५ ऐसेनि देह वाचा मानस । हें जिणोनि बाह्यप्रदेश
आकळिलें आकाश । ध्यानाचें तेणें
- १३६ तेथ ध्येय ध्यान घ्याता । ययां तिहीं एकरूपता
होय तंव पांडुसुता । किजे तें गा

- १३७ म्हणौनि सर्वैराग्य । ज्ञानाभ्यास तो सभाग्य
करूनि जाला योग्य । आत्मलाभा
ऐसी वैराग्याची आंगी । बाणूनियां वज्रांगी
राजयोगतुरंगी । आरूढला
- १३८ ऐसेनि ब्रह्मैक्यासारिखें । स्वराज्य येतां जबळिके
झळंबित आहे हरीखें । तिन्ही लोक
- १३९ तैसा आत्मबोधी उद्यम । करितां होय जो श्रम
तोही जेथें शम । होऊनि जाय
- १४० तैसा बोध्यजात गिळित । बोधबोधें ये मजआंत
मिसळला तेथ साद्यंत । अबोध गेला
- १४१ नातरी लेणियाचे ठसे । आटोनि गेलिया मुसे
नामरूपभेदें जैसें । सांडिजे सोनें
- १४२ तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । तया तयाहीसकट नाहीं
हे चौथी भक्ती पाहीं । माझी तो लाहे
- १४३ तैसा मीचि अज्ञानद्वारें । दिसे परी हस्तांतरें
मग द्रष्टृत्वी तें सरे । मियांचि मी लाभ
म्हणौनि दृश्यपथा । अतीत माझा पार्था
भक्तियोग चवथा । म्हणितला गा
- १४४ इया ज्ञानभक्ती सहज । भक्त एकवटला मज
- १४५ हां गा राजन्यत्व नव्हतां आंगी । रावो रायपण काय भोगी
- १४६ तैसा रूप होऊनि माझें । मातें क्रियावीण तो मजे
घनाकार कां सहजें । सोनयातें जेवीं
- १४७ बोलतया बोलताचि भेटे । तेथें बोलेल हें न घटे
तें मौन तंव गोमटें । स्तवन माझें

- १४८ आणि शरीर स्वभाववशें । कांहीं येक करूं जरी बैसे
तरी मीचि तो तेणें मिषें । भेटें तथा
- १४९ क्रियाजात मी जालेपणें । घडे कांहींचि न करणें
तयाचि नांव पूजणें । खुणेचें माझें
- १५० एघं तो बोले तें स्तवन । तो देखे तें दर्शन
अद्वया मज गमन । तो चाले तेंची
तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जप माझा
तो निजे तेचि कपिध्वजा । समाधी माझी
- १५१ स्वामी मी सदोदित । सहज भी सतत
सर्व मी सर्वगत । सर्वातीत मी
- १५२ तैसा मी तो हें जें असे । तें स्वानंदानुभवसमरसें
कालवूनियां प्रवेशे । मजचिमार्जी
- १५३ शम तेथ सामावला । विश्राम विश्रांती आला
अनुभव वेडावला । अनुभूतिपणें
- १५४ कीं क्रमयोगप्रासादाचा । कळस जो हा मोक्षाचा
तयावरील अवकाशाचा । उवावो जाला तो
- १५५ एक शिष्य एक गुरू । हा रूढला साच व्यवहारू
तो मत्प्राप्तिप्रकारू । जाणावया
- १५६ म्हणौनि आघर्षीचि शास्त्रें । अविद्याविनाशार्ची पात्रें
वांचोनि न होती स्वतंत्रें । आत्मबोधीं
- १५७ तथा अध्यात्मशास्त्रांसीं । जें साचपणाची ये पुसी
तें येइजे जया ठायासी । ते हे गीता
- १५८ एथ अविद्यानाश हें स्थूल । तेणें मोक्षापादन फळ
या दोहीं केवळ । साधन ज्ञान

- १५९ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे । तेथ भक्ति माझी उल्लासे
तिया मजर्सी समरसें । सुखिया होय
- १६० तैसें शुमाशुभ ऐसें । हें तंबाचिवरी आभासे
जंब येक न प्रकाशें । सर्वत्र मी
- १६१ ऐसेनि प्रकृतिनाश । जालया कर्मसंन्यास
निफजेल अनायास । सकारण
- १६२ मग अभिन्ना इया सेवा । चित्त मियांचि भरेल जेव्हां
माझा प्रसाद जाण तेव्हां । संपूर्ण जाहाला
- १६३ स्वमायेचें आडवस्त्र । लावूनि एकला खेळवी सूत्र
बाहेरी नटी छयाचित्र । चौऱ्यासीं लक्ष
तया ब्रह्मादिकीटांता । अवेशांही भूतजातां
देहाकार योग्यता । पाहोनी दावी
- १६४ सूत सूतें गुंतलें । तूण तूणेंचि बांधिलें
का आत्मविंबा घेतलें । बाळकें जळीं
तयापरीं देहाकारें । आपणपेंचि दुसरें
देखोनि जीव आविष्करे । आत्मबुद्धी
- १६५ तैसीं बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें येके ईशें
चेष्टविजती तो असे । तुझ्या हृदयीं
- १६६ हें गीतानाम विख्यात । सर्ववाङ्मयाचें मथित
आत्मा जेणें हस्तगत । रत्न होय
- १६७ जयाचेनि अंगप्रकाशें । पाताळींचा परमाणु दिसे
तया सूर्याही का जैसें । अंजन सुदलें
- १६८ जो व्यवहार जेथ न घडे । तयाचें फळाचि तेथ जोडे
काय दैवें न सांपडे । सानुकूळें ?

- येरवीं द्वैताची वारी । साखनि ऐक्याच्या पारिवरीं
मोगिजे तें अवधारीं । रहस्य हें
- १६९ पैं काजा आपुलिया । रावो आपली आपणया
१७० तैसें स्वर्गनरकसूचक । अज्ञान व्यालें धर्मादिक
तें सांडूनि घालीं अशेख । ज्ञानें येणें
- १७१ तैसें धर्माधर्माचें टवाळ । दावी अज्ञान जें का मूळ
तें त्यजूनि त्यजीं सकळ । धर्मजात
- १७२ छोह उभें खाय माती । तें परिसाचिये संगती
सोनें जालया पुढती । न शिविजे मळें
- १७३ हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें
द्वैतें न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना
- १७४ वेद संपन्न होय ठाई । परी कृपण ऐसा आन नाहीं
जे कार्नी लागला तिहीं । वर्णांच्याची !
येरां भवव्यया ठेलियां । स्त्रीशूद्रादिकां प्राणियां
अनवसर मांडूनियां । राहिला आहे
तरी मज पाहतां तें मागील उणें । फेडावया गीतापणें
वेद वेठला भलतेणें । सेव्य होआवया
- १७५ म्हणौनि वेदाची सुसेव्यता । ते हे मूर्त जाण श्रीगीता
श्रीकृष्णें पांडुसुता । उपदेशिली
- १७६ नहुष स्वर्गाधिपति जाला । परी राहार्टीं भांवावला
तो भुजंगत्व पावला । नेणसीं कायी ?
- १७७ मुक्ताफळ भलतैसें । हो परी मुख्य नसे
तंव गुण प्रवेशे । तेथ कायी ?
- १७८ अंग गोरें आणि तरुणें । वरी लेयिलें आहे लेणें
परी येकलेनि प्राणें । सांडिलें जेवीं

- १७९ सोनयाचें सुंदर । निर्वाळिलें होय घर
परी सर्पांगना द्वार । रुंधलें आहे
- १८० नवपल्लवीं रोमांचित । मंदानिलें कांपवित
आमोदजळें वोसडत । फुलांचे डोळे
कोकिळा कलरवाचेनि मिषें । सद्गद्द बोलवीत जैसें
वसंत का प्रवेशे । मद्भक्तआरामी
- १८१ गीतापाठकासि असे । फळ अर्थज्ञाचिसरिसें
गीता माउलिये कीं नसे । जाणेंतान्हें
- १८२ तो पैं मज यावयालागीं । पहिलें पेणें करी स्वर्गीं
मग आवडे तंव भोगी । पाठीं मजचि मिळे
- १८३ पूर्णब्रह्म जाला पार्थ । तरी पुढील साधावया कार्यार्थ
मर्यादा श्रीकृष्णनाथ । उल्लंघों नेदी
- १८४ गुंतलों होतों अर्जुनगुणें । तो मुक्त झालों तुझेपणें
आतां पुसणें सांगणें । दोन्ही नाहीं
- १८५ जें मज तुम्हां आड । होतें भेदाचें कवाड
तें फेडोन केलें गोड । सेवासुख
- १८६ बरी जुंझाचें निर्वाण । मांडलें असे दारुण
दोही हरीं आपण । हारपिजे जैसें
- १८७ आतां भेद जरी मोडे । तरी प्रश्नोत्तर कां घडे ?
ना भेदाचि तरी जोडे । संवादसुख कां ?
- १८८ अद्वयानंदस्पर्शें । दिठी रसमय जाली असे
ते अश्रु नव्हती जैसें । द्रवत्वची
- १८९ हिमवंतींचीं सरोवरें । चंद्रोदर्यीं होती काश्मीरें
मग सूर्यागमीं माघारें । द्रवत्व ये

- १९० न देखणेनि जें दिसे । नाहीपणेंचि जें असे
विसरें आठवे तें कैसें । चुकवूं आतां ?
- १९१ रावो तेथें कटक । सौजन्य तेथें सोइरीक
बन्हि तेथें दाहक । सामर्थ्य कीं
दया तेथें धर्म । धर्म तेथें सुखागम
सुखीं पुरुषोत्तम । असे जैसा
वसंत तेथें वनें । वन तेथ सुमनें
सुमनीं पालिंगनें । सारंगार्चीं
- १९२ गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन
दर्शनीं समाधान । आशी जैसें
भाग्य तेथ विलास । सुख तेथें उल्लास
हें असो तेथ प्रकाश । सूर्य जेथें
- १९३ कीं श्लोकाक्षरद्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता
संसारपथश्रांता । विसंवावया
- १९४ दीपा आगिल मागिल । सूर्य धाकुटा वडील
अमृतासिंधू खोल । उथळ कायसा ?
- १९५ बाळकातें वोरसें । माय जें जेववूं बैसे
तैं तया ठाकती तैसे । घांस करी
- १९६ आणि क्षीरासिंधूचिया तटा । पाणिया येती गजघटा
तेथ काय मुरकुटा । वारिजत असे !
पांखफुंटे पाखिह्णं । नुडे तरी नभींच स्थिर
गगन आक्रमी सत्वह्णं । तो गरुडही तेथ
- १९७ अरुण आंगाजवाळिके । म्हणौनि सूर्यातें देखे
मा भूतळींची न देखे । मुंगी काई ?*

- १९८ यालार्गी आम्हां प्राकृतां । देशिकारें वंघें गीता
 म्हणणें हें अनुचिता । कारण नोहे
- १९९ तैसा व्यासाचा मागोवा घेत । भाष्यकारातें वाट पुसत
 अयोग्यही मी न पवत । कें जाईन
- २०० तैसैं अध्यात्मशास्त्रीं इये । अंतरंगचि अधिकारिये
 परी लोक वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया

ज्ञानेश्वरीतील निवडक शब्दांचा कोश

आंकसळा-धातूला कसोटी
 लावून परीक्षा करणारा.
 अंकिला-स्वाधीन झालेला.
 आखरें-खोटे.
 अंगतुक-शरीराचें वजन व आकार.
 अंगलग-आश्रय.
 अंगवसा-शेंडा, ढगळा.
 अंगहीन-वेश्या.
 अंगीत्राण-कवच, चिलखत
 अंगेष्टी-शरीर.
 अगोचर-इंद्रियांना न कळणारा.
 अग्निक-अग्निहोत्री.
 अग्रवन-अंकुर.
 अचर्च-चर्चेचा विषय न होणारा.
 अचिंत-चिंतारहित.
 अचुंबित-अचूक, निमळ
 अटक-अगम्य-प्रतिबंध.
 अटुवे-संकुचित.
 अडदर-धाकं, भीति.
 अडपणें-अडचणींत सांपडणें.
 अडव-वी-अरण्य.
 अढंच-थोर.
 अणगट-अंकुर.
 अणुआर-चाराचुरा.
 अंतर्ज्योति-प्रत्यगात्मा.

अतिकरण-ओलांडणें.
 अतिदाहस-अतिदाहक.
 अतिबद्ध-कृपण.
 अतिरस-उन्हाळा.
 अतिशो-फाजील कळवळा.
 अतिसो-पाल्हाळ.
 अतीतलें-होऊन गेलेलें.
 अंतुरी-पत्नी, स्त्री.
 अतुबळ-बिनजोड.
 अंतौरी-स्त्री.
 अथाव-अथांग, खोल.
 अदळपण-असमर्थता.
 अधपणें-होरपळणें.
 अधाडा-तुटलेला कडा.
 अधिकारिया-अधिकारी.
 अधिष्ठणें-स्वीकार करणें.
 अनकळित-संपूर्ण, प्रयासरहित.
 अनपायिनी-अरवंड.
 अनाक्रोश-सहज.
 अनारिसें-वेगळें.
 अनिरूप-वर्णन करितां न येणारा.
 अनिवार-एकसारखा.
 अनुघडी-सतत, एकसारखें
 अनघडु-गुप्त, संकोचित, बहिरा.
 अनुजायिनी-अनुकूल अशी.

अनुप्रास-यथार्थ, निर्विकार.
 अनुलेप-उटी.
 अनुवृत्ति-क्रम, मालिका.
 अनुसंग-निकट संबंध.
 अनुसार-मार्ग.
 अपभ्रंश-नाश करणारा.
 अपरवडी-अन्याय.
 अपरिग्रही-परिवाररहित.
 अपरिहर-अनिवार्य.
 अपवाड-असामर्थ्य, दुबळेपणा.
 अपाड-अशक्य, फार.
 अपाडें-सत्वर, वेगाने, असाधारण.
 अपारांतर-अमर्याद अंतरावरचे.
 अपैशुन्य-दोष टाकून गुणमात्र
 घेण्याची दृष्टि.
 अपैसैं-सहजच.
 अप्रमेय-प्रमाणाने सिद्ध न होणारे.
 अप्रांत-अमर्याद.
 अबोट-अनामिका.
 अबोध-अज्ञान.
 अभ्रंगी-अयोग्य रीतीने.
 अभोळ-दुर्बळ.
 अमेध्य-अपवित्र.
 अमेय-मोजतां न येणारे.
 अरडीदरडी-नदीकांठची दरड.
 अरव-बगीचा.
 अरुता-ते-कमी प्रतीचा, अलीकडचा.
 अरुवार-सुंदर, मृदु.
 अर्थना-इच्छा प्रगट करणे.
 अर्थपथे-अर्थात्.

अर्थिक-उपयोगी.
 अर्धघणी-अतृप्त, अर्धपोटी.
 अलक्षणपण-लक्षांत न येण्याची
 स्थिति.
 अलोट-दृढ.
 अलोलिक-अलौकिक.
 अल्वक-दरिद्री.
 अवखळा-न्यूनता.
 अवगणी-सोग.
 अवगळणे-त्याज्य म्हणून टाकणे.
 अवगाळ-गाळ.
 अवघड-संकटग्रस्त.
 अवचट-एकदम, चुकून.
 अवचिता-एकदम आलेला.
 अवचिती-आकस्मिकता.
 अवछेद-भेद, पृथक्पणा.
 अवतणे-आमंलण करणे.
 अवधारणे-लक्ष देणे.
 अवबोध-जागृति,
 अवयविया-देही.
 अवलीळा-सहज.
 अवष्टंभ-अहंकार.
 अवसरी-अभाव, उणीव.
 अवसांत-अकस्मात.
 अविरज-न विरजलेले.
 अविरल-निरंतर अखंड.,
 अविसाळ-घरटें.
 अव्यंगवाणे-दोषरहित.
 अव्यवहार-निंद्य कर्म.
 अव्हांटा-आडमार्ग.

अन्हासव्हां-स्वैर, हवेंतसे
 असकें-पूर्ण, सर्व.
 असंगडे-असामान्य, अशक्य.
 असंत-अस्थिर.
 असतेपण-अस्तित्व
 असंभाड-बेसुमार, असंभाव्य
 असमसहास-अगणित.
 असमाई-न भावणारें.
 असग-सोपें, सुगम.
 असलेलें-उसळलेंलें.
 असंवर-न आंवरणारा.
 असांगड-निरुपम.
 असारणें-पसरणें.
 असिका-संपूर्ण.
 असलेपण-अस्तित्व.
 असोस-पुष्कळ, असंतुष्टता.
 अस्करणें-तिरस्कारणें.
 अस्तवणें-भावळणें.
 अहंमान-अहंकार.
 अहाळवहाळ-फार, अत्यंत.
 अहाळणें-पोळणें.
 अहेव-सुवासिनी.
 अब्जमाळ-थोडेंसे.
 आइसी-आई, लक्ष्मी.
 आकर-खाण.
 आकळणें-व्यापणें.
 आकळियां-प्रसार.
 आकर-वैखरी.
 आकुळ-समुदाय.
 आखर-गुरें बसण्याची जागा.

आखेलेंखे-आंकडे मांडून.
 आंगदट-बळकट.
 आंगभर-अंगचा जोर.
 आगरडें-टोंक.
 आंगवठा-शरीरठेवण, मूर्ति.
 आंगवण-पराक्रम.
 आंगवणें-स्वाधीन होणें.
 आंगवत-सामर्थ्य.
 आंगवसा-ढगळा.
 आंगवळा-मिळविलेला.
 आंगघड-एकी, जूट.
 आगारा-री-अंकुर.
 आगिठा-ठी-आगटी, विस्तव.
 आगियाळ-अग्निकुंड.
 आंठी-आलिंगन.
 आडखिळा-प्रतिबंध.
 आडव-अडचण.
 आंतुवट-अंतरंग.
 आदिवंत-मिरासदार.
 आदिल-मूळचा.
 आनान-वेगवेगळे.
 आपसया-आपोआप.
 आंबुखा-शितोडा
 आंबुला-नवरा.
 आंबुली-नवरी.
 आयणी-चातुर्य.
 आरण-युद्धभूमि.
 आरव-अरण्य.
 आराक-समाधान.
 आरौतें-अगोदर.

आबरी-देखरेख करणारा.
 आव्हाट-आडरस्ता.
 आसकड-अडचणीचा जागा.
 आसतुटी-निराशा.
 आसलग-सोपें, सुलभ.
 आसुडणें-हिसका बसणें.
 आहाच-वरवर, उथळ.
 आहाणा-दृष्टांत.
 आळुकी-आग्रह.
 उकळ-उलगडा.
 उखर-पडजमीन.
 उखीविखी-चर्चा.
 उजाळ-चकचकीत.
 उठावा-विस्तार.
 उंडी-गोळा.
 उदाळणें-उसळणें.
 उद्वस-रिकामें, ओस.
 उधवणी-धुराडें.
 उपलवणी-विस्तार.
 उपास्ती-आचरण.
 उमप-अमर्याद.
 उमाणा-माप.
 उराउरी-झटापटी.
 उल्ब-गर्भाचें वेष्टण.
 उवाव-उसळी.
 उशिटण-उष्टें.
 ऋणिया-सावकार.
 एकतुक-एकाच किंमतीचें.
 एकलाधी-ऐक्य.
 एकवंक-निश्चय, एकवाक्यता.

एकवदन-एक वाक्यता.
 एकसरा-एकदम.
 एकांतर-एक दिवसाआड.
 एकार्णव-प्रळयकाळचा समुद्र.
 ऐलाडी-अलीकडचें तीर.
 ओत-आडवा तंतु.
 ओसंडणें-सांडून देणें.
 कडसणें-कसाला उतरणें.
 कडेलग-अगदीं शेवटीं-ट-चे.
 कपाट-दरी, गुहा.
 कऱ्हे-उंट.
 कव-मिठी.
 कवडा-पैसा.
 कव्हळ-खिंड.
 कसमस-चांचल्य.
 कळास-कौशल्य.
 काटणें-मळीन होणें.
 कांटी-कुंपण.
 कानडे-अवघड.
 कामठ-टांकसाळ, व्यापार.
 कायसया-कशाला, कशाचें.
 कालाभुला-कासावीस.
 कावरें-भ्रमात्मक.
 काश्मिरी-सरस्वती.
 काश्मीर-स्फटिक.
 काहाळा-मोठी शीज.
 काह्या-कशाकरितां.
 किडाळ-निंद्य.
 कीजणें-केलें जाणें.
 कीट-हिणकस.

कुटका-तुकडा.
 कुटी-निंदा.
 कुडें-वाईट.
 कुरुठा-शहाणा.
 कु-हे-वांकडे.
 कुंवासा-आश्रय.
 कुहा-विहीर.
 कुहिलें-कुजलेलें.
 कुळकणी-चातुर्य.
 कुळवाडी-देखरेख.
 केउतें-कोणीकडील.
 केणी-माल.
 केतुलें-केवढें.
 कैपक्ष-कैवार.
 कोंड-गांवकुसुं.
 कोडीसवाणी-गोजिवी, सुंदर.
 कोढी-कोड उठलेला
 कोंत-भाल्याचें शीर.
 कोंदाकोंदी-दाटी.
 कोंभ-अंकुर.
 कोर-इद्द, मर्यादा.
 कोराळें-डोंगरांतला कडा.
 कोलकाठी-दांडपट्टा.
 कोळ-तीळ झाडून घेतलेला खराटा.
 क्रांतदर्शी-दीर्घदर्शी.
 खडवा-खडक.
 खडाण-अल्पदुधी लाथारी गाय.
 खत-जखम.
 खवणा-नागवा.
 खातवड-उकिरडा.

खांद-आधार.
 खालार-उतार.
 खिरडणें-मागें पडणें.
 खुदकणें-आंखडणें.
 खांड-तरवार.
 खेंव-आलिंगन.
 खोकरें-फुटकें.
 खोचरा-भाला.
 खोलता-वाटाड्या.
 खोवणें-पेरणें.
 गजबज-खळबळ.
 गंडकी-कसोटीचा दगड.
 गरुवा-मोठा म्हातारा.
 गर्भपत्र-आंतून निघणारें पान.
 गवरवा-दरी.
 गवादी-अन्नछत्र.
 गहीस-मूर्ख.
 गाजाबज्य-गडबड, गोंधळ.
 गांठा-पिंजरा.
 गाणावाणा-गाण्याचें वर्णन.
 गाणीव-गाणें.
 गाभेवन-सूक्ष्म अंकुर, पान.
 गांवरस-गांवांतील घाण पाणी.
 गिरबडणें-चिकट करणें.
 गुढणें-व्याप्त होणें.
 गुणियां-गारोडी.
 गुणी-गारुडी, मांत्रिक.
 गुंभाडें-गुंतागुंत.
 गुंफिरें-गुंताडा, बंधन, जालें.
 गुरुळा-गुळणी, चूळ.

गोडिरे-गोड
 गोतांबील-एका ताटांत
 सर्वांनीं जेवणें.
 गोरी-पारधी, पारध्याचें गाणें.
 गोंवारी-गुराखी.
 गोसावी-मालक, स्वामी.
 गौल्य-गोडी.
 ग्राहकी-गिऱ्हाइकी.
 ग्राहीक-गिऱ्हाईक.
 घटा-समुदाय.
 घणावणें-टढ होणें.
 घरटी-पहारा, गस्त.
 घरडोळी-घराचा झाडा.
 घराचार-प्रपंच.
 घापें-घालवी.
 घारणें-व्यापणें.
 घुमरी-भर.
 घेपणें-लित्त होणें, वेढणें.
 घेपें-ध्यावें.
 चडकण-चापट, चपराक.
 चंद्रामृत-सतरावी कला.
 चवरें-शिखर.
 चळिया-धारा.
 चांचर-बोबडी.
 चांचू-चोंच.
 चाडें-बीं पेरण्याकारितां पाभरीभर
 जें लाकडाचें पात्र असतें तें.
 चावडी-गडबड.
 चालढाल-हालचाल.
 चिंतवणी-कालजी.

चित्रीव-चित्रांतील.
 चीप-बांध, गळ्यांत कांहीं अडकतें तें.
 चेइरें-जाग्रति.
 चोखटीव-शुद्धपणा, स्वच्छपणा.
 चोखडें-शुद्ध, उत्तम.
 चोखी-शुद्धपणा, निर्मळपणा.
 चोंडी-खोल्याणी, डोह.
 चौबार-चव्हाटा.
 जघन-पोटरी.
 जन्मव्रती-जन्मभर आचरण
 करण्याचें व्रत घेतलें आहे असा.
 जवट-जुळें.
 जळपारधी-धीवर.
 जळंबट-खांकरा, लाळ, कफ.
 जागोवा-जागरण.
 जाणेंतान्हे-जाणतें नेणतें.
 जावळी-भावंड, सोबती, शेजारचा.
 जिणी-जन्माची सफलता.
 जिव्हार-जिव्हाळा.
 जुंबाड-समूह.
 जुंवार-द्यतकर्म, जुगार.
 जैत-जय.
 जोहर-अभिकुंड. लाक्षागृह.
 झांवळे-अस्पष्ट.
 टकळी-ध्यास, हांव.
 टका-घोंस, अग्रभाग.
 टांचें-कमी, अपुरें, अल्प.
 टिट-पायाचा चवडा.
 ठाकी-योग्यता.
 ठाण-आकृति.

ठाणदिवी-ठाणवी, एके ठिका-
णांच नेहमीं असणारा स्थानदीप.

ठायाठिकें-स्थिर.

ठिकरी-बारिक तुकडा.

डगरू-प्रसिद्धि.

डगळ-मोटें, बेढब.

डवरणें-माखणें, लिप्त करणें.

डांग-लांब काठी.

डिरी-अंकुर.

डौर-उपहास.

डिसाळ-समर्थ, मोटें.

तडावा-छत.

तणार-गवताची झोंपडी.

तरणि-तारून नेणारी.

तराडें-ताफा.

तलग-लहान पिल्लें.

तागा-नाव ढकलण्याचा वेळू,

आश्रय.

ताटी-कुंपण.

तार-टपोर, लखलखीत.

तिकडी-तीन कड्यांची.

तिवनें-तीन पानी.

तुक-वजन.

तुटी-कमीपणा.

तुल्यु-प्रतिध्वनि.

तुळी-गादी.

तूक-वजन.

तृणकुट-पेंढा.

त्रिशुद्धि-त्रिवार खरें, निश्चय-

पूर्वक, खरोखर.

थर-जाति.

थरा-प्रकार, योनी.

थाटी-समुदाय,

थेंकुटें-लहान.

दटणें-भारावणें, दडपणें.

दडगी-तप्तज्वाळा.

दंदिया-योद्धा.

दरकुट-दरी.

दशी-सुताची वात.

दळवाडें-समुदाय.

दांग-अरण्य,

दांगाण-अरण्य.

दारवंटेकर-द्वारपाळ.

दासिरूं-चटिक.

दिठिवा-कृपादृष्टि.

दिया-दिवस.

दी-दिवस.

दुखंड-दोन तुकडे झालेला.

दुबळवाडी-दारिद्र्य.

दुस-वस्त्र.

दृति-सुवास.

देवडें-दीडपट.

देवांगण-शपथ.

देशीकार-मराठी भाषेच्या आकाराचे.

धट-ताजवा, तराजु.

धरवणी-सांठवलेलें.

धर्मदिवी-धर्मार्थ लावलेला दिवा.

धवळार-चुनेगची घर.

धसाळ-दांडगा, अविचारी.

धाकड-धैर्यवान, मी मी म्हणणारा.

धांगडी-व्यभिचारिणी, स्वैरस्त्री.
 धाडसा-समजूतदार.
 धानी-शहर.
 धारें-कमी, कनिष्ठ.
 धांवा-संकटांत मदत.
 धिंवसा-धैर्य.
 धुमाड-धुमाकूळ.
 धुवारी-धूमाची आकुलता,
 वाफेची आकुलता.
 धेंडा-ज्या दिवशीं वर वधूच्या घरीं
 जातो त्या दिवशीं वधूवरांस
 कुलदेवतांचा आशीर्वाद मागण्या-
 साठीं वधू व वरांस खांद्यावर
 घेऊन नाचणारा मनुष्य.
 नरवी-गति, प्रवेश, टेकण्यास
 आधार, आश्रय.
 नटनाच-उत्कर्ष.
 नवनिशत-नवीन धार लावलेले.
 नवसी-नवस करणारा.
 नाकळणें-न आवरणें, न आटोपणें.
 नागर-उत्तम, सुंदर, शहरांतील,
 चाणाक्ष.
 नागा-देवी.
 नांगारी-गारुडी.
 नागोवा-लूट.
 नाट-ठिकाण, छंद.
 नाथी-नाहीं.
 नाह-हो-पति, नवरा.
 निकण-दाणें येण्यापूर्वींचें कणीस.
 निकसी-घासाघीस, जिकीर.

निखळ-शुद्ध, संपूर्ण, केवळ.
 निगावा-सुटण्याचा प्रकार.
 निगुती-बरोबर, नेमकें, युक्ति.
 निचाड-निरिच्छ.
 निडळ-कपाळ.
 निडार-पक्कदशा.
 निदसुरें-अज्ञान, अज्ञानात्मक,
 निजलेला.
 निपट-समूळ, पूर्ण.
 निमटणें-नाहींसं होणें.
 निमथा-शिखर.
 नियोगी-अधिकारी.
 निरत-तत्पर.
 निरवडी-कुशलता.
 निराळ-चढण्यास आधार मिळत
 नाहीं असें ठिकाण, आकाश.
 निरुज-बरा, निरोगी.
 निरुती-प्राप्ति, निर्णय, निश्चय.
 निर्बुज-गोंधळलेलें, थक्क.
 निर्वेच-अभिप्राय.
 निशित-धार लावलेलें, तीक्ष्ण.
 निष्टक-अखंड, निश्चय.
 निसिलें-पाजळलेलें.
 नोकणें-पराभव करणें.
 पडघाणी-कळसाच्या बैठकीचा
 ओटा, थप्पड देणें, दाबणें.
 पडप-प्रतिष्ठा.
 पडिभर-अतिशयपणा, अधिकता.
 पढियंता-आवडता.
 पढियें-अत्यंत भावडतें.

पतिकर-अनुभव.
 परवडी-प्रकार.
 परावें-दुसऱ्याचें.
 परिग्रही-कुटुंबवत्सल.
 परिपाठ-अनुक्रम.
 परिसर-सान्निध्य, जवळीक.
 परौतें-पलीकडे.
 पऱ्हा-पलीकडे, खांच, खळगा.
 पवाड-अवकाश, विन्तार.
 पसाय-प्रसाद.
 पळणी-धांवाधांव.
 पाउटी-पायरी, दर्जा.
 पाउड-पैसा.
 पाखरणें-उभारणें, तयार करणें.
 पाखाळ-शुद्धता.
 पांगोरा-टोंक, बारीक मूळ
 पांचही पालव-पंचप्राणसुद्धां.
 पाटीं बैसणें-अधिकार. अथवा
 स्थान स्वीकारणें.
 पाठार-आश्रय, वाहन.
 पाढाऊ-वाटाडा.
 पाणिढाळ-ओहोटीचें पाणी.
 पाणियाडें-तळें.
 पांती-पंगत.
 पापरी-लाथ.
 पारी-धान्यावर पडणारी कीड.
 पालाणणें-खोगीर टेवणें-घालणें.
 पालिंगन-समुदाय.
 पालेखाईर-पाले खाणारा.
 पाहलें-उजाडलें.

पाहाती-उजाडती.
 पाहुणेर-पाहुणचार.
 पिचडी-थुंकीची पिचकारी.
 पुलिका-कण, बिंदु.
 पुष्टगंड-मोठा ताठा.
 पुसी-प्रश्न.
 पेटा-बाजार.
 पैटें-स्थिर, स्थापित.
 पैसार-प्रशस्त रस्ता.
 पोवळी-आवार.
 प्रतिज्ञा-पैज.
 प्राणितापढाळू-प्राण्यास त्रास
 देण्यासारखें झोंकाचें बोलणें.
 प्रेमटांगा-ज्याचें प्रेम गुंतलें आहे असा.
 फरकणें-उभारणें.
 फांक-विस्तार.
 फाडोवाड-स्पष्टता, वेगळेपणा.
 फुणगा-ठिणगी.
 फुंज-गर्व
 फुली-अवस्था, दर्जा.
 चडंबा-व्यर्थ गवगवा.
 बनकर-माळी.
 बंबाळ-मोठा आवाज.
 चरवंट-उत्तम.
 चरळ-असंबद्ध.
 बहुडा-वर्षाव.
 बहुवस-फार.
 बळिया-बळकट.
 बाइणी-वायदा.
 बागडें-सोंग, चेष्टा.

बापिक-कुळांतील.
 बांबळ-वृद्धि, आधिक्य.
 बाबुळी-गोंडाळ, शेवाळ.
 बारी-छत्र.
 बासट-काळकूट.
 बिक-बळ.
 बिदार-जागा, घर.
 बिवड-खत मुरुन उत्तम पीक
 देणारी झालेली जमीन.
 बीक-अधिकार.
 बीजें-आगमन.
 बुजावणी-समजूत, एकवाक्यता.
 बुंधी-आवरण, खोळ,
 बुरु-कृतघ्न मनुष्य.
 बेगें-खिडकी, द्वार.
 बेंच-पानांत फुटलेले पान.
 बेथु-दांडगा, आडदांड.
 बेंबळ-निर्जीव, ढिला.
 बोचरा-दांतरहित.
 बोट-डाग.
 बोनें-पक्वान्न, जेवण.
 बोबाणें-बडबड करणें.
 बोहणी-आरंभ.
 बोहरी-वणवा.
 बोळावा-मुक्कामापर्यंत
 पांचवणारा सोबती.
 भंगी-रीत, स्थिति.
 भडसे-उदय.
 भरण-आयुष्य.
 भराडा-गोसावी.

भरोवरी-सामुग्री.
 भंवरु-भुंगा.
 भाक-शपथ.
 भागा फिटणें-वांटव्याला येणें.
 भागीन-भागीदार.
 भाटिव-स्तुति.
 भाणें-ताट, पात्र.
 भांती-प्रकार.
 भादी-चांगली.
 भारणी-भुरळ पाडणारा मंत्र.
 भिंगार-कंदील, भिंगाचें घर.
 भीतर-आंत.
 भुकाळ-हपापलेला.
 भुतणें-घेरणें, व्यापणें.
 भूतला-स्वाधीन झाला, भुलला.
 भूतोंडी-भुताला टाकलेला बळी.
 भेंऊरें-भय.
 भेसक-मिश्रित.
 भोसका-भेलेल्या जनावराचा. आंतील
 भाग काढून त्यांत गंवतें वगैरे
 घालून तयार केलेला आकार.
 भोंगळ-कर्णा.
 भोंवरी-बुगाडी.
 मढ-कलिका, कळी, कोठडी.
 मणिज-अंड्यापासून झालेलें.
 मथित-लोणी.
 मदवी-कोरें वस्त्र.
 मरगज-पाच (एक प्रकारचें रत्न)
 मवणी-मोज, माप.
 मवणें-मोजणें, लिहून ठेवणें.

मैसरें-अंधार, काळोख.
 महुर-मधुर, गोड.
 मा-ना. (प्रश्नार्थक)
 मांगळी-मुंजांत बांधली जाणारी
 मोळाची दोरी.
 माजवण-कैफ आणणारा अथवा
 मादक पदार्थ.
 माजिठें-वस्त्र.
 माजिवटा-गुंगी, वस्त्र.
 माणिकुली-माणिक.
 माथुला-रवी. (घुसळण्याची)
 मांदळ-ढोल.
 मांदी-समुदाय.
 मांदियाळी-समुदाय.
 मादुरी-तबेला ठेवणारा.
 मालें-राब, कांकवी.
 मालें मागणें-गळ्यांत नांगर बांधून
 कर्जफेडीची भिक्षा मागणें.
 माव-माया.
 माहेवणी-गरोदर स्त्री.
 माळादंड-फुलांचे हार.
 मालिया-आंडव्या फांधा.
 मिठांश-गोडी.
 मिडगण-स्तुति.
 मिणधी-ओशाळी, कपटी.
 मुग-मौन.
 मुडा-बीजाचें सांठवण.
 मुरकुट-चिलट.
 मुसें येणें-रूपाल येणें.

मूळपत्र-परवानगीचा दाखला.
 मूळवणें-समूळ उच्चाटन होणें.
 मूळहारी-आमंत्रण.
 मेचु-आवड.
 मेरें-वेळ.
 मेहुडे-ढग.
 मैळ-अशुद्ध, अमंगळ.
 मोकलणें-घालवणें, मोकळें सोडणें.
 मोकळवादी-मोकळीक, निराश स्थिति.
 मोगर-पायदळ.
 मोटकें-नेमकें, अल्प.
 मोड-आकार.
 मोदळा-चिखलाचा गोळा.
 मोहर-मार्ग, रस्ता.
 मौळ-शिरवर.
 मौळा-कांटा.
 म्हणिये-आज्ञा, म्हणतात.
 यावा-ओघ, प्राति.
 येउतें-येवढेंसैं, येवढें.
 येकवढें-एकत्र.
 येकवळा-सांगड, एकत्रता.
 येर-हा, जवळचा.
 येरीमोहर-शेंडा खालीं व धूड वर असैं.
 रंगाथिलें-रंगविलेलें.
 रजतवर्णा-चांदीचा मुलामा.
 रंधन-शिजवणें.
 रवा-लगड, खडा.
 रससोय-पक्कान्न.
 रहंवर-उत्तम रय.

रळी-विनोद.
 राऊळ-देव.
 राजविदी-राजमार्ग.
 राजवाटा-राजाचा वाटा.
 राजागर-राजाचा बगीचा.
 राजावळ-राजमुद्रा.
 राबणी-पहारा, चाकरी.
 रांवणें-रंग देणें.
 राशिवा-रास.
 राहावणें-छपवणें, राखून ठेवणें.
 रिगिनिगी-ये-जा.
 रिचविणें-ओतणें, रिकामें करणें.
 रिणाईत-सावकार.
 रुच्व-रुचकर.
 रुपडें-मूर्ति.
 रूपस-सुंदर, रूपवान.
 रेंव-गाळ.
 लपीथपी-लपंडाव.
 लवंघा-दाह.
 लवडसवडी-लगबग, उत्कंठा.
 लळेया-हट्ट घेणारा.
 लांकण-बंधन.
 लागट-उत्सुक.
 लागतें-संबंध.
 लागवेग-त्वरा.
 लागसर-जवळीक.
 लाठेपणा-पराक्रम.
 लाडैजणें-लडिवाळपणा करणें.
 लाणी-आश्रम, स्थान.
 लालस-तत्पर, उत्सुक.

लावणें-हांकलून देणें.
 लासी-मांजरी.
 लाहणा-मिळणारा.
 लिंगटणें-चिकटणें.
 लिहली-सनदा.
 लुती-कोड, कुष्ट, लूत.
 लेंडी-ओहोळ.
 लोथ-मोट, गांठोडें.
 वंग-कलंक, मळ.
 वज्रांगी-चिलखत.
 वज्राग्नि-विजेचा अग्नि.
 वडप-वृष्टि.
 वरकळ-कसवटी.
 वरगण-वाटणी.
 वरचिल-वर सांगितलेलें.
 वरपडा-पात्र, योग्य.
 वरयितु-नवरा.
 वरिपडणें-प्राप्त होणें.
 वरैत-वरणारा.
 वरो-पोटगी.
 वरौता-वर.
 वसौटा-आश्रयस्थान.
 वस्तीकर-वाटसरु.
 वहाणधर-जोडे उचलणारा.
 वहिलें-लवकर.
 वळ-मुद्रा, शिक्षा.
 वळी-दुमड.
 वाउधाण-वावटळ, वादळ.
 वाऊर-अनुचित, वाईट.
 वारवती-छातीचा खळ्या, चिंता.

वागोरा-लगाम.
 वाजट-व्यर्थ.
 वांझोळ-वांझ, फूल.
 वाटवधा-वाटमारा.
 वाटावो-उणीव.
 वांटीव-पुरुषार्थ, पराक्रम.
 वाडपण-विस्तार, मोठेपणा.
 वाणें-प्रकार.
 वाणेपण-कमतरता.
 वादबळू-तंत्र्यास उत्तेजन देणें.
 वाधावा-वर्धावा.
 वानवसें-माजघर.
 वानी-कमीपणा, उणीव.
 वायंकांड-निष्कळ बाण.
 वारती-शिडी.
 वारिकें-वाहन.
 वारेलग-वाच्याच्या वेगांत सांपडलेलें.
 वालभ-प्रेम.
 वाल्हीदुल्ही-नवानवसांची, लाडकी.
 वांवटणें-विश्रांति घेणें.
 वास-वाट, मार्ग.
 वासिप-भय.
 वाहणी-पद्धत.
 वाहतवणा-रानांतून चालणारा प्रवासी.
 वाहर-पीडा.
 वाहवट-मार्ग.
 वाळणें-चुकवणें.
 विताळ-मोठ्या टाळूची.
 विदळ-हिणकस धातु.
 विंदाण-निग्रह, वेध.

विंदाणी-कारागीर.
 विनट-खेळगडी.
 विपाइले-थोडे.
 विपायिला-एखादा.
 विपायें-कदाचित्.
 विपाव-कचित् घडून येणारा योग,
 मेळ.
 विरू-वांकडेपणा, विरुद्ध.
 विलग-उपद्रव.
 विवळ-स्पष्ट.
 विसकुसणें-कासावीस होणें, गोंधळणें.
 विसंचणें-बिघडणें.
 विसवणें-विश्रांतिस्थान.
 विसुरा-आश्चर्य.
 विसुरें-समुदाय.
 विहिरा-विहीर.
 विहीन-रहित, शिवाय.
 विळ-एक दिवस.
 वेखासें-विरुद्ध.
 वेंगडी-तिडा, पायांत पाय अडकणें.
 वेठणें-मूर्त होणें, आकाराला येणें.
 वेलांडी-विस्तार.
 वेव्हारा-सावकार.
 वेळाउळ-मंदिर.
 वैरण-वस्त्र विणतांना घातलेला
 आडवा दोरा.
 वोइरणें-ठेवणें, पुढें करणें.
 बोखटें-वाईट.
 वोगर-पक्कान्नाची वाढ, वाढलेलें अन्न.
 वोज-रीत, व्यवस्था, मार्ग.

वोटंगणें-अवलंबून राहाणें, आश्रय करणें.

वोडण-ढाल, आडपडदा.

वोडंबरी-गारुडी विद्या.

वोडव-योग्यता, आदर, सत्कार.

वोढी-त्रास, टंचाई.

वोतपली-कोवळें ऊन.

वोथंबा-वोळंबा, आश्रय देण्याचा खांब.

वोथिजणें-पातळ करणें.

वोपणें-वाढणें, देणें, विकणें.

वोमाण-पूर, वेग.

वोमथणें-ळांबणें.

वोरप-ओरखडा.

वोरबारा-व्यवहार, खटपट.

वोरस-पान्हा, प्रेम.

वोल-तारण, जमीन, ओलावा.

वोवरी-खोली.

वोसणता-बरळणारा.

वोसर-कमताई, न्यूनता.

वोसें-न्यूनता.

वोहट-उतार, कमीपणा.

वोहर-नवरानवरी, वधूवर.

वोळग-सेवा.

शतकूट-शेंकडों तुकडे.

शराव-परळ.

शिराणी-महत्त्व.

शिराणी-आवड.

शेज भरणें-सांगड धालणें.

शेजिया-जवळच्या.

श्यातुक-शंभर भार.

श्रीमाठ-अहंकार, अभिमान.

सकलवी-एकत्र, सरसकट.

संचक-पैसा साठवणारा, चिक्कू.

संचलें-बनलेलें.

सजनपण-मित्रत्वाचें नातें.

संजोडा- (घोडे) जोडलेला.

सणाणा-तीक्ष्ण.

सत्यधूत-सत्यानें पवित्र झालेलें.

सत्राण-थोर, मयंकर, जोरानें.

सदट-दाट, बळकट.

सधर-बलवान्, धैर्यवान्.

सनागर-अतिशय चांगलें.

सनोळख-ओळखीचे.

सपाई-(सपाई) सर्वथैव.

समर्ध-स्वस्त.

समात-मावणारा.

समिननिमिन-समविषम.

सरकटित-रगडित.

सरळी-मोकळीक.

सरोभरी-भर, जोर.

संवगण-काढणी.

संवचोर-सभ्य दिसणारा चोर.

संवतुकी-सारख्या वजनाचे.

सांदणी-परटाचें कपडे धुण्याचे मांडें.

सवळें-पहाटे, प्रातःकाळीं.

सवा-बाजू, इच्छा.

सवेसा-स्वइच्छा.

संसाटी-बरोबरी, योग्यता.

सळ-भंग, छळणारा, द्वेष, उसळी.

साइखडें-बाहुली. (लकडाची)
 साउमा-समोर, प्रत्यक्ष.
 साउळ-पांढरेपणा.
 साकें-डाकलग, हिणकस.
 सांगडें-सारखें.
 सागळा-झारी धरणारा शागीर्द.
 सांचल-आवाज.
 सांजवणी-धार काढण्याचें पात्र.
 साजा-प्रसन्न, पूर्ण भरलेला.
 साटी-बरोबरी, मोबदला.
 साटोपा-कोठार.
 साटोवाटी-मोबदला.
 सांडोवा-उतारा.
 सांत-बाजार.
 सातरे-(सातरी) सात दिवस.
 साता-बरोबर, लगेच.
 सानिव-लहान.
 सांपें-सांप्रत.
 सांबरें-सडा, संमार्जन.
 साबळ-पहार.
 सामान्या-वेद्या.
 सारंग-भुंगा.
 सारोख-(सरोख) जोरानें.
 सावाचो-मदत.
 सावेव-मूर्तिमंत.
 सिनाने-भिन्न, वेगळें.
 सियारी-डाकीण.
 सिराणी-आवड.
 सीनसाळ-जीर्ण सालीचा.
 सुआरु-स्वयंपाक करणारा.

सुगरवा-थाटमाट.
 सुझणें-कळणें, समजणें.
 सुटिका-वर्षाव, वृष्टि, मोकळीक.
 सुटी-वृष्टि.
 सुडावणी-मुक्तता.
 सुणा-व्यर्थ.
 सुणें-कुत्रें.
 सुनाटें-व्यर्थ.
 सुभें-पडला, घालतो.
 सुयाणें-सुकाळ.
 सुरंगी-भुयार.
 सुहावणें-तयार करणें, सेवन करविणें.
 सुहावा-मधुर, सुशोभित.
 सूचणी-इशारा.
 सूती-अभिमान.
 से-अनुमान, हेतु, आठवण.
 सेजसाळी-शय्यागृह.
 सेवडी-कातडें.
 सेंध-जिकडेतिकडे, सर्वकडे.
 सोडवणी-ओळंबा.
 सोपारें-सोपें, वश, स्वाधीन.
 सोयचुकी-मार्ग सोडून.
 सोवाणी-पायऱ्या.
 हाटिया-हटयोगी.
 हडप-पानदान, विडा देणें.
 हडौती-गळ्याखालची, हाडामधील
 खळगी.
 हतिवा-काडवात.
 हरळ-दगड.
 हळर-गाणें.

हवाव-रंग, शोभा.

हाडरवाइर-हाडवैर.

हाततुक-हातानें वजन करणें, अनुमान,
अटकळ.

हातबोनें-हातांत घेतलेला नैवेद्य.

हातवटी-युक्ति, हातोटी.

हातोफळी (हातफळी)-पैज, हातावर
हात मारणें.

हारवी-पराभव पावणारा.

हारि-अपजय, ताबा.

हाला-मारलें असतां.

हियें-छाती, हृदय.

हिवली-थंडी.

हुडा-बुरूज.

हुरडा-होरपळा.

हेंदरा-घाणेरडा.

हेला-क्षण, वेळ.

होड-पैज.

विवेचन

—:०:—

(१) ज्ञानेश्वरांची महात्मता

महाकवि श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांच्याविषयी ' ज्ञानेश्वरदर्शन ' हा प्रचंड लेख-संग्रह प्रसिद्ध झाल्यामुळे, त्यांच्या संबधाने लिहिण्यासारखे जे काहीं आहे ते सर्व त्यांत लिहून झालेलेच आहे. पुढिलानीं मागच्यांचे ऋण असेंच फेडले पाहिजे. किंबहुना ते ऋण एकच वेळ फेडून भागणारे नसून अनेक वेळ मधून मधून फेडले तरीहि ते योग्यच होईल. आर्थिक ऋणें फार तर सव्याज एक वेळ फिटल्यानें ऋणमुक्तता होते. पण उज्वल ज्ञानरूपी ऋणाची गोष्ट तशी नाही. तें कितीहि पटीने फेडलें तरी शिल्लकच उरतें. सुमारे साडेसहाशें वर्षांचा काळ लोटला तरी ज्या ग्रंथाचें विभूतिमत्व पहिल्या दिवसासारखें आजहि प्रतीत होतें त्याचें वर्णन कोण किती करणार ! कारण रेडियमच्या कणाप्रमाणें हें विभू-तिमत्व अखंड, अनंत स्फुरणशाली आहे, आणि द्रौपदीच्या दिव्य स्थाली-प्रमाणें कधी न संपणारा अमृतप्रसाद ओपणारेहि आहे. त्यामुळें त्याजकडे पुनःपुनः धांव घेऊन कृतार्थ व्हावें असें कोणालाहि सहज वाटतें.

जगांत वस्तुमापनाचीं चार प्रमाणें मानतात. लांबी, रुंदी, उंची व काल-स्थिति. पहिलीं तीन जुनीं असल्यामुळें लोकांच्या तोंडपाठ आहेत. पण चवथें हें आधुनिक तत्त्ववेद्यांनीं ठरविलें आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांचें महत्त्व या चारहि प्रमाणांनीं मोजलें असतां ते इतकें भारी ठरतें कीं, ज्ञानेश्वरीला स्वऱ्या अर्थाने मराठींतील ' ग्रंथराज ' म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. तत्त्वज्ञान-दृष्टीनें उत्कृष्ट अद्वैतवेदांती, धर्मनिष्ठेनें महान् भगवत्भक्त, वाङ्मयदृष्टीनें अत्यंत श्रेष्ठ कवि, आणि समकालीन संस्कृतीच्या दृष्टीनें अत्यंत जाडे विद्वान्-अशा चार प्रमाणांनीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें महत्त्व वर्णितां येतें. महानुभावी ग्रंथ-कारापैकीं एखादा कवि बरा आहे. तथापि, त्या कवितेंत रसाळ पण भोळें चरित्रवर्णनच असतें, तत्त्वज्ञान काहींच नसतें. श्रीएकनाथांच्या पद्यग्रंथांत थाट आहे तो हरिदास-पुराणिकी आहे. तुकारामांत भक्तिरस ओथंबलेला आढळतो, आणि मधूनमधून त्याच्या तोंडांतून प्रसादयुक्त स्फूर्तीच्या जणूं काहीं टिणग्याच पडतात. पण तुकारामाच्या अभंगांत व्यापक, विस्तृत असें तत्त्वज्ञान नाही !

तुकारामांत पढिकपणाची मुळीच ओळख नाही ती श्रीरामदासांत कांहीं किंचित् दिसते. पण समर्थांचा विद्वत्तेचा डौल एकंदरीने फिकाच पडतो ! त्यांनीं चौरंगी तत्त्वज्ञान समजून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे, परंतु कांहीं एका लहान मर्यादेपलीकडे त्यांची तत्त्वदृष्टि प्रवेश करूं शकली नाही. आणि खऱ्या काव्यगुणांत तर ते फारच कमी पडतात. पण श्रीज्ञानेश्वर हे एकच असे वाटतात कीं, त्यांच्यामध्ये वरील अनेक एकांगी संतकवींचीं न्यूनें भरून निघालेलीं असून, त्यांचा काव्यगुण इतर कोणाहिपेक्षां अधिक श्रेष्ठ ठरतो. आणि इतर संतकवींना जी साधकत्वाची भूमिका लाभलेली आहे ती तर ज्ञानेश्वरांना आहेच आहे.

तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें ज्ञानेश्वरीमध्ये शांकरमताचें अद्वैतप्रतिपादन सिद्धांतरूपानें आहे. तथापि साधनरूपानें उपासनेचें महत्त्व श्रीज्ञानदेव हे वर्णन करूं लागले म्हणजे शेवटीं असाहि भास होतो कीं, यांचें अद्वैत हवेंत तरंगत असतां यांचे पाय द्वैताच्या भूमिकेंत रुतलेले असून, “तूं-मीपणाचें” ऐश्वर्य त्यांनीं जितकें सजविलें आहे तितकें एका भक्तराज तुकारामाखेरीज दुसऱ्या कोणींहि सजविलें नाहीं. ज्ञान व भक्ति यांचें हें मिश्रण ज्ञानेश्वरांच्या गीतानुसारित्वा-मुळें ओघानेंच प्राप्त झालें आहे. परंतु त्यांचें स्वतंत्र केवळ तत्त्वज्ञानविषयक मत, म्हणजे अद्वैत मत, त्यांचा जो स्वतंत्र ग्रंथ “अमृतानुभव” किंवा “अनुभवामृत” या नांवाचा आहे त्यांत दिसून येतें. ज्ञानेश्वरी ही टीका आहे, व टीकेच्या पद्धतीनें म्हणजे आईबापांबरोबर सहल करण्यास गेलेल्या लहान मुलीप्रमाणें, ती क्षणभर दूर जाऊन, आगेंमागें राहून, स्वतंत्रपणें खेळेल बागडेल; परंतु टिपणाटिपणांना परत येऊन त्यांचा हात धरील व अशा परतंत्र सौख्याने आक्रमण करील.

तत्त्वज्ञान हें वेगळें आणि व्यक्तिविषयक धर्माचरण हें वेगळें. ही गोष्ट या देशांतच काय, पण इतर कोणत्याहि देशांत साधुसंतांनीं व तत्त्ववेत्त्यांनीं सिद्ध केलेली आहे. अद्वैत हें ज्ञान आहे पण द्वैत हा अनुभव आहे. अंतिम स्वरूपांत दोहोंचा मेळ पडला तरी विशिष्ट स्थितींत जीवात्मा हा स्वतंत्र वृत्तीचाच अनुभव घेतो यांत शंका नाही. मीपण हें तूंपणाच्या अज्ञानाचें फल नव्हे, तर मीपणा व तूंपणा या दोन वस्तु वेगळ्या मानल्यानेच त्यांचें संबधदर्शन हें खरें ज्ञान ठरतें. नुसता मीपणा हें अज्ञान असलें तरी नुसता तूंपणा हेंहि खरें ज्ञान नव्हे. म्हणूनच श्री. शंकराचार्यांसारखे कष्टे अद्वैती यांनीं उपकरणें मांडून ईश्वरोपासना केली व देवदेवतांचीं स्तोत्रें रचलीं. तीच गोष्ट ज्ञानेश्वरांचीहि होय.

ज्ञानेश्वरांचें चरित्र अल्पवयांतच संपलें. त्यांतला अखेरचा बराच काळ ग्रंथ-निर्मितीकडे गेला. पूर्व वयांतील थोड्या काळांतच त्यांना विद्यार्जन करतां आलें असावें. पण तेवढ्या काळांत त्यांनीं बरेचसें अध्ययन केलें असें दिसतें. सांप्रदायिक दृष्टीनें त्यांचा गुरु कोणीहि असला तरी जो जो निश्चित व वेगळें ज्ञान देतो तो तो गुरुच. या दृष्टीनें पाहतां ज्ञानेश्वरांचे अनेक गुरु होते असेंच म्हणावें लागतें. म्हणून त्यांची विद्वत्ता विविध आहे.

विद्वत्ता हा शब्द सापेक्ष आहे. उदाहरणार्थ, आजच्या महाराष्ट्रीय विद्वानांच्या विद्वत्तेचे विषय व क्षेत्रमर्यादा हीं दोनहि सहासातशें वर्षांपूर्वीच्या विषयांच्या व क्षेत्रविस्ताराच्या तुलनेनें फारच अधिक ठरतील यांत शंका नाही. पण कोणत्याहि मनुष्याची विद्वत्ता ठरवितांना दोनतीन गोष्टी पाहाव्या लागतात. आर्धा त्या काळीं जाणण्यासारखें, शिकण्यासारखें असें काय काय होतें ? तें जाणण्याचीं व शिकण्याचीं साधनें काय होतीं ? त्या साधनांचा विशिष्ट मनुष्यानें जास्तीत जास्त किती उपयोग केला ? म्हणजे त्यानें त्या साधनांनीं जास्तीत जास्त किती विद्या संपादिली ? यानंतर विचार हा कीं, तें ज्ञान त्यानें स्वतःच्या विवेक-शक्तीनें कितपत पचविलें, आणि पुढील पिढ्यांना उपयोगी पडेल अशी त्या ज्ञानाची मांडणी त्यानें कितपत केली ? त्यांत स्वतःची नवी भर कितपत घातली ? इतक्या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे कोणाच्याहि विद्वत्तेविषयीं तो पुरा झाला.

ही दृष्टि ज्ञानेश्वरांना लावली असतां असें दिसतें कीं, तत्कालीन विद्वानांमध्ये त्यांचें स्थान फारच वर असावें. ज्ञानेश्वरी वाचतांना तिच्या कर्त्याच्या बहुश्रुत-पणाचीं गमकें एकसारखीं आढळत जातात. एखाद्या आकरग्रंथावर टीका लिहिणें ही उष्टी विद्वत्ता होय असें मानण्याचा प्रघात आधुनिक युगांत आहे. परंतु जुन्या युगांत तो कमीपणा मानीत नसत. अजूनहि विद्वान् व्याख्याते, घर्मोपदेशक, प्रवचनकार, कीर्तनकार हे बहुधा आपलें सर्व भाषण स्वतंत्र स्फूर्तीनें करतात तरी त्याला मूलाधार म्हणून कांहीं तरी एखादें वाक्य सूत्र म्हणून घेण्यांत त्यांना कमीपणा वाटत नाही. उलट त्यांत त्यांचा विनयच दिसून येतो. पुढिलानीं वृक्ष बनवावा पण वृक्षमूल मागिलांचें घ्यावें हा संस्कृतीच्या प्रगतीचा ठराविक दंडक आहे. त्यामुळे विद्वत्तेला खरोखर उष्टेपणा येत नाही. शिवाय कोणीं टीका किंवा भाष्य लिहिलें तरी तें कशावर लिहिलें यावरूनहि मनुष्याच्या विद्वत्तेची परीक्षा होते.

या परीक्षेवरूनच श्रीशंकराचार्यांपासून चालू शतकांतील ज्येष्ठ टिळकांपर्यंत गीताभाष्य लिहिणें हें उच्चतम विद्वत्तेचें लक्षण मानलें गेलें आहे. या दोन टीकांच्या मध्यकालावर श्रीज्ञानेश्वर हे येतात, यावरून विद्वत्ता कशी पारखावी या विषयांच्या कल्पनेचें चार शतकांतील गमक सिद्ध होतें.

तत्त्वज्ञानी, भक्त व विद्वान् अशा रीतीनें श्रीज्ञानेश्वरांचें महत्त्व सांगितल्यावर कवि या दृष्टीनें त्यांचा विचार करावयाचा. या बाजूचें त्यांचें महत्त्व तर वरील तीनहि मुद्यापेक्षां अधिक निर्विवाद आहे. मानभावी ग्रंथांची व ज्ञानेश्वरीची तुलना केली तर ज्ञानेश्वरी श्रेष्ठ ठरेलच; परंतु आजच्या ताज्या विसाव्या शतकांतहि कवित्वाच्या दृष्टीनें ज्ञानेश्वरीच अजिंक्यपत्र मिळवील यांत शंका नाही. आणि तेंहि फिरून ह. म. प. पांगारकर यांच्या काव्याच्या मोठ्या व्याख्येप्रमाणें नव्हे. म्हणजे 'ज्यांत भक्तिरस आहे तेंच काव्य' या व्याख्येप्रमाणें नव्हे, तर आधुनिकांतल्या आधुनिक साहित्याचार्यांच्या व्याख्येप्रमाणें. उपमा व दृष्टांत यांत श्रीज्ञानेश्वरांचा हात धरणारा कवि मराठींत झालाच नाही असें म्हणतां येईल.

पण ज्ञानेश्वरांसंबंधानें मला एक गोष्ट विशेष कौतुकाची वाटते ती ही कीं, इंग्रजांत ज्याला " टर्सेनेस " म्हणजे अतिशय थोड्या शब्दांत अतिशय पुष्कळ सांगण्याची कला, ती ज्ञानेश्वरांइतकी प्राचीन किंवा अर्वाचीन भाषाप्रभूत आढळत नाही. हवी तितकी ऐसपैस जागा घेऊन, पाव्हाळ करून, उपमा सांग सजवून, विषय समजून सांगणें हें काम सोपें आहे. अर्थात् उपमा स्वतः चांगली असूनहि, पण प्राचीन वैयाकरण हे सूत्रांतील एक अक्षर कमी करतां आले तरी पुत्रलाभ मानीत त्याच प्रकारानें, ज्ञानेश्वर आपल्या वाक्प्रबंधांत मितव्ययानें वांचलेल्या शब्दागणिक पुत्रलाभ मानीत असावेत असें वाटतें. त्यांतल्या त्यांत माझ्या मतें हा या कवीचा गुण ज्ञानेश्वरीपेक्षां " अमृतानुभवांत " अधिक दिसतो. भूमीला स्वतःचें अंग जेवढ्या जागेंत चिकटलेलें आहे तेवढ्यांतच आपल्याभोंवतीं पूर्ण प्रदक्षिणा करणें ही चतुराई मानतात. लष्करी शिपायी टांचेच्या आधारावर ही प्रदक्षिणा पुरी करतात. पण मोटारीला भूमिगत जागेंत आपल्या भोंवतीं प्रदक्षिणा करतां येत नाही. श्रीज्ञानेश्वर यांची थोड्या शब्दांत अर्थविस्तार करण्याची शैली पहिल्या प्रकारची आहे. विस्तार होईल म्हणून मी उदाहरणें देत नाहीं. पण आधुनिक कवींनीं अमृतानुभवांतील ओव्यांसारख्या अगदीं थोडक्या शब्दांत त्यांतल्या कल्पनांसारख्या सुंदर कल्पना

लिहून दाखवाव्या अशी आज कोणी बक्षीस लावून पैज मारली तरी ती फुकट जाणार नाही. अशा अनेक दृष्टींनी श्रीज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथाविषयी गुणग्राही बुद्धीने लिहितां येईल.

कांहीं शोधार्तीं असं मानलें गेलें आहे कीं, श्रीयाज्ञवल्क्य हे ऋषि आणि श्रीज्ञानेश्वर हे संतकविवर्य, हे दोन महापुरुष शुक्लयजुर्वेदीय ब्राह्मण समाजांत जन्मले. या समजुतीमुळें त्या वैदिकशास्त्रीय समाजाला स्वतःविषयीं धन्यता वाटावी हें सर्वस्वीं योग्यच आहे. तथापि जन्मानें या दोन विभूति एका विशिष्ट ब्राह्मणवर्गाच्या असल्या तरी, त्यांतील एका विभूतीने स्वतःच्या कार्याने चवथ्या वर्णाची, म्हणजे सेवा हाच ज्याचा धर्म (!) त्या वर्णाची, एवढी मोठी सेवा केली आहे कीं, ब्राह्मणवर्गापेक्षांहि शूद्रवर्गालाच ज्ञानेश्वरमहाराज हें एकमेव आपलेंच धन वाटावें.

ज्ञानेश्वरांविषयींची आदरबुद्धि लोकांत अनेक रीतींनीं प्रकट होतांना दिसते. वारकरी लोक ज्ञानेश्वरीला 'आई' म्हणतात, ती डोक्यावर धरून आदरितात, तिजवर गंधफुलें वाहून पूजा करतात. सांप्रदायिकांची भक्ति आणखी एका वेगळ्या रीतीनें प्रकट होते. ती अशी कीं, ज्ञानेश्वरीविषयीं ते जाज्वल्य शब्द-प्रामाण्य ठेवतात. इतकेंच नव्हे, तर आपल्या परंपरेंत चालत आलेला एखादा अपपाठ किंवा शुद्धपाठाचा विपरीत शब्दार्थ, शेंकडों वर्षे चालत आला आहे तोच ते प्रमाण मानतात. दुसरा पाठ किंवा अर्थ युक्तिसिद्ध असला तरीहि ते स्वीकारित नाहींत. पदिकांचा वर्ग तिसरा. ते पहिल्या वर्गाइतके भाविक किंवा दुसऱ्या-इतके हटवादी नसतात. परंतु ज्ञानेश्वरीची गोडी त्यांना संतकाव्य या नात्यानेच इतकी लागलेली असते कीं, त्या ग्रंथांतील अध्यायचे अध्यायहि ते तोंडपाठ म्हणतात आणि ते म्हणतांना त्यांतील अध्यात्म व काव्य यांच्या रसाळपणाचें सेवन करण्याच्या आनंदांत गर्क असतात.

वरील तीनहि वर्गांत पडणारा मी स्वतः नाहीं. माझें सत्य वर्णन असें कीं, वाङ्मय व तत्त्वज्ञान यांच्या लोभानें किंवा इतर विशिष्ट हेतूनें ज्ञानेश्वरी मांही वाचली आहे आणि ज्ञानेश्वरीचें सर्वांगीण श्रेष्ठत्व मला पूर्णपणें पटलेलें आहे.

ज्ञानेश्वरांचें नांव निघालें कीं प्रथमच कांहीं वाद डोळ्यांपुढें येतात. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वर एक कीं दोन ? अमंगकर्ते व ज्ञानेश्वरीकर्ते हे एकच आहेत काय ? ज्ञानेश्वर हे पंढरीच्या विठोबाचे भक्त होते कीं नाहीं ? ज्ञानेश्वर हे अद्वैती कीं द्वैती ? इत्यादि. मी या वादांना महत्त्व देत नाहीं. माझ्या मतें—

१- ज्ञानेश्वर पूर्ण अद्वैतवादी होते. द्वैतवादाचा उल्लेख ज्ञानेश्वरींत असला तरी त्याचा स्वीकार नाही. अद्वैत उपदेशिणाऱ्या श्रीकृष्णांनींच स्वतः गीतेच्या शेवटीं अर्जुनाला द्वैतावर आणून सोडलें. तीच गोष्ट ज्ञानेश्वरांनाहि आपल्या भावार्थ-दीपिकेंत सांगावी लागली. स्वतंत्र अशा अमृतानुभवांत द्वैताचा मागमूसहि नाही. २-ज्ञानेश्वर अद्वैतवादी असतांहि भक्त होते. ज्ञानी भक्त असें त्यांना म्हणतां येईल. ३-तथापि ज्ञानेश्वरींत त्यांनीं उपास्य या नात्यानें कोणत्याहि देवदेवतेविषयीं-शंकराविषयींहि-पक्षपात दर्शविलेला नाही. ते नाथपंथी असल्यामुळें त्यांची उपास्य देवता गुरु हीच असावी. ४-ज्ञानेश्वर हे पंढरपूरच्या विठोबाला आपली 'उपास्य देवता' मानीत होतेसें वाटत नाही. मात्र ज्ञानेश्वरींत पंढरीचा उल्लेख प्रत्यक्ष नांवानें नसला तरी कांहीं ओव्यांवरून पाहतां तें वर्णन पंढरीला लागतें हा युक्तिवाद मार्मिक वाटतो. अठराव्या अध्यायांत- "एक प्रदक्षिणा जपाचिया । बाहेरूनी करिती यया । एक हे श्रवणमिषें छाया । सेविती ययाची ॥ एक ते अवधानाचा पुरा । विडा पाऊड भीतरा । घेउनी रिघती गाभारां । अर्थज्ञानाच्या ॥ ते निजबोधें उराउरीं । भेटती आत्मया श्रीहरी । परी मोक्ष प्रसादी सरी । सर्वांहि आधीं" ॥ गीतारूपी वैष्णवमंदिराचें हें वर्णन पंढरपूरच्या विठ्ठलमंदिराला साजेसेंच आहे. देवाशीं 'उराउरी' भेट ही पंढरपुरांतच घडते म्हणतात. पण याहिपेक्षां माझें स्वतःचें एक वेगळें कारण असें की, ज्ञानेश्वरांचे वडील विठ्ठलपंत व आई रुक्मिणीबाई हीं नांवें काय दर्शवितात ? ५-तथापि ज्ञानेश्वरांच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेले अभंग ज्ञानेश्वरी-कर्त्या ज्ञानदेवांचेच आहेत कीं नाहींत याविषयीं मात्र माझें मन निःशंक नाही. एक तर अभंगादिकांचीं बाडें संशोधन न करतां जशींच्या तशीं आपल्या इकडे छापलीं जातात. त्यामुळें ज्ञानेश्वरांनींहि कांहीं अभंग रचले असल्यास ते नक्की हुडकून काढणें कठीण. आज्ञाचें नांव नातवालाहि ठेवण्याची प्रथा आहे. मग इतक्या वर्षांत ज्ञानेश्वर नामधारी कोणी दुसरा अभंगकार झालाच नसेल असें नाही. ज्ञानेश्वर हे विशिष्ट देवतोपासक नव्हते हें माझें मत वर सांगितलेंच आहे.

हे सर्व वाद सोडून देऊन आहेत असे ज्ञानेश्वर व आहे अशी ज्ञानेश्वरी घेतल्यास त्यांचें अपूर्व महत्त्व १ लौकिक, व्यावहारिक, ऐतिहासिक आणि २ आध्यात्मिक या दोनहि दृष्टींनीं कोणालाहि पटण्यासारखेंच आहे. म्हणून त्याचा क्रमानें विचार करूं.

प्रथम ज्ञानेश्वरीचें ऐतिहासिक महत्त्व हें कीं, ती लिहिली जाण्याच्या काळीं

महाराष्ट्रांत स्वतंत्र मराठी यादवराज्य नांदत होते हे स्वतः ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी सांगितलेच आहे. यानंतर फारच थोड्या वर्षांत रामदेवराव यादवाचें राज्य मुसलमानांनी घेतलें व पुढें तोच प्रसंग विजयनगरच्या राज्यावर आला. पण नंतर लवकरच शिवशाही प्रस्थापित झाली. नंतर पेशवाई होऊन गेली. नंतर आज आंग्ल 'शाही' हि, हिंदुस्थानास राजकीय स्वातंत्र्य मिळणार यामुळे, नष्ट होण्याचा काळ आला. अशा रीतीने यादवशाही, मुसलमानशाही, शिवशाही, पेशवेशाही व आंग्लशाही इतक्या 'शाह्या' नष्ट झाल्या तरी ज्ञानेश्वरशाही मात्र अखंड, अबाधित राहिली आहे, हा कशाचा प्रभाव? म्हणून, राजकीय स्वातंत्र्य भोगणाऱ्या जुन्या पिढीची सांगड, तें फिरून भोगणाऱ्या नव्या पिढीशीं, घालून देणाऱ्या ज्ञानेश्वरीला राजकीय ऐतिहासिक महत्त्व उघडच येतें.

यानंतर ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तिविषयक महत्त्वाचा विचार करूं. तें महत्त्व लक्षांत येण्याला त्यांच्या बाळपणचा वृत्तांत लक्षांत घ्यावा. तो वृत्तांत सर्व छळाचा आहे. ज्ञानेश्वरादि चार भावंडांच्या वडिलांवर कडव्या ब्राह्मण-धर्मन्यायाधिसांनीं बहिष्कार घालून प्रायश्चित्ताकरितां देहविसर्जन सांगितलें. त्याप्रमाणें विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई यांनीं गंगा नदींत जीव दिला. अर्थात् हीं चार मुलें अल्पवयांत अनाथ झालीं. असें असतां निवृत्तिनाथांच्या पुढारीपणाखालीं ज्ञानदेवांनीं अध्ययन करून गाढ विद्वत्ता संपादन केली व अगदीं अल्पवयांत ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव असे ग्रंथ लिहिले. ही गोष्ट काय दर्शविते? एका टोकाला ती दुर्दशा ! व दुसऱ्या टोकाला हें मान्यता-वैभव ! व्यक्तिविभूतिमत्त्वाची याहून दुसरी खूण कोणती? दुसरेंहि एक तत्त्व यावरून सिद्ध होतें तें असें- 'जगांत ज्यांचा जितका छळ तितकें त्याला अधिक बळ !' 'Blood of the Martyr is the seed of the Church' ही इंग्रजी म्हणहि तेंच दर्शविते. 'धर्मछळांत मेलेल्या प्रत्येक हुतात्म्याच्या रक्ताच्या प्रत्येक थेंबागणिक धर्मयशस्वितेचा एक एक नवा वृक्ष उगवतो' या म्हणीचे प्रत्यंतर सर्व जगभर आलेलेच आहे.

मराठी भाषेंत लिहिलेल्या या गीताभाष्याचें महत्त्व आणखी वेगळेंच आहे. तें असें कीं, ज्ञानेश्वरांनीं धार्मिक वाङ्मयलेखनाच्या रीतींत एक क्रांतिच केली. पूर्वी ग्रंथ म्हटला म्हणजे तो, विशेषतः शास्त्रग्रंथ, संस्कृत भाषेंतच लिहिला जाई. म्हणजे तो पंडितांनींच लिहावयाचा व पंडितांकरितांच लिहावयाचा. यानें समाजाच्या एकाच व लहानशाच भागाची सेवा होई. पण आज महाराष्ट्रा-

भिमानी देशभक्ताला, इंग्रजींतून लिहिण्याबोलण्याचें सोडून, तें समाजाच्या कल्याणाकरितां मराठींतून करावें असें वाटतें. तसेंच पूर्वी संस्कृत सोडून मराठींतून लिहावें असें ज्ञानेश्वरांना वाटूं लागलें होतें. ' वेद हे जितके एका दृष्टीनें उदार तितकेच दुसऱ्या दृष्टीनें कृपण ' असें ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे. वेद हे स्वतः सर्वज्ञानपूर्ण म्हणून उदार; परंतु समाजातील वरच्या तीन वर्णांच्याच उपयोगी पडणारे आणि चौथ्या वर्णाला दूर ठेवणारे म्हणून कृपण अशी नाजूक निंदा त्यांनीं केली आहे व ती योग्यच आहे. वेदांचें रहस्य चवथ्या उपेक्षित शूद्रवर्णाला प्राप्त करून देण्याचा पायंडा प्रथम गीतेनें घातला हें खरें. तथापि फिरून तो ग्रंथहि संस्कृतांतच ! यामुळें कोणी तरी धीटपणें पुढें येऊन मराठींतून धर्मग्रंथ, शास्त्रग्रंथ लिहिण्याचा पायंडा पाहून एक प्रकारची क्रांति करावयाला हवी होती ती ज्ञानेश्वरांनीं केली. औषध वैद्याघरच्या पोतडींतून बाहेर पडून अधिकारानें हाताशीं उपलब्ध आहे, पण तें कुलूपबंद पेटांत असलें तर काय उपयोग ? तथापि क्रांतीला लोकमत अनुकूल करून घेण्याला जसें धैर्य, धारिष्ट्य तसेंच तत्त्वज्ञान व युक्ति यांचेंहि पाठबळ लागतें. म्हणून इतिहासांतील कोणत्याहि काळीं, कोणत्याहि देशांत क्रांतिकारक हा जाणूनबुजून परोपरीनें आपल्या क्रांतीचे समर्थन करतांना आढळतो. ज्ञानेश्वरींत याच दृष्टीनें ज्ञानदानाकरितां मराठी भाषेच्या बोधमाध्यमाचा उपयोग केल्याचें समर्थन केले आहे. जणू काय त्यांचें मन त्यांना या क्रांतीबद्दल जाणवीत असावें ! ही क्रांति त्यांनीं सहेतुक-मुद्दाम केली होती. परंतु क्रांतिविषय जी मराठी भाषा तीहि तशीच श्रेष्ठगुण आहे असें समर्थनहि त्यांनीं उघड छातीठोकपणें केले आहे. याविषयीं ज्ञानेश्वरीच्या निरनिराळ्या अध्यायांतून आलेले कांहीं उल्लेख या ठिकाणीं देतो. ते असे :-

मराठीच्या श्रेष्ठत्वाचें समर्थन

माझा मन्हाटाचि बोल कौतुकें । परि अमृतातेंहि पैजा जिंके ।

ऐसी अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥

जिये कोंवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रंग थोडे ।

वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनि ॥ (अ. ६, ओ. १४-१५)

हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । मावळलिया निवांतु निजे ।

तो गीतार्थु मन्हाटिया बोलिजे । हा पाडु काई ॥ (अ. ९, ओ. २२)

देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जिणें ।

तरी ओंविया होती लेणें । साहित्यासी ॥

मूळ ग्रंथांचिया संस्कृता- । वरि मन्हाटी नीट पढतां ।

अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमि हें न चोजवे ॥

जैसैं अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणियासी अंगचि होय लेणें ।

तेथ अलंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ॥

तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुवासर्नी ।

शोभती आयणी । वोखट आड्का ॥

उठाविलिया भावा रूप । करितां रसवृत्तीचे लागे वडप ।

चातुर्य म्हणे पडप । जोडलें आम्हां ॥

तैसैं देशियेचें लावण्य । हिरोनि रसां आणिलें तारुण्य ।

मग रचिलें अगण्य । गीता-तत्त्व ॥ (अ. १०, ओ. ४२-४७)

अहो वधुवरांचिये भिळणीं । जैशीं वराडियाही लुगडीं लेणीं ।

तैसैं देशियेच्या सुवासर्नीं । मिराविले रस ॥

तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडोनि मन्हाठिया शब्द-सोपानें ।

रचिलीं धर्मविधानें । श्रीनिवृत्तिदेवें ॥

म्हणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नहावें । प्रयाग माधव विश्वरूप पाहावें ।

येतुलेनी संसारासी द्यावें । तिळोदक ॥ (अ. ११, ओ. ९-१०)

एथ अर्जुनचि काय म्हणों पातळ । आजि आवडतयाही सुकालु जाहला ।

जे गीतार्थु आला । मन्हाटिये ॥ (अ. ११, ओ. १४)

साहित्यसोनियाचिया खाणी । उघडवी देशियेचिया अक्षौणी ।

विवेकवल्लीची लावणी । हों देई सैंघ ॥

ये मन्हाठियाचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकालु करी ।

घेणेंदेणें सुखचि वरी । हों देई या जगा ॥ (अ. १२, ओ. १२ व १६)

तो कृष्णार्जुनसंवादु । नागरी बोलीं विशदु ।

सांगोनि दाऊं प्रबंधु । वोंवियेचा ॥

दाऊं वेल्हाळ देशी नवी । जे साहित्यातें वोजावी ।

अमृतातें चुकी ठेवी । गोडसपणें ॥ (अ. १३, ओ. ११५४-११५६)

आणि तोचि हा मी आतां । श्रीव्यासार्चीं पदें पहातां ।

आणिला श्रवणपथा । मन्हाठिया ॥ (अ. १८, ओ. १७०८)

संस्कृत भाषा सोडून मराठीचा स्वीकार करावयाचा तर ती मराठी नियम-बद्ध, समृद्ध, चित्ताकर्षक व बोधप्रद झाली पाहिजे; आणि आपण ती तशी करू असे आश्वासन आत्मविश्वासपूर्वक ज्ञानेश्वरांनी वाचकांना दिले. तशाच प्रकारचे आश्वासन नव्या पिढीच्या साहित्यिकांनी, इंग्रजी संस्कृति सोडून नव्या भाषासंस्कृतीचा स्वीकार करावयाचा तर, राष्ट्रांतील जनतेला देण्याची उमेद बाळगिली पाहिजे.

यानंतर साहित्यगुणांच्या दृष्टीने विचार करतां कोणालाहि हें कबूल करावें लागेल कीं, ज्ञानदेवांचें कवि या नात्याचें स्थान केव्हांहि अदळच राहिल. प्रथम थोडी सविनय सलगी करून मी हें म्हणूं इच्छितों कीं, गीताभाष्यच खरें, पण तें कवितारूपानें लिहितांना आपण 'कवि' आहों हा सात्त्विक मानवी अभिमान, संत झाले तरी, ज्ञानेश्वरांच्या मनांत जागृत होता. सर्वच संतकर्वीना हे शब्द लागू पडतील. वास्तविक ज्याला निवळ धर्मोपदेशच करावयाचा त्याला पद्याचीच काय गरज? तें कार्य गद्यानेंही करतां येईलच कीं ! पण संतकवि हा धार्मिक दृष्ट्या संत असला तरी साहित्यदृष्ट्या अहंकारी कविच असतो. एरवीं अमुक इतक्या चरणांचें वृत्त किंवा छंद, यमक इत्यादि बंधनें तो आत्मोद्गाराला कां स्वीकारील? भर्तृहरीला जो एकेक विषय सांगावयाचा होता त्याला शतकच-मोजके शंभर श्लोकच-कां आवडले? नव्याणव नाहीं कीं एकशें एक नाहीं ! शंकराचार्यासारखे संन्यास घेऊन इतर सर्व बंधनें तोडणारे, त्यांना 'पद्यबंधनात्मक' स्तोत्रेच कां इष्ट वाटावीं? शिवाय त्यांतलीं कांहीं सयमकहि कां रचावीं? आणि 'अष्टके' म्हटलीं म्हणजे त्यांत आठच श्लोक कां असावे? तसेच आमचे नव्या पिढीचे कवि. सुनीताचा प्रकार त्यांना कोण आवडतो ! इंग्रजांत चौदा ओळींच्या कवितेचा एक प्रकार आहे म्हणून त्याचें अनुकरण यांनीं केलें ! बरोबर चौदाच ओळी असायच्या ! म्हणजे पंधरा नाहीं कीं तेरा नाहीत ! अर्थात् हे सर्व स्वीकृत अशा कविभूमिकेचे खेळकर चाळे किंवा छंद होत. याचा बोध इतकाच घ्यावयाचा कीं, अद्वैतवादी ज्ञानसंपन्न सिद्ध किंवा स्थितप्रज्ञ झाले तरी व्यवहारांत तीं सात्त्विक का होईनात पण मनुष्येच असतात ! या खेळकरपणाच्या छंदाच्या दृष्टीने मला असेहि वाटतें कीं, ज्ञानेश्वरांचा अध्याय शेवटचा अठरावा म्हणून अठरा या आंकड्याची गंमत साधण्याकरितां ज्ञानेश्वरांनीं बरोबर अठराशेंव्या ओवीवर खरी ग्रंथ-समाप्ति केली. ही ओवी अशी आहे:— ' आणि ग्रंथाचे जीविये । विशेषीं

लोकीं इयें । दृष्टादृष्ट विजयें । होवावें जी ॥ 'जी' या अक्षरानें खरी ग्रंथसमाप्ति वाटते. यापुढें आणखी दहा ओव्या आहेत. पण त्यांत वेगळा विषय आहे.

ज्ञानेश्वरांचें कवि या नात्याचें श्रेष्ठत्व अनेक गोष्टींनीं दिसून येतें:-१-ज्ञानेश्वरी ही गीतेवरील टीका असली तरी केवळ प्रतिशब्दार्थ सांगणारी नाही. भाष्यांत त्यांची स्वतंत्र अशी विवेचनशक्ति पुष्कळच दिसून येते. कवीला लागणारी ही त्यांची प्रज्ञा होय. २-फार थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ सांगण्याची कला त्यांना पूर्णपणें हस्तगत झालेली दिसते. शब्दाच्या बाबतींत मितव्ययित्व - पाल्हाळ टाळून बोलणें - हा एक मोठा साहित्यगुण आहे व काव्यांत तर तो फारच उपयुक्त असतो. अल्पाक्षर पद्य (उदाहरणार्थ तुकारामांचे अमंग) हें मोठें सामर्थ्यवान् व प्रभावी असतें-जसा दोरी लावलेला ताठ तीरकमठा-धनुष्य. ३-ज्ञानेश्वरांना वाचेची-वाणीची योग्यता पटलेली होती आणि रसिकत्व म्हणजे काय याचेंहि उत्तम ज्ञान त्यांना होतें. रसिकानें काव्यसेवन कसें करावें याविषयी ते म्हणतात - 'जैसे शारदीयेचे चंद्रकळे - मार्जी अमृतकण कोंवळे । ते बोचित मनें मवाळें । चकोरतलगे ॥ तिथेपरी श्रोतां । अनुभवावी हे कथा । ' (हे कथा म्हणजे उपलक्षणानें 'कोणतेंहि' काव्य असंच म्हणा ना !) - अति हल्लुवारपण चित्ता । आणुनिया ॥ हें शब्दविण संवादिजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे । बोलाआदि झांबिजे । प्रमेयासी ॥ जैसे भ्रमर परागु नेती । परी कमळदळें नेणती । तैसी परी आहे सेविती । ग्रंथी इये ॥ (अ. १ - ५६ ते ५९) तसेंच पंधराव्या अध्यायाच्या प्रारंभी त्यांनीं वाचेचे गुणवर्णन कसें केले आहे तें पाहा:- 'ब्रह्मीचे विसवणें वरी । उन्मेष लाहे उजरी । जे वाचे ते इये वरी । सुधासिंधु ॥ पूर्ण चंद्राचिया कोडी । वक्तृत्वा धांपे कुरोंडी । तैसी आणी गोडी । अक्षरांतें ॥ सूर्य अधिष्ठिली प्राची । जगा राणीव दे प्रकाशाची । तैसी वाचा श्रोतयां ज्ञानाची । दिवाळी करी ॥ नादब्रह्म खुजें । कैवल्यहि तैसें न सजे । ऐसा बोलु देखिजे । जेणें दैवे ॥ (अ. १५-१० ते २६) इत्यादि.

ज्ञानेश्वरांची बरोबरी करणारा प्रतिभासंपन्न कवि गेल्या सहाशें वर्षांत झाला नाही व आजहि नाही. प्रतिभा ही रस आळविण्यापेक्षां अलंकारांच्या योजनेतच अधिक दिसून येऊं शकते. रसनिष्पत्ति ही सहृदयत्वावर अवलंबून असते आणि ती सर्वस्वीं निरलंकृत अशा शब्दांतून होऊंहि शकते. तें कार्य स्थायी-भाव (भावना) आळविण्याचें आहे. उलटपक्षां अलंकरणादि कार्य हें कल्पना-

शक्तीच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असतें. प्रतिभेची व्याख्याच अशी आहे : ' नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा '. प्रतिक्षणीं नवा नवा उन्मेष करणारी तरी पण प्रज्ञाच - म्हणजे बुद्धिच. तथापि हें उन्मेषकार्य प्रज्ञा कल्पनाशक्तीच्या सहाय्यानेच करते. ज्ञानेश्वरी हें गीताभाष्य असल्यामुळें त्यांत सर्वत्र अनुस्यूत असा एकच रस व तो शांत होय. तो पूर्णपणें आळविण्यास त्यांना स्वतः ग्रंथ-विषयाचेंच वाटेल तितकें सहाय्य होतें. तथापि ज्ञानेश्वरी ग्रंथ हा गीतेच्या अंगावर बेतलेला, व तिचें अंगरक्षण करणारा असला तरी, अंगाचा सर्व बांधे-सूदपणा यथार्थ प्रकट करून त्याबरोबर शोभा निर्माण करणारा असाहि अंग-रखा आहे. कुशल शिष्याचा गुण हाच असतो. तो अंगरखा असाच करतो कीं, मूळ अंगाचें आकृतिवैशिष्ट्य तर बदलत नाही. किरकोळ तो फुगीर व फुगीर तो किरकोळ असें दिसूं देत नाही. पण हें संभाळून किंवा तें संभाळ-ण्याला सहाय्यभूत म्हणूनहि साधेल तेथें कलाकुसरीचेंहि काम करितो. हें कर-ण्यास प्रतिभा लागते. प्रज्ञेचा गुण स्थायीपणा व प्रतिभेचा गुण चंचलता, चव-चालपणा. जसा ब्रह्मरूप मूळ पुरुष स्थिर-स्थितप्रज्ञ असतो आणि चंचलतेचें-चवचालपणाचें कार्य ' प्रकृती ' वर सोपाविलें जातें, त्याच न्यायानें स्थिरस्वरूपी बोधाचें इष्ट कार्य चंचलस्वरूपी प्रतिभेवांचून, उज्वल, खेळकर कल्पनाशक्ती-वांचून, होऊं शकत नाही. ज्ञानेश्वरींतून हें प्रतिभाकार्य काढून टाकल्यावर बाकी काय उरतें हें कोणासहि पाहतां येईल. शुद्ध बोध इष्ट खरा, पण निर्बुद्ध माणसाला तो पटविला गेला पाहिजे. ना ! तें कार्य ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिभेंतून निघणाऱ्या रूपक-उपमा-दृष्टांतादिकांनीं केलें आहे.

रूपकादिकांना उपमानप्रमाण म्हणतात. त्यांचा उपयोग बुद्धीला जो विशेष होतो तो अपरिचिताचा परिचय करून देण्याचा; आणि परिचिताच्या साम्यानें अपरिचिताचें ज्ञान करून देणें याचेंच नांव उपमानप्रामाण्य. जगांत प्रत्यक्ष प्रमा-णानें ज्ञान फार थोडें होतें. पुष्कळसें शब्दानें म्हणजे आतवाक्यानें होतें. तसेंच पुष्कळसें अनुमानानें होतें. परंतु कांहीं गोष्टी अशा असतात कीं, त्यांचें ज्ञान उपमा-दृष्टांत-रूपक इत्यादींशिवाय होतच नाही. उदाहरणार्थ, विलायतेंतल्या लहान मुलानें ' हत्ती हा कसा असतो ' असें विचारलें तर तो ' आपल्या मोठ्या डुकरासारखा पण फक्त सोंड थोडी अधिक लांब करावी म्हणजे झालें ' असें सांगतां येतें. आपल्या इकडील लहान मुलानें ' पौर्णिमेचा चंद्र कसा असतो ' असें विचारलें तर ' लोण्याच्या गोळ्यासारखा ' असें म्हटल्यानें काम

मागतें. अपरिचिताची* ओळख करून द्यायला समर्पक ठरेल अशी कोणती वस्तु घ्यावी हें ठरविण्यांतच प्रतिभेचें यश असतें. आणि हें यश ज्ञानेश्वरांनीं इतकें मिळविलेलें दिसतें कीं, त्यांत त्यांचा हात कोणालाहि धरवणार नाही. अव्यात्मांतले सर्वच विषय अपरिचित, केवळ बुद्धिगम्य, अमूर्त ! ते कधीहि प्रत्यक्षांत येणारे नव्हत. म्हणूनच ते समजावून देण्याला आयास. ब्रह्म, माया, ईश्वर, प्रकृति, ज्ञान, अज्ञान, त्रिगुण, सिद्धावस्था इत्यादि सामान्य मनुष्याला काय समजणार ! पण हें समजावून द्यायला तत्काळचे कविसंकेत - पण त्याहूनहि तत्काळचें सर्व विज्ञान - व्यवहारज्ञान - हें आपल्या कार्याला, म्हणजे उपमानें व दृष्टांतविषय पुरविण्याला ज्ञानेश्वरांनीं जुपलें आहे. समुद्र, प्रतिबिंब, स्वप्न, सुवर्ण, कमळ, आरसा, मृगजळ, सूर्य, चंद्र, आकाश,

* अपरिचिताचें कांहीं थोडें तरी ज्ञान परिचिताकडून करून देण्याला दृष्टांत-रूपकादिकांचा उपयोग कसा होऊं शकतो याचा थोडासा अनुभव मलाहि आहे. मी या साधनाचा उपयोग शक्य तितका करून घेत असतो. त्याचें एक उदाहरण देतो. पुष्कळ वर्षांपूर्वी १९२६ सालीं, एका खेडेगांवीं, शिखळास, प्रकृति सुधारण्याकरितां जाऊन राहिलें असतां माझ्याभोंवतीं सर्व सोबत निरक्षर गडीमाणसांची होती. पण मी स्वतः तत्त्वज्ञानाचें एक प्रवेशपुस्तक वाचीत होतो ! तेव्हां कल्पना सुचली कीं, या गडीमाणसांना जग, विश्व, परलोक यांच्या कल्पना कशा असतील किंवा समजून द्यायच्या तर त्या कशा समजावून देतां येतील ! तेव्हां जवळच रस्त्यावरून गर्जत जाणाऱ्या एका मोटारीनें ती कल्पना सुचविली. म्हणून ' विश्वा 'ला ' मोटारी 'ची उपमा देऊन सर्वांग-रूपकात्मक अशी कविता मी रचली व तीहि मुद्दाम कुणबाऊ भाषेंत. तिला नांव दिलें ' दिव्य मोटार ' - ती कविता अशी -

मोटार चालिल कुणिकड
चौयुगाचिं क्येलीं चाकं
वरसांचिं घुसवलीं नाक
मोटार खडी अंतराळीं
मखमाल मढवली निळी
नक्षत्र दिव ठायठाई
कालुखाला थारा न्हाई

बाच्या बाला सुदल न कोड
त्यांत पालडी खालवर भोक
तीन काळाच जोडल दांडक
टप चढविला आभाळी
कडकडन फीत काजळी
जणु ईजेचि क्येलि रोषनाई
पाताळि पळून त्यो जाई

पतिपत्नी - तात्पर्य जो जो म्हणजे अशिक्षिताला माहीत असेल तो तो पदार्थ त्यांनी उपमेला घेतला आहे. पण तो घेतांना त्यांनी साम्य व समर्पकता कशी सिद्ध केली आहे हें पाहून त्यांचें खरें कौशल्य पटतें. त्यांनी उपमादृष्टांत देण्याला सुरुवात केली कीं एकामागून एक अशा सरी येतात व बुद्धीवर जोरानें भडिमार करतात कीं, बोलायची सोय नाही. त्या देऊन जागा किती अडवावी ! नमुन्यादाखल मी दोनतीन उदाहरणें देतो. अध्याय २ व १२ यांतील स्थितप्रज्ञतेचीं लक्षणें, अनन्यभक्तांचीं लक्षणें, याविषयींच्या उपमा पाहाव्या. 'वोखटें ना गोमटें । या काईसेयाहि न भेटे । राति देवो न

चांदसूर्य आगिच गोळ
दिपवती जगाच डोळ
पासिंजर दाटुन बसती
समद्यांच्या तिकिट हातीं
सामानहि भरलं भारी
फळाफुलांच्या करंड्या वरी
यंत्रांत शिलगली आग
हज्जार कोस आगमाग
मोटार हाकाया बसला
त्येचा चेहरा दरेस कसला
लई हुशार हयो ड्रायव्हर
दुसऱ्यांनं करी कारभार
बिन हात लावता जरा
उलटमुलट घेत्याती फेरा
मोटार चालली तडक
हवि तशी मऊ अन कडक
बाजू ना उजवी डावी
मग खुणचा हात कोण दावी
भरधाव चाल मोटार
माग पसर कोसकोसभर
बिन सांध्याचि ही मोटार

दो बाजू दोन लटकावल
'फरंट लाईट' मुलखा आगळ
त्येचि कुणी करावी गिणती
दिली जल्माचि मांडुन खाती
ट्रंक डब उंच डोंगरी
साता समिद्रांच्या घागरी
कोण पेटवि त्येचा न थांग
पसरली अक्षि धगधग
गडि कधी कुणा ना दिसला
हथेरणार समदा फसला
एक हातच चाकावर
डोळा ठेवी बी समद्यावर
चाक फिरत्याती गरगरा
न्हाइ खिनाचा त्येना थारा
जाई तकड सडकच सडक
जणु संगमरवरी खडक
तिला धरायला होवावी
मन मानल तकड न्यावी
शेंडनक्षित्राचा धूर
वाजत शिंग ओंकार
उतराया चढाया न दार

घटे । सूर्य जैसा ॥ जो खांडावया धावो घाली । कां लावणी जेणें केली । दोघां एकचि सावली । दे वृक्ष जैसा ॥ साहि ऋतु समानु । जैसे कां हें गगनुं । तैसें एकचि मानु । शीतोष्णी जया ॥ दक्षिणोत्तर मारुता । मेरू जैसा ॥ माधुर्ये चंद्रिका । सरिसीच राया रंका । तैसा जो सकलिकां । भूतांसमू ॥ जो निंदेतें नेघे । स्तुतीतें न श्लाघे । आकाशा न लागे । लेपु जैसा ॥ यथालभें तोखे । अलाभेंहि न पारुखे । पाउसेंवीण न सुके । समुद्र जैसा ॥ इत्यादि.

एकंदर ज्ञानेश्वरींत कर्भांत कमी दोन हजार तरी उत्कृष्ट उपमा सांपडतील असें वाटतें. कांहीं कांहीं उपमा त्याच त्या येतात व पुनरुक्तीनें कंटाळावाण्या वाटतात हें खरें. पण कांहीं ठिकाणीं, एकामागून एक नव्या अशा उपमा हा उगीच विस्तार असें वाटलें तरी प्रत्येक उपमंतला समर्पकपणा वेगळाच चढता असतो. ज्यांनीं ज्ञानेश्वरीचा सूक्ष्म अभ्यास केलेला आहे ते प्रत्येक वेग-वेगळ्या उपमेचें स्वारस्य वेगवेगळें दाखवूं शकतात. नवव्या अध्यायांत खालील उपमा आहेत - 'माझेया विस्तारपणें नावे । हें. जगचि नव्हे आघवें । जैसें दूध मुरालें स्वभावें । तरी तेंचि दही ॥ कां बीज झालें तरु । भांगाराचि अलंकार । तैसा मज एकाचा विस्तार । तें हें जग ॥ यांतील पहिल्या दृष्टांतांत दुधाचें दही होणें हा दृष्टांत, ब्रह्माचा विस्तार सृष्टींत परिणामवादानें होण्यापुरता ठीक आहे. परंतु सृष्टि परत ब्रह्मांत विलीन होते त्याला तो लागू पडत नाहीं. यापेक्षां बीजवृक्षाचा दृष्टांत कांहीं बरा; कारण वृक्षांतून पुनः बीज निर्माण होतें. परंतु सुवर्ण व अलंकार हा दृष्टांत त्याहूनहि समर्पक. ज्ञानेश्वरीचीं प्रवचनें व कीर्तनें चालतात तेव्हां अशा चर्चेची मौज पाहून घ्यावी !

गाडीच बनवलं घर
एकला गंडी ड्रायव्हर
न्हाई पळी कधिं आजवर
मांडवल बी त्येच घरच
सार हिशेव हातोहातच
बिन ब्रेक अशी मोटार
अक्षि अखंड चाले दूर
हथे मोटारीच नांव
इद्दान इश्व म्हणत्याती

जल्माचि त्यांत येरझार
त्येला लाग ना कुणी क्लीनर
करण्याला इक्ति रीपेर
मोजिना कुणाला कच्च
मग कुणा इचारी कसूच
बिन 'लेसन' ची ड्रायव्हर
न्हाई कधीं जणूं संपणार
हव तस कुणी ज्येवाव
इचिभन शबुद बि न येती

यानंतर ज्ञानेश्वरांच्या धार्मिक वृत्तीकडे वळू. ज्ञानेश्वर अद्वैती होते याविषयी नागपूरचे प्रा. पेंडसे यांनी 'ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान' या आपल्या ग्रंथांत सविस्तरपणें विवेचन केलें आहे. पण माझ्या मतें इतक्या विस्ताराचें कारणच नव्हतें. कारण ज्ञानेश्वर द्वैती होते असा चांगलासा पूर्वपक्ष फारसा कोणी केलेला आढळत नाही. अद्वैताप्रमाणें विशिष्टाद्वैती, शुद्धाद्वैती, पूर्णाद्वैती, केवलाद्वैती व उघड उघड द्वैती असे अनेक पंथ आहेत हें वेगळें. परंतु त्यांनींही कोणी ज्ञानेश्वर हे अद्वैती नव्हते, ते द्वैती होते, असें आग्रहानें प्रतिपादल्याचें आढळत नाही. पण तत्त्वानें अद्वैती असणारा हा भक्त असूं शकतो. द्वैत नाही तर मग उपास्य व उपासक हा भेद कसा हा आक्षेप सहजच येतो. पण अद्वैत 'वाद' हा अंतिम स्वरूपी बुद्धिगम्य विषय आहे. त्यामुळें प्रत्यक्ष व्यवहारांत व त्यापुरतें, निर्गुणाला सगुण मानून, कोणत्या तरी रूपानें उपास्य कल्पून, त्याची भक्ति करणें हें विसंवादी ठरत नाही. श्रीशंकराचार्य हे सर्व विश्व व संसार मायामय व मिथ्या असें प्रतिपादणारे, पण तेहि भक्त व उपासक होते. सगळें जग मिथ्या असेल तर त्यांत आपणहि आलों, व आपली पूजा ही अंतिमस्वरूपी मिथ्या असली तरी काय हरकत, असें म्हणणारेच ते असावे. त्यांचें देवतार्चन होतें. त्यांनीं सगुणवर्णनपर स्तोत्रें केलीं आहेत. तसेंच ते संन्यासी व संन्यासवादी असतां, त्यांनीं हिंदुधर्मरक्षणार्थ सर्व भरतखंडभर संचार करून चारहि दिशांना मठ स्थापून वीरवृत्तीनें धर्म-नगराची नाकेबंदी केली. बौद्धांशीं वाद करून वैदिक धर्माची स्थापना केली. हें करणें जसें अद्वैतज्ञानाशीं विसंगत नाही, तसेंच अद्वैतवादी असतां उपास्य-उपासक, गुरु-शिष्यभेद ज्ञानेश्वरांनीं मानणें हेंहि विसंगत नाही.

१-ज्ञानोत्तर कांहीं कर्म नाही. २-ज्ञानोत्तर इतर कर्म नाही पण भक्तिकर्म उरतें. ३-ज्ञानोत्तर लोकसंग्रहार्थ वर्णाश्रमपर कर्म उरतेंच. असे तीन पक्ष दिसतात. प्रत्यक्ष व्यवहारांत या तीनहि पंथांच्या पुरस्कृत्यांनीं कर्मच केलें. यामुळें टिळकांचें मतच ग्राह्य ठरतें. वाद असेल तो इतकाच कीं, स्वतः गीतेचा अभिप्राय काय आहे ? पण गीतेच्या उपक्रमोपसंहारावरून काय ठरतें ? सर्व गीताभर निष्क्रियकारक अद्वैत सांगून अर्जुनाला द्वैतपदावर. आणला तो कां ? प्रथम अद्वैतोपदेश करून विश्वरूपदर्शनापर्यंत मजल नेल्यावर, युद्धाच्या सुरुवातीला नसला तरी, आतां विश्वरूपदर्शन झाल्यावर अर्जुन 'ज्ञानी' होण्याचा शिष्टक तो काय उरला ? मग असें असतां फिरून, आपल्या व त्याच्या कार्याकरितांच श्रीकृष्णानें त्याजमध्ये सगुणरूप दर्शनाची व द्वैताची आवड उत्पन्न केली असें

ठरत नाही काय ? मग जें कार्य कृष्णाला इष्ट होते त्याच प्रकारचें कार्य सामान्य मनुष्यप्राण्यालाहि त्याच्यापुरतें इष्ट असतेंच. तें कर्म करण्याला बुद्धिगम्य ज्ञानाची आडकाठी कां यावी ?

शिवाय केवळ बुद्धिगम्य ज्ञानानें मनुष्याला पूर्णता येत नाही किंवा त्याची भूक भागत नाही. कारण बुद्धीप्रमाणें भावना हा एक मोठा महत्त्वाचा मानवी घटक आहे. म्हणून भावनेचा उत्कर्ष करण्याइतकें आकर्षकत्व ज्यामध्ये आहे असें कांहीं तरी ध्येय मनुष्याला लागतेंच. मग कोणाला परिस्थित्यनुरूप तें ध्येय आपल्या सगुण देशभक्तीत लाभो, कोणाला तें सगुण देवभक्तीत लाभो. 'ज्ञानोत्तर काय ?' याचें उत्तर 'कांहीं नाही' असें म्हणणें वाईट दिसतें म्हणून 'ज्ञानोत्तर रोकडा मोक्ष दुसरें कांहीं नाही' असें उत्तर देण्याची रीत आहे. परंतु मोक्ष याचा तरी अर्थ काय ? भूतप्रकृति आपली सुटका परात्पर पुरुषापासून करून घेते तो मोक्ष (बंधनापासून सुटका) असेल तर प्रकृति-धर्माप्रमाणें कर्म हें प्राप्तच ठरतें. देह शिल्क असेल तोंपर्यंत त्रिगुणात्मक प्रकृतीचें कार्य चालणारच. मग कर्म केल्यानें तत्त्व कसें बिघडलें ?

मोक्षासंबंधी शिवगीतेंत म्हटलें आहे कीं, 'मोक्षस्य न हि वासोस्ति न ग्रामांतरमेव वा' म्हणजे मोक्षाचें एखादें राखीव घर किंवा निवासमंदिर नाही, किंवा मोक्ष या नांवाचा एखादा गांवहि नाही कीं, उठून तेथें गेल्यानें तो मिळेल. तर मोक्ष हा, तुकारामाच्या मरणाप्रमाणें, याच देहीं याच डोळां अनुभवण्याचा आहे व तो निष्क्रियतारूपानें नव्हे तर कर्मरूपानें. एक ग्राम्य उदाहरण घ्यावयाचें तर असें, मुंबई नांवाच्या शहराचा मोह व लोभ अगदीं दूरच्या खेडेगांवाच्या लोकांना असतो. पण त्यांना त्या शहराला जाणें घडूं शकत नाही. तेव्हां अशा एखाद्या संबधानें आपण म्हणतोच कीं, त्यानें गांवाच्या गांवां बसून 'जिवाची मुंबई केली !' याचा अर्थ मुंबईत मिळणाऱ्या काल्पनिक सुखांसारखीं सुखें आपल्या गांवांच बसून भोगलीं. तीच गोष्ट मोक्षाचीहि समजावी. मोक्ष म्हणजे देहपतन नव्हे आणि देहधारित्व म्हटलें कीं सक्रियत्व आलेंच. म्हणूनच शंकराचार्यांनीं धर्मस्थापनेचें, ज्ञानेश्वरांनीं धर्मोपदेशाचें, व टिळकांनीं देशसेवेचें कर्म केलें. ज्ञानेश्वरीत म्हटलेंच आहे कीं, 'मोक्ष दुराराध्यु कीर होय । परि तोहि आराधी तुझे पाय । म्हणोनी धाडिसी तेथ जाय । पाइकू जैसा ॥ मोक्ष हा ईश्वर पाठवील तेथें चाकरासारखा जातो. अर्थात्

ज्याचें सत्कर्म ईश्वराला रुजू असेल त्याच्याकडे बसल्याजागों मोक्ष, ईश्वराच्या आज्ञेनें, चालत येतो असें कां न म्हणावें ?

ज्ञानेश्वरांनीं असेंहि म्हटलें आहे कीं, भक्तिभावानें प्रेरित झालेल्याला तीर्थ-यात्रादिहि करण्याचें कारण नाहीं. ते म्हणतात - 'तीर्थें बाह्यमल्लु क्षाले । कर्म अर्भ्यंतर उजळे । एवं तीर्थें जाण निर्मळें । सत्कर्मेंची. (१८-१६०)

मोक्ष देउनि उदार । काशी होय कीर ।
परि वेंचणें लागे शरीर । तिये गांवीं ॥ १२-१७३
हिमवंतु दोष खाये । परि जीविताची हानि होये ।
तैसें शुचित्व नोहे । सज्जनाचें ॥ १७४
शुचित्वें शुचि गांग होये । आणि पाप तापहि जाये ।
परि तेथें आहे । बुडणें एक ॥ १७५
खोलिये चारु नेणजे । तरी भक्ती न बुडिजे ।
रोकडाचि लाहिजे । न मरतां मोक्ष ॥ १७६
संताचे नि अंगलगे । पापातें जिणणें गंगे ।
तेणें संतसंगें । शुचित्व कैसें ॥ १७७

सत्कर्माची ही उतारपेठ मध्यवर्ती अशी आहे. ज्ञानी मनुष्य खालीं व्यवहाराकडे निघाला तर त्याला या मधल्या मुक्कमाला यावें लागतें. आणि अज्ञानी मनुष्य वर ज्ञानप्राप्तीकडे निघाला म्हणजे त्याला येथें मधला मुक्काम करावा लागतो. म्हणून या मुक्कामांतली रहदारी कर्धाच संपत नाहीं. ज्ञान्याचीं लक्षणें काय, योग्याचीं लक्षणें काय, भक्ताचीं लक्षणें काय - हीं सांगावयाचीं ज्ञालीं तर तीं शेवटीं गीताध्याय २ व १२ यांत सांगितल्याप्रमाणें, साम्याची बुद्धि व दृष्टि लाभलेल्या मनुष्याच्या आचरणाच्या उदाहरणांनींच सांगावीं लागतात. त्यांत भेद पडत नाहीं. स्थितप्रज्ञ हा, १ ज्ञानी, २ भक्त व ३ कर्मयोगी या सर्वांचा समान प्रतिनिधि आहे, आणि जगांतल्या कोणत्याहि देशांतल्या तत्त्ववेत्त्यांनीं नीतीचीं लक्षणें सांगितलेलीं पाहिलीं तरी तीं वरीलप्रमाणेंच निघतात. यावरून हेंच ठरतें कीं, तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांतापेक्षां सक्रिय आचरणालाच अधिक महत्त्व आहे.

(२) ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाची साधनें

नव्या सुधारणेच्या या काळांत महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांवर ' भाविक-पणा ' नष्ट झाल्याचा आरोप येतो. परंतु उलट हें मात्र खरें आहे कीं, याच काळांत ज्ञानेश्वरीचा ' अभ्यास ' जुन्या काळापेक्षा अधिक होत आहे. याचें कारण प्रथम छापखाने हे होत. पूर्वी ज्ञानेश्वरीच्या हस्तलिखित पोथ्या होत्या, पण त्या कितीशा असणार ? छापखान्यांच्या साहाय्यामुळे ज्ञानेश्वरीच्या पांच-पन्नास हजार तरी प्रति आतांपर्यंत छापल्या गेल्या असतील व त्या वाचलेले लोक कदाचित् लाखांनीं गणतां येतील. पूर्वी कोठें एखाद्या मठांत, देवळांत किंवा सांप्रदायिक गुरूच्या घरीं ज्ञानेश्वरीचें प्रवचन होत असतां, श्रोत्यांना तो ग्रंथ काय ऐकावयास मिळत असेल तितकाच ! नऊ-दहा हजार ओव्यांचें हस्तलिखित स्वतःचें म्हणून कितीशा घरीं असणें शक्य ? याचा अर्थ भाविक श्रोत्यांना ज्ञानेश्वरीचें तात्पर्य फक्त कांहीं पडावयाचें; पण ती प्रत्यक्ष हातांत घेऊन, यथावकाश वाचून, आपली आपण समजून घेण्याला साधन व अवकाश नाहीं ! तेव्हांचे आचार्यहि असे कीं, ज्ञानेश्वरी बहुतेक तोंडांत बसलेली, पोथी हातांत घेऊन वाचण्याचेंहि फारसें कारण नाहीं. पण श्रोत्यांनीं एखाद वेळ ज्ञानेश्वरी मधूनमधून ऐकून ती कितीशी त्यांच्या लक्षांत राहणार ? अपण ज्ञानेश्वरी जन्मांत अधूनमधून एकदां श्रवण केली एवढेंच त्यांना समाधान !

पण अलीकडे ही स्थिति पालटली आहे. पूर्वीप्रमाणें मठा-देवळांतून ज्ञानेश्वरीचीं प्रवचनें चालू आहेतच. परंतु छापील प्रत स्वतःजवळ ठेवून सवडी-प्रमाणें प्रत्यहीं थोडथोडी ती वाचणारेहि लोक अनेक आढळतात. शिवाय विद्यापीठाच्या उच्च परीक्षेंतील मराठी भाषाविषयांत ज्ञानेश्वरीचा समावेश झाला असल्यानें, तरुण वयांतहि ज्ञानेश्वरीचा परिचय घडून तिच्याविषयी ज्यांना गोडी उत्पन्न झाली अशा लोकांची संख्या वाढत आहे. इ. आ. राजवाडे, प्रोफेसर दांडेकर, ह. भ. देशमुख, रा. ब. वैद्य अशांसारखे लोक आहेत की, इंग्रजी शिक्षण घेतलेले असतां ज्यांनीं ज्ञानेश्वरी आत्मसात् केली. जुन्या काळच्या श्रद्धालूपणांत अंशमात्र कमीपणा नव्या चिकित्सक बुद्धीनें कदाचित् आला असेल, नाहीं असें नाहीं. पण इतर अनेक दृष्टींनीं ज्ञानेश्वरीचें वाचन वाढले आहे असें निश्चित म्हणतां येईल. कांहीं वाचकांना तिजमधील काव्य भुलवितें. कांहीं तत्त्वज्ञानाकरितां ती वाचतात. गीतेचा अर्थ विशद व्हावा या

अपेक्षेने तिच्यावरील ही प्राकृत टीका वाचणारे आहेत. जुन्या काळची अभिजात सुसंस्कृत पंडितगिरीची व काव्यग्रंथाची घाटणी अभ्यासण्याकरितां ज्ञानेश्वरीचे वाचन होतें. तसेंच शब्दशास्त्र, भाषाशास्त्र यांच्या दृष्टीनेंहि.

ज्ञानेश्वरीच्या वाचनाच्या या वाढीबरोबर तिच्या अभ्यासार्ची साधनेंहि वाढली आहेत. यांत प्रथमच छापिल ग्रंथांचा उल्लेख पूर्वी केला तोच फिरून एक वेळ केला पाहिजे. या ग्रंथांची किंमत बरीच असते, तथापि त्यांच्या प्रती हजारोंनीं निघतात ! आजवर आवृत्त्याहि किती तरी निरनिराळ्या निघाल्या आहेत. पण ज्ञानेश्वरीची भाषा प्रौढ, जुनी आणि इतकी दुर्गम आहे कीं, आज अत्युच्च शिक्षण घेतलेल्या मराठी वाचकालाहि केवळ स्वतः वाचून ती समजणार नाहीं. ती समजून सांगणारा कोणी तरी हवाच. मग तो गुरु असो वा टिप्पणीकार असो. पण घोघर गुरु कोठून मिळणार ? म्हणून अभ्यासकांच्या मागणीमुळे तिचा सरळ-सोप्या मराठी भाषेत अर्थ लिहून काढून तो ओव्यांच्या जोडीनें छापण्यांत येऊं लागला. त्यापूर्वीं केवळ कठिण शब्दांचा अर्थ सांगणाऱ्या टिप्पणी दिल्यानें काम भागेल असें वाटत होतें. शिवाय समग्र अर्थासह ग्रंथछपाईचा खर्च फार म्हणूनहि केवळ टिप्पणींवर भागविलें जात होतें. परंतु नुसत्या कांहीं कठिण शब्दांचा अर्थ सांगणें एवढेंच साधन ज्ञानेश्वरीचा अर्थ चांगला कळण्याला पुरेसें होत नाहीं. कारण शब्दाप्रमाणें व्याकरणहि जुनें, घाटणी जुनी. व्याकरणाचा बोध झाल्याशिवाय समग्र अर्थबोध कसा होणार ? पण व्याकरण लावून दाखवून, अन्वय लावून, ओव्या छापण्यापेक्षां सरळ अर्थच एकत्र लिहिलेला बरा. यामुळे आतां नुसत्या ओव्या छापलेली ज्ञानेश्वरीची प्रत अभ्यासाकरितां कोणी हातीं घेत नाहीं. कारण 'सार्थ' ज्ञानेश्वरीच मिळते. ज्यांचां ज्ञानेश्वरीचीं पाठांतरे पुष्कळ होऊन ती जवळ जवळ स्मरणसिद्ध झाली आहे असेच लोक केवळ ओव्या छापलेली, खिशांत मावण्यासारखी, आवृत्ति जवळ ठेवतात.

ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ एवढा प्रचंड आहे कीं, कार्यपरत्वे, प्रयोजनपरत्वे त्यांतील संदर्भ काढून पाहावयाचे तर वरील प्रकारच्या कोणत्याहि पद्धतीनें छापलेलें ज्ञानेश्वरीचे पुस्तक पुरें पडत नाहीं. ग्रंथाभ्यासाच्या नव्या पद्धतीप्रमाणें कोणत्याहि ग्रंथांतील विषय, उपविषय, किंचहुना विशेष महत्त्वाचे शब्द हे फार थोड्या प्रयत्नानें उपलब्ध व्हावे, हुडकून काढतां यावे, अशी अपेक्षा असते. यामुळे प्रारंभीं विषयविभागपर अनुक्रमणिका व शेवटीं वर्णानुक्रमवार सूचिपत्र

हींहि देण्याची रीत पडली आहे. कोणताहि इंग्रजी ग्रंथ घ्या, त्यांत वाचकांच्या या सोयी बहुधा सांपडायच्याच. त्यांचा मुख्य उपयोग हा कीं, ग्रंथांत कोठें काय आहे हें क्षणार्धांत लक्षांत यावें व हुकुमी सांपडावें. पैकीं एक गरज अलीकडे ज्ञानेश्वरीच्या साखरे-सम्प्रदायांतील, ज्ञानेश्वरीचे अभ्यासू म्हणा, प्रवचनकार म्हणा, परमहंस कृष्णानंदस्वामी यांनीं भागविली आहे. ती 'ज्ञानेश्वरी-मार्गदर्शिकासूचि' या नांवाचें लहानसें ११० पानांचें पुस्तक प्रसिद्ध करून पण आमच्या मतें याला 'सूचि' म्हणण्यापेक्षां 'अनुक्रमणिका' म्हटलेलें अधिक यथार्थ ठरेल. कारण त्यांत वर्णानुक्रम नाहीं. यामुळें शब्दाचें पहिलें अक्षर पाहून ग्रंथांतील स्थळ नेमकें हुडकून काढणें हें घडत नाहीं. या साहाय्य-भूत ग्रंथामध्ये अध्यायवार ओव्यांचे गट दिले असून, त्या गटांत कोणता विषय आला आहे हें सांगितलें आहे. म्हणूनच 'सूचि' हें नांव दिलेल्या या पुस्तकानें फक्त अनुक्रमणिकेचें काम भागते. उदाहरणार्थ, पहिल्या अध्यायाच्या २७५ ओव्यांचे ३१ गट त्यांनीं पाडले आहेत. जसें, २-२० गणेश-वर्णन, २२-२७ सद्गुरुनमन, २८-४९ भारतमाहात्म्य, ५६-६९ श्रोत्यांची प्रार्थना इत्यादि.

या सूचिनामक अनुक्रमणिकेनें ग्रंथांत कोठें काय आहे हें स्थूलमानानें समजण्यास पद्धतशीर मदत कांहीं होते. ज्ञानेश्वरीच्या एकंदर ओव्या, कृष्णानंदस्वामी यांच्या सम्प्रदायाप्रमाणें म्हणजे साखरे-प्रतीप्रमाणें, ९०३३ भरतात. ग्रंथकर्त्यानें त्यांचे १३७१ गट केले आहेत. या प्रत्येक गटाला आपण 'सूचि-बिंदु' असें म्हणूं. या १३७१ त १५५ सूचिबिंदु ज्ञानेश्वरीच्या एका ओवीस एक असे आहेत आणि एकंदरीनें सुमारें ६-७ ओव्यांस एक सूचिबिंदु असें प्रमाण पडतें. अर्थात् या योजनेनेंहि ज्ञानेश्वरींतील विषय लक्षांत येण्याला किती मोठें साहाय्य झालें तें पाहा. कारण नऊ हजार ओव्या वाचून जी विषयव्यवस्था लक्षांत यावयाची ती हीं तेराशें लहान वाक्यें ओळीनें वाचून लक्षांत येते. या प्रकारची कांहीं थोडी व्यवस्था पूर्वीच्या फक्त एका आवृत्तींत आढळून आली, ती कै. आगाशे यांच्या ग्रंथांत. या आवृत्तींत प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं 'विशेष स्थळें' म्हणून दिलेलीं असतात आणि त्यांत विषयांचे उल्लेख असतात. हेहि 'सूचिबिंदु'च होत व अठरा अध्यायांत मिळून १८६ इतके सूचिबिंदु आगाशे यांच्या प्रतींत आहेत. अर्थात् त्या मानानें कृष्णानंदस्वामी यांनीं केवळ सूचिरूप केलेला ग्रंथ सहजच तितका अधिक उपयोगी ठरतो. कारण

कृष्णानंदस्वामी यांचें हें पुस्तक हातीं घेऊन जो ओळींनीं वाचील त्याला ज्ञानेश्वरींतील विषयविवेचनाचा बोध स्थूलरूपानें पण थोडक्यांत समग्र होईल.

तथापि स्वामींच्या या ग्रंथाची उपयुक्ता आणखी वाढावी म्हणून आम्हांला अशी एक सूचना करावीशी वाटते की, या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति निघण्याची वेळ आल्यास या ग्रंथापुरती तरी विषयांची वर्णानुक्रमवार सूचि तयार करून ती या पुस्तकाबरोबरच छपावी; आणि फिरून तिलाहि साहाय्य म्हणून, आपल्या सूचिबिंदूना त्यांनीं १ पासून १३७१ पर्यंत क्रमांक देऊन तेहि छपावे. याचें एक उदाहरण देऊं. या सूचि-ग्रंथांतील पृष्ठ ६३ वर असें आढळतें कीं, ज्ञानेश्वरीच्या १४ व्या अध्यायांत ७२-८० या ओव्यांत 'अज्ञाना'च्या स्वरूपाचें वर्णन आहे. आणि आम्ही स्वतः हातानें या सर्व सूचिबिंदूवर क्रमांक मांडले आहेत त्याप्रमाणें या विशेष स्थळीं ७४४ हा आंकडा येतो. अर्थात् वर्णानुक्रम सूचीमध्ये 'अज्ञान' हा शब्द देऊन पुढें ७४४ हा आंकडा दिल्यास, ज्ञानेश्वरीच्या चौदाव्या अध्यायांत ७२ ते ८० या ओव्यांत गीतेतील 'अज्ञान' या विषयाचें ज्ञानेश्वरकृत स्वरूपवर्णन सांपडतें असा बोध होईल. उलट असें पाहा कीं, ही सुधारलेली सूचि बाजूला ठेवून, डोळे मिटून आणि ज्ञानेश्वरी ग्रंथ हातांत घेऊनहि, 'अज्ञान' या विषयाची व्याख्या किंवा वर्णन ज्ञानेश्वरींत कोठें सांपडतें असा प्रश्न सुचल्यास त्याचें उत्तर मिळण्याला काय साधन ? ज्ञानेश्वरी ही गीतेवरील अध्यायवार श्लोकवार टीका आहे हें खरें असलें तरी आधीं गीतेंत अज्ञान हा विषय कोठें आला आहे हें कसें कळणार ? व तें कळल्यानंतर तो ज्ञानेश्वरीचा अध्याय काढून हुडकावा लागणार ! पण सामान्य मनुष्याच्या हातीं गीतेच्या ज्या प्रती असतात त्यांत देखील सूचि दिलेली नसते हा मोठा दोष होय. नाहीं म्हणावयास आनंदाश्रमानें छापलेली गीतेची एक आवृत्ति माल अशी आहे की, तींत गीतेतील प्रत्येक (मात्र समासांतर्गतहि) शब्दानुशब्द वर्णानुक्रमें सूचीत दिलेला आढळतो, व एखाद्या शब्दकोशाप्रमाणें तो क्षणाधीत हुडकून काढतां येतो. ज्ञानेश्वरीची देखील अशीच एखादी आवृत्ति निघणें आवश्यक आहे. पण सर्वच्या सर्व शब्दांची सूचि नसली तरी महत्त्वाच्या शब्दांची तरी हवीच हवी ! गीतेचे श्लोक अवघे सातशें. पण ज्ञानेश्वरीच्या ओव्या नऊ-सवानऊ हजार. आतां गीतेच्या एका श्लोकाचा अर्थ अवघ्या एका ओवींत सांगून ज्ञानेश्वरांनीं भागविलें अशीं कांहीं स्थळें सांपडतात. तथापि दुसरीं अशींहि कांहीं सांपडतात कीं, गीतेच्या एका

श्लोकावरील टीका तीन-चारशें ओव्या खर्ची घातल्याशिवाय त्यांना संपवतां आली नाहीं. यावरून केवळ गीतेंतील श्लोकांच्या अनुरोधानें ज्ञानेश्वरीतील विषय म्हणजे ज्ञानेश्वरांनीं स्वतंत्रपणें केलेले खुलासे व दिलेलीं वर्णनें हुडकून काढणें ही गोष्ट किती कठिण असेल याची कल्पना येऊं शकते.

ज्ञानेश्वरीतील अशीं स्वतंत्र रचनेचीं जीं स्थळे आहेत त्यांत हें आढळेल कीं, ज्ञानेश्वरांनीं आपलें काव्यकौशल्य, चिकित्साबुद्धि, प्रज्ञा, प्रतिभा सर्व कांहीं तेथे उदार हस्तानें खर्ची घातली आहेत. उदाहरणार्थ, गीतेच्या सहाव्या अध्यायांत योगाचें वर्णन किती थोड्या शब्दांत केलेले असतां ज्ञानेश्वरांनीं ती योगप्रक्रिया व तिची फलश्रुति समजावून सांगण्याला शेंकडों ओव्या खर्ची घातल्या आहेत. हें ज्ञानेश्वरांचें स्वतंत्र ज्ञान म्हणावें लागतें. ती नुसती अर्थबोधक टीका नव्हे. तसेंच गीतेच्या तेराव्या अध्यायांत प्रकृतीच्या अंगोपांगांचें वर्णन कांहीं थोड्या श्लोकांत आलें आहे. तें सोदाहरण वर्णन करून सांगण्याला ज्ञानेश्वरांनीं सुमारे एक हजार ओव्या खर्ची घातल्या आहेत ! पण टीकाकाराच्या दृष्टीनें कवीला हें भूषणास्पद ठरलें तरी सूचीच्या अभावीं संदर्भ शोधण्याला वाचकाला केवढी मोठी अडचण उत्पन्न झाली याचा विचार करावयाला हवा.

असो. अशा रीतीनें ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाचीं जीं साधनें आज उपलब्ध आहेत त्यांविषयीं कृतज्ञता बाळगूनहि कांहीं नवीन सूचना करतां येण्यासारख्या आहेत. पूर्वीच्या साधनांचा विचार करतां, दोन ग्रंथकारांचा उल्लेख विशेष रीतीनें केला पाहिजे. एक कै. ग. कृ. आगाशे, मिरज संस्थानाचे एक वेळचे कारभारी, यांनीं मुळासह श्रीज्ञानेश्वरीटीका सहा भागांत प्रसिद्ध केली आहे. तिचा विशेष हा कीं, त्यांनीं सर्वस्वीं चिकित्सापद्धतीचा अंगीकार केला आहे. चिकित्सापद्धतीशिवाय दुसरा वेगळा प्रकार म्हणजे सांप्रदायिक. या सांप्रदायिक पद्धतींत मुख्यतः ओव्यांचा अर्थ पूर्वीं गुरुमुखानें ऐकला तसा गोळाबेरीजरूपानें सांगावयाचा. त्यांत प्रत्येक शब्दार्थ किंवा व्याकरण किंवा अन्वय यावर भर नाहीं. पण आगाशे यांनीं प्रत्येक ओवीतील बिकट शब्दांचे अर्थ तळटीपा देऊन सांगितले आहेत इतकेंच नव्हे, तर हे अर्थच अधिक योग्य कां हेंहि सांगितलें आहे. शब्दमूलांचा शोध केला आहे. प्रत्यंतरे दाखविलीं आहेत. कोठें अन्वय सांगितला आहे. प्रयोजन सांगितलें आहे. समानार्थक मागील-पुढील संदर्भ काढून दिले आहेत. पाठांतरांची चिकित्सा केली आहे. शिवाय इंग्रजी, मराठी व संस्कृत वाङ्मयांतील म्हणी, वाक्प्रचार, अवतरणें हींहि कोठें

कोठें देऊन अर्थावर बाहेरचा प्रकाश पाडला आहे. यामुळे. पुष्कळ ठिकाणी सांप्रदायिक अर्थाहून आगाशे यांचा अर्थ भिन्न पडला असला तरी तो ग्राह्य वाटतो. पण 'सर्वत्र आमचाच अर्थ बरोबर' अशी आगाशे यांचीहि प्रतिज्ञा नाही. उलट सांप्रदायिक लोक भाविक असले, तरी त्यांना देखील अशी प्रतिज्ञा करवत नाही. याचें कारण असें कीं, चालेल तितकी बुद्धि चालविल्यावरहि अज्ञातार्थ अर्शां कांहीं स्थळें ज्ञानेश्वरींत उरतातच. म्हणून सुदैवाची गोष्ट ही कीं, ज्यांना आपण सामान्यतः सांप्रदायिक म्हणूं त्यांना देखील चिकित्सापद्धतीचें महत्त्व आतां पट्टें लागलें आहे. उदाहरणार्थ, ह. म. प. बंकटस्वामी हे आपल्या ज्ञानेश्वरी आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत म्हणतात कीं, "संप्रदाय व चिकित्सा या दोन गोष्टी तमप्रकाशवत् विरुद्ध नसून, त्या एकत्रित होणें अशक्य नाही असें आमचें मत असल्यामुळे, आणि ग्रंथाच्या यथार्थ स्पष्टतेस त्या दोहोंची आवश्यकता असल्यामुळे या ग्रंथांत अर्थ लावतांना या दोनहि गोष्टी लक्षांत घेऊन अर्थ केला आहे. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ अथपासून इतिपर्यंत आपणास समजला असें आपण छातीला. हात लावून सांगतो असें म्हणणारा अगर समजणारा प्राणी दुर्मिळच असेल ! " आगाशे यांच्या आवृत्तीतील दुसऱ्याहि एका अंगाचा उल्लेख केला पाहिजे. तें अंग म्हणजे उपसंहार हा होय. अशा तऱ्हेचा उपसंहार कोणत्याहि सांप्रदायिक आवृत्तींत केलेला नाही.

ज्ञानेश्वरी समजण्याचें मूलभूत साधन म्हणजे कठिण शब्दांचा कोश. हा फक्त बंकटस्वामी यांच्याच आवृत्तींत 'एकत्र' मिळतो. त्यांत कोशाच्या पद्धतीप्रमाणें वर्णानुक्रम असून सुमारे ५००० शब्द दिले आहेत. हें फार मोठें साहाय्य होय. इतर कांहीं आवृत्त्यांतून तळटीपेंत थोडेसे शब्दार्थ दिलेले असतात, त्यांचा उपयोग आहेच; पण बंकटस्वामींच्या या शब्दकोशाचा उपयोग सर्व कठिण शब्द एकत्र सांपडणें हा असून, इतरहि एका रीतीनें होण्यासारखा आहे. म्हणजे त्या कोशाचा स्वतंत्र अभ्यास करतां येण्यासारखा आहे व त्यावरून वर्णानुक्रमानें विषय काढतां येण्यासारखे आहेत. तळटीपांत दिलेले शब्दार्थ तुटक असल्यास त्यांचा फारसा तसा उपयोग होऊं शकत नाही. बंकटस्वामींच्या या कोशांत आम्हांस फक्त एकच दोष वाटला तो असा कीं, सुपरिचित असेहि सामान्य संस्कृत शब्द कांहीं कांहीं या कोशांत घातले आहेत. त्यानें व्यर्थ जागा अडविल्यासारखें वाटतें. ज्ञानेश्वरीच्या वाचकाला अगदीं पहिल्या वाचनाच्या वेळीं, दर ओवीगणिक एखादा तरी अपरिचित जुना शब्द किंवा

व्याकरणप्रयोग आढळतो. पुढील वाचनाच्या वेळीं हा घोटाळा कमी कमी होत जातो व ज्ञानेश्वरीच्या भाषेची मोडणी कळू लागते. तथापि अर्थ सांगितल्या-शिवाय कळणार नाहीच असे मूलभूत शब्द कांहीं उरतातच.

वरील दोन साधनांनीं ज्ञानेश्वरी वाचणें आतां विशेष सुलभ झालें आहे. तरी वर दर्शविलेली विषयशब्दसूचीच्या अभावाची अडचण शिल्क राहतेच. ती कशी निघून जाईल हा मोठा प्रश्न आहे. कारण गीतार्थ विशद करतांना ज्ञानेश्वरांनीं पदरचें इतकें नवें ज्ञान व नवे दाखले आपल्या ग्रंथांत घातले आहेत कीं, त्यांच्या अभ्यासाशिवाय ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास व्यर्थ होय. खुद्द गीतेला सामान्यतः सूचि असत नाही ही अडचण वर दर्शविलीच आहे. आणि आनंदा-श्रम प्रतीच्या साहाय्यानें गीतेतील विषय हुडकून काढतां आले तरी, आणि ज्ञानेश्वरी ही गीतेच्या श्लोकांचा अनुक्रम संभाळणारी असली तरी, ज्ञानेश्वरी-तील विशेष स्थळें हुडकून काढण्याला गीतेचा हवाला पुरा पडत नाही.

शिवाय अशी सूचि करण्याचें कोणी उद्या मनांत आणलें, तरी त्याच्या मार्गांत येणारी दुसरी अशी एक फार मोठी किंबहुना दुस्तर अडचण आहे, तिचा उल्लेख केला पाहिजे. ही अडचण म्हणजे अशी कीं, ज्ञानेश्वरीतील अध्यायवार ओव्यांची संख्या निश्चित नाही. ही गोष्ट लक्षांत घेण्याकरितां आम्ही जें कोष्टक पुढें दिलें आहे तें वाचकांनीं पाहावें. या कोष्टकांत आम्हीं राजवाडे, साखरेप्रभृति आठच आवृत्त्या घेतल्या आहेत. पण याशिवाय आणखी पांच-सहा आवृत्त्या शिल्क उरतातच आणि त्यांतील ओव्यांच्या संख्येंतहि असाच फरक आहे. आम्हीं येथें न दिलेल्या आवृत्त्यांत भारदे प्रत, वाईप्रत, तंजावरप्रत, चिद्धनप्रत, भराडेप्रत, सोनारप्रत, निळोबाप्रत या घेतल्या नाहीत. ओव्यांच्या संख्येसंबंधानें असें दिसतें कीं, सगळ्यांत कमी संख्या राजवाडे प्रतींत व सर्वांत जास्ती ओवीसंख्या निळोबा प्रतींत आढळते. म्हणजे या दोन टोकांत सुमारे ११०० ओव्यांचा फरक पडतो, आणि यांपैकी प्रक्षिप्त कोणत्या व मूळ खऱ्या कोणत्या हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो.

सर्वांत कमी संख्या असलेली राजवाडे प्रत घेतली तर मूळ लेखकाच्या हातून तिच्यामध्ये घेण्याच्या अनेक ओव्या सुटून गेल्या असतील, असा आक्षेप घेतां येतो. उलट दहा हजार ओव्यांची निळोबा प्रत घेतली तर तीत प्रक्षिप्त ओव्या वाटेल तितक्या भरल्या गेल्या आहेत हें अनुमान उघड होतें.

पण आम्हांला सूचीच्या सुधारणेपुरतें बोलतांना या मोठ्या फरकाबद्दल बोलावयाचें कारण नाही. आमची खरी अडचण ही आहे कीं, ज्या पांच-चार लोकप्रिय छापील आवृत्त्या वाचकांच्या हातीं आज आढळतात, त्यांच्यामधील निरनिराळ्या अध्यायांतील ओव्यांच्या संख्येंतहि थोडाबहुत फरक पडतो. आतां हा फरक किती थोडा असतो हें या कोष्टकावरून कळेल. पण सूचींत अध्याय व ओव्यांचा क्रमांक लिहावाच लागणार यामुळें, संबंध अध्यायांत जरी एक-दोन ओव्यांचा कमजास्त झाल्या तरी पुढचे सगळे क्रमांक चुकत जातात. यामुळें एकच सूचि या सर्व प्रचलित आवृत्त्यांनाहि उपयोगी पडणार नाही. याचा अर्थ प्रत्येक आवृत्तिकारानें वेगवेगळी सूचि आपल्या ग्रंथाला दिली पाहिजे ! तसें झालें तर उत्तमच. अशा सूचीला जागा लागते व छपाई काम वाढतें ही गोष्ट आहेना. तथापि एक बंकटस्वामींचें उदाहरण घेतलें तर त्यांना आम्ही हें सूचवूं इच्छितों कीं, त्यांनीं आपल्या आवृत्तींत नऊ हजार ओव्यांच्या प्रथम चरणांतील निदान दोन-तीन शब्द देऊन जी ६० पानांची जागा अडविली आहे तीच या सूचीला त्यांनीं खर्ची घातली असती, तर तेवढ्यांत काम मागलें असतें. त्यांनीं दिलेली ओव्यांची वर्णानुक्रमणिका ही कोणाला उपयोगी पडणार ? तर नित्यपाठांतरानें ज्यांच्या तोंडीं जवळजवळ सगळा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ येऊन बसला आहे त्यांच्या उपयोगी ! पण वर्णानुक्रमानें ओवी हुडकून काढतां येण्यापेक्षां विषयपरत्वे सूचीच्या साहाय्यानें ओवी हुडकून काढतां आली तर ती अधिक बरी नव्हे काय ?

पुढील कोष्टकावरून हें दिसून येईल कीं, एकूण ओवीसंख्या ९०३२ असणाऱ्या आवृत्त्या ३ आहेत (बंकटस्वामी, मोघे, भिडे यांच्या). साखरे प्रतींत याहून एकच ओवी अधिक आहे. माडगांवकर प्रतींत आणखी २ ओव्या अधिक आहेत. कुंटे प्रतींत आणखी २ ओव्या जास्त आहेत. अशा रीतीनें केवळ ५ ओव्यांच्या फरकानें सहा आवृत्त्या जवळजवळ येतात ! शिवाय याच आवृत्त्या विशेष प्रचारांत आहेत. म्हणून आशा वाटते कीं, निदान या आवृत्तींच्या प्रकाशकांनीं जरी एकमत करून ओवीसंख्या सारखी केली व ओव्यांचे क्रमांक एकच ठेवले, तर विषयसूचि करणें शक्य होईल. अशा रीतीनें एकमत झालें व विषयसूचीत या आवृत्त्यांचेच संदर्भ दिले तर इतर आवृत्त्या मार्गें पडून, सहा आवृत्त्यांची एकवाक्यता केलेली हीच आवृत्ति अधिक प्रसृत होईल.

ज्ञानेश्वरी : ओवीसंख्या

अध्याय	राज- वाडे	साखरे	बंकट- स्वामी	कुंटे	माडगां- वकर	मोघे	भिडे	विप्र-प्रत हस्तलिखित
१	२७३	२७५	२७५	२७५	२७५	२७५	२७४	२७५
२	३७४	३७५	३७५	३७५	३७५	३७४	३७५	३७४
३	२७१	२७६	२७६	२७६	२७६	२७६	२७६	२७६
४	२२२	२२४	२२५	२२५	२२५	२२४	२२४	२२५
५	१७८	१८०	१८०	१८०	१८०	१८०	१८०	१८०
६	४९४	४९७	४९७	४९७	४९७	४९७	४९७	४९८
७	२०५	२१०	२१०	२१०	२१०	२१०	२१०	२११
८	२६९	२७१	२७१	२७१	२७१	२७१	२७१	२८५
९	५३०	५३५	५३५	५३५	५३५	५३५	५३५	५३५
१०	३१०	३३५	३३५	३३५	३३५	३३५	३३५	३३४
११	६९८	७०८	७०८	७०८	७०८	७०८	७०८	७०७
१२	२४४	२४७	२४७	२४७	२४७	२४७	२४७	२४७
१३	११६४	११७०	११६९	११७१	११७१	११७०	११७०	११६९
१४	४११	४१५	४१५	४१६	४१५	४१५	४१५	४१५
१५	५६५	५९९	५९८	५९९	५९८	५९९	५९९	५९९
१६	४७०	४७३	४७३	४७३	४७३	४७३	४७३	४७३
१७	४३०	४३३	४३३	४३३	४३३	४३३	४३३	४३१
१८	१७९२	१८१०	१८१०	१८११	१८२१	१८१०	१८१०	१८२६
	८९००	९०३३	९०३२	९०३७	९०३५	९०३२	९०३२	९०६०

ओव्या प्रक्षित कोणत्या याविषयी कांहीं सयुक्तिक गमक मिळण्या-
सारखें असतें. त्या दृष्टीने आगाशे यांनी आपल्या प्रस्तावनेत चर्चा केली आहे.
त्यांत अठराव्या अध्यायांतील तीन ओव्या प्रक्षित ठरविल्या आहेत. १२९४
व्या ओवीनंतर साखरे आणि कुंटे-प्रतीत खालील ओव्या आहेत —

उत्तर वैराटिचा राजा । पळता तूं का निघालासि झुंजा । हा क्षात्रस्वभाव
जुझा । झुंजवील तुज (१२९५)

महावीर अकरा अक्षौहिणी । तुवां एके नागविले रणांगणीं । तो स्वभाव कोदंडपाणी । झुंजवील तूंतें ॥ (१२९६).

१५४६ व्या ओवीनंतर वरील प्रतीत खालील ओवी आढळते —

‘ पूर्ण ब्रह्म ज्ञाला पार्थू । तरी पुढील साधावया, कार्यार्थू । मर्यादा श्रीकृष्ण नाथू । उल्लंघों नेदी ॥ (१५४७).

या ओव्या प्रक्षिप्त ठरवितांना आगाशे यांनीं एक कबुली दिली आहे. ती अशी कीं, ‘ उपरिनिर्दिष्ट दोन्ही स्थळीं त्या त्या ओव्या ग्रंथाची हानि न करतां उलट परिपोष करितात. ’ पण यानंतर लगेच ते विचारतात कीं, ‘ पण तसें असलें म्हणून त्यावरून ग्रंथकारानें त्या लिहिल्या होत्या असें कसें म्हणतां येईल ? ’ पण त्या ओव्या प्रक्षिप्त म्हणण्याला आगाशे यांनीं चांगलेंसें गमक दाखविलें नाहीं. आपलें म्हणून ते इतकेंच कारण पुढें आणतात कीं, (त्या ओव्या ज्ञानेश्वरींत असल्या तर) प्राचीनतर प्रतीत त्या कां दिसत नाहींत ? पण आगाशे हें विसरतात कीं, राजवाडे—प्रत ही तरी प्राचीनतर किंवा प्राचीनतम कोठें ठरते ? जुने सांप्रदायिक लोक राजवाडे—प्रत निर्णायक मानीत नाहींत, आणि अलीकडे डेक्कन कॉलेज संशोधक—संस्थेंतील रा. हर्षे यांनीं ‘ विप्र—प्रत ’ नांवाची एक पोथी हीच प्राचीनतम म्हणून स्वीकारली आहे ! तात्पर्य, पाठभेदाप्रमाणें हस्तलिखितांचा काळ वादग्रस्त ठरतो आणि हा वाद केवळ तर्कानें तुटण्यासारखा नाहीं.

परंतु चूक होण्याचा संभव असला तरी वर्ज्यावर्ज्य ठरवून एकच ‘ संहिता ’ सर्वानुमतें ठरविल्यास सूचि इत्यादि सुधारणांची सोय होऊन सार्वजनिक हित साधेल. स्वयंपाकांत क्वचित् एखादा बारीक खडा अन्नांत राहिल या भीतीनें ‘ समाराधना ’ बुडवूं नये. तसेंच बा. अ. भिडे यांनीं १४ व्या अध्यायांतील खालील ओवी प्रक्षिप्त ठरविली आहे—

जैसे कां स्वप्न मोहा । तो एकाकी देखे बहुवा ॥

तोचि पाडु आत्मया । सरणेंवीण असे ॥ ८५ ॥

भिडे म्हणतात, ‘ या ओवींतील यमकें ज्ञानदेवीच्या पद्धतीस अनुसरून नाहींत. शिवाय राजवाडे—प्रतीत ही ओवी नाहीं. ’ यांपैकीं यमकें चूक आहेत हा आक्षेप आम्हांला पटतो. पण राजवाडे—प्रतीत ही ओवी सांपडत नाहीं हा आक्षेप पटत नाहीं. कारण लेखकाच्या दृष्टिदोषामुळें ओव्या सुटून जाणें शक्य असतं. तात्पर्य, ज्ञानेश्वरीच्या सर्व आचार्यांनीं, सांप्रदायिकांनीं, प्रकाशकांनीं सहमत

होऊन विद्वान् लोकांची एक समिति नेमावी, आणि ज्ञानेश्वरीतील ओव्यांची अध्यायवार संख्या व क्रम कायम करून घ्यावा. आणि त्या निर्णयाप्रमाणें इतर आवृत्तिकारांनीं चुकून राहिलेल्या ओव्या घालून आणि प्राक्षित वाटणाऱ्या ओव्या कमी करून वाटल्यास अशी सुधारणा सार्वजनिक सोयीकरितां पत्करली आहे हें दर्शविणारी कांहीं खूणहि करावी. असें केल्याशिवाय शब्दसूचि विषयसूचि होणें दुरापास्त होय. पण अशी सूचि झाल्यानें ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासास फार साहाय्य होईल.

याशिवाय शेवटची म्हणून एक सूचना आम्हांस करावीशी वाटते ती ही कीं, ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ प्रचंड असल्यामुळें तो कोणाचा सर्वच्या सर्व वाचून होत नाही. ज्ञानेश्वरीत देखील मुख्य विषय सोडून अवांतर असे विषय बरेच येतात. कांहीं नमनें, कांहीं स्तवनें, कांहीं गुरुशिष्यसंवाद, कांहीं अर्जुन-कृष्णसंवाद, कांहीं अलंकार व दाखले-यांची पुनरुक्ति इत्यादिकांची भर पडल्यानें ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ इतका मोठा वाटतो. शिवाय तो येवढा वाढल्यामुळें छापील प्रतीची किंमतहि भारी पडते. म्हणून आमची सूचना अशी कीं, कोणा तरी प्रकाशकानें ज्ञानेश्वरीची एखादी संक्षिप्त आवृत्ति काढावी. ती अशी कीं, तीत मुख्य महत्त्वाचा भाग सुट्टें नये, पण वर दर्शविलेल्या अवांतर अंगांपैकी कांहीं कांहीं कमी करावी. असें केल्यानें ज्ञानेश्वरीचा परिचय व प्रसार वाढण्याला फार साहाय्य होईल. ही सूचना करण्यांत ज्ञानेश्वरीच्या कोणत्याहि अंगाला नांव ठेवण्याचा हेतु नसून, त्या तत्त्वज्ञानपूर्ण काव्यमय ग्रंथाचा गाभा किंवा आत्मा सामान्य गरीब वाचकाला कसा सुलभ होईल इतकेंच दर्शविण्याचा आमचा हेतु आहे.

(३) ज्ञानेश्वर चरित्रसार

श्रीसंत ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा जन्म शके ११९७ युवानाम संवत्सरी श्रावण वद्य ८ स मध्यरात्री झाला. त्यांचें घराणें यापूर्वी शेंकडों वषें आपेगांव येथें वसति करून राहिलें होतें. आपेगांव हें पैठणपासून चार कोसांवर गोदावरी नदीच्या उत्तर तीरावर वसलेलें आहे. पूर्वीपासून हा गांव देवागिरीकर यादव राजांच्या राज्यांत मोडत असून त्याचें कुलकर्णी-वतन ज्ञानेश्वरांच्या

घराण्याकडे फार वर्षे होतें. हे कुळकर्णी वत्सगोत्री माध्यंदिन शाखेचे यजुर्वेदी ब्राह्मण. ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वीच्या सात पिढ्यांची माहिती साधारणपणें मिळते. परंतु त्यांचे पणजे त्र्यंबकपंत हे शके ११२९ सालीं जिवंत होते हें निश्चित समजतें. या घराण्याचे आप्तसंबंध देवगिरी (आज दौलताबाद) येथील माचवे, पैठणचे देवकुळे, व आळंदीचे कुळकर्णी यांच्याशीं पूर्वी झालेले होते. त्र्यंबकपंतांनीं कुळकर्णीपण संभाळून शिवाय बीड. परगण्याच्या देशाधिकाऱ्यांचेहि काम केले. पण उत्तर वयांत त्यांनीं धार्मिक वाङ्मयाचा अभ्यास केला व नाथपंथी साधु गोरक्षनाथ हे आपेगांवां आले असतां त्यांनीं नाथांची दीक्षा घेतली. त्र्यंबकपंतांचा मुलगा व ज्ञानेश्वरांचा आज्ञा गोविंदपंत हे घरां राहून कुळकर्ण्यांचें काम पाहत, व त्यांचे बंधु हरिपंत हे छोटेसे सैन्याधिकारी असून सेनानायकी करित असतां त्यांना रणांगणावर शत्रूच्या हातीं मृत्यु आला.

गोविंदपंताला विठ्ठलपंत हा मुलगा झाला. तो पूर्ववयांतच विरागी बनला. त्यानेंही नाथपंथाची दीक्षा घेतली आणि वेदशास्त्रांचें अध्ययन केले. पुढें तीर्थयात्राच आरंभिल्या. त्या कांहीं केल्यावर तो आळंदीस आला, व त्यानें सिद्धेश्वराच्या देवळांत मुक्काम केला. आळंदीचे त्या वेळचे कुळकर्णी सिधोपंत यांना एक उपवर कन्या होती. तिच्यासाठीं ते वरशोधन करित असतां त्यांची व विठ्ठलपंतांची गांठ पडली. विठ्ठलपंतांचें रूप, चर्या, वागणूक पाहून या मुलाला आपली मुलगी द्यावी असें सिधोपंतांनीं योजिलें व त्याप्रमाणें पुढें घडून आलें. आणि तें कार्य इतक्या त्वरितपणानें सिद्धीस गेलें कीं, मुहूर्त शेवटला म्हणून आपेगांवाहून व्याहीमंडळींनाही आळंदीस आणवित; आलें नाहीं. नंतर सावकाशपणें लग्न झालेलीं मुलगा-मुलगी हीं सर्व मिळून आपेगांवां गेलीं. विठ्ठलपंत पूर्वीप्रमाणें आपला नित्य क्रम करित राहिला. पण तो नित्यक्रम म्हणजे विरक्ति व हरिचित्तन. पंतांची बायको रुक्मिणी हिला या गोष्टीचा सहजच विषाद वाटून तिनें ती गोष्ट आपल्या बापाला कळविली. तेव्हां सिधोपंत आपेगांवां येऊन त्यांनीं त्या दोघां नवराबायकोना आपणाबरोबर आळंदीस राहण्यासाठीं नेले. पण विठ्ठलपंतांची विरक्ति कमी न होतां वाढली, आणि मूलबाळ झालें नव्हतें तरी काशीस जाऊन संन्यास घेण्याकरितां ते बायकोची अनुज्ञा मागूं लागले. पण ती मिळतेना असें पाहून तसेच काशीला निघून गेले. तेथें रामानंदस्वामींकडून त्यांनीं संन्यास-दीक्षा घेतली. मात्र ती घेतांना आपण अविवाहित आहोंत असें खोटेंच सांगितलें.

ही बातमी हळूहळू आळंदीस येऊन पोचली. पुढें योग असा आला की, रामानंदस्वामी हेच स्वतः यात्रा करित हिंडत असतां एकदां आळंदीस आले. तेव्हां इतर बायकांप्रमाणें रुक्मिणी ही त्यांच्या दर्शनाला गेली असतां तिनें नमस्कार करितांच 'पुत्रवती भव' असा स्वामींनीं सहजच आशीर्वाद दिला. तेव्हां रुक्मिणीला हंसूं आलें. तें पाहून स्वामींनीं तिला विचारतां तिनें नवरा संन्यासी होण्याकरितां निघून गेली व त्याचा पत्ताही नाही असें सांगितलें. अधिक चौकशीकरितां आपण ज्याला संन्यास-दीक्षा दिली त्या विठ्ठलाचीच ही बायको असें त्यांना समजलें. तें ऐकून त्यांना वाईट वाटलें. काशीस परत गेल्यावर आपणाला खोटे वर्तमान सांगून संन्यास घेतल्याबद्दल त्यांनीं विठ्ठलाचा निषेध केली आणि 'फिरून संसार कर, संन्यास-दीक्षा घेतलीस ती व्यर्थ ठरते. कारण त्याच्या मुळाशीं असत्य आहे' असें ठासून सांगितलें. तेव्हां निरुपाय होऊन विठ्ठलपंत गृहस्थाश्रमी बनला.

पाहणाराला हें सर्व सहजच विपरीत वाटलें. पण विठ्ठलपंतानें तें मनावर घेतलें नाही. नंतर अशा स्थितींत त्या पतीपत्नींना चार अपत्ये झालीं. तींच अनुक्रमें निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ता हीं सुप्रसिद्ध भावंडे होत. आईबापांसह हीं मुलें वाळांत असल्यामुळें त्यांना अनेक तऱ्हांचा छळ सोसावा लागला. विठ्ठलपंताला सर्वांत दुःख हें झालें कीं, मुंज करण्याचीं मुलांचीं वयें झालीं तरी त्यांची मुंज यथाविधि होईना. पुढें ही सर्व मंडळी त्र्यंबकेश्वरीं गेली. तेथें नाथपंथी साधु गैनीनाथ आले होते, त्यांनीं या सर्व कुटुंबाला नाथपंथाची दीक्षा दिली. नाथपंथाचा आद्यगुरु श्रीशंकर असा मानला जातो. परंतु या विशिष्ट नाथपंथाच्या शाखेंत विष्णु-कृष्ण या वैष्णव देवतांचीच उपासना स्वीकारली गेली होती.

आळंदीस परत आल्यावर विठ्ठलपंतांनीं ब्राह्मणवृंदांना आपल्यावरील बहिष्कार काढून घेण्याची पुन्हा विनंति केली व प्रायश्चित्त असेल तर सांगा तेंहि करतो असें ते म्हणाले. मीं फिरून गृहस्थाश्रम घेतला तो केवळ गुरूंच्या आज्ञेनें, आणि बायकोची परवानगी न घेतां मूळ संन्यास घेतला तो अशा स्त्रीय व अविधि होता असें सर्व स्पष्टीकरण केले. पण त्याचा उपयोग झाला नाही. तथापि देहांत प्रायश्चित्त घेतल्यानें ज्याचें निरसन होत नाही असें पाप नाही असें शास्त्रीलोकानीं सुचविल्यावरून विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई दोघांनीं प्रयागक्षेत्रीं जाऊन गंगेला आपले देह अर्पण केले! अर्थात् हीं चार भावंडे

बहिष्कृत असून शिवाय अनाथहि झालीं. त्यांना घर ना दार. आश्रय कोणा-
चाच नाही. तथापि अशा स्थितीत तीं परस्परांना प्रेमाचा आश्रय देऊन
राहिलीं. या अवधीत त्यांनीं अध्ययन केलें.

आपेगांवाहून आळंदीस परत आल्यावर या मुलांनीं फिरून एकदां बहि-
ष्कार उठविण्याची विनंति ब्राह्मणवृंदांना केली. तेव्हां तुम्ही पैठणाला जाऊन
तेथील शास्त्रीलोकांकडून मिळाल्यास शुद्धिपत्र घेऊन या असें सांगितलें. त्या-
प्रमाणें पैठणास गेल्यावर ज्ञानदेवांच्या हातून काहीं चमत्कार घडला. हें पाहून
ब्राह्मणांनीं त्यांना शुद्धिपत्र दिलें. पण तें मिळालें तरी या भावंडांनीं संसारांत
लक्ष न घालतां भक्तिमार्गानें व धर्माचरणानें अखंड प्रवास स्वीकारून काल-
निर्वाह करण्याचें ठरविलें. यामुळें अनेक ठिकाणच्या लोकांशीं त्यांचा संबंध
येऊन अल्प वयांतील त्यांची विद्वत्ता व साधुशीलत्व पाहून लोकांना मोठें
कौतुक वाटलें. त्यांची कीर्ति होऊं लागली.

अशाप्रमाणें परिभ्रमण करीत असतां हीं भावंडे प्रवरातीरावरील नेवासें
या गांवीं येऊन राहिलीं. तेथेंच ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ लिहिला. पुढें
आळंदीस गेल्यावर तेथील लोकांनीं त्यांची कीर्ति ऐकली असल्यामुळें त्यांना
या खेपेला त्रास न देतां प्रेमानें वागविलें. त्यांचीं प्रवचनें होऊं लागलीं.
त्यांच्या हातून चमत्कारहि घडूं लागले. पुढें ही मंडळी पंढरपुरास गेली. तेथें
अनेक संतमंडळांची व त्यांची गांठ पडली. सर्वांचा मिळून एकच मेळा
झाला, व त्यांनीं या मेळ्याच्या स्वरूपांतच तीर्थयात्रा करण्याचें ठरविलें.

या मेळ्याचा पुढारी संत नामदेव हा होता. या प्रवासांत त्यांनीं कराड,
तेरगांव, आवंढ्या नागनाथ, सातपुडा, धार, उज्जयिनी, प्रयाग, काशी, इंद्रप्रस्थ,
गया, अयोध्या, गोकुलवृंदावन, द्वारका, गिरनार, मारवाड इत्यादि स्थळां
संचार केला. शेवटीं हा मेळा पंढरपुरास परत आला. तेथें यात्रेचें म्हावदें
झाल्यावर निवृत्ति-ज्ञानदेवप्रमुख हीं भावंडे आळंदीला परत आलीं आणि
लवकरच ज्ञानेश्वरांनीं तेथेंच समाधि घेतली. त्यानंतर फारच थोड्या अवधीत
इतर तिघांहि भावंडांना निरनिराळ्या ठिकाणीं हिंडत असतां मृत्यु आला.

जन्म—

- शके ११९५ श्रीमुख संवत्सर माघ वद्य १ प्रातःकाळ— निवृत्तीनाथांचा जन्म.
शके ११९७ युवा संव० श्रावण कृष्ण ८ मध्यरात्र — ज्ञानेश्वरांचा जन्म.

शके ११९९ ईश्वर संव० कार्तिक शुद्ध १५ प्रहररात्र- सोपानदेवांचा जन्म.
शके १२०१ प्रमाथी संव० आश्विन शुद्ध १ मध्यान्ह- मुक्ताबाईचा जन्म.

मृत्यु—

- १ ज्ञानेश्वरमहाराज-शके १२१८ दुर्मुखसंवत्सर, कार्तिक वद्य १३,
आळंदीस.
- २ सोपानदेव-शके १२१८ मार्गशीर्ष वद्य १३ संवत्सर उर्फ सासवड येथें.
- ३ मुक्ताबाई-शके १२१९ वैशाख वद्य १२. (ह्या पाहतां पाहतां गुप्त
झाल्या.) तापीतीर.
- ४ निवृत्ती—शके १२१९ ज्येष्ठ वद्य १२ त्र्यंबकेश्वर येथें (पण यात्रा पौष
वद्य ११ स.)

ज्ञानेश्वरांना इतक्या लहान वयांत ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथ कसा लिहितां आला याविषयीं आश्चर्य प्रगट करून, ते ग्रंथलेखनाच्या काळीं चांगल्या प्रौढ वयाचे असावे आणि म्हणूनच इतके परिणतप्रज्ञ असावे असें कांहीं लोक अनुमान करितात. पण तेजाप्रमाणें बुद्धि व प्रतिभा हीं ईश्वरी कृपेनें अल्पवयांतहि प्राप्त व प्रगट होऊं शकतात. याला प्रत्यंतर म्हणून असें सांगतां येईल कीं, बुद्धीप्रमाणें धैर्य ही देखील एक ईश्वरी देणगी आहे; आणि मराठेशाहींतील कर्तृत्वाच्या काळचा इतिहास वाचला तर अल्पवयी मुलें रणांगणावर जात, सैन्याचे अधिकारी म्हणून काम करीत, तह-कारस्थानें करीत असें आढळते. कर्तृत्ववान् म्हणून नांवाजलेले थोरले बाजीराव व थोरले माधवराव यांनीं अल्पवयांतच सर्व कारभार आटोपला. विश्वासराव हा पानपतच्या रणांगणावर पडला तो सुमारे सोळासतरा वर्षांचा होता. त्यानें स्वतः तरवार चालविली नसेल. पण तो लढाईच्या धुमश्चक्रांत आघाडीवर हत्तीच्या अंबारींत होता. तो कांहीं पिछाडीच्या बाजारबुणग्यामध्ये तंभूत राहुटीच्या आश्रयस्थानांत पकडला किंवा मारला गेला नाही. आपल्या अगदीं परिचयाचें अलीकडील एक उदाहरण, वाङ्मयक्षेत्रांतलें म्हणून अधिक लागू असें घेतलें, तर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं निबंधमालेंतले उत्तमोत्तम निबंध लिहिले किंवा बालकवि ठोंबरे यांनीं आपल्या कांहीं उत्तमोत्तम कविता लिहिल्या तेव्हां ते किती वयाचे होते ? आजकालच्या आंग्लविद्यापदवीधरांतहि वयाच्या तिसीच्या आंत ज्यांनीं सर्व विद्या संपादली आणि आपल्या प्रज्ञाप्राप्तिभेचें तेज प्रगट केलें

असे कित्येक आढळतात. ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायांत खालील ओव्या आहेत—

आणि निज ज्ञानाची पहाट फुटे ।
 सूर्यापुढें प्रगटे । प्रकाश जैसा
 तैसी दशेची वाट न पाहतां ।
 वयसोचिया गांवा न येतां ।
 बाळपर्णीच सर्वज्ञता । वरी तयातें
 सिद्धप्रज्ञेचेनि लाभें ।
 मनचि सारस्वत दुभे ।
 मग सकल शास्त्रें स्वयंभें । निघतीं मुखें

ज्ञानेश्वरांनीं वेद, उपनिषदे, महाभारत इत्यादि ग्रंथांचा चांगला परिचय करून घेतला होता असें दिसतें. त्यांच्या अध्यापनगुरुविषयीं विशेष माहिती मिळत नाही. परंतु या कार्मी निवृत्तीनाथांचें साहाय्य विशेष झालें असावें असें वाटतें. कारण निवृत्तीनाथांशिवाय इतर कोणाचाही वंदनपूर्वक उल्लेख गुरु म्हणून ज्ञानेश्वर करित नाहीत. वडील बंधु म्हणून निवृत्तीनाथ हे ज्ञानेश्वरांना सहजच आदरणीय असले तरी, ज्ञानेश्वरांत प्रगट झालेली निवृत्तीनाथांविषयींची भक्ति ही केवळ गुरुस्थानीं मानलेल्या वडील भावाविषयींच्या आदर बुद्धीहून कांहीं विशेष असली पाहिजे यांत शंका नाही. निष्ठेनें ज्ञानेश्वर हे नाथपंथी असले तरी त्या पंथांतील कोणा गुरुची प्रत्यक्ष सेवा त्यांनीं केल्याचें दिसत नाही. स्वतंत्रबुद्धीनें त्यांनीं हठयोगाचा अभ्यास चांगला केला होता. आणि या योगमार्गाबरोबरच चिंतन, मनन, लेखन हाच त्यांचा मुख्य व्यवसाय असावा असें दिसतें. त्यांची गणना संत व भक्त या वर्गांत होते हें उघड आहे. परंतु ते प्रत्यक्ष पंढरीचे वारकरी होते कीं काय याविषयीं वाद आढळून येतो. याचें कारण असें कीं, पंढरपूरक्षेत्र किंवा विठ्ठल देवता यांचा स्पष्ट उल्लेख ज्ञानेश्वरांत कोठेंच आढळून येत नाही. नामदेव व ज्ञानेश्वर हे खरोखरच समकालीन होते कीं काय याविषयींही वाद आहे. याशिवाय ज्ञानेश्वर एक कीं दोन हा वाद प्रसिद्धच आहे. अभंगकर्ता ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वरीकर्ता ज्ञानेश्वर या दोन व्यक्ति एकच असाव्या या कल्पनेला पुष्कळांचा विरोध आहे. आणि स्वतः माझ्याहि मतें अभंग व ज्ञानेश्वरी यांच्या भाषेची

तुलना केल्यास अभंगकार ज्ञानदेव हा ज्ञानेश्वरानंतर बऱ्याच काळानें झाला असावा असें वाटतें. नांवांची पुनरावृत्ति नेहमीच होते.

संतचरित्रसेवनांत ऐतिहासिक चिकित्सेची बुद्धि उरत नाही. तुकाराम-रामदास हे दोघे वगळले असतां, जे इतर संत व संतकवि झाले तेहि सर्व समकालीन होते, इतकेंच नव्हे तर एकत्र रहिवासी होते, असेंहि मानण्याकडे भाविक मनाची प्रवृत्ति दिसते !! आणि नामदेव-ज्ञानेश्वर यांच्या पुढारीपणानें सर्व संतमंडळींनीं एकत्रच एक मेळा बनवून तीर्थयात्रा केल्या ही कल्पना देखील अशीच निराधार असावी. बाकी चिकित्साबुद्धि सोडली तर सर्वच संतकाव्यें जवळजवळ एकाच वेळीं निर्माण झालीं असें मानावें असें वाटण्याला जुन्या गाथा व बाडें यांच्या छपाईनें सहाय्य झालें आहे खरें ! अलीकडे सर्व भर पंढरपूर क्षेत्रावर पडलेल आहे. यामुळें एकवेळीं आळंदी हें क्षेत्र पंढरपुराइतकेंच जुनें व पवित्र मानलें गेलें होतें ही गोष्ट. तितकीशी विचारांत घेतली जात नाही. पण माझ्या मते आळंदीक्षेत्र हेंच ज्ञानेश्वराला क्षेत्र-सर्वस्व होतें.

(४) ज्ञानेश्वरी ग्रंथ

ज्ञानेश्वरांनीं आपली टीका पुराण पद्धतीनें लिहिली आहे यामुळें तींत मधून मधून विषयांतर झाल्यासारखें आणि पाल्हाळ केल्यासारखें वाटतें. परंतु तें सर्व पुराण पद्धतीला अनुसरून असून, त्यामुळें गीतातात्पर्य सांगण्याला उठाव येतो व विषयप्रस्थापनेला सहाय्य होतें. स्वतः पुराणिकापेक्षांहि श्रोतृगणाला मधून मधून अशी चाळवणी प्रियच असते. तिच्या योगानें कथासूत्र तर सुटत नाहीच, पण कृष्णार्जुन-संवाद कसा खेळीमेळीनें चालला होता, त्यांतील शंकासमाधानानें वाणित विषयविभागांना सोपपत्तिकपणा कसा येत होता हें फार चांगलें दिसून येतें. शिवाय या अवांतर विषयांच्या आश्रयानें ज्ञानेश्वरांना गुरुस्तुति, श्रोतृस्तुति इत्यादि करून उभयतांविषयींची आपली आदरबुद्धि दाखविण्याची संधि मिळाली. त्याचप्रमाणें आपली प्रतिभा, आपलें पांडित्य, आपलें शब्द-सामर्थ्य, हीं प्रगट करण्याचीहि संधि मिळाली, आणि केवळ तिचाच उपयोग करून संवादरूप ग्रंथाला अधिक मनोरंजकता प्राप्त करून देतां आली, म्हणून

तें केवळ विषयांतर किंवा पाल्हाळ म्हणतां येत नाहीं. अशीं स्थळें सर्व ज्ञानेश्वरीभर पसरलेलीं आहेत. म्हणून तीं याखालीं दिग्दर्शित करितों:—

अध्याय १— ओव्या व विषय—

१-२७ नमनें. २८-४९ भारतमाहात्म्य. ५०-७३ गीतामहत्त्ववर्णन. ५६-८४ गुरु व श्रोते यांना प्रार्थना व आशीर्वादयाचना. १७८-१७९ कृष्णाची मनःस्थिति.

अध्याय २ रा— ओव्या व विषय—

७०-८० कृष्णार्जुनावरील रूपकें.

अध्याय ३ रा— ओव्या व विषय—

२७४-२७६ पुढील अध्यायाचें बीजारोपण.

अध्याय ४ था— ओव्या व विषय—

१-६ गीतानिधानप्राप्तीविषयीं कृतज्ञता व श्रोतृसंवाद. २११-२२५ पुढील अध्यायाची प्रस्तावना.

अध्याय ५ वा— ओव्या व विषय—

१०-१४ देव व भक्त यांच्या संबंधाचें भाग्यवर्णन. ६४-६८ श्रोतृसंवाद. १४१-१४३ निवृत्तीनाथांची पाल्हाळ न करण्याची सूचना. १८० पुढील अध्यायाची प्रस्तावना.

अध्याय ६ वा— ओव्या व विषय.—

१०-१३ अध्याय-महती. १४-२५ मराठी भाषेचें वर्णन. २६-३६ श्रोतृ-विनंति. १२०-१३१ विस्ताराचें समर्थन. १३२-१३८ श्रोतृसंवादविलास. १९२-२९२-३१० ज्ञानेश्वरकृत योगप्रक्रिया व योगफलश्रुति यांचें वर्णन, व तद्विषयक काल्पनिक कृष्णार्जुन-संवाद. ४८९-४९७ श्रोतृसंवादविलास.

अध्याय ७ वा— ओव्या व विषय—

६८-१०२ मायानदीवर्णन. १८५-२०४ काल्पनिक कृष्णार्जुनसंवाद. २०६-२१० मराठी भाषेच्या उपयोगाचें समर्थन.

अध्याय ८ वा— ओव्या व विषय—

६-१४ अर्जुनभाग्यवर्णन.

अध्याय ९ वा— ओव्या व विषय—

१-१९ श्रोतृसंवादविलास. २०-३३ गुरुप्रार्थना व समाश्वासन. १९७-२२७ ईश्वरभजनाचे प्रकारवर्णन. २३१-२३८ काल्पनिक कृष्णार्जुनसंवाद.

३१९-३२७ स्वर्गलोकवर्णन. स्वर्गेंछु लोकांच्या पुण्याचा निषेध. ५२२-५३२ संजय-धृतराष्ट्र संवादवर्णन.

अध्याय १० वा— ओव्या व विषय—

१-२३ सद्गुरुप्रार्थना, आत्मसमर्थन २४-४०. पूर्वानुवाद. ४१-४७ मराठी भाषेचें श्रेष्ठत्व. ५३-६१ कृष्णार्जुनप्रेमवर्णन १४५-१४८ अर्जुनाच्या धन्यतेचे उद्धार. २०४-२०८ कृष्णार्जुनप्रेमाचें वर्णन. ३२४-३२६ कृष्णाचें काल्पनिक माषण. ३३१-३३५ पुढीलंची प्रस्तावना.

अध्याय ११ वा— ओव्या व विषय—

१-७ कथारस-वर्णन. ८-१० मराठीचें समर्थन. १६-२० गुरुशिष्य-संवाद. ४०६-४०८ भीतिग्रस्त अर्जुनाचें वर्णन. ७०१-७०४ दोन रूपांचे दर्शनांतील तारतम्यवर्णन. ७०८ ओवी प्रबंधाचें समर्थन.

अध्याय १२ वा— ओव्या व विषय—

१-१९ गुरुशिष्य प्रेमळ संवाद. ३४ कृष्णाचा आनंद. १५६-१६४ कृष्णार्जुन-प्रेमवर्णन. १८८-८९ देव व भक्त. २१४-२२९ भक्ताच्या आवडीचें वर्णन. २४६-२४७ मराठी भाषेचें समर्थन.

अध्याय १३ वा— ओव्या व विषय—

१-६ आत्मरूप गणेशस्तुति. ४५५-४६० गुरुसेवेची महती व आवड. ६३०-६३३ तत्त्ववेद्यांची महती. ६३४-६४९ श्रोत्यांनीं केलेलें ज्ञानेश्वर-वर्णन व प्रत्युत्तर. ८५३-८६० श्रोते व ज्ञानेश्वर यांचा संवाद. ९४८-९५२ विस्तार-समर्थन ११४५-११४८ कृष्णार्जुन प्रेमवर्णन. ११५६-६७ मराठी भाषेच्या उपयोगाचें समर्थन.

अध्याय १४ वा— ओव्या व विषय—

१-३२ गुरुस्तुति व पाल्हाळाचा निषेध. ६१-६४ कृष्णार्जुनप्रेमवर्णन. ३२०-३२७ कृष्णार्जुन-संवाद. ४१०-४१६ संजय-धृतराष्ट्र यांचा काल्पनिक संवाद.

अध्याय १५ वा— ओव्या व विषय—

१-२८ गुरुस्तुति. ६८-७१ कृष्णार्जुनप्रेमवर्णन. १४४-२०८ अश्वत्थवृक्ष-वर्णन ३२१-३३७ कृष्णार्जुन-संवाद. ४४३-४६१ कृष्णार्जुनप्रेम व संवाद. ५८९-५९३ संजयधृतराष्ट्र. ५९४-५९८ मराठीचें कौतुक.

अध्याय १६ वा— ओव्या व विषय—

१-४० गुरुशिष्यसंबंधी. ४७२-७३ संतप्रार्थना.

अध्याय १७ वा— ओव्या व विषय—

१-२० गुरुगणेंद्र नमन. ४६-४८ श्रीकृष्णस्वरूपवर्णन. ३८५-३८६ आत्म-समर्थन.

अध्याय १८ वा— ओव्या व विषय—

१-२९ संद्गुरुनमन स्तवन-संभाषण. ३०-३४-४९ गीताग्रंथविषयक. ५०-५९, स्वतः १८ व्या अध्यायाविषयी. ७७-८५ कृष्णार्जुनविषयक. २८६-३०२ कृष्णार्जुनसंवादविलास. १३६८-१३८२ पुनः तेंच. १४१८-१४२५ पुनः तेंच. १४२६-१४५१ गीता हें वेदबीज आहे. १४५६-६६ गीतेचें वेदाहून श्रेष्ठत्व. १४७३-१४८५ अर्जुनाचें अद्वैत मोडून द्वैतावर आणणें. १४४६-४९ पुनः तेंच. १६६५-१६८३ गीताशास्त्रावरील काव्य. १६८४-१६८६ गीताशास्त्राचें महत्त्व. १७०९-१७२३ स्वतःचा ग्रंथकर्तृत्वाचा परिहार. १७२४-१७३६ गुरुगौरव. १७३७-५१ मराठीचें समर्थन. १७६५-१७७० गुरुपरंपरावर्णन. १७६५-१७७० गुरु व संत यांची प्रार्थना. १७९३-१८०१ प्रसाद-याचना व दान. १८०३-१८११ ज्ञानेश्वरी ग्रंथनिर्मितीचें स्थळ, काल, राज्याधिकारी इत्यादि.

ज्ञानेश्वरांनीं स्वतंत्र बुद्धि वं प्रतिभा उपयोगांत आणलेले विषय— १ वेद व गीता यांचे संबंध. २ वेदांचें सापेक्ष महत्त्व. ३ गणेश, सरस्वती, संत, गुरु, श्रोते यांना नमनें. ४ श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचे काल्पनिक प्रसंग, संभाषणें, प्रेम-जन्य देहस्थिति व भावना. ५ कर्मयोगी व स्थितप्रज्ञ यांचीं विस्तृत वर्णनें. ६ योग-प्रक्रिया. ७ विश्वरूपदर्शन-प्रसंग. ८ दैवी संपत्ति व आसुरी संपत्ति यांच्या घटकांच्या व्याख्या. ९ ज्ञानअज्ञानादि गुणांच्या व्याख्या. १० गुरुपूजा-आचार्योपासना. ११ मार्ग चुकलेले योगी-भक्त-याज्ञिक. १२ मायानदीचें वर्णन. १३ अश्वत्थ, वृक्ष. १४ भक्तांची स्थिति इत्यादि.

वरील विषयविवेचनांत मूळांतील गीतेचा एखादा शब्द केवळ निमित्त मात्र आहे, पण त्या सर्व विषयांचें विवेचन ज्ञानेश्वरांनीं जणुं कांहीं त्यांवर आपण स्वतंत्र पद्यप्रबंध लिहीत आहों अशा मोकळेपणानें केले आहे.

ज्ञानेश्वरांनीं आत्मविश्वासाच्या भरांत ज्ञानेश्वरीचें जें वर्णन केलें आहे तें

सर्वत्र महत्त्वाचें आहे. त्यांत त्यांचा ग्रंथकर्तृत्वाचा हेतु कळून येतो, इतकेंच नव्हे तर ते त्याचें मूल्यमापन स्वतः कसें करितात हें कळून येतें.

या वर्णनांत ओवी १७४१ (१८) ही मूळांत अशी आहे— तैसा गाणीवेतें भिरवी । गीतेवीणहि रंगू दावी । तो लोभाचा प्रबंधु ओवी । केला मियां॥ यांत गीतेवीण हा शब्द भ्रमोत्पादक आहे. असा कीं— या ओवीचा अर्थ साखरे-प्रतीत असा दिला आहे: “ तसा गाणारा भेटला तरी ज्याला शोभा देतो व गाणारा नसला तरी ज्याचें तेज पडतें असा हा सर्वलाभदायक ग्रंथ मीं ओवी-प्रबंधानें केला आहे. ” परंतु बंकटस्वामींच्या आवृत्तींत त्या ओवीचा अर्थ दिला आहे तो असा— “ त्याप्रमाणें संस्कृत गीतेसह माझी मराठी टीका सांगण्यांत आली तरी शोभा आणील. (अथवा) संस्कृत गीता न सांगतां केवळ माझी मराठीच टीका सांगितली तरी शोभा दाखविणारच. ” या दोन अर्थांपैकीं स्वतः आम्हाला हा दुसरा अर्थच अधिक योग्य वाटतो. १ गीतेवीण = गायिल्यावीण २ गीतेवीण = मूळ भगवद्गीतेशिवाय. पैकीं गीत गीता यांचा जो सामान्य अर्थ गाण्यासंबंधीं तो येथें इष्ट नाही. गीता किंवा ज्ञानेश्वरी हे ग्रंथ पद्यमय असले तरी, व कदाचित् हेलावर-स्वरावर म्हटले जात असले तरी, ते कोणी गात नाही. उलट टीका ही मूळ गीता ग्रंथ लावून बरोबर न वाचली तरी आवंड सुसंबद्ध स्वतंत्र रीतीनें अर्थबोधक ठरेल हाच अर्थ ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत असणार. आणि तोच योग्य आहे. या एकाच ओवीवरून ज्ञानेश्वरांची स्वतःच्या ग्रंथकर्तृत्वाची खरी जाणीव कळून येते.

नाथपंथी साधु हे सर्व मोठे संस्कृतज्ञ वा पंडित होतेच असें आढळत नाही. तथापि ज्ञानेश्वरांच्या संस्कृत भाषेच्या गाढ परिचयाचा अनुभव त्यांच्या ग्रंथांत सर्वत्र आढळतो. याविषयी ज्ञानेश्वरीच्या प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभीं त्यांनीं केलेली ईश्वरस्तुति व गुरुस्तवन हींच वाचार्वी म्हणजे झाले. यांतील समास-घटित पदे अवजड, क्वचित् कर्णकटु, आणि अर्थजमजण्याला दुर्गम अशीं हि झाली आहेत. पण त्यावरून ज्ञानेश्वरांना संस्कृत भाषा चांगली अवगत असावी हें मात्र उघड दिसतें. या समस्त पदांच्या योजनेचा प्रारंभ दहाव्या अध्यायापासून होतो. त्यापूर्वींच्या नऊ अध्यायांत तीं आढळत नाहीत. तथापि पुढेहि अध्याय दहा, चौदा व अठरा यांतच आढळतात. इतर अध्यायांचे प्रारंभ अशा क्लिष्ट पदांनीं झालेले नाहीत. दहाव्या व अठराव्या अध्यायांच्या प्रारंभीं घातलेल्या या समासघटित पदांचीं हीं कांहीं उदाहरणेंच पहा:—

विशदबोधविदग्धा, विद्यारविंदप्रबोधा, परापरप्रमदाविलासिया, तरुणतरुंत्या-
लालनलीला, सुभावभजनभाजना, चतुरचित्तचकोरचंद्रा, मन्मथमन्मथा,
जन्मजराजलदजाळप्रभंजन, विदळितामंगळकुळ, विगतविषयवत्सल, निगमा-
गमद्रुमफळ, जगदुन्मीलनाविरलं, केलिप्रिय, स्फुरदमदानंदबहळ, भुवनो-
द्भवार्भस्तंभ, विदुदयोद्यान द्विरद, शमदममदनमदभेद, जगदंबुदगर्भनभ,
अतिकृतकंदर्पसर्पदर्प, स्वसंविद्द्रुमबीज प्ररोहणावनी, अकल्पनाप्यकल्प, तरो
इत्यादि. या समस्त विशेषणांत केवळ शब्दयोजना विलासाची बुद्धि दिसून
येते. कारण अनुप्रासादिक शब्दालंकार प्रयत्नानें साधले आहेत. यामुळें
संतामधील कवि प्रगट होतो! पण संस्कृत भाषेच्या या ज्ञानामुळेंच त्यांचें
मराठीवरील प्रेम-सहेतुक ठरतें.

ज्ञानेश्वरांच्या संस्कृत भाषाज्ञानाचें प्रत्यंतर हेंच कीं, 'भाष्यकारातें वाट
पुसत' मी चाललों आहे असें ते म्हणतात. यावरून त्यांनीं एक वा अनेक
गीताभाष्यें मूळ संस्कृतांतून वाचलीं असलीं पाहिजेत. त्या काळीं तरी या
संस्कृत भाष्यांचें मराठी भाषांतर झालेले नव्हतें हें खचित. अध्याय १३
(६६) यांत ज्ञानेश्वरांनीं वेदमतप्रदर्शक ब्रह्मसूत्रांचा उल्लेख करून त्यांना
क्षेत्रनिश्चय करतां आला नाहीं असें सांगितलें आहे—

वेदींचें बृहत्सामसूत्र । जें देखणेंपणें पवित्र
परी तयाहि हें क्षेत्र । नेणवेचि

भाष्यांप्रमाणें ब्रह्मसूत्रांचें वाचन, मनन ज्ञानेश्वरांनीं केलें असावें असें
वाटतें. भाष्य वाचल्याचा पुरावा अनेक शब्दांवरून उघड मिळतो.

ज्ञानेश्वरांनीं गीतेवरील आपल्या टीकेंत 'झाडा देईन प्रतिपदीं ग्रंथार्थासी'
असें म्हटलें आहे. याचा अर्थ असा होतो कीं, 'गीतेंतला कोणताहि शब्द
टीकेंत स्पष्टीकरण केल्याशिवाय माझ्या हातून सुटणार नाहीं.' यावरून
शंकराचार्यांच्या प्रतिपद भाष्यासारखीच ज्ञानेश्वरी हीहि एक टीका असेल
असे वाटतें. तथापि टीकेला 'भावार्थ दीपिका' हें नांव असल्यामुळें या वरील
प्रतिज्ञेंतून सुटका झाली आहे. आपण कांहीं काव्यादि ग्रंथांवर जशा टीका
पाहतों तशी ही टीका नाहीं. तींत पदछेद, अन्वय, अर्थ, स्पष्टीकरण, व्याकरण
इत्यादि अनेक प्रकार नाहीं; तर गीतेंतील श्लोकांचे गट मनानें करून त्यांतील
आशय 'भावार्थ' आपल्या शब्दांनीं सांगावयाचा, पण त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ

स्वतःचै स्वतंत्र विवेचन, दाखले-दृष्टांत देऊन करावयाचें अशीच रीत ज्ञानेश्वरांनी अनुसरलेली आहे. यामुळे ज्ञानेश्वरीत ज्याचें स्पष्टीकरण किंवा अर्थ सांगितलेले नाहीत असे अनेक शब्द गीताश्लोकांत राहिलेले सांपडतील. येवढेंच नव्हे, तर भावार्थ सांगतांना मुळाशी सुटून असेहि सांगितलेले कांहीं कांहीं कोठे कोठे आढळेल. याची छाननी 'श्रीज्ञानेश्वरदर्शन' या ग्रंथांत एक दोषां लेखकांनी केली आहे. प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी असा आक्षेप घेतला आहे की, 'संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र सम बुद्धयः' या श्लोकांचा अर्थ पातंजल योगपर लावला आहे तो बरोबर नाही. 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते' इत्यादि श्लोकांचा अर्थ ज्ञानेश्वरांनी भलताच लावला आहे; म्हणजे अभ्यासापेक्षां ज्ञान, ज्ञानापेक्षां ध्यान, ध्यानापेक्षां कर्मफलत्याग या क्रमानें अनेक मार्ग एकाहून एक श्रेष्ठ म्हणजे अर्थात् भिन्न असा अर्थ असतां, ज्ञानेश्वरांनी ते सर्व मार्ग एकाच शिडीच्या चढत्या पायऱ्या आहेत असे सांगितले आहे ते बरोबर नाही. तसेच गीता अध्याय १ यांतील ओव्या २, ५, ८, १९, २५ या श्लोकांचे ज्ञानेश्वरीत जें स्पष्टीकरण केले आहे ते बरोबर नाही. इत्यादि.

शंकराचार्यांनी गीतेवर जें भाष्य लिहिलें तें प्रतिपद भाष्य या नांवानें प्रसिद्ध असून हें भाष्य लिहिण्याचा हेतु स्वतः आचार्य सांगतात तो असाः—

'इमं द्विप्रकारकं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वंच वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माभिधेयं भूतं.....गीताशास्त्रं । यतः तदर्थं विज्ञाते समस्त पुरुषार्थ सिद्धिः इति अतः तत् विवरणे यत्नः क्रियते मया..... यथाच अयं अर्थः तथा प्रकरणशः विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः'

आचार्यांनी गीतेच्या पाहिल्या अध्यायावर भाष्य लिहिलेंच नाही. दुसऱ्या अध्यायापासून प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक शब्द घेऊन ओळीनें दरशब्दाला प्रतिशब्द देऊन स्पष्टार्थबोधक विवरण केले आहे. उदा० न शोच्याः अशोच्याः । अन्वशोचः अनुशोचितवान् असि । प्रज्ञावतां बुद्धिमतां । वादांश्च वचनानिच । गतासून् गतप्राणान् । अगतप्राणाः जीवतः । पण्डिताः आत्मज्ञाः । पण्डा आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पण्डिताः । 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रुतेः—इत्यादि.

ज्ञानेश्वरांनी आपल्या टीकेचा हेतु सांगितला आहे त्यांन शब्दाला प्रतिशब्द-संस्कृत शब्दाला मराठी प्रतिशब्द-असा कोटेंच सांगितला नाही. किंवा तसा सांगण्याची- तसें विवरण करण्याची प्रतिज्ञा केलेली नाही. प्रकरणवारी व श्लोकगटवारी ज्ञानेश्वर व आचार्य यांची एकच नाही.

ज्ञानेश्वरांनी आपली टीका लिहिण्याचा हेतु केवळ एकाच ठिकाणी निश्चित अशा शब्दांनी सांगितलेला नाही. त्यांचे हेतु अनेक ठिकाणी विखुरलेले आहेत ते सर्व जमेल घरूनच त्यांची कल्पना करावी लागते:—

परी अपराधु तो आणीक आहे । जे मी गीतार्थ कवळू पाहे
 हें अपार कैसेनि कवळावें । महा तेज कवळें धवळावें
 जरी जाहला अविवेकु । तरी संत कृपा दीपकु । सोज्वळु असे
 म्हणूनि मी प्रवर्तों लाहे । ग्रंथीं इये
 तैसी जे ब्रह्मविद्या रावो । सकल शास्त्रांचा विसंवता ठावो
 जे भगवद्गीता ओवीथे गावो । ऐसें केले
 आतां निरोपीन प्रबंधु । अवधान द्यावें
 तो कृष्णार्जुन संवादु । नागरी बोली विशदु
 सांगोनि दाऊं प्रबंधु । ओवियेचा
 म्हणोनि तुझिया प्रसादें । मी गीतापद्ये अगाधें
 निरोपीन विशदें । ज्ञानदेव म्हणे
 यालांगी आम्हा प्राकृतां । देशीकारें बंधे गीता
 म्हणौनि आथिलिया आराणुका । गीतार्थु हा निका
 अर्जुना हा ठाय वरी । मी तयातें सूये जिह्वारी
 जो गीतार्थाचे करी । परगुणें संता
 आतां आणीन व्यक्ती । गीतार्थु हा
 तो गीतार्थु मराठीया बोलिजे । हा पाडु काई
 जो गीतार्थु हा आला मन्हाटिये
 या कारणें मिया । श्री गीतार्थु मन्हाटिया
 केला लोका यया । दिठीचा विषो

श्रीज्ञानेश्वरदर्शनांत रा. अमृत बापूजी रसाळ म्हणतात त्याप्रमाणे वरील ओव्यांतून गीतार्थ शब्दाची जी योजना केली आहे, ती गीतेतील तत्त्वज्ञान, गीतारहस्य, अगर गूढ असें सत्त्वरूप, अशा व्यापक अर्थाची न समजतां, गीतार्थ म्हणजे गीतेची मराठी भाषेत अत्यंत सुलभ-समजण्यास सुलभ-अशी प्रतिकृति असा अर्थ उघड असल्यानें गीतार्थ हा शब्द ज्ञान-राजांच्या टीकाप्रबंधाचा वाचक होतो.

ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ स्वतंत्र नाही, कारण बोलून चालून ती गीतार्थ सांगू इच्छिणारी टीका आहे. तथापि तो ग्रंथ परतंत्रहि म्हणतां येत नाही. कारण ती गीतार्थ सांगू इच्छिणारी टीका असली तरी तींत स्वतंत्र बुद्धीचें विवेचन पुष्कळच आहे. गीतेवरील ही टीका लिहावयास घेण्यापूर्वी उपनिषदादि इतर वेदांती तत्त्वज्ञानप्रतिपादक ग्रंथ वाचून ज्ञानेश्वरांनीं आपली मनोभूमिका दृढ केली असावी यांत संशय नाही. पण अगदीं स्वतंत्र स्वमतप्रतिपादक असा एखादा आकर ग्रंथ लिहिण्यापेक्षां, गीतेचा सर्वमान्य ग्रंथच आधाराला घेऊन त्याला अनुसरून आपलीं मते सांगायचीं हें, प्रथम प्रयत्न म्हणून तरी, ज्ञानेश्वरांना इष्ट वाटलें असावें, आणि असें असल्यास त्यांत कांहींच चुकलें नाही. कारण गीता हाच असा एक सर्वोत्कृष्ट तात्त्विक ग्रंथ ज्ञानेश्वरांपूर्वी शेंकडों वर्षे सिंहासनारूढ होऊन बसला होता कीं, त्याला वंदन केल्याशिवाय पुढें जाणें हें कोणीहि कितीहि विद्वान् पंडित झाला तरी त्याला पटणारें नाही असें सिद्ध होऊन राहिलें होतें. शंकराचार्यांनीं व इतर अनेक आचार्यांनीं गीतेवर भाष्य लिहून हेंच दर्शविलें. तथापि त्या सर्व पूर्वाचार्यांनीं, गीतार्थ लावून सांगत असतां स्वतःचें म्हणून कांहीं मत सांगण्याचा अधिकार बजावला तोच ज्ञानेश्वरांनींही बजावला. एखाद्या प्रवचनकारानें पोथी पुढें ठेवून त्यांतील एखादा श्लोक वाचावा आणि त्याचे स्पष्टीकरणाच्या कार्यांत आपली स्वतःची प्रज्ञा-प्रतिभा भरील घालून वाटलें तर साधार व वाटलें तर निराधार म्हणतां यावें इतकें सुटें व्याख्यान करावें, असें जें घडतें तेंच ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी लिहून केलें आहे. वक्तृत्वसंपन्न विद्वान् हरिदासहि आपल्या कथा, आपलीं कीर्तनें अशाच याटानें करितात. मात्र गीतेवरील टीका लिहून आपली ग्रंथलेखनाची भूक भागली नाही हें ज्ञानेश्वरांनीं पुढें अमृतानुभव किंवा अनुभवामृत ग्रंथ लिहून प्रत्ययाला आणिलें.

ज्ञानेश्वरांनीं गीतेवर टीका लिहिली खरी, पण ती लिहितांना बुद्धीला स्वातंत्र्यच नव्हे तरी कांहीं मोकळेपणानें वावरण्याला वाव जाणून बुजून ठेवला हें अनेक रीतींनीं सिद्ध करितां येण्यासारखें आहे. याविषयीं प्रथमच हें सांगतां येतें कीं सुप्रसिद्ध वामनपंडित कवीनें गीतेवर ‘यथार्थदीपिका’ नामक टीका लिहून, ज्ञानेश्वरांची टीका ही केवळ ‘भावार्थदीपिका’ अतएव अपूर्ण, मतलब-वादी असा दोष तिला दिला आहे. आणि या मुद्यावर पंडितपक्षपाती व संत-पक्षपाती असे दोन विवादी पक्षहि निर्माण झाले आहेत. एकाचें म्हणणें असें कीं, वामनपंडितांची कविता रुक्ष असली तरी तिच्यांतल गीतार्थ हा यथार्थ आहे. उलट ज्ञानेश्वरांची कविता सरस असली तरी ज्ञानेश्वरांनीं कोठें कोठें गीतार्थाला सोडून दिलें आहे, इतकेंच नव्हे तर क्वचित् गीतेचा अर्थ विपरीत केला आहे. अर्थात् असले आक्षेप कांहीं नवीन नाहींत. कारण गीतेवरील अनेक भाष्यांत मेळ नाहीं. यावरून त्यांतला कोणीतरी एकच सोडून बाकी सर्व विपरीत अर्थ प्रतिपादन करणारे असले पाहिजेत हें ओघानेंच म्हणतां येतें. शांकरभाष्य व गीतारहस्य यांतील विरोध देखील खरा अर्थ सांगण्याच्या मुद्यावरच आहे. याविषयीं वामनपंडित काय म्हणतात पहा—

परी अजी भगवंतजी । या कलियुगामाजीं

जो तो गीतार्थ योजी । मतानुरूप

या कारणें जी भगवंता । यथास्थित तुझी गीता

वाखाणावी म्हणून होता । बहुत काळ संकल्प

जे योजिती निर्गुण पर । त्यांस सगुणीं अनादर

सगुणींच योजिती जे नर । ते नेणती निर्गुणत्व

वास्तविक अशा मतभेदांना कारण स्वतः गीताच झाली आहे असें म्हटलें तरी फारसें चुकणार नाहीं. कारण गीता प्रसंगविशेषीं निर्गुण व सगुण या दोनहि रूपांना (मात्र अंतिम ऐक्याचें—अद्वैताचें—तत्त्व न सोडतां) महत्त्व देते. यामुळें निर्गुणोपासक—सगुणोपासक, अद्वैती—द्वैती हे दोघेहि (संन्यासवादी व कर्मयोगवादी यांच्याप्रमाणें) पूर्वग्रहनिष्ठ असल्यामुळें आपल्याला हवा तसा गीतेचा अर्थ लावून दाखविण्याला प्रवृत्त झाले तर त्यांत काय आश्चर्य ? पण गीता द्वैती म्हणणारांत किंवा अद्वैती म्हणणारांतहि परस्पर सूक्ष्म मतभेद निघतातच. तात्पर्य, अशी स्थिति असतांहि ज्ञानेश्वरांनीं गीतेचा अर्थ केवळ स्वमताप्रमाणें लावण्याकरितां विपरीत केला असें म्हणणें धाडसाचें होईल.

मूळ गीतेची श्लोकसंख्या अवधी सातशें असतां; ज्ञानेश्वरीची ओवीसंख्या नऊ हजारान्वर भरते. केवळ यावरून त्यांनीं ज्ञानेश्वरींत स्वमताचा स्वैर संचार केला असें ठरत नाहीं. कारण भावार्थदीपिकेच्या ओव्या नऊ हजार, तर वामनपंडितांच्या यथार्थदीपिकेच्या ओव्या बावीस हजार भरतात ! गीतेच्या एका श्लोकाला ज्ञानेश्वरींत १२ ओव्या असें प्रमाण पडत असलें तर वामनपंडितांच्या यथार्थदीपिकेंत ३१ असें प्रमाण पडतें. अर्थात् या प्रमाणावरून केवळ सत्यार्थकथनाच्या प्रश्नावर कांहींच निर्णयात्मक प्रकाश पाडूं शकत नाहीं. उलट गीतेच्या एका श्लोकाला ज्ञानेश्वरींत एकच ओवी खर्चिली असल्याची उदाहरणें सांपडूं शकतात. हैद्राबादचे प्रो. जोशी यांनीं, परिश्रमपूर्वक गणना करून, गीतेतील कोणत्या अध्यायांतील एकंदर श्लोकसंख्येवर त्याच अध्यायांतील ज्ञानेश्वरांची ओवीसंख्या कसकशी बसते याचें कोष्टकच दिलें आहे. तें या प्रश्नावर बराच प्रकाश पाडूं शकतें. त्यावरून असें दिसून येतें कीं, उपक्रमोपसंहार यांना वाढिलेल्या ओव्या सोडून दिल्या असतां, ज्ञानेश्वरांनीं गीतार्थ सांगण्याकरितां योजलेल्या ओव्यांची संख्या अध्यायवार अशी भरते:—

अध्याय	गीतेची श्लोकसंख्या	ज्ञा. ओव्यांची संख्या	ओव्यांचें दर-श्लोकी प्रमाण
१	२७	२७५	४
४	४२	२२५	४.६
२	७२	३७५	५
५	२९	१८०	५.५
७	३०	२१०	६.१
३	४३	२७६	६.३
१०	४२	३३५	६.४
८	२८	२७१	९.४
६	४७	४९७	९.५
१२	२०	२४७	११
११	५५	७०८	११.९
१४	२७	४१५	१३.५
१७	२८	४३३	१३.९
९	३४	५३५	१४.३

अध्याय	गीतेची श्लोकसंख्या	ज्ञा. ओव्यांची संख्या	ओव्यांचें दर- श्लोकी प्रमाण
१६	२४	४७३	१६.७
१८	७८	१८१०	२०.७
१५	२०	५९९	२५.८
१३	३४	११७०	३३.५

पहिल्या पहिल्या कांहीं अध्यायांतील टीका अगदीं त्रोटक आहे. उदाहरणार्थ, गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायांतील श्लोक १८ आणि २२ यांवर केवळ एकेरी ओवीचीच टीका आहे. आणि त्यांत प्रतिपदाचा अर्थहि सांगितलेला नाही.

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य

यावरील टीका—

‘ आणि शरीरजात आघर्वे हें नाशवंत स्वभावे ’ इतकीच आहे.

तसेंच—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

यावरील टीका—

जैसें जीर्ण वस्त्र सांडिजे । मग नूतन वेढिजे ।

तैसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥

इतक्या मोजक्या शब्दांनींच दिली आहे. किंवा तिसऱ्या अध्यायाच्या ४१ व ४२ या श्लोकांवरील टीका एकेका ओवीनेंच भागविली आहे—

तस्मात्त्वं इंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं । ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ (गीता)

यांचा पहिला कुरुठा इंद्रियें । एथूनि प्रवृत्ति कर्मातें विये ।

आधीं निर्दळूनी घालीं तियें । सर्वथैव ॥ (ज्ञाने०)

इंद्रियाणि पराप्याहुः इंद्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिः । यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ (गीता)

मग मनची धांव पारुषेल । आणि बुद्धीची सोडवण होईल ।

इतुकेनि थारा मोडेल । या पापियांचा ॥ (ज्ञाने०)

येथें मुळांतील किती तरी शब्द टीकेशिवाय सुटले आहेत. मूळ वेगळें व टीका वेगळी असाहि भास होतो. वास्तविक ज्ञानेश्वरांनीं मनांत आणलें असतें तर ही कल्पना त्यांनीं किती तरी नटविली—रंगविली असती.

या पहिल्या पहिल्या अध्यायांत प्रत्येक श्लोकागणिक कोठें दोन कोठें तीन अशा ओव्या सांपडतात. पुढील अध्यायांत ज्ञानेश्वरांनीं टीका इतकी विस्तारली आहे कीं ज्यांवर शेषनास ओव्या लिहिल्या असे श्लोक कैक सांपडतील.

गीताध्याय अकरामध्यें मूळ श्लोक इतकाच आहे—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥

पण या नाना रूपांचें वर्णन करितांना ज्ञानेश्वरांनीं स्वतःची प्रतिभा किती चालविली आहे पहा—

कृश स्थूल, ऱ्हस्व विशाल, पृथुतर सरळ, अप्रांत, अनावर प्रांजळ, सव्यापार निश्चळ, उदासीन स्नेहाळ, तीव्र, घूर्णित सावध, असलग अगाध, उदार, अतिबद्ध, ऋद्ध, शांत सन्मद, स्तब्ध सानंद, गर्जित निःशब्द, सौम्य, साभिलाष विरक्त, उन्निद्रित निद्रित, परितुष्ट आर्त, प्रसन्न, अशस्त्र सशस्त्र, रौद्र अतिभिन्न, भयानक विचित्र, लयस्थ, जनलीला विलास, पावनशील लालस, संहारक सावेश, साक्षीभूत, सुवर्ण, कपिलवर्ण, शेंदुरानें डवरलेलें, स्फटिक सोज्वळ, इंद्रनीळ सुनीळ, अंजनवर्ण, रक्तवर्ण, सोनेरी पिवळें, मेघासारखें सांवळें, चाफेकळीं-सारखें गोरें, तापलेल्या तांब्याप्रमाणें लाल, चंद्राप्रमाणें शुभ्र इ०

ज्ञानेश्वरांनीं ' भाष्यकारातें वाट पुसत मी आपली टीका लिहिली ' असें म्हटलें आहे. यांतील ' भाष्यकारातें ' या शब्दांतील ' रा 'वर अनुस्वार आहे कीं नाहीं हा एक पाठांतरविषयक चिकित्सेचा व वादाचा विषय होऊन राहिला आहे. कारण अनुस्वार नसेल तर शब्द एकवचनी होतो, आणि ज्ञानेश्वरांनीं एकाच कोणातरी भाष्यकाराचा आधार घेतला आणि तो एकच म्हणजे

शंकराचार्यच असें अनुमान निघतें, असें एका पक्षाचें म्हणणें. पण अनुस्वार असून शिवाय तो केवळ बहुमानार्थी नाही, तर बहुवचनार्थी आहे, यावरून ज्ञानेश्वरांनीं अनेक भाष्यांचा आधार घेतला असें दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें आहे. पण नुसत्या अनुमानावर हवाला न देतां दोनहि पक्षांनीं आपापलें मत प्रस्थापित करण्याकरितां विवक्षित भाष्य व ज्ञानेश्वरींतील त्याच मुद्यावरचीं वचनें यांचा मेळहि घालून दाखविला आहे. मुख्यतः शंकराचार्यांचेच भाष्य ज्ञानेश्वरांपुढें होतें असें म्हणणारांत प्रमुख म्हटले म्हणजे नागपूरचे विद्वान् प्राध्यापक डॉ. पेंडसे हे होत. आणि इतर कोणा भाष्यकारांना ज्ञानेश्वरांनीं अनुसरलें असो किंवा नसो, पण इतर भाष्यांचा आधार निश्चित घेतला असें म्हणणारांत आळंदी येथील संस्थानचे एक पंच व संतवाङ्मयाचे विद्वान् अभ्यासक पांडुरंगशर्मा हे प्रमुख आहेत. डॉ. पेंडसे यांनीं आपल्या मतपुष्ट्यर्थ अध्यायवार उतारे देऊन 'श्री ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान' या ग्रंथांत खालीलप्रमाणें निष्कर्ष काढिला आहे. ते म्हणतात. (पृ० १६६): 'एकंदर २१८ स्थलांची तुलना केली त्यांत असें दिसलें कीं १४६ ठिकाणीं तत्त्वज्ञानाच्या व अर्थाच्या दृष्टीनें ज्ञानेश्वरांच्या टीकेतील शब्द शंकराचार्यांच्या भाष्याशीं मिळते-जुळते आहेत. पैकीं ४२ ठिकाणीं शंकराचार्यांचेच शब्द ज्ञानेश्वरांनीं योजिले आहेत. १० ठिकाणीं शंकर व ज्ञानेश्वर यांचे दृष्टांत सारखे आहेत, व ५७ ठिकाणीं शंकरांचा अर्थ घेऊन रामानुजांचा टाकला आहे. ६८ ठिकाणीं शंकरांचा किंवा रामानुजांचाहि अर्थ न घेतां ज्ञानेशांनीं स्वतंत्र अर्थ केले आहेत. ३८ ठिकाणीं तर निर्गुण किंवा मायावादपर अर्थ शंकरापेक्षांहि पुढें जाऊन किंवा त्यांच्याहि पेक्षां स्पष्ट केले आहेत. एका ठिकाणीं शंकर व रामानुज दोघांच्याहि अर्थांचा समुच्चय केला आहे. आणि फक्त ५ ठिकाणीं शंकरांना सोडून रामानुजांचा अर्थ स्वीकारला आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें शंकरांना विरोधी असें एकहि स्थळ नाही.'

याच्या उलट पांडुरंगशर्मा यांचें मत असें कीं, 'ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या तत्त्वज्ञानाचा विधायक भाग, विष्णुस्वामी परंपरेंतील (वल्हम संप्रदायांतील) विधायक तत्त्वज्ञानाशीं जवळचेंच नातें लागेल व परस्परांचे बरेचसे गुण जमतील, अशा थाटाचा मांडला आहे.' 'सह्याद्री'च्या गेल्या जानेवारीच्या अंकांत पांडुरंगशर्मा यांनीं याच विषयावर एक लेख लिहून व सुमारे ४५ उदाहरणें देऊन हे दाखविलें आहे.

या वादांतून निदान हें सिद्ध होते कीं, अनेक भाष्ये वाचून ताडून पाहण्या-इतकें संस्कृताचें ज्ञान व चिकित्सक बुद्धि ज्ञानेश्वरांना होती, आणि अनुसरणाची उदाहरणे एका भाष्यापेक्षां दुसऱ्या भाष्यासंबंधी अधिक दिसलीं किंवा असलीं तरी ज्ञानेश्वरांचें स्वतःचें म्हणून एक मत होतें. तसेंच भाष्यांचा आधार त्यांनीं घेतला असेल तो केवळ आपल्या स्वतःच्या मताला पुष्टिदायक असेल तेवढाच घेतला असेल.

एकंदर संतकर्वीत ज्ञानेश्वर, एकनाथ हेच काय ते संस्कृतज्ञसे वाटतात. पण त्यांतल्या त्यांत ज्ञानेश्वर हे संस्कृतज्ञ असून शिवाय स्वतंत्र बुद्धि चालविणारे होत.

(५) ज्ञानेश्वरी व वेदादि

वेद हे सर्वच वंदनीय, पण त्यांतहि कांहीं विशेष स्वीकार्य आहे इतकेंच कुशलतेनें ज्ञानेश्वर म्हणतात. वेदांत कांहीं टाकाऊ-त्याज्य आहे असें मात्र ते स्पष्ट म्हणत नाहीत. कारण वेदांची निंदा कशी करावी? अध्याय १ मध्ये ते म्हणतात—‘जरी वेदें बहुत बोलिलें। विविध भेद सूचिले। तरी आपण हित आपुलें। तेंचि घेणें’ ॥ कसें? तर—‘जैसा प्रगटलिया गमस्ती। अशेषहि मार्ग दिसती। तरी तेतुलेहि काय चालिजती। सांगें मज ॥’ इतर मार्गाहि स्वीकारणीय, पण ते इतरांना!

तसेंच ज्ञानेश्वरीमध्ये ज्या ज्या ठिकाणीं स्वर्गलोकाचा उल्लेख आला आहे त्या त्या ठिकाणीं स्वर्गाला नाक मुरडलेलें आहे. आणि स्वर्गाला स्पृहणीय म्हणून मनुष्यदृष्टीपुढें ठेवल्याबद्दल वेदांना दूषण दिलेलेच आढळेल. अमृतानुभवांत तर याहून स्पष्ट शब्दांनीं वेदांचीं अवज्ञा केलेली आढळते. ज्ञानेश्वर हे अद्वैती-ज्ञानवादी-सत्वादी असल्यामुळें त्यांना वेदांविषयीं प्रामाण्यबुद्धि ठेवणें कठीण गेलें. कारण स्वतः वेदांमध्ये (उपनिषदादि वाङ्मयांत नव्हे) तत्त्वज्ञान असें फार थोडें आहे. ज्ञानेश्वरांची वेदविषयक आदरबुद्धि पुष्कळशी औपचारिक व परंपरागत असावी.

ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायांत महाभारत व गीता यांची स्तुति व महत्त्ववर्णन आहे तथापि प्रत्यक्ष वेदांना नमन नाही. गीतेचा मुख्य विषय म्हणजे

ईश्वरस्वरूपवर्णन तें वेदांनाहि यथार्थ करितां येत नाहीं. त्या 'अगाधा'चा परामार्थ घेतांना 'जेथ वेडावती वेद' येवढेंच म्हटलें आहे. मात्र ज्या गीतेचें महत्त्व ज्ञानेश्वरांनीं इतकें वर्णिलें तिला 'वेदार्थ सागरू' म्हटल्यानें वेदांची अप्रत्यक्ष स्तुति झालीच. पण वेदांतील प्रत्यक्ष विषय काय आहे त्याचा या-परता उल्लेख नाहीं. उल्लेख येतो मुख्यतः वेदांनीं सांगितलेल्या यज्ञमार्गाचा; व तो प्रथमच असा दोषदर्शक—

वेदाधारें बोलती । केवळ कर्म प्रतिष्ठिती
 परी कर्मफळीं आसक्ति । धरुनियां ॥
 म्हणती संसारीं जन्मिजे । यज्ञादिक कर्म कीजे
 मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥
 एथ हे वाचोनि कांहीं । आणिक सर्वथा सुखचि नाहीं
 ऐसें अर्जुना बोलती पाही । दुर्बुद्धि ते ॥
 क्रिया विशेषें बहुतें । न लोपिती विधीतें
 निपुण होऊनी धर्मातें । अनुष्ठिती ॥
 परी एकचि कुडें करिती । जे स्वर्गकामु मनीं धरिती
 यज्ञपुरुषीं चुकती । भोक्ता जो ॥
 म्हणोनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा
 तयां वेदवादरतां । मनी वसे (अ० २)

हें झालेंच. पण उलट पुढें स्पष्ट शब्दांत आहे ती वेदांची एक प्रकारें निंदाच आहे—

तिहीं गुणी आवृत । हे वेद जाणे निभ्रांत
 म्हणोनि उपनिषदादि समस्त । सात्त्विक ते

यावरून हें उघड ठरतें कीं, ज्ञानेश्वरांनीं गीतेला 'वेदार्थ सागर' म्हटलें तेंथें वेद याचा अर्थ उपनिषदादि वैदिक तत्त्वज्ञानग्रंथच मुख्यतः जमेली धरून म्हटलें. तोच विचार फिरून 'वेद पुष्कळ हवें तें सांगतात म्हणून काय तें सगळें आहे तसेंच ध्यावयाचें नाहीं' असा गीतेला अनुसरून ज्ञानेश्वर इषाराहि देतात—

जरी वेदें बहुत उपदेशिलें । विविध भेद सूचिले
 तरी आपण हित आपलें । तेंचि घेणें ॥

जैसा प्रगटलिया गमस्ती । अशेषहि मार्ग दिसती
 तरी तेतुलेहि काय चालिजति । सांगें मज ॥
 कां उदकमय सकळ । जन्ही जाहले असे महीतळ
 तरी आपण धेपें केवळ । आर्तीचजोगें ॥
 तैसे ज्ञानिये जे होती । ते वेदार्थातें विवरिती
 मग अपेक्षित स्वीकारिती । शाश्वत जें ॥

पंधराव्या अध्यायांत वेदांतील तत्त्वज्ञानाचा आधार गीतेनें घेतला आहे तो असा कीं अश्वत्थ वृक्षाचें वर्णन करितांना त्या वृक्षाचें मूळ माया ही होय असें वेदांमध्ये सांगितलें. आहे, आणि वेद जाणणारे तेंच म्हणतात असें म्हटलें आहे. पण

घन अज्ञान सुषुप्ति । तो बीजांकुर भावो म्हणती । येर स्वप्न हन जाग्यती । हा फळ भावो तयाचा ॥ ऐसीं यया वेदांतीं । निरूपण भाषा प्रतीति ।

अर्थात् हा वेदांताचा उल्लेख वेदसंहितेविषयीं नसून उपनिषदांचा आहे. याच पंधराव्या अध्यायांत गीतेच्या मूळच्या 'वेदैश्च सर्वैः अहमेव वेद्यः' या श्लोकचरणावर टीका करितांना ज्ञानेश्वरांनीं वेदांना थोडासा टोलाच दिला आहे. ते म्हणतात—

म्हणोनि जैसा असे तैसया । मातें नेणोनी धनंजया
 वेदु जाणों गेला तव तया । जालिया शाखा ॥
 तरी तिहीं शाखाभेदीं । मीचि जाणिजे त्रिशुद्धी
 जैसा पूर्वापरा नदी । समुद्रुचि ॥

आणि महासिद्धांतापासी । श्रुति हारपती शब्देसी
 जैसिया सगंधा आकाशीं । वात लहरी ॥

आठव्या अध्यायांत म्हटलें आहे तेंहि असेंच—

ऐसें जें पद । दुर्लभ आणि अगाध
 ज्याचिये थडियेचि वेद । चुबुकळिले ठेले ॥

पंधराव्या अध्यायांत 'वेद मला पुरुषोत्तम म्हणतात' इतकेंच सांगितलें आहे. सतराव्या अध्यायांत इतकेंच म्हटलें आहे कीं, ॐ तत्सत् ही खूण वेदांनीं अशाकरितां उत्पन्न केली कीं अज्ञानाच्या रात्रीं परब्रह्म हें त्या खुणेनें ओळखावें. आठव्या अध्यायांतहि फक्त इतकेंच सांगितलें आहे कीं, वेदांच्या अध्ययनानें

पुण्य मिळतें. पण तत्त्वज्ञानदृष्ट्या ही फारशी मोठी स्तुति नव्हे. हेंच स्पष्ट करून अकराव्या अध्यायांत असें म्हटलें आहे कीं, वेदाध्ययनानें-पठणानें पुण्य मिळत असलें तरी सहा शास्त्रांसह वेद हे विश्वरूपापासून मार्गें हटले.

ज्ञानेश्वरींत कोटेंहि पहा, बहुधा वेदनिर्दिष्ट यज्ञमार्गांची निंदाच आढळेल. उदाहरणार्थ, सोळाव्या अध्यायांत प्रथम वेदांना नावें ठेवणाराला दूषण दिलें आहे, मात्र तें वेदांतील श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान अमान्य करणाराला. पण मग वेदांनीं प्रशंसिलेल्या यज्ञमार्गांचें अवलंबन करणारांची निंदाच केली आहे. असुर हे वेदानिंदक होत—

विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वर रावो
चावडिये न्यायो अन्यावो । निवडी वेदु ॥
वेदीं अन्यायी पडे । तो निरय भोगें दंडे
सन्यायी तो सुरवाडे । स्वर्गीं जिये
ऐसी ही विश्वव्यवस्था । अनादि जे पार्था
इयेते म्हणती ते (असुर) वृथा । अवघेंचि हें

ही तत्त्वज्ञानात्मक अनादि व्यवस्था न मानणारे असुर नरकाला जावोत. पण केवळ वेदांत यज्ञकर्मप्रशस्ति आहे म्हणून यज्ञाच्या मार्गें लागणारांचें नशीब तरी धड कुठें आहे? त्यांचें 'यज्ञमूढ ठकिले यागीं' असेंहि घडतें. कारण यज्ञ कोण व कसे करतात? तर 'ऐसे नरकाचिये सेले । मागीन जे जे जन्मले । तेहि देखो भुलले । यजिती यागीं ॥

ते यज्ञ करतात पण कसे?

येरवीं यागादिक क्रिया । लहाणें तेंचि धनंजया
परि विफळती आचरोनियां । नाटकी जैसे ॥
वह्णभाचिया उजरिया । आपणया पति कुस्त्रिया
जोडोनि तोषिती जैसेया । अहेवपणें
तैसे आपणया आपण । मानितां महंतपण
फुगती असाधारण । गर्वें तेणें ॥
तैथ जाळिति जियें देहें । यांमार्जी जो मी आहे
तया आत्मया मज घाये । वाजती ते ॥
आणि अभिचार कीं तिहीं । उपद्रविजे जेतुलें कांहीं
तेथ चैतन्य मी पाहीं । शिणु पावे ॥

नवव्या अध्यायांतहि यज्ञमार्गाची अशीच निंदा आढळते—
 यजन करितां कौतुकें । तिहीं वेदांचा माथा तुके
 क्रिया फळासि उभी ठाके । पुढां जया ॥
 ऐसे दीक्षित जे सोमप । जे आपणचि यज्ञाचें स्वरूप
 तिहीं तया पुण्याचे नि पाप । जोडिलें देखें ॥
 जें श्रुतित्रयातें जाणोनी । शतवरी यज्ञ करोनी
 यजिलिया मातें चुकोनी । स्वर्गु वरिती
 तैसे शतक्रतु यजिले मातें । कां इप्सिताती स्वर्गमुखातें
 आतां पुण्य कां हें निरुतें । पाप नोहे ? ॥
 जया आंगीं आयती ऐसी । तेथ यज्ञाची गोठी कायसी
 तरी काय काय पिशीं । न करिती गा ॥
 ना कुंड मंडप वेदी । ना उचित साधन समृद्धि
 आणि तयासि तंवविधी । द्वंद्वचि सदा ॥
 देवां ब्राह्मणाचेनि नांवें । आडवारेनहि नोहावें
 ऐसें आधीं तेथ यावें । लागे कवणा ॥
 पै वासरुवाचा भोकसा । गाई पुढें ठेवूनि जैसा
 उगाणा घेती क्षीररसा । बुद्धिवंत
 तैसें यागाचेनि नांवें । जग वावूनि हावें
 नागविति आधवें । अहेरावारी ॥
 ऐशा कांहीं आपुलिया । होमिती जे उजरिया
 तेणें कामिति प्राणिया । सर्वनाशु ॥
 मग पुढां भेरी निशाण । लावुनि ते दीक्षितपण
 जर्गी फोकारिती आपण । वावो वावो ॥
 तेव्हां महत्त्वं तेणें अधमा । गर्वा चढे महिमा
 जैसे लेवे दिघले तमा । काजळाचे ॥
 तेथ उन्हाळा आंगी खरमरा । तेला तुपाचिया कोठारा
 लागला आणि वारा । सुटला जैसा ॥
 ते आपुलिया सवेशा । मग कोणी कोणी हिंसा
 या प्राणियातें वीरेशा । न साधिती गा ॥

पहिलें तव धनुर्धरा । आपुलिया मांसरुधिरा
वेचुं करिती अभिचारा- । लागोनिया ॥

महाभारताविषयीं ज्ञानेश्वर म्हणतात—

आतां अवधारा कथा गहन । कळांकौतुकां जन्मस्थान
कीं अभिनव उद्यान । विवेक तरुंचे
ना तरी सर्व सुखाची आदी । जे प्रमेय महानिधि
नाना नवरस सुधाब्धि । परिपूर्ण हे
कीं परमधाम प्रगट । सर्व विद्यांचें मूळपीठ
शास्त्रजातां वसौट । अशेषांचें

आणि मग त्यांतूनहि गीता—

बाप बाप ग्रंथ गीता । जो वेदी प्रतिपाद्य देवता
भारत कमळपरागु । गीताख्यु प्रसंगु
शब्द ब्रह्माब्धि । मथियला व्यासबुद्धि
निवडिलें निरवधि । नवनीत हें
मग ज्ञानाग्निसंपर्के । कडसिलें विवेके
पद आलें परिपार्के । आमोदासी-अ. १ (५०-७३)
जें गीतार्थांचें चांगावें । मोक्षोपायपर आघवें
आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे । प्रमाणसिद्ध
तया अध्यात्मशास्त्री । जें साचपणाची ये पुसी
तैं येइजे जया ठायासी । ते हे गीता ॥
भानुभूषिता प्राचिया । सतेजा दिशा आघविया
तैसी शास्त्रेश्वरा गीता या । सनाथें शास्त्रें ॥

गीतेविषयीं मात्र ज्ञानेश्वरांची अत्यंत आदरबुद्धि होती हें उघड आहे. पण त्या आदरबुद्धीच्या भरांत त्यांनीं गीतेला

हें गीतानाम विख्यात । सर्व वाङ्मयाचें मथित
गीतापद्य रत्नांचीं लेणी । लेयली आहे

असें जें वर्णन केलें आहे तें तितकें यथार्थ नाहीं. कारण एकंदर महाभारताचें काव्यदृष्ट्या जें स्वरूप तेंच तदंतर्गत गीतेचें आहे. गीतेंत तत्त्वज्ञान आहे, नीतिबोध आहे, पण तींत काव्याचा अभिनिवेश नाहीं. तींत खरे काव्यगुण

फार थोडे आहेत. तीत काव्याचा जो एक गुण म्हणजे रसात्मता तो नाही असें नाही. कारण येथून तेथवर शांतरस गीतेंत चांगलाच प्रतीत होतो. कदाचित् अद्भुत रसाचाहि थोडा मासला आहे. तो विश्वरूप वर्णनांत अढळतो. परंतु इतर कोणताहि रस गीतेंत नाही. आणि काव्याच्या चित्ताकर्षकत्वाची भर सामान्यतः ज्यावर असते ते अलंकारहि गीतेंत साधण्याचा प्रयत्न नाही. या दृष्टीनें शंकराचार्यांचें गीताभाष्य गीतेला अनुरूप असेंच आहे. पण ज्ञानेश्वरी ही गीतेवरील टीका असूनहि अर्थस्पष्टीकरणाबरोबर तिनें काव्याचें प्रयोजन इतकें साधलें आहे कीं, गीता बाजूला ठेवली तर तें स्वतःच एक काव्यसें वाटावें. गीतेंत अलंकार इतके थोडे उपयोगांत आणले आहेत कीं ते नेमके मोजून काढतां येतात.

भगवद्गीतेंतील उपमा-दृष्टांत—

- १ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय इ०
- २ यावान् अर्थः उदपाने इ०
- ३ यदा संहरते चायं कूर्मो अंगानीव सर्वशः
- ४ वायुः नौ इव अंभसि
- ५ समुद्रमापः प्रविशति यद्वत्
- ६ धूमेनाऽऽत्रियते वन्हिः यथाऽऽदर्शां मलेन च । यथा उल्बेनाऽऽवृतो गर्भः
- ७ ज्ञानप्लव
- ८ यथैधांसि समिद्धोऽग्निः भस्मसात् कुरुते
- ९ नवद्वारे पुरे देही
- १० यथा दीपो निवातस्थो नैंगते
- ११ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं
- १२ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव
- १३ यथाकाशः स्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्
- १४ यथा नदीनां बहवः अंबुवेगाः इ०
- १५ यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगाः इ०
- १६ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात् आकाशं नोपालिप्यते
- १७ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः
- १८ उर्ध्वमूलं अधः शाखं अश्वत्थं प्राहुरव्ययं

१९ सर्वांभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः

२० भ्रामयन् सर्व भूतानि यंत्रारुढानि मायया

गीतेवरील ज्ञानेश्वरी टीकेत सुमारे पांच हजार ओव्यांत उपमादृष्टांतादि अलंकारांचा उपयोग केलेला आढळेल.

(६) ज्ञानेश्वरी व मराठी भाषा

शुद्ध मराठी भाषेच्या अभिमान्यांना ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ फार मौल्यवान् वाटण्यासारखाच आहे. कारण ज्ञानेश्वरांच्या वेळीं दक्षिणेकडे किंवा महाराष्ट्र-पर्यंतहि मुसलमानांचें आक्रमण झालेलें नव्हतें. मग भाषा दूषित होण्याचा संभव कोठचा ? मराठी भाषेचा उगम शक ४०० च्या सुमारास झाला असें कांहीं संशोधक मानतात. तथापि केवळ शिलालेख व ताम्रपट यांच्या पुराव्यावरून, म्हणजे त्यांतील प्राकृत किंवा अपभ्रंश भाषेच्या शब्दांवरून, मराठीचा काळ ठरविणें कदाचित् अयोग्य ठरेल. पण या कालांतील राजवट कोणचीहि असो, आणि दानपत्रादिकांत कोणतीहि अन्य भाषा योजिलेली आढळो, तथापि लोकसमाजांत प्रचलित असणारी भाषा मराठीच असावी असें वाटतें. अशा लेखांत संस्कृत भाषेचाहि क्वचित् उपयोग केलेला आढळतोच. पण त्यामुळें त्या काळीं संस्कृत भाषा लोक बोलत होते हें जसें सिद्ध होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच प्राकृत-अपभ्रंश भाषाहि प्रचारांत होती म्हणजे लोकसमाजाच्या तोंडीं होती असें म्हणतां येणार नाहीं. वाङ्मयाची गोष्ट वेगळी. पण बाराव्या शतकांत लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरींत जर इतकी प्रौढ-प्रगल्भ-परिणत स्वरूपाची मराठी भाषा आढळते तर लौकिक मराठी भाषेचा उगम व प्रसार त्यापूर्वीं झालेला असला पाहिजे. ज्ञानेश्वरीमध्ये कांहीं अमहाराष्ट्रीय भाषेतील शब्द सांपडतात असें कांहीं संशोधकांनीं दाखविलें आहे. परंतु हे शब्द फार तर शेजार प्रांतांतील, उदाहरणार्थ, गुजराती, कर्नाटकी या भाषांतून आलेले असतील. पण अशा शब्दांनीं मराठी भाषा दूषित झाली असें म्हणतां येणार नाहीं. स्वर्ण भाषादूषण मुसलमानी भाषांचे शब्द समाविष्ट होण्यानेंच प्रथम सुरू झालें. परंतु महाराष्ट्राला मुसलमानांचा परिचय ज्ञानेश्वरांच्या काळानंतर प्रथम झाला. अल्हाउद्दिनासारखा भरारी दौलताबादेवर आला तो ज्ञानेश्वरांनंतर, आणि

अशी भरारी मारून जाणाऱ्या मुसलमानांच्या स्वारीने स्थानिक भाषा दूषित होऊं शकत नाही. मुसलमानांचें उत्तरेत राजपद दृढमूल ज्ञाल्यानंतर त्यांच्या संसर्गानें हळूहळू मुसलमानी भाषा हिंदी लोकांच्या कानावर पडूं लागली व व्यवहारांत मूळ धरूं लागली. परंतु महाराष्ट्रापर्यंत ती येऊन पोचण्याला पुढेहि फार काळ सहजच लागला. ज्ञानेश्वरींत म्लेंछ हा शब्द आढळतो. अठराव्या अध्यायांतील ५५० वी ओवी अशी आहे—

येरीही शास्त्र चटिकरीं । जें निंदेचे विटाळवरी
बोळविलेंसे डोंगरीं । म्लेंछ धर्माच्या

पण म्लेंछ हा शब्द स्वतः परकीय नाही. म्लेंछ, यवन, हे शब्द इकडीलच आहेत. ज्ञानेश्वरींत कीं हें अव्यय पुष्कळच ठिकाणीं येतें. तें पर्शियन भाषेतहि आढळतें. परंतु ज्ञानेश्वरींतील कीं हें अव्यय किम् या संस्कृत अव्ययाचेंच रूपांतर आहे. तें संयोजक म्हणजे वाक्यांची सांधजोड करणाऱ्या अर्थी नसतें, तर प्रश्नार्थी असतें. उदाहरणार्थ—

आम्हीं जैसे जंया रीती । उगाणिलें कानांच्या हातीं
येरी तैसेच तुझ्या चित्तीं । पैठें केलें कीं (किम्)
तरी स्वज्ञानजनितें । मागिलें मोहें तूंते
भुलविलें तो येथें । असे कीं नाहीं (नास्ति किम्)

‘ किंवा ’ शब्द संस्कृत आहे. त्यांत किं हें आहे.

ज्ञानेश्वरींत मराठी भाषेचा उल्लेख आलेलीं स्थळें—

	अ०	ओवी
	१	८४
मराठी	१	५६-६९
	६	१४-२५
	६	१२०-३१-३५
	६	४९४-९७
मराठी	७	२०६-२१०
”	१०	४१-४७
”	११	८-१०-१५
	११	७०८

मराठी	१२	२४६-२४७
”	१३	११५६-६७
”	१५	५९४-५९८
”	१८	१७०९-१७५१

या कारणें मियां, गीतार्थु मन्हाठियां,
केला लोकालागिया, दिठीचा विखो ।
परि मन्हाटे बोल रंगे, कवलिता जैं गीतांगें,
तैं गा तेयाचेनि पांगें, एकावट झालें ।
म्हणोनि गाता गावो म्हणे, तैं गाणिवे होये नेणे
ना मोले तरी उणें, गीताही न आणित्ती ।
नाना गुंफिली का मोकळी, उणी नव्हती परिमळ्ळी
वसंतागर्मांची वाटोळी, मोगरी जैसी ।
नुसतीच शांतिकथा, आणिजेल कीर वाक्यपथा,
परि शृंगाराच्या माथा, पावो ठेवित्ती ।
दाउं वेल्हाळ देशी नवी, जैसी साहित्यातें वोजांवी,
अमृताही चुकी ठेवी, गोडिसेपणें ।
बोलु वेल्हावितेनि गुणें, चंद्रासि धे उमाणे,
रसुभंगू भुलवणें, नादु लोपी ।
खेचरांचेही मना, आणि सात्त्विकाचा पान्हा,
श्रवणासवें सुमना, समाधि जोडे ।
तैसा वाग्विलासु विस्तारूं, गीतार्था विश्व भरूं,
आनंदाचे आवारूं, मांझ जगा ।
फीटो विवेकाची वाणी, हो काना मना जीणी,
देखो आवडे ते खाणी, ब्रह्मविद्येची ।
दीसो परतच्च डोळां, पाहो सुखाचा सोहळा,
रिगो महाबोधु, सुकाला, माजि विश्व ।
हैं निपजे आता आघवे, ऐसैं बोलिजैल बरवें,
जैं अधिष्ठिलों असैं परदेवें, निवृत्ती मी ।

म्हणोनि आखरी सुभेदी, उपमा श्लेष कोंदाकोंदी,
झाडा देईन प्रतिपदी, ग्रंथार्थासी ।

हा ठावो वेरी मातें, पुरतेया आहे सारखतें,
केलें असें श्रीमंतें, गुरुरायें ।

तेणें जी कृपा सावाये, मी बोले तेतुलें सामायें,
आणि तुमचिये सभे लाहें, गीतार्थुं म्हणों ।

हां हो नवळ नांहे देशी । मन्हाटी बोलिजे तरी ऐशी
वाणें उमटतहे आकाशीं । साहित्य रंगाचें
तीरें संस्कृताचीं गहनें तोडोनि मराठिया शब्दसोपानें
रचिलीं धर्मनिधाने ॥

ये मन्हाठियेचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकालु करी
घेणें देणें सुखाचि वरी । हों देई या जगा ॥

नवरसी भरवी सागरू
करवी उचित रत्नांचे आगरू ।

माषार्थांचे गिरिवरू
निफजवी माये ॥

म्हणूनि अक्षरी सुभेदी । उपमा श्लेष कोंदाकोंदी
झाडा देईन प्रतिपदी । ग्रंथार्थासी ॥

कित्येक ठिकाणीं निवृत्तीनाथांचें नांव आड धरून आपल्या ग्रंथकर्तृत्वाचा
अभिमान ज्ञानेश्वरांनीं जाणविला आहे. पण कांहीं ठिकाणीं हाहि पडदा दूर
सारून केवळ स्वतःच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा अभिमान प्रौढ शब्दांनीं प्रगट केलेला
आढळतो.

ग्रंथकर्तृत्वाचा अभिमान कसा आहे तो पाहा—

तरी अवधान एकलें दीजे । मग सर्व सुखासि पात्र होइजे
हें प्रतिशोत्तर माझें । उघड आइका

माझा ग्रंथ श्रवण करा, कारण तेवढ्यानें सर्व सुखांची पात्रता तुम्हांमध्ये येईल
असा आत्मविश्वास प्रगट करण्याचें भाग्य किती ग्रंथकारांना लाभूं शकलें आहे ?

पण इतकें बोलून होतांच आपण विनयाची भूमिका सोडली अशी जाणीव होऊन ज्ञानेश्वर पुढें लगेच मुरड घालून म्हणतात—

परी प्रौढी न बोलों हो जी । तुम्हा सर्वशांच्या समाजी
देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची

अशा अधिकारी ग्रंथकारानें अशी प्रेमळपणाची सलगी न करावी तर दुसरा कोण करील ? आत्मविश्वासानें विनय व अहंकार यांची जुळणी उत्तम होते.

तुमचे या दिठिवेयाचे बोले । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे
ते साउली देखोनि लोळे । श्रांतु जी मी

वाचक व श्रोते यांचें प्रेम संपादन झाले याची जाणीव झाली असतां ग्रंथकर्तृत्वाच्या श्रमांचा परिहार होतोच होतो हा अनुभव सामान्य ग्रंथकाराला-हि येतो. अशाच आणखी कांहीं वचनांनीं ज्ञानेश्वरांनीं वाचकांशीं केलेल्या-योजलेल्या सलगीचें सुंदर समर्थन पदोपदीं केलें आहे.

(७) ज्ञानेश्वरांचा ज्ञानसंग्रह

ज्ञानेश्वरांनीं अनेक ज्ञानविषयांना अशा रीतीनें स्पर्श केला आहे कीं, ते त्या सर्वांमध्ये तज्ज्ञ-शास्त्रज्ञ होते असें वाचकाला वाटूं शकेल. परंतु यांतील कांहीं अनुमानें खरीं असतात व कांहीं नसतात. याचीं एकदोन उदाहरणें देतो. प्रा. ग. स. दीक्षित यांनीं ' ज्ञानेश्वरीचें शास्त्रीय मंथन ' या लहानशा पुस्तकांत असें म्हटलें आहे कीं, ज्ञानेश्वर हे इतर विषयांत जसे पारंगत होते तसेच आयुर्वेद व योगशास्त्र हे विषयहि त्यांनीं अधिकृत वाणीनें ज्ञानेश्वरीत प्रतिपादिले आहेत. पैकीं योगशास्त्राविषयीं त्यांचें म्हणणें सर्वस्वी ग्राह्य असलें तरी आयुर्वेदशास्त्राविषयीं त्यांनीं दिलेला पुरावा हवा तसा, हवा तितका नाहीं असें वाटतें. उदाहरणार्थ—१ ' जैसा नखाग्रीं व्याळ लागे । तो शिखांत व्यापी वेगे '— सर्व विष नखापासून डोक्यापर्यंत वेगानें भिनतें हें सामान्य माणसालाहि माहीत असतें, त्याला वैद्यकाचा ज्ञानीच नको. २ ' कांचबिंदु झालेल्या माणसाला जवळचेंहि दिसत नाहीं. ' ३ ' आयुष्य संपलें म्हणजे औषधाचा उपयोग होत नाहीं. ' ४ ' मर्मावर साप चावला म्हणजे रोम्याला लहरी (बेशुद्धीच्या) येतात. ' ५ ' गुळवेळीचें औषध जिभेला कडू लागलें तरी परि-

गामीं गोड अमृतच असतें.' ६ 'दुर्धर रोगांवर वैद्य हा सामर्थ्यावान् रसा-
यनाची योजना करितो.' ७ 'तीव्र विष थोडें घेतलें तरी मनुष्य मरतो.'
८ 'शरीर हें मरणानंतर पंचभूतांत जाऊन मिळतें.' ९ पांडुरोग्याचा लक्षण
हा खरा नसतो.' १० 'जागेपण व झोंप दोनही योग्य प्रमाणांतच असावीं.'
११ 'डोळ्यावर सारा आला म्हणजे दिसत नाही.' १२ 'कुपथ्यामुळे रोग
अनावर होतो.' १३ 'मनुष्य संनिपातांत बडबडतो.' १४ 'तापांत तोंडाला
अरुचि उत्पन्न होते.' १५ 'उदरांतल्या गर्भाला बाहेरचे व्यवहार कळत नाहीत.'
१६ 'रोग झाला असतां औषधाविषयीं उदासीन राहून कसें चालेल ?'
१७ 'दुष्काळांतून उठलेल्या माणसाला खाखा सुटते.' अशा उदाहरणेंच उदाहरणें
देतां येतात. त्यांवरून ज्ञानेश्वरांचें व्यवहारज्ञान कळून येतें. पण तें त्यांचें आयु-
र्वेदीय ज्ञान खास नव्हे. 'जैसा रसांआतु सिद्धरस' म्हणजे 'साध्या पाऱ्यामध्ये
सिद्धरसायन श्रेष्ठ प्रकारचें असतें' अशा प्रकारचें एखादें वाक्य दिशाभूल
करो. परंतु 'देवा, मागें तूं आम्हाला जळत्या लाक्षागृहांतून वांचविलेंस तेव्हां
देहाला मरणच येण्याची भीति होती' हें वचन देखील ज्ञानेश्वरांचें आयुर्वेदीय
ज्ञानदर्शक कसें मानावें कळत नाही !! तसेंच 'जया प्राण्याचे घरीं अंगें
राबती भाऊ चारी। आणि मना ऐसा आवडी। कुलवाडीकर' हें १३ व्या
अध्यायांतलें 'क्षेत्र' वर्णन आयुर्वेदांतर्गत शारीरज्ञानाचें उदाहरण कसें मानावें
हें कळत नाही. अहिसेचा निषेध करतांना वैद्य लोक वनस्पतींना पीडा करितात
याचा उल्लेख ज्ञानेश्वर करितात. पण त्यावरून त्यांचें औषधिज्ञान किती खोल
होतें हें कसें कळणार ?

परंतु प्रा० दीक्षित हे ज्ञानेश्वरांच्या योगशास्त्रीय ज्ञानाविषयीं म्हणतात तें
खरें वाटतें. सहाव्या अध्यायांत योगासन व समाधि इत्यादि प्रक्रियापूर्ण जें
वर्णन ज्ञानेश्वरांनी दिलें आहे ती केवळ त्यांनी आपली ऐकीव माहिती कागदा-
वर उतरली असें म्हणतांच येत नाही. ते स्वतः योगसाधन करित असले
पाहिजेत अशी वाचकाची खात्रीच होते. या दृष्टीनें दीक्षित यांच्या ग्रंथाचा
पुढील सर्व भाग (पृ. २८ पासून) वाचल्यास सामान्य ज्ञानाच्या वाचकास
फार उपयुक्त माहिती मिळेल. योगसाधनाचें हें विशेष ज्ञान गुरुमुखावांचून
समजूच शकणार नाही. आणि तेंहि गुरुपासून सक्रिय, सप्रयोग समजून घेतलें
पाहिजे. दीक्षित म्हणतात, 'ज्ञानेश्वरीचे बहुतेक प्रवचनकार हा योगप्रक्रियेचा
भाग सोडून देतात.' कारण पारिभाषिक शब्द समजले व शब्दांचा अर्थ

कळला तरी वस्तुबोध होत नाही. दीक्षित हे स्वतः शारीरशास्त्राचे तज्ज्ञ असल्याने त्यांचे हे विवेचन बोधप्रद आहे. त्यांची वैद्यकशास्त्रीय ज्ञानेश्वरचर्चा मात्र तशी वाटत नाही.

(पातंजल) हठयोगक्रिया पूर्ण होऊन, समाधि विसर्जून, योगाभ्यासी पूर्वस्थितीवर आला म्हणजे तो कसा दिसतो याचे वर्णन करितांना ज्ञानेश्वरांनी आपली काव्यशक्ति कशी ओतली आहे हे पाहून कौतुक वाटते. (याविषयी अ० ६ तील ओव्या २४९ पासून २६८)—

तातलिये मुसे । मेण निघोनि जाय जैसें ।
 मग कोंदली राहे रसें । वोतलेनि ॥ २४९ ॥
 तैसी पिंडाचेनि आकारें । ते कळाचि कां अवतरे ।
 वरी त्वचेचेनि पदरें । पांघुरली असे ॥ २५० ॥
 जैसी आमाळाची बुंधी । करुनि राहे गभस्ती ।
 मग फिटलिया दीप्ती । धरुन ये ॥ २५१ ॥
 तैसा आहान्चवरि कोरडा । त्वचेचा असे पातोडा ।
 तो झडोनि जाय कोंडा । जैसा होय ॥ २५२ ॥
 मग कादमीरीचें स्वयंभ । कां रत्नबीजा निघाले कोंभ ।
 अवयवकांतीची भांब । तैसी दिसे ॥ २५३ ॥
 ना तरी संध्यारार्गीचे रंग । काढुनि वळिलें तें आंग
 कीं अंतर्ज्योतीचें लिंग । निर्वाळिले ॥ २५४ ॥
 कुंकुमाचे भरीं व । सिद्धरसाचें वोर्ती व ।
 मज पाहतां सावेव । शांतिचि ते ॥ २५५ ॥
 तें आनंदचित्रीचें लेप । ना तरी महासुखाचें रूप ।
 कीं संतोषतरुचें रोप । थां वले जैसें ॥ २५६ ॥
 तो कनकचंपकाचा कळा । कीं अमृताचा पुतळा ।
 नाना सासिनला मळा । कोंवळिकेचा ॥ २५७ ॥
 हो कां जे शारदियेचे नि वोलें । चंद्रबिंब पाल्हेलें ।
 कां तेजचि मूर्त बैसलें । आसनावरि ॥ २५८ ॥
 तैसें शरीर होये । जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिये ।
 मग देहाकृती बिहे । कृतांतु गा ॥ २५९ ॥

वार्धक्य तरी बहुडे । तारुण्याची गांठी विघडे ।
 लोपली उघडे । बाळदशा ॥ २६० ॥
 वयसा तरी येतुलेवरी । एहवीं बाळाचा बळार्थु करी ।
 धैर्याची थोरी । निरुपमु ॥ २६१ ॥
 कनकद्रुमाच्या पालवीं । रत्नकळिका नित्य नवी ।
 नखें तैसी चरवीं । नवीं निघती ॥ २६२ ॥
 दांतही आन होती । परि अपाडें सानेजती
 जैसी दुबाहीं चैस पांती । हिरयांची ॥ २६३ ॥
 माणिकुलियांचिया कणिया । सावियाचि अनुमानिया ।
 तैसिया सर्वांगीं उधवती अणिया । रोमांचिया ॥ २६४ ॥
 करचरणतळें । जैसीं कां रातोत्पळें ।
 पाखाळीं व होती डोळें । काय सांगों ॥ २६५ ॥
 निडाराचेनि कोंदाटें । मोतियें नावरती संपुटें ।
 मग शिवणी जैसी उतटे । शुक्तिपल्लवांची ॥ २६६ ॥
 तैसी पातियांचिये कवळिये न समाये । दिठी जाकळोनि
 निघों पाहे । आधिलीचि परी होये । गगना कवळिती ॥ २६७ ॥
 आइकें देह होय सोनियाचें । परि लघव ये वायूचें ।
 जे आप आणि पृथ्वीचे । अंशु नाही ॥ २६८ ॥

कै. केशवराव छापखाने यांनीं आपल्या 'स्वाध्याय ज्ञानेश्वरी' नामक पुस्तकांत
 योगशास्त्रांतील सोळा कलांचा अन्वय ज्ञानेश्वरीच्या ओव्यांतून लवून देतां
 येतो हे दाखविलें आहे तें बोधप्रद होतें. हा अन्वय व तो ज्यांतून निघतो
 त्या ओव्या अशाः—

- १ तो अमृतरस इतर देहभागांस लाभतो—२४८
- २ प्राणांतही मिळतो—२४८
- ३ देहाला ओतीव धातुरसाची कांति येते—२४९ ते २५३
- ४ देहाला कृतांतदुर्भेद्य असें अत्यंत मोहकें रूप प्राप्त होतें—
२४९ ते २६१
- ५ सर्व शरीर नवीन होतें—२६१ ते २६७
- ६ कांहीं सिद्धि येतात—२६७ ते २७०
- ७ कुंडलिनी हृदयांत येऊन स्थिर होते—२७१

- ८ कुंडलिनीची नवी शोभा—२७२ व २७३
 ९ अनुहत नाद—२७४
 १० बुद्धि व चैतन्य—प्राण—२७५
 ११ “ नाद चित्रार्ची ” रूपें—२७७
 १२ कुंडलिनीचा न सांगतां येण्यासारखा प्राणांत लय—
 २७७ ते २८३
 १३ तिचें पुनः शक्त्यंतर व रूपांतर—२८३ व २८८
 १४ मग साधनांचा त्याग—२८९ व २९०
 १५ पिंडें पिंडांचा ग्रास—२९१
 तीन तत्त्वे लुप्त—२९८ व २९९
 पवन उर्वरित—३००
 “ मारुती ” हें नांव येतें—३०१
 १६ तेथून त्या शक्तीला प्रणवांत जाण्याचा उर्ध्व
 क्रम लागतो—३०२ ते ३०७
 “ पिंडाचेनी मीसें पर्दा पद ”—३०७ व ३०८
 केवळ अनुभवगम्य आहे—३०९ ते ३१९
 स्वरूप (चतुर्भुज रूप ज्यांतून तें हें)—३१९ ते ३२५

कुंडलिनी जागी करण्यास उपाय—

- १ देहमुद्रा—मुद्रा—१९२ ते १९४
 २ मूलबंध वज्रासन—१९४ ते २००
 ३ दृष्टि स्मीलित—२०२ ते २०६
 ४ जालंधर २ रा—२०६ ते २०९
 बंध
 ५ उडडियान ३ रा—२१०
 ६ मनोवृत्ति—२११ ते २१३
 ७ वायुवृत्ति—प्राणायाम. शुद्धि—२१४ ते २२०
 ८ शक्तीची जागृति—२२१
 ९ शक्तीचें वर्णन—२२२ ते २२७
 १० शक्तीची भूक—२२८ व २२९
 ११ तत्कृत शुद्धि—२३० ते २३५

- १२ प्राण परततो—२३६ .
 १३ प्राणाची व कुंडलिनीची विरुद्ध गति—
 २३७ व २३८
 १४ त्यांत चक्रांचे पदर दिसू लागतात—२३७
 १५ दोन शरीरधातु रूपांतराला येतात—२३९
 १६ सुषुम्नेतून गति—२४०
 १७ कुंडलिनी प्रसन्न होते—२४१
 १८ तेजाचा प्रसाद देते—२४२
 १९ त्यामुळें प्राणाच्या गति उल्लसित होतात—२४२
 २० “ शीत ” पक्क ज्वाला—२४३
 २१ जीर्णोद्धारास प्रारंभ—२४३
 २२ नव्या सामुग्रीनें प्रारंभ—२४३
 २३ लिंगशरीरावर परिणाम—२४४
 २४ अर्धजागृत स्थानांतून चक्रे
 २५ क्रमाक्रमानें जागृत होतात म्हणजे करावी लागतात.
 २६ इडा व पिंगला एकवटतात. तिन्ही गांठी सुटतात व चंद्र सूर्य असे
 घुवस्वरूप भेद—२४५
 २७ लीन होतात. ज्ञानशक्ति साम्याला येतात—२४६
 २८ कुंडलिनीचें पोषण चंद्रामृतानें चालतें—२४७

ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या टीकेंत स्वतःचें ज्ञान असें जें उपयोगांत आणलें, म्हणजे ज्याला मूळ गीतेच्या शब्दांत स्पष्ट सूचना नाहीं, तें मुख्यतः दोनतीन गोष्टींत दिसून येतें: १ अलंकार-दृष्टांतांत. २ व्याख्यांत. ३ उदाहरणांत. पैकीं अलंकारांचें विवेचन स्वतंत्रच केलें पाहिजे. दुसरी गोष्ट व्याख्या. दिसण्यांत साधे असलेले, परिचयानें तोंडीं बसून रूढ झालेले, असे जे पदार्थ (शब्द) असतात त्यांच्या व्याख्या करणें हें काम कठीण असतें. सोपें हें अधिक सोपें करून समजावून देण्यालाच अधिक मर्यादा पडते. या मुख्यतः १६ व्या अध्यायांतील दैवी व आसुरी संपत्तीच्या वर्णनांत आणि तेराव्या अध्यायांतील ज्ञान, अज्ञान इत्यादींच्या लक्षणांत आढळतात. मूळ गीतेंत नुसते पदार्थदर्शक शब्द आहेत, व्याख्या नाहींत. उदाहरणार्थ, दैवी व आसुरी संपत्तीविषयक १६ व्या अध्यायांतील हे श्लोक पाहा—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायः तप आर्जवं ।
अहिंसा सत्यमक्रोधः त्यागः शांतिः अपैशुनम्
दया भूतेषु अलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलं ।
तेजः क्षमा धृतिः शौचं अद्रोहो नातिमानिता
भवन्ति संपदं दैवीं अभिजातस्य भारत ।
दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ।

श्रीशंकराचार्यांच्या गीताभाष्यांत प्रायः गीतेतील प्रत्येक पदाचा अर्थ सांगून अवश्य तेथे स्पष्टीकरण व प्रतिपादन केलेले आहे. पण वरील आठ ओळींत जे महत्त्वाचे शब्द आहेत त्यांतील अनेकांच्या स्पष्टीकरणार्थ आचार्यांनी प्रायः पर्याय शब्दच देऊन भागविलेले आहे. कारण, आम्हीं वर सांगितल्याप्रमाणे सोप्यांचे अधिक सोपे म्हणून किती करावे असे त्यांना वाटले असावे. म्हणून त्यांनी पर्याय शब्दांनीच खालीलप्रमाणे निर्वाह केला आहे. उदाहरणार्थ—

अभयं—अभीरता. अहिंसा—अहिंसनं, प्राणिनां पीडावर्जनं. अक्रोधः—क्रोधस्य उपशमः त्यागः—संन्यासः पूर्वं दानस्य उक्तत्वात्. शांतिः—अंतःकरणस्य उपशमः अपैशुनं—अपिशुनता, परंप्रक्रटीकरणस्य अभावः दया—भूतेषु कृपा. मार्दवं—मृदुता. ह्रीः—लज्जा.

वरीलपैकी कांहीं प्रतिशब्द तर त्याच धातूचे तद्भव किंवा केवळ व्याकरणभेदाने बनविलेले असे आहेत, इतर कांहीं थोड्या शब्दांच्या व्याख्या सोपपत्तिक केल्या आहेत. नाही असे नाही. तथापि असे करतांना कित्येक पर्याय शब्दांत मूळ शब्दांपेक्षांहि कठिणता आली आहे. ज्ञानेश्वरांनाहि व्याख्यांची अडचण भासली, परंतु आचार्यभाष्यांत जे करतां आले नाही तें काव्यमय टीकेंत करितां येण्यासारखे असल्यामुळे त्यांनी त्या त्या पदार्थांची उदाहरणेच दिली आहेत. अभय याचा अर्थ अभीरता इतकाच आचार्य सांगतात, तर ज्ञानेश्वर तोच अर्थ असा सांगतात—

न घाल्नि महापुरीं । न घेपे बुडणियाची शियारी
कां रोगु न गणिजे घरीं । पथ्याचिया

तैसा कर्माकर्माचिया मोहरा । उठूं नेदूनि अहंकारा
 संसाराचा दरारा । सांडणें येणें
 अथवा ऐक्यभावाचेनि पैसैं । दुजें मानूनि आत्मा ऐसैं
 भयवार्ता देशें । दवडणें जें
 अगा अभय येणें नावें । बोलिजे तें हें जाणावें
 सम्यक् ज्ञानाचें आघवें । धांवणें हें

अर्थात् ही व्याख्या केवळ वेदांतपर आहे, व्यवहारपर नाही.

तसेंच सुख हा शब्द. सुख हा एक क्षेत्रघटक आहे. त्याचा अर्थ आचार्यांनी अनुकूलत्व-प्रसन्नसत्त्व असा दिला आहे. त्यानें विशेष बोध होत नाही. परंतु सुख या शब्दाचें ज्ञानेश्वरांनीं असें स्पष्टीकरण केले आहे—

आतां यावरि सुख । तें एवंविध देख
 येणे एकेंचि अशेख । विसरे जीवु
 मना वाचे काये । जे आपली आणवाये
 देह स्मृतीची त्राये । मोडित जें ये
 जयाचे नि जालेपणें । पांगुळा होइजे प्राणे
 सात्त्विकासी दुणें । वरीहि लाभु
 कां आघवियाचि इंद्रिय वृत्ती । हृदयाचिया एकांतीं
 थापटुनि सुषुप्ति । आणि जगा
 किंबहुना सोये । जीव आत्मयाची लाहें
 तेथ जें होय । तया नाम सुख

आचार्यांनीं इतकेंच सांगितलें कीं, सुख म्हणजे ती एक अनुकूल वृत्ति होय. अनुकूलता तें सुख, प्रतिकूलता तें दुःख. तसेंच सुखाचा परिणामदर्शक असाहि प्रसन्न हा शब्द आचार्यांनीं घातला आहे. पण प्रसन्नतेच्या पलीकडे जाऊन झोंप, तंद्री, एकात्मता, समाधि येथपर्यंत सुखाच्या परिणामाची मजल ज्ञानेश्वरांनीं नेली ती समर्पक व मार्मिक अशी वाटते.

शंकराचार्यांपेक्षांहि ज्ञानेश्वरांच्या कांहीं कांहीं व्याख्या अधिक समर्पक वाटतात. त्यांची उदाहरणेंच देतो. दैवी संपत्ति व आसुरी संपत्ति यांतील संपत्ति हा शब्दच घ्या.

शंकराचार्यांनीं संपदा इतकाच पर्याय शब्द योजला आहे. पण ज्ञानेश्वरांनीं संपत्तीचा अर्थ असा स्पष्ट केला आहे—

जेथ एक एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकीं
संपादिजती ते लोकीं । संपात्ति म्हणजे

संपात्ति म्हणजे ' परस्परांना उपकारक-पोषक-अशा पदार्थांचा संग्रह ' ही व्याख्या सोपपत्तिक व शास्त्रीय अशीच ठरते, मनुष्य अनेक वस्तूंचा संग्रह करितो. त्यांतील प्रत्येक वस्तूचा स्वतंत्र असा उपयोग असतोच. तथापि त्यांतील कांहींचा परस्पररोपकारी असाहि संबंध असतो. वास्तविक विजेचा पंखा हा स्वतंत्र उपयोगाचा पदार्थ आहे. तसाच आरामखुर्ची हा. तथापि आरामखुर्चीवर पडलें पण उकडत असलें तर तें अपूर्ण सुखच होय. उलट विजेच्या पंख्यानें शीतळ वारा लागतो खरा, पण तो घेतांना बसायला खुर्ची असली तर चांगली व आरामखुर्ची असली तर ती त्याहून चांगली. अर्थशास्त्रांतहि संपत्तीचा अर्थ जवळ जवळ असाच म्हणजे परस्परसापेक्ष उपयुक्त वस्तूंचा संग्रह असा घेतात. दुसरें एक असेंच उदाहरण म्हणून धृति हा शब्द घेतां येईल.

अध्याय १३ मध्ये गीतेच्या ६ व्या श्लोकांत धृति हा शब्द येतो. त्याची व्याख्या माघ्यांत शंकराचार्यांनी ' यया अवसादप्राप्तानि देहोद्रियाणि भ्रियंते ' अशी केली आहे. पण ज्ञानेश्वरांची व्याख्या स्वतंत्र आहे—

तरी भूतां परस्परें । उघड जातिस्वभावैरें
नव्हे पृथ्वीतें नीरें । न नाशिजे ?
नीरातें आटी तेज । तेजा वायूसी शुंझ
आणि गगन तंव सहज । वायू मक्षी
तेवींचि कोणेहि वेळें । आपण कायिसयाहि न मिळे
आंतु रिगोनि वेगळे । आकाश हें
ऐसीं पांचहि भूतें । न साहतीं एकमेकांतें
कीं तियेंहि ऐक्यातें । देहासि येती
द्वंद्वाची उखी विखी । सोड्ढनि वसती एकीं
एकेकातें पोखी । निजगुणें गा
ऐसें न मिळे तथा साजणें । चळे धैर्य जेणें
तया नांव म्हणे । धृती मी गा

१४ व्या अध्यायांत धीरः असा शब्द आहे. शंकराचार्य त्याचा अर्थ धीमान् असा करितात. पण ज्ञानेश्वर असा करितात—

हा ब्रह्मा एसेनि स्तविजो । कां नीच म्हणोनि निदिजो
परि नेणे जळो विश्णो । राखुंडी जैशी
तैसी निंदा आणि स्तुति । नव्हे कोण्हेचि व्यक्ति
नाहीं आंधारें का वाती । सूर्याघरी

वरील दोन उदाहरणांवरून हें दिसून येईल कीं, ज्ञानेश्वरांनीं आचार्यांना-
माध्यकारांना-सर्वसामान्यपणें 'वाट पुसली', परंतु मूळ गीतेचा शब्दार्थ व
मावार्थ आपल्या बुद्धील पटेल असा निश्चित करून सांगण्याची सवड-
स्वतंत्रता स्वतःला ठेवून घेतलीच.

ज्ञानेश्वरींतील कांहीं ओव्यांमुळे ज्ञानेश्वरांना आयुर्वेदशास्त्र चांगलें माहित होते
असें अनुमान ज्याप्रमाणें कांहीं लोक चुकीनें काढतात, त्याचप्रमाणें ज्ञानेश्वरींत
मधून मधून आलेल्या साहित्यशास्त्रविषयक कांहीं शब्दप्रयोगांवरून ज्ञाने-
श्वरांनीं साहित्यशास्त्राचा अभ्यास केला होता, आणि त्यावरून मराठीच्या
साहित्यशास्त्राच्या मांडणीला आधार मिळतो, असें जें मत नागपूरचे डॉ० माधव
गोपाळ देशमुख यांनीं प्रदर्शित केलें आहे तेंहि आम्हांला यथार्थ वाटत नाहीं.
साहित्यशास्त्रानें परामर्षिलेल्या अलंकारांची उदाहरणें ज्ञानेश्वरींत वाटेल
तितकीं सांपडतील हें म्हणणें वेगळें, आणि ज्ञानेश्वरींतील या उदाहरणांवरून,
मराठी संतकाव्यावरून, मराठींतलें साहित्यशास्त्र सिद्ध करूं पाहणें हें वेगळें.
पण तें साधणारें नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं योगशास्त्राचा अभ्यास केला होता असें
आपण निखालस म्हणूं शकतो, परंतु ज्ञानेश्वरांना साहित्यशास्त्राहि अवगत
होतें असें म्हणतां येणार नाहीं. त्यांनीं रस या साहित्यशास्त्रीय शब्दाचा
यथार्थ उपयोग केला आहे हें 'नवरस,' 'आठां रसांची वोवाळणी' या
शब्दांवरून दिसतें. तसेंच उपमा हा शब्दहि ते यथार्थ साहित्यशास्त्रीय असाच
योजतात. रूपक हा शब्दहि यथार्थ योजतात. परंतु श्लेष शब्द ते साहित्य-
शास्त्रांतील अर्थानें वापरीत नाहींत.

(८) ज्ञानेश्वरांचें कवित्व

ज्ञानेश्वरांनीं अंगी कवित्व कां स्वीकारलें हा एक प्रश्न आहे. त्याचें उत्तर
असें:—ज्याला आपण सुखसंवेदन म्हणतो त्यांतही गुणोत्कर्षाचे चढते क्रम लागू

शकतात. सुखांत सुखाची भर ही कल्पना सार्थ व यथार्थही ठरते. याचें कारण असें कीं, सुखाचा आनंद भोगणारें मानवी अंतरंग हें समुद्रासारखें मोठें आहे. पावसाळ्यांत अनेक नद्यांच्या द्वारे सगळ्या डोंगरावरील पाणी येऊन त्याची भर पडली तरी समुद्र तें आपणांमध्ये सामावूं शकतो. तसेंच सुखानंद भोगणाऱ्या मनाचें आहे. मनुष्याचीं अनेक ज्ञानेंद्रियें हीं करभार वसूल करण्यास मुखवगिरीवर अधिराजानें पाठविलेल्या सैनिकांसारखीं होत. आणि त्यांनीं लुटून आणलेला करभार कितीही मोठा असला तरी तो आतां कोषांत मावत नाही, एकाच वेळीं त्याच्या आंत ठेवतां येत नाही, अशी तक्रार अधिराजाचा खजिनदार कधींही सांगत नाही. त्याप्रमाणें निरनिराळ्या इंद्रियांनीं लुटून आणलेला आनंद अंतरंग स्वीकारतेंच, पण सुखाचा आस्वाद घ्यावयाचा तरी तें सुख एकेरी असावें कीं अनेक पदरीं असलें तरी चालेल याचें निश्चित उत्तर म्हणून असें देतां येईल कीं, अनेक इंद्रियांनीं मिळवून आणलेला सुखानंद मन एकाच वेळीं घेऊं शकतें. ज्ञानेश्वरांनीं या कल्पनेचा उपयोग अनेक ठिकाणीं केलेला आढळतो. याविषयीं त्यांचा ठळक दृष्टांत असा—सुंदर आकाराचें कमळ असावें, पण तेंच सोन्याचें असेल तर अधिक बरें, आणि त्या कमळाला सुगंध असेल तर आणखी बरें. हीच कल्पना थोडीशी वाढवितां येईल. ती अशी कीं, कमळ म्हटलें म्हणजे नेत्रेंद्रियाचें समाधान झालेंच, पण तेंच दांतांनीं खुडून खाल्लें असतां गोड लागेल तर काय वाईट ? (स्वतः मला एखाद वेळ असें वाटतें कीं, सुंदर दिसणाऱ्या भेणबत्तीचा तुकडा तोडून खाछा तर साखरेसारखा गोड लागावा अशी योजना कां नसावी ?) कमळ सुंदर व रुचीला गोड, म्हणून नेत्र व जिह्वा या इंद्रियांचें समाधान झालें. पण तेंच कमळ सुगंधी असलें तर घ्राणेंद्रियाची तृप्ति झाली. कमळ हें स्पर्शाला अति मृदु असावयाचेंच हें सांगावयाला नको. म्हणजे त्यांत त्वचेचें जें चौथें इंद्रिय त्याचें समाधान आलें. राहतां राहिलें श्रोत्रेंद्रिय. मग कल्पना करावी कीं, वर चार गुणांनीं युक्त असें सांगितलेलें कमळ हें अरेबियन नाइट-मधल्या त्या एका झाडासारखें आहे, म्हणजे या कमळाच्या देठाशीं किंचित् दाबलें कीं अनेक प्रकारचें सुंदर गायन त्यांतून निघत राहावें.

या सर्व पाल्हाळाचें तात्पर्य हेंच कीं, सुखाच्या चढत्या उतरत्या प्रती न मानल्या किंवा न लावितां आल्या तरी, अनेक सुखांचा एकाच वेळीं आस्वाद घडला तर तो अधिक इष्ट होय यांत वाद नाही. उदाहरणार्थ, वाढ्य हा जर

सुखाचा एक विषय मानला तर त्याविषयीं ज्ञानेश्वरांनींच सांगितलें आहे कीं, त्या वाङ्मयांत कवित्व, रसिकत्व, इत्यादि गुण असून शिवाय त्यांतच परमतत्त्वाच्या आनंदाची भर पडली तर अधिक चांगली. आणि अनेक इंद्रियांना एकाच वेळीं संतोष मिळवून देतां आला तर तो चांगला. हा सिद्धांत मान्य असल्यामुळे, ज्ञानेश्वरांनाहि जनतेला परमार्थ सांगण्याची इच्छा झाली तेव्हां त्यांनीं गद्य टाकून देऊन पद्याचा स्वीकार केला. मग पद्य खरें, पण तें निर्यमकापेक्षां सयमक अधिक गोड लागतें, म्हणून यमकाची जोड दिली. हवी तशी गेयता साधावी म्हणून ओवीचा छंद घेतला. अनुप्रास म्हणजे त्याच त्या अक्षरांची पुनरावृत्ति कानाला सुख देते म्हणून साधेल तितके अनुप्रास जोडले. आणि साम्यदर्शनानें मनाला होणारा आनंद सर्वोत्तम म्हणून उपमा, दृष्टांत इत्यादि अलंकारांचा उपयोग केला. म्हणजे अनेकांगी सुख एकाच वेळीं भोगल्यासारखें झालें नाहीं काय ?

कोणी असें विचारील कीं, ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करणाराला ही येवढी उठाटेव आणि कृत्रिम उपाधींचें बंधन काय म्हणून असावें ? त्याची कल्पना बहुधा अशी कीं, साधुसंत म्हटला म्हणजे त्याची भाषा असंबद्ध असावी, त्याची शब्दयोजना इतकी स्वैर असावी कीं तींतून अर्थ काढणें बुद्धीला कठीण वाटावें. साधूचे असंबद्ध स्वैरालाप हाच खरा उपदेश. म्हणजे त्यांतून हवा तो अर्थ काढतां यावा. आणि आज आपण व्यवहारांत प्रत्यक्ष असेंच पाहतों कीं, लोकांना लोमविणारे जे गुरु व साधु-बुवा असतात ते खरोखर असेच निरक्षर, स्वैरालपी, असंबद्धभाषी असेच असतात. आणि अशांच्या वेडसर उद्गारांतून मनानें वाटेल तो बोध काढून भाविक मक्तांनीं, अनुयायांनीं, आनंद-परमानंद मानला आहे. पण हें सर्व कांहीं बुद्धीला पटण्यासारखें नाहीं. तिला हेंच पटेल कीं, परमार्थाचा उपदेश करावयाचा झाला तरी तो असंबद्ध उद्गारांपेक्षां सुसंबद्ध भाषेनें केलेला अधिक बरा. ती भाषा व्याकरणशुद्ध असली तर अधिक बरी. ती भाषा व्याकरणशुद्ध असून कानाला गोड लागणारी असली तर आणखी अधिक बरी. तिला सफाईदार गद्याचें रूप असलें तर अधिक बरें. पण गद्यपेक्षांहि गेयतेला अनुकूल अशी पद्यरचना असली तर अधिक बरी. पद्य असून त्यांत शब्दगुण असले तर अधिक बरें. आणि त्यांतच काव्यगुण असले तर त्याहून बरें. ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या ज्ञानाला-उपदेशाला-काव्याचें रूप दिलें याचें त्यांना स्वतःला तर वावगें वाटलेंच नाहीं, पण वाचकहि सर्व

एकजात-एकमुखानें सांगतात कीं, त्यांनीं केले तें योग्यच केले. फार तर असें म्हणावें कीं, मुलाला खेळविण्याकरितां बाप एखादें सोंग अंगीं आणतो व तें साधण्याकरितां बहाणे करितो, त्याप्रमाणें अज्ञान जनांना गूढ परमार्थतत्त्व समजून सांगण्याकरितां ज्ञानेश्वरांनीं काव्याचा स्वीकार केला. आणि एकदां कवीचें सोंग पत्करलें म्हणून साधतील तितके कवित्वाचे बहाणे त्यांनीं साधले. म्हणूनच त्यांनीं यमक कोठें चुकूं दिलें नाहीं. जमतील तितके अनुप्रास साधले. शब्दरचना ठाशीव तथापि कर्णमधुर अशीच केली. आणि अंगीं असलेले रसिकत्व अनेक दृष्टांत व उपमा देऊन प्रंगट केले. साधूच्या साधुत्वाला किंवा गुरूच्या उपदेशकत्वाला काव्यगुणानें कमीपणा कां यावा ? म्हणून संत, साधु ज्ञानेश्वर यांच्या निर्मितीची चिकित्सा कोणी काव्यदृष्टीनें केली तर त्यामुळे त्यांच्या विषयींच्या आदरबुद्धीला कमीपणा खचित येत नाहीं. एकाच जिन्यावरून मनुष्य चढतो व उतरतो. चढत्या मांजणीप्रमाणें उतरती मांजणीहि व्यवहाराला हवीच. त्याप्रमाणें ज्ञानेश्वर पद्यापासून परमार्थापर्यंत जिना चढले, तसेच परमार्थापासून पद्यापर्यंत जिना उतरले. पण हे चढउतार दोनहि त्यांनीं एकाच कार्याकरितां केले.

ज्ञानेश्वर यमक नेहमींच चांगलें साधतात. तथापि यमक साधण्याकरितां ज्ञानेश्वर एखाद्या अक्षराला मुरड अशी घालतात कीं ती मुरड मुद्दाम घालीत आहो ही जाणीव त्यांची त्यांनाहि असावी. उदाहरणार्थ—

‘हें असो काजेंवीण । जें जें कांहीं करणं’

या ठिकाणीं ‘करणं’ असा शब्दप्रयोग चित्य ठरतो. तोंडी खासगी संभाषणांत करणें याऐवजीं करणं असेंच आपण म्हणतो. पण ज्ञानेश्वरांनीं इतरत्र—बहुशः सर्वत्र—‘एकारं’ च वापरला आहे. म्हणून केवळ यमकाच्या गरजेमुळे येथें त्यांनीं ‘करणं’ याऐवजीं करणं असा मात्रासंक्षेप निरुपायानें स्वीकारलेला दिसतो.

तसेंच सुतला भुतला याला चेइला हें यमक नीट बसत नाहीं. (५४७)
कोठें ग व घ यांचें यमक जोडलेलें आढळतें. तें फारसें वावगें वाटत नाहीं.

पण—

जैसें कां स्वप्न मोहा । तो एकाकी देखे बहुवा
तोचि पाडु आत्मया । स्मरणेवीण असे

या तीनहि चरणांतलीं यमकें जुळत नाहींत. शिवाय राजवाडे प्रतीत ही ओवीच सांपडत नाहीं. यामुळें ही ओवी प्रक्षिप्त किंवा कोणी तरी कशी तरी बळेंच घुसडून दिली असावी. मात्र साखरे व बंकटस्वामी यांच्या आवृत्तींत ती घेतलेली असून तिचा अर्थहि केला आहे !

चुकीचें यमक एखादे ठिकाणीं आढळूं शकतें—

तव श्रोते म्हणती राहे । के परिहारा ठावो आहे

बिहिंसी कां वायें । कविपोषका

येथें ' हे ' याशीं ' ये ' हें यमक जुळत नाहीं.

तसेंच—

हा सात्त्विक होय भाग्यु । तैत्ति भोगावया आरोग्यु

शरीरासि भाग्यु । उदयलें जाणो

एकाच ओवींत भाग्यु हा शब्द त्याच अर्थी घालणें ही यमकजुळणी चांगली नाहीं.

पण—

येरवी बोधा आलेनि ज्ञानें । जरी ज्ञेय न दिसेचि मनें ।

तरी ज्ञान लाभहि न मने । सांता झाला (१३.६२६)

येथें ' मनें ' हा शब्द लागोपाठ दोन ओळींत आला आहे; तथापि पहिला शब्द मनें ही नामाची तृतीया व दुसरा ' मने ' हा शब्द ' न मानी ' या अर्थी क्रियापदं आहे म्हणून यमक ठीक आहे.

ज्ञानेश्वरांनीं शक्य. तेथें अनुप्रास साधले आहेत. अक्षरपुनरावृत्तीच्या गोडीची ओळख त्यांना निःसंशय होती. उदाहरणार्थ,

हे विसावेंवीण वाट वाहवी कवणें ।

विचरे विश्व होउनी विश्वामाजी ।

परिमळ निघालिया पवनापाठी ।

वायां वाढवितां वाणी । शिणेल हन

मजसि तुकितां तुका । तुटी नाहीं

रचूनि महत् तत्त्वाचें खळें । मळी एके कालुगेनि पोळे

(९) ज्ञानेश्वरीर्ताल पाल्हाळ

ज्ञानेश्वर विवेचन-स्पष्टीकरण-करूं लागले म्हणजे कित्येक वेळां वाहवत जाऊन पाल्हाळ होतो याची जाणीव त्यांची त्यांना असते. मग एखादे वेळ ते तो दोष निमूटपणें खेळीमेळीनें आपल्या पदरांत घेतात, किंवा त्याचें समर्थनहि करूं इच्छितात. याचें उत्तम उदाहरण तेराव्या अध्यायांत सांपडतें. ज्ञान व ज्ञानी पुरुष यांच्या व्याख्या सांगून झाल्यावर खालील ओव्या आढळतात—

श्रोते म्हणती असो । न सांगे तयाचा अतिसो ।
 ग्रंथोक्ति तेथ आडसो । घालितांसि कां ।
 रसु होवावा अतिमात्रू । हा घेतासि कविमंत्रू ।
 तरि अवंतूनि शत्रू । करितोसि कां गा । इ०

अर्थ—“ तेव्हां श्रोते म्हणाले, हें राहूं दे. त्या पुरुषाचेंच अतिशय वर्णन करूं नकोस. ग्रंथाच्या चाललेल्या विचारांत मध्येच खोळंबा कां करतोस ? आपल्या व्याख्यानांत विषयाचें प्रतिपादन करतांना त्याचें पाल्हाळानें अतिशय रसमरित वर्णन करावें ही जी सामान्य कवींची क्लृप्ति तिचा आश्रय करून तूं श्रोत्यांना मुद्दाम बोलावून आणून शत्रु केल्याचा दोष कां घेतोस ? पाहुणा जेवायला बोलावून आणावा आणि तो पाटावर बसतांच स्वयंपाक घेऊन पळून जावें, आणि इतर रीतीनें मात्र त्याचा आदरसत्कार करावा असें एखाद्या बाईनें केलें तर तें चांगलें का ? गाय एरवीं मोठी देखणी व गुणी, पण धार काढायला बसलें कीं, लाथ मारते. त्या गाईला चांगली कोण म्हणेल ? ” असा दोष ज्ञानेश्वरांनीं स्वतःकडे घेतला. पण लगेच श्रोत्यांकडून त्याचा परिहारहि कराविला आहे. कारण लगेच श्रोते म्हणतात कीं, “ अमृताच्या पावसाची झड एक सप्ताहभर लागली तरी नको कोण म्हणेल ? तुम्हां आम्हां दोघांतहि ज्ञानाची प्रीति आहे, म्हणूनच ज्ञानाच्या निरूपणाला, हे ज्ञानेश्वरा, तुला चौपट स्फूर्ति आली. ”

तथापि आपण पाल्हाळ करीत आहों याची खरी जाणीव असल्यानें ज्ञानेश्वरांनीं पुढील शब्दांनीं समारोप केला. “ पदे करी साच करी निरूपणी या संत वाक्यासरिसे माझेहि जी ऐसे मनोगत यावरी आतां तुम्हीं आज्ञापिला तरी वाया वाग् मी वाढों नेदी । ”

असाच प्रसंग आणखी दोन तीन ठिकाणीं झालेला आहे. पुनरुक्ति हा पाल्हाळाचाच एक प्रकार असतो. उदाहरणार्थ, दहाव्या अध्यायांत पहिल्या ८३ ते ८७ या ओव्यांत पुनरुक्ति झालेली आहे असें वाटते.

पाल्हाळाचा आणखी एक प्रकार उपमांच्या गर्दीत किंवा भडिमारांत दिसून येतो. याचें उदाहरण तेराव्या अध्यायांतील ५१२ पासून ५५८ या ओवीपर्यंतचें म्हणून देतां येईल. उपमांची अशी गर्दी कीं, जसा कांहीं उपमांचा पाऊस पाडावा. अर्थात् असें झालें म्हणजे फारशा समर्पक नाहोंत अशाहि उपमा त्यांत येतात.

त्याच त्या उपमा देणें हाही पाल्हाळाचा एक प्रकार होऊं शकतो. उदाहरणार्थ, पाणी व मीठ, सुवर्ण व अलंकार, समुद्र व लाटा, चंद्र व चकोर, अरसा व प्रतिबिंब, इत्यादि ठरीव उपमांची पेरणी ग्रंथभर इतकी झाली आहे कीं, त्यांची पुनरुक्ति किंवा ठराविक क्रमानें लागलेली रांग मनाला बरी वाटत नाहीं.

केवळ विनोदात्मक अशीं ज्ञानेश्वरांचीं वचनें फार थोडीं सांपडतात. अशांपैकीं पुढील एक होय. अठराव्या अध्यायांतील ५६९ व ५७० या ओव्या अशा आहेत—“ ईश्वर कर्मफळ भोगावयाला लावतो अशी समजूत केली तर तो तामस ज्ञानी दगडा-धातूंचे केलेले मानीव देवच विकून खातो. गांवांतील देवळांतले देव जर खरोखर सृष्टीचे नियामक असतील तर देशांतले डोंगर गुपचुप कां राहतील ? कारण देवळांतील देव हे डोंगरांतील दगडांचेच केलेले असतात. अर्थात् ते डोंगर या दगडी देवांचे बापच नव्हेत का ? मग ते सृष्टिनियमनाची उठाठेव केल्याशिवाय गण्य कसे बसतील ? इ० ”

म्हणोनि इया वाहणी । केलो म्यां उपलवणी
वांचुनिदुधा मेळऊनि पाणी । फार कीजे
तैसें जी न बडबडी । पदाचा कोर न सांडी
मूळध्वर्नीचिये वाढी । निमित्त जाहलें
तंव श्रोने म्हणती राहें । कें परिहारा टावो आहे
बिहिंसी कां वाये । कविपोषका

... शानेश्वर हे आपणाकडून विषयांतर-विच्छेद-टाळण्याची खबरदारी घेतात.
अ. ५.६६ पहा—

हा असो अतिप्रसंगु । न संडी पां कथालागु
होईल श्लोकसंगतिभंगु । म्हणवूनिया
जे मना आकळितां कुत्राडें । घाघुसितां बुद्धि नातुडे
तें दैवाचेनि सुरवाडें । सांगवलें तुज
तें शब्दातीत स्वभावे । तें बोलींचि जरी फांवे
तरी आणिकें काय करावें । कथा सांगे
हा आर्तिविशेषु श्रोतयांचा । जाणोनि दास निवृत्तीचा
म्हणे संवादु दोघांचा । परिसोनि, परिसा
तैसा सज्ञानासि तरी हा ठावो । आणि अज्ञानासि आन गांवो
म्हणोनि बोलावयां विषय पहाहो । विशेषु नाहीं
परि अनुवादलो मी प्रसंगें । तें सज्जनीं उपसाहावें लागे (६.३०)

(१०) ज्ञानेश्वरांचा आत्मविश्वास

स्वतःच्या ग्रंथ कर्तृत्वाच्या गुणाची ज्ञानेश्वरांना पूर्ण जाणीव व आत्मविश्वास होता. या जाणिवेचा त्यांनीं अनेक ठिकाणीं उच्चारहि केला आहे—

तैसें शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण
पाहातयां भावशां फावती गुण । चिंतामणीचे (६.२१)
जैसें बिंब तरी बचकेयेवडें । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें
शब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी
नातरी कामितयाचिया इछा । फळे कल्पवृक्षु जैसा
बोलु व्यापकु होय तैसा । तरी अवधान द्यावें (४.२१५-२१६)

ज्ञानेश्वरांचा आपल्या ग्रंथाविषयीं किती विनयमिश्रित पण दांडगा आत्म-
विश्वास होता हें पाहाः—

तरी अवधान एकलें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे ।
हें प्रतिशोत्तर माझे । उघड आइका ॥ १ ॥
परी प्रौढी न बोलीं हो जी । तुम्हां सर्वज्ञां समार्जो ।
देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची ॥ २ ॥

कां जे लळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती ।
 जरी माहेरें श्रीमंतें होतीं । तुम्हांऐसीं ॥ ३ ॥
 तुमचेया दिठिवेयाचियें वोलें । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे
 ते साउली देखोनि लोळे । श्रांतु जी मी ॥ ४ ॥
 प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणोनि आम्हीं आपुलिया स्वेच्छा ।
 वोलावो लाहों । येथही जरी सलगी करूं विहों । तरी निवों कें पां ॥ ५ ॥
 ना तरी बाळक बोबडा बोलीं । वांकुडा विचुका पाउलीं ।
 ते चोज करूनि माउली । रिझे जेवीं ॥ ६ ॥
 तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हांवरी हो ।
 या बहुवा आळुकिया जी आर्हों । सलगी करित ॥ ७ ॥
 वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादश श्रोते ।
 काय धड्यावरी सारस्वतें । पढों साकिजे ॥ ८ ॥
 अवधारा आवडे तेसणा धुंधुरु । परि महातेजीं न भिरवे काइ करूं ।
 अमृताचिया ताटीं वोगरूं । ऐसी रससोय कैची ॥ ९ ॥
 हां हो हिमकरासी विंझणें । कीं नादापुढें आइकवणें ।
 लेणियासी लेणें । हें कहीं आर्थां ॥ १० ॥
 सांगा परिमळें काय तुरंबावें । सागरें कवणें ठार्थीं नाहावें ।
 हें गगनचि आडे आघवें । ऐसा पवाडु कैचा ॥ ११ ॥
 तैसें तुमचें अवधान घाये । आणि तुम्ही म्हणा हें होय ।
 ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिझा तुम्ही ॥ १२ ॥
 तरी विश्वप्रगटितिया गभस्ती । काय हातिवेन न कीजे आरती ।
 कां चुळोदकें आपांपती । अर्घ्यु नेदिजे ॥ १३ ॥
 प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मी दुबळा अर्चितुसें भक्ती ।
 म्हणोनि बोल जन्ही.गंगावती । तन्ही स्वीकाराल कीं ॥ १४ ॥
 बाळक बापाचिये ताटीं रिगे । आणि बापातेंच जेवजं लागे ।
 कीं तो संतोषलेनि वेगें । मुखचि वोढवी ॥ १५ ॥
 तैसा मीं जरी तुम्हांप्रती । चावटी करीतसें बाळमती ।
 तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे ॥ १६ ॥
 आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्ही संत घेतले असा बौहें ।
 म्हणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभार तुम्हां ॥ १७ ॥

अहो तान्हयाचें लागतां झटें । तेणें अधिकचि पान्हा फुटे ।
 रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेनि ॥ १८ ॥
 म्हणऊनि मज लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैंलें ।
 तें चेड्लें ऐसैं जी जाणवलें । यालागीं बोलिलों मी ॥ १९ ॥
 एन्हवीं चांदिणें पिकविजत आहे चेपर्णी । कीं वारया घापत आहे वाहणी ।
 हां हो गगनासि गंवसणी । घालिजे केवीं ॥ २० ॥
 आइका पाणी वोथिजावें न लगें । नवनीतीं माथुला न रिगे ।
 तेविं लाजिलें व्याख्यान नं निगे । देखोनि जयातें ॥ २१ ॥
 हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्द मावळलेया निवांतु निजे ।
 तो गीतार्थु मन्हाटिया बोलिजे । हा पाडु काई ॥ २२ ॥
 परि ऐसियाही मज धिंवसा । तो पुढतियाचि येकी आशा ।
 जे धिटींवा करुनि भवादृशां । पढियंतया होआवें ॥ २३ ॥
 परि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जें अमृताहूनि जीववितें ।
 तेणें अवधानें कीजो वाढतें । मनोरथा माझिया ॥ २४ ॥
 कां जें दिठिवा तुमचा वरुखे । तें सकळार्थसिद्धि मती पिके ।
 एन्हवीं कोंभेला उन्मेषु सुके । जरी उदास तुम्ही ॥ २५ ॥
 सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा ।
 तरी दोंदें पेलती अक्षरां । प्रमेयार्ची ॥ २६ ॥
 अर्थ बोलाची वाट पाहे । तेथ अभप्रावोचि अभिप्रायातें विये ।
 भावाचा फुलौरा होत जाये । मतीवरी ॥ २७ ॥
 म्हणूनि संवादाचा सुवावो ढळे । तन्ही हृदयाकाश सारस्वतें बोळे ।
 आणि श्रोता दुश्चिता तरि वितुळे । मांडला रसु ॥ २८ ॥
 अहो चंद्रकांतु द्रवता कीर होये । परि ते हातवटी चंद्रां कीं आहे ।
 म्हणऊनि वक्ता तो वक्ता नोहे । श्रोतेनिविण ॥ २९ ॥
 परि आतां आमूतें गोड करावें । ऐसैं तांदुळीं कासया विनवावें ।
 साइखडियानें काइ पार्थावें । सूत्रधारातें ॥ ३० ॥ (अध्याय ९ वा)
 जैसा वायसी चंद्र नोळखिजे । तैसा प्राकृतों ग्रंथु हा नेणिजे । (६. २९)

अ. १५ (५६० ते ५६४); अ. १८ (१७४५-१७६०); अ. १३
 १४७-१६४).

अ. १५ (११ ते २१)—

शब्द कैसा घडिजे । प्रमेयीं कैचे पां चढिजे ।

अळंकारू म्हणजे । काय तें नेणें ॥

वास्तविक आत्मवावगणनाचे हे तीनहि प्रकार व्यर्थ होत. कारण शब्दांची घडण—जुळण करण्यांत ज्ञानेश्वरांचा हात कोण धरील ? तसेंच त्यांच्या विवेचनांत हा प्रमुख गुण आहे कीं, प्रमेयांची चढती श्रेणी सजवून सिद्धांत पटविण्यांत ते निष्णात आहेत. आणि अलंकार रंगविण्यांत—बांधण्यांत तर कालिदासा—इतके किंवा त्याहून क्वचित् सरस ठरतील. असें असतां 'अलंकार म्हणजे काय हें मला कळतहि नाही' हें बोलणें इतकें अयथार्थ ठरतें कीं तो खरा विनय नसून ते विनयाचें जाणून बुजून ढोंग आहे असाहि आक्षेप कोणी घेऊं शकेल. गीतार्थप्रतिपादनांतहि 'मी पूर्वीच्या भाष्यकारांचाच अर्थ सांगत आहे, पदरचें सांगण्यासारखें मजजवळ कांहीं नाही' असें ज्ञानेश्वर म्हणतात.

याच्या उलट अहंकारबुद्धिहि दाखवितां येण्याजोगी आहे. मात्र अशा बहुतेक प्रसंगीं आपण प्रतिष्ठेचा दावा सांगतो तो स्वतःपेक्षां मराठी भाषेच्या अभिमानानें सांगत आहों अशी कलाटणी ज्ञानेश्वरांनीं दिली आहे व अहंकाराला मुरड घातली आहे.

(११) कांहीं दोष

श्री, शोभा, सौंदर्य, आनंद, या गोष्टी जशा ज्ञानेश्वर उज्वल शब्दांनीं वर्णन करूं शकतात, त्याचप्रमाणें तद्विरुद्ध म्हणजे अशुद्ध, अमंगळ, अशुभ, घाणे-रड्या, अशा किळसवाण्या गोष्टीहि ते उचित शब्दांनीं रंगवूं शकतात. याविषयीं मनुष्यजन्मांतलें म्हातारपण, तामस गुणी मनुष्याचें वर्तन, नरकवास, गर्भवास, इत्यादि विषय उपस्थित झाले तेव्हां त्यांचीं केलेलीं वर्णनें, भाषा-प्रभुत्वाच्या दृष्टीनें, वाचनीय आहेत. अशीं वर्णनें करितांना वाचकांना किळस येईल हेंहि त्यांना ठाऊक असतें, पण तीं वर्णनें करणें प्राप्तच असतें त्याला ते काय करणार ?

आतां तथा तामसा । आवडे आहारू जैसा
तेंहि सांगो चिळसा । झणें तुम्ही

‘चिळस मानूं नका’ हें वाक्य जाणूनबुजून घातलेलें आहे. यावरून आपण वर्णन करणार तें चिळस उत्पन्न करणारें आहे हें त्यांना माहीत असल्यामुळें तो दोष जाणता म्हणून सहेतुक ठरतो.

ज्ञानेश्वरींत एकहि अश्लील किंवा सदभिरुचीला सोडून असलेलें वचन सांपडणार नाही अशी कोणी पैज मारील तर तींत मात्र त्याला हार खावी लागेल असें म्हणता येईल. यथार्थ स्पष्टीकरणाला अश्लील शब्दच कशाला ?

(मात्र या बाबतींत वामन पंडितांनीं आपल्या यथार्थदीपिकेंत ज्ञानेश्वरांवर ताण केली आहे.) याचीं कांहीं उदाहरणें देतां. दहाव्या अध्यायांतील पहिलीच ओवी अशी आहे, “स्पष्ट बोध करण्यांत चतुर असलेल्या व विद्यारूपी कमळाचा विकास करणाऱ्या, व परावर्णाचा विषय जी स्वरूपस्थिति हीच कोणी तरुण स्त्री त्या स्त्रीशीं विलास करणाऱ्या, श्रीगुरो, तुम्हास माझा नमस्कार असो.” येथें वाणीचा विलास इतकें म्हटलें असतें तरी चाललें असतें. तिला तरुण स्त्रीची उपमा देऊन तिच्याशीं विलास करणारा गुरु इतकें स्पष्ट म्हणण्याचें कारण होतेंच असें नाही. तसेंच दुसरें उदाहरण. नवव्या अध्यायांत २९ वी ओवी अशी आहे—

“जैसा वेश्याभोगी कवडा वेंचे । मग दारहि चेपूं नये तियेचें ।
तैसें लाजिरवाणें दीक्षितांचें । काय सांगों ।”

(ज्याप्रमाणें वेश्येचा उपभोग घेतल्यानें तिला कष्टूल केलेल्या द्रव्याची फिटसफीट होते, आणि मग तिच्या दाराला हात लावण्याचीहि सोय राहत नाही त्याप्रमाणें पुण्याची पुंजी सरलेल्या यज्ञ करणाऱ्याची स्थिति लज्जास्पद होते त्यांचें काय वर्णन करावें ?) यज्ञकर्त्यांच्या पदरांत जितका पुण्याचा अंश असतो तितका तो स्वर्गातील सुख भोगून संपला म्हणजे त्याला देवलोकांतून फिरून मृत्युलोकाला यावें लागतें. ही उपमा समर्पक आहे यांत शंकाच नाही. तथापि या उपमेला कोणी अश्लील म्हणूं शकेल हेंहि खरें आहे. तसेंच तिसरें उदाहरण अठराव्या अध्यायांतील खालील ओवीचें म्हणून देतां येईल—

आत्मज्ञानें चोखडीं । संत जे माक्षीं रूपडीं
तेथ दृष्टि पडो आवडी । कामिनी जैसी ।

श्रीकृष्ण म्हणतो ' आत्मज्ञानानें शुद्ध असलेले जे संत तीं माझीं रूपें आहेत. त्या संतांच्या ठिकाणीं तुझी दृष्टि प्रेमानें पडूं दे-जशी कामुक पुरुषाची दृष्टि सुंदर स्त्रीवर पडते.' याहि ठिकाणीं उपमेला अश्लीलतेचा वास विनाकारण लागू दिला आहे असेंहि कोणास म्हणतां येईल.

तसेंच—

स्वप्नीं प्रियापुढें तरुणांगी । निदेली चेंवऊनी वेगीं
आलिंगिलेनिवीण आलिंगी । सकामु करी

(१२) सार्वकालिक सत्यें

प्रतिमासंपन्न व अनंतदर्शी कवींच्या-तत्त्वज्ञान्यांच्या-तोंडून कांहीं वचनें अमर होण्यास योग्य अशीं निघतात. कारण त्यांत त्रिकालाबाधित सत्य गर्भित असतें. ज्ञानेश्वरांच्या वेळीं जागतिक साम्राज्यवादाचें राजकारण रंगलेलें नव्हतें. तथापि त्यांनीं ज्ञानेश्वरांत सोळाव्या अध्यायांत ३४८ ते ३६४ या ओव्यांत जें तामस (आसुरी) गुणाचें एक वर्णन केलें आहे तें ज्ञानेश्वरांनंतर सहा शतकांनीं जन्माला आलेल्या जागतिक साम्राज्यवादाला कसें लागू पडतें ते पाहा—

म्हणे आजि मियां । संपत्ति बहुतेकांचियां
आपुल्या हार्ती केलिया । घन्यु ना मी !
ऐसा श्लाघो जंव जाये । तंव मन आणीकही वाहे
सर्वोचि म्हणे पाहे । आणीकांचे हि आणूं
हें जेतुलें असे जोडिलें । तयाचेनि भांडवलें
लाभा घेईन उरलें । चराचर हें
ऐसेनि घना विश्वाचिया । मीचि होईन स्वामिया
मन दिठी पडे तया । उरों नेदी
हे मारिले वैरी थोडे । आणीकही साधीन गाडे
मग नांदेन पवाडे । एकलाचि मी
मग माझी होतील कामारीं । तियेवाचूनि थेरें मारीं
किंबहुना चराचरीं । ईश्वरु तो मी

मी भोगभूमीचा रावो । आणि सर्व सुखांसी ठावो
 म्हणूनि इंद्रहि वावो । मातें पाहुनि
 मी मनं वाचा देहें । करीं तें कैसें नोहे
 कैं मजवांचूनि आहे । आशासिद्ध आनु
 तंवचि बळिया काळू । जवे न दिसे अतुर्बळू,
 सुखाचा कीर निखळू । रासिवा मीचि
 कुबेरु आथिला होये । परी तो नेणे माझी सोये
 संपत्ति मजसम नव्हे । श्रीनाथाहि
 माझिया कुळाचा उजालू । कां जातिगोतांचा भेळू
 पाहतां ब्रह्माहि हळू । उणाचि दिसे
 म्हणोनि मिरविती नावें । वायां ईश्वरादि आघवे
 नाहीं मजसी सरी पावे । ऐसे कोणी
 आतां लेपल अभिचारू । त्याचा करी मी जीणोंद्वार
 प्रतिष्ठीन परमारु । यागवरी
 मातें गाती वानिती । नर नाचे रिझविती
 तयां देईन मागती । ते ते वस्तु
 माजिरा अन्नपानी । प्रमदांच्या आलिंगनीं
 मी होईन त्रिभुवनीं । आनंदाकार
 काय बहु सांगों ऐसें । ते आसुरी प्रकृति पिसे
 तुरंबिति असोसे । गगनौळें तिये

भाज लोकांच्या डोळ्यांपुढें असणारी मोठी राष्टे लक्षांत आणिलीं तर त्यांच्या साम्राज्यवादी अहंकारी आकांक्षांचीं अंगें—उपांगें सर्व वरील वर्णनांत तपशीलवार दिसून येणार नाहींत काय ?

(१३) समजण्यास अवघड ओव्या

ज्ञानेश्वरीची भाषा साडेसहाशें वर्षांपूर्वीची जुनी. यामुळें आजच्या सामान्य वाचकाला दुर्बोध व्हावी यांत काय नवल ? पुष्कळांची प्रथम अशी समजूत असते कीं बोलून चालून ही भाषा मराठी. मग ओवी अवघड अवघड ती

किंतीशी असणार ? पण तसें नाहीं. कारण खरोखरच कांही ओव्या अशा आहेत कीं, त्यांचा अर्थ सांगणारा न भेटला तर आज मराठी घेऊन एम्. ए. झालेल्या व त्याहून विद्वानालाहि त्या आपण होऊन समजणार नाहींत. उदाहरणार्थ—

- १ भुकेलियापुढें अन्न । होकां भलतेंसें ऊन्ह
तरी बुद्धी न घेतां लंघन । भाणें पापरां हालयां
- यातला चवथा चरण गुरुमुखाशिवाय समजणें अशक्य आहे.
- २ हे बापडी लोकसृष्टि । मोटकीये विपाइली दिठी
आणि दुःख कार्लिंदियेच्या तटी । झाड होउनी ठेली
- ३ नाना भेरूवरी सपूर । परमाणू बैसले
- ४ रत्न पारखियांच्या गांवीं । जाईल गंडकी तरि सोडावी
काश्मिरी न करावी । मिडगणें जेणें
- ५ आटुवेगु विंदाणु । आशा शंका प्रतारणु
- ६ हातीं हाल फुली । पासवणा जेविन घाली
- ७ आणि इसाल्लु जैसा घरा । कां दंदिया हतियेरा
- ८ बाहेरी धीट जैसी । दाटुगापति कळासी
- ९ पाहेचा पेणा वाटवधा । तंव आजोचि होय सावधा
- १० फुलांचिया भोगालागी । प्रेम टांगा
- ११ तिथेचा येरू वोडवु मिळे । कोणा अर्था
- १२ अमृताची सातवांकुडी । लागो का अनुघडी
- १३ आरें धारणु गिळिला । अंत्य राणीवे बैसविला
- १४ गुणियासि नांगवे । फोडसें तैसें
- १५ डोइये ठेविलेनि भोजें । देवलविसें जेवीं फुंजे
- १६ ऐसे सावियाची आरोचकु जें पडे
- १७ करीं साधुहृदय राउळी । मंगळ उखा
- १८ पासींचि गोसावी न वार्णजे । मग पाइकाचा गुण घेइजे
- १९ अथवा निलगें निसरडा । तपोदुर्गाचा आडकडा
- २० जे वेळी लोह मांसातें घाटी
- २१ अग्नि ऐसें आहाच । तेजीं नामाचें आहे कवच
- २२ रसाचीच सुघठ । बीज कणिका घनवट

- २३ परि दोरवीणा कैसा । वत्साचा बळी
 २४ फल हेतूचा उगाणा । कवण चाळी
 २५ डोंचा बडिया ना गव्हाळा ऐसी
 ३६ मग स्वर्गावाती वांकुलिया
 २७ वोसणताहि बोल । सोप नवचे
 २८ जमावरी जगदळें वाखापिजातीं
 २९ बापाविरुद्ध जें झालें । तें उपजतांचि वाघें नेलें
 ३० सखोळपणें वळला मोट
 ३१ आम्ही सावियाचि प्रसन्न होणे । तें आंगाचि वरी म्हणे देणें
 ३२ मोडोनि भांगाराचा रवा । लेणे घडिलें आंपलिया सवा
 ३३ पैजे वानी शातुका । तेचि वेगळिये वाला एका
 ३४ ऐथ स्वामीचें काज । ना बापिकें व्याज
 ३५ तरी पढियंतयाची कहाणी । हे भुलीची मारणी
 ३६ रचूनि महत् तत्त्वाचें खळें । मळी एके काळुगेनि पोळे
 ३७ न रिघावे तेथ करणें तोंडें सुती
 ३८ ज्ञानी मुनीश्वरांची उतान्ही वेद । तरुच्या पानोवानी । हिंडताती
 ३९ तैसा जो पूर्णपणी । पाहतां धाती आयणी
 एरव्ही तरी वाणी । तोचि ठावो
 ४० वेगें आणि लेसा । दिठी घालुनि आविसा
 ४१ रचलेपणा पडेल । झोती हन
 ४२ (हात) नाभिकारा उचलजे
 ४३ जीव थानापति करुनि घाली । गुरुगृही जो
 ४४ आपण भराडा होय । गुरु तो लिग
 ४५ म्हणियाचेनि दाटपणें । साजा होय
 ४६ हारी उमचावेया । जुंवारी जैसा ये डाय
 ४७ जैसे सरलिया लेख । आंख होती एक
 ४८ विदळ बहु चोखा । मीनलिया वाला एका
 ४९ प्रभु काश्मिरी मुकें । नुपजे हें काय कौतुकें
 ५० जाकळीजतु असे वोरसें

(१४) ज्ञानेश्वरांचें शब्दसामर्थ्ये

शब्दार्थाच्या सामर्थ्याची कल्पना ज्ञानेश्वरांना पार चांगली होती आणि त्या सामर्थ्याचा उपयोग त्यांनी स्वतः करून दाखविला आहे. ते म्हणतात की, सूर्यबिंब केवळ बचकेएवढेंच असतें, परंतु प्रकाश पाडण्याला त्याला त्रैलोक्यहि अपुरें पडतें. त्याप्रमाणे शब्दार्थाची व्याप्ति समजावी.

जैसे बिंब तरी बचकेचि एवढें
परि प्रकाशासि त्रैलोक्य थोकडें
शब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी
ना तरी कामतयाचिया इच्छा
फळें कल्पतरु जैसा
बोल व्यापकू होय तैसा

आणि विशेषकरून हें लक्षांत ठेवावें की, केवळ संस्कृत भाषेच्याच नव्हे तर मराठी भाषेच्या शब्दसामर्थ्याविषयीहि त्यांना तसाच विश्वास वाटत होता. ते म्हणतात—

तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियसा मऱ्हाटे बोल ।
जे समुद्राहुनी सखोल । अर्थभरित ॥

शब्द हा आपल्या व्यापक शक्तीने मनुष्याचा ऐहिक व्यवहार तर पार पाडतोच, पण तो पठणश्रवणाने मोक्षाहि मिळवून देतो.

तैसा मनाचा मारु न करता । आणि इंद्रियां दुःख न देतां

एथु मोक्ष असे आयता । श्रवणाचि माजी

ज्ञानेश्वरांतील सिद्धांताची ठाशीव मांडणी, आणि अलंकार-दृष्टांत यांच्या सहाय्याने परिणामक प्रतिपादन या दोन गुणांशिवाय तिसरा एक महत्त्वाचा गुण मला ज्ञानेश्वरांत वाटतो तो चटकदारपणा. सिद्धांताचें मर्म किंवा उपमा-दृष्टांतादिकांनी पडणारा प्रकाश यांहून हा गुण स्वतंत्र आहे. हा चटकदारपणा शब्दांच्या ठेवणींत सांठविलेला आहे, व तो साधण्याला एक प्रकारची सफाई किंवा लीलाकौशल्य हेंच कारणीभूत होतें. यांतच ज्ञानेश्वरांच्या खऱ्या भाषा-प्रभुत्वाची साक्ष पटते. आणि मला वाटणारा हा विशेष गुण स्पष्ट करण्याकरितां अध्यायक्रमवार कांहीं उदाहरणेच देतोः—

१ एथ चातुर्य शहाणें ज्ञालें । प्रेम रुचीस आलें । आणि सौभाग्य पोखलें ।
सुखाचें येथ २ रंगीं सुरंगतेची आगळिक ३ अर्थजात सुरवाडलें ४ लावण्याची

१५ वनशोभेची खाणी उघडे ६ पद आलें परिपाकें आमोदासी ७ बोला
 आधीं झोंबिजे । प्रमेयासी ८ महातेज कवणें धवळावें ९ न्यून तें पुरतें । अधिक
 तें सरतें । करुनि घेयावें १० दळभार सरसे करा ११ त्रैलोक्य बधिर झालें
 १२ चिरुदाचे दादुले हिंवताती १३ उसिणां घाईं छुंझावें १४ ही कीर्तीच स्वयंवरे
 आली तुज १५ पापा वरपडा होसील १६ हे सांख्य स्थिति मुकुलित सांगितली
 १७ देखें संतांसंत कर्मी । हे जें सरसेपण मनोधर्मी १८ तेणें निचाड होइल
 मन १९ ज्यातें अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी २० संगें प्रगटे मूर्ति
 अभिलाषाची २१ ये युक्तीची कडसणी । नाहीं ज्याच्या अंतःकरणी २२ सांगे
 सूर्याच्या घरा । प्रकाशू काय वातीवरी २३ आमुच्या काजा कीर आलें
 २४ आतां संपलें म्हणों पां आवघें । विवेकाचे २५ तंव तुझी एकेक नवाई
 २६ आणि तुवांचि ऐसें करावें । तरी सरलें म्हणे २७ तरी झकवितु आहासी मातें
 २८ आजि पुण्य यशासि आलें २९ वोळखीसवे पावे तद्रूपता ३० परि उपास्ती
 ते योग्यते । आधीन असे ३१ पक्षी फळासि झोंबे जैसा ३२ मग संतुष्टीच्या
 ठायी कुंठे सहज ३३ वाचा सिद्धि पावाल । आज्ञापक होवाल ३४ दैवचि
 मूर्तिमंत । येईल देवां काढत । तुम्हांपाठीं ३५ इंद्रियें बरळों नेदी ३६ जो
 असतिये समृद्धि । विनियोग करी ३७ स्वंती करिती कर्माची । ते गांवडे गा
 ३८ कर्मी भरून होवावा तैसा । निराशाहि ३९ अलौकिका नोहावें ।
 लोकाप्रति ४० एथ निजवृत्तीचा वोलावा । नासों नेदी ४१ ज्यासि भुके-
 लिया आमिषा । हें विश्व न पुरेचि घासा ४२ तिये भ्रांतीहि धाकुटी । वाल्ही
 दुल्ही ४३ सत्याचा भोकसा काढिला ४४ विवेकाची त्राय फेडिली । वैरा-
 ग्याची साल काढिली ४५ बोधाची चोपी लूसिली । सुखाची लिपी पुसिली
 ४६ मनाची धांव पारुषेल । आणि बुद्धीची सोडवण होईल ४७ गुरुशिष्याची
 गोष्टी । पदापिंडाची गांठी ४८ श्रवणेंद्रियें पिकलें ४९ कैसी आगळीक दैवाची
 ५० आशा येणें मानें यशा येतीचि ना ५१ कैसा याचिये आवडी । आवरला
 असे ५२ तूं प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिन्हाळा । मैत्रि येची चित्कळा
 ५३ दोषांची लिहिली फेंडी । सज्जनाकरवीं गुढी । उभवी मी ५४ धर्मासी
 नीतीशीं । शेंस भरीं ५५ भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकाची ५६ पुण्याची
 पहाट फुटे ५७ ते मज तयां उरले । पदर नाही ५८ एथप्रति फळे भावना ।
 आपुलाली ५९ जैसें कां कुडें नाणें । खऱ्याचेनि सारखेपणें । डोळ्यांचेहि
 देखणें । संशयी घाली ६० एथ मोहले गा क्रांतदर्शी ६१ न भोगितां

भोगिलें । माग्यजात ६२ जो श्रद्धेचेनि संभोगें । सुखिया जाहला ६३ कथेची संगति । भावाची संपत्ति । रसाची उन्नति । ६४ बुद्धीची भाषा नेणजे । मनाचा अंकुर नुदैजे ६५ कैसा वासनेचा संसारा । देहा होऊं नेदी उजगरा ६६ जें भ्रांतिसे जे सुतला । तें स्वप्नसुखें भुतला ६७ अगा करितेनवीण कर्म । तेंचि तें नैष्कर्म्य ६८ कळासला खुंटी । फळभोगाच्या ६९ करितुचि न करीं कांहीं । फलत्यागी ७० महाभूतांचें दळवाडें । उभारिलें मलें ७१ देखें आपुल्या प्रतीति । जगचि मुक्त ७२ अमृत नायके कार्नी । मृत्युकथा ७३ जैसें जळासि जळ लोळे । ते आपिके म्हणती वेगळें । कळोळ हें ७४ तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामार्जी ७५ तें मी जाणें निखळ वोतले । सामरस्याचे ७६ ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर ७७ सुखाच्या डोहीं । एकसदां तळुचि घेतला ७८ तो पव्हण्याहूनि पाय उतारा । सोहया जैसा ७९ जे अमृताची वोतली । कीं प्रेमचि पिऊनि मातली ८० सहजें ब्रह्मरसाचें पारणें ८१ अमृतातेहि पैजा जिंके । ऐसीं रसिकें अक्षरें मेळवीन ८२ आहाच बोलाची वालीफ फेडिजे । आणि ब्रह्माचिया अंगा घडिजे । मग सुखेंसि सुखाडिजे । सुखाचिमाजी ८३ जे दिठीहि न पविजे । तें दिठीवीण देखिजे । अतींद्रिय परी भोगवीन । इंद्रियां करवीं ८४ नखी लागेल ढाळें ढाळें । वैराग्याची ८५ तरी आपुली स्वस्ति सहजें । आपणचि केली ८६ तया पावे तें आहे । तोचि म्हणवुनी ८७ मग लागला जव पाहों । तंव ज्ञान तें तोचि ८८ आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि शिणवी । पिसें आणि न भुलवी । तरी तें कांई ८९ आन्हांटिलिया तरी जोडे । स्वर्गसुख ९० ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड जेथ ९१ जनाचेहि पायखें रुळेचिना ९२ इंद्रियांची कसमस मोडे । मनाची घडी घडे ९३ प्रवृत्ति माधौति मोहरें । समाधि ऐलाडी उतरे ९४ नेत्रद्वारीची कवाडे । लागू पाहती ९५ कल्पना निमे प्रवृत्ति शमे । आंग मन विरमे । सावियाची ९६ विद्युल्लतेची विडी । वन्हिज्वाळांची घडी ९७ तेथ नक्षत्र जैसें उलंडलें । कीं सूर्यांचें आसन मोडलें ९८ सिद्धरसांचे ओतीव । आनंद चित्रीचे लेप ९९ पृथ्वीतें आप विरवी । आपातें तेज जिरवी । तेजातें पवनु हरवी । हृदयामाजी असे १०० योग्यता जे म्हणिजे । ते प्राप्ताची अधीन जाणिजे । योग्यतेची कांई खाणी १०१ मनाच्या कार्नीं एकावें । बुद्धीच्या डोळां देखावें १०२ जाणीव जेथ न रिधे । विचार मागुता पाउली निधे १०३ सांग तयाचें बोलणें खुंटे । ऐकतयाचें व्यसन तुटे १०४ जडातें जीववी । चैतन्यातें चेतवी १०५ अर्थास्तव धर्म

थोर होय १०६ डोळ्यांचे डोळाचि पडळ रचे । तेथे देखणेपण डोळ्यांचे । न गिळिजे काय ? १०७ वार्धक्याच्या तरंगा । माजि मतिभ्रंशाचा जरंगा १०८ ऐक्याचा उतारा । जोडला बोधाचा तारा १०९ ते पोहती पाणिये । तळहा-
 तिचेनी ११० उमावा माप कां सुवावे १११ अहंकारा तनूसी । वालभ पडले ११२ पिकलेया रस गळे । पूर्णतेचा ११३ हृदयाच्या जीवीं गुतकुलिया होत
 आहांती ११४ गगनाचेनि पालवे । गाळूनि घेतले ११५ जो चेतनेचा चक्षु । इंद्रिय देशींचा अध्यक्षु ११६ गगनाहूनि जुने । आणि परिमाणूहूनि साने
 ११७ घंटानाद लयस्थु । घंतेसींच होये ११८ संयमाची अखंडे । सर्वद्वारी कवाडे । कळासती ११९ जें भुलीचे भरीव । पिकल्याचे बोतीव १२० अक्षरें
 पुसिल्या न पुसे । अर्थु जैसा १२१ मरतिये जीवाकारी । अमर जें आहे १२२ म्हणोनि अक्षर जें म्हणिजे । तेविचि म्हणतां बोधहि उपजे १२३ ते
 विदेही जे देहेचि । वस्तु जाहाले १२४ जे विटे नासरे । महासुखाचें सोयरे भाव-
 डचि १२५ वारयाचिया धारसा । कणांचा आपैसा । राशिवा जोडे १२६ गाडगे मडकेयाचे कोंम । ते कुलालमर्ताचे गर्भ । उमटले कीं १२७ बीजाचिया
 वेल्पालवा । समर्थ भूमी १२८ तें जाणणेचि जाणणेया आड । रिघोनि ठाके १२९ ज्ञानचि तें आंधरें । ज्ञानेसि करी १३० शांतीसि आले । पालव नवे
 १३१ तयाचिया ज्ञाना । पाठी पोट नाही १३२ कर्माचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होवावे १३३ एथ जाणीव करी तोचि नेणे १३४ काय राखुंडी फुंकतां दीप
 लागे ? १३५ श्रवणेद्रिया देवें घातली माळ १३६ चित्त चाकाटलें वाचा पांगु-
 ल्ली १३७ आनंदाचे राशीवरीं बैसावे १३८ वाचाचि केली । कल्पलता विवे-
 काची १३९ आनंद मांडारा केली वोवरी १४० तरंगासी धवळारें तरंगचि
 होती १४१ बोध बोधाची लेणी बोधेंचि भिरवी १४२ उपास्तीची पदवी मी पोषित जाये १४३ आजि आयुष्या उजवण जाहली १४४ अशेषाहि वाचामाजि
 नटनाच सत्याचा १४५ जीवाचि करोनि श्रवण आइकोनि आइक १४६ मग केल्यानुरूप होती भोग नियम जे १४७ जेणे चोखाळत दिसे न्याय
 १४८ नुघडतां बालपणाची फुली १४९ देशियेच्या सुखासनीं । भिरविले रस १५० रसां जाहलें प्रयाग १५१ रसभाव फुलीं फुलेल १५२ हे जीवा आतुलीं चाड
 १५३ दावी विश्वरूप झाडा देउनी १५४ स्नेहा घातलें आहे माजवण १५५ पांचहि पालव मोकलिले मजप्रति १५६ ऐसी थोर । आस जीवें बांधोनि
 आहे १५७ आर्तीचे डोहाले पुरवी देवा १५८ शृंगारश्रियेचीं मांडारें उघडिली

१५९ आर्तचि लेणे लेहला १६० बोलत बोलत धसाळ गेलो १६१ तीं अक्षरें नव्हती
 ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका १६२ चमत्काराचे एकार्णव जाहलें १६३ दिशांचे ठाव
 हरपले १६४ लावण्यश्रियेचीं निधानें प्रगटलीं १६५ सौंदर्या राणीव जोडिली
 १६६ दर्शनाची अनेकता प्रतिपळली १६७ आंत आनंदा चेइरे जाहलें
 १६८ नक्षत्रांचें होत फुटाणे १६९ बापुड्या त्रैलोक्याचा होतसे हुरडा १७० सुरवा-
 डली सात्त्विकांची माधवी १७१ सुखाचें सोहळे सुयाणें पाहिलें १७२ आलें मरण
 रसाचे लोंढे १७३ योगसुखाचें सोहंसिद्धीचे लळे १७४ आत्मसुखाची बाळलेणी
 १७५ विवेकवल्लीची लावणी १७६ कैवल्याचा अधिकारी मोक्षासि सोडी बांधी
 करी १७७ ज्यांचेनि आठवे शब्दसृष्टि आंगवे १७८ रस होती वोळंगणे अक्षरेंसी
 १७९ हाता चढे संपूर्ण तत्मेद १८० तर्कु येणें तोंडाळु केल १८१ जीव वस्ती
 करु वाटे जातां १८२ आकाशी कवणें केली मेघांचीं भरणें १८३ पुराणे
 इयेविषयीं मतपत्रिका १८४ सुख दुःखाची उखीविखी १८५ मन रजोगुणाच्या
 खांदीं तरळत असे १८६ मनोरथाच्या उतरंडी १८७ (सुख) देहस्मृतीची
 त्राय मोडिते १८८ परतत्त्वा अरौते स्थावरा आंतौतें १८९ योगी गगन गिळि-
 ताती स्वर्गाची आडवंगी उमरडोनी १९० (ज्ञान) अनावरातें ज्ञेयातें वेढाळी
 १९१ झाडांचेनि साजेपणें वसंताचे रिगवणे १९२ कोंभाची ल्वल्व भूमीचें
 मार्दव सांगे १९३ दर्शनाचिये प्रशस्ती (पुण्य पुरुष वोळखावा) १९४ जाण
 तथा ज्ञानासी शेज जहाली १९५ पण्यांगना वडिलपण लपवी १९६ प्रासां
 मतांतरां निर्वचु कीजे १९७ कृपा फली फुळी आली १९८ माधुर्या आले अंकुर
 तैसे दशन १९९ भवई कृपणाची नुचलावी ऐसा भाव जीवा २०० पतिव्रते आलें
 वार्धक्य जैसे २०१ आसूडैल वारा नख लागे अंबरा २०२-हातां हाचि सरोवा
 जे जोडिजति २०३ तें मजचि गा सावयव ऐसे जाणे २०४ मागुतिया पाउली
 पळे अवधान येतें २०५ नाना द्वंद्वी प्राप्तीं घामेजेना २०६ जगेंसि जुनाट सोय-
 रीक २०७ चोखाळपण रत्नाचें रत्नावरी किरणाचे २०८ ज्ञान तथापासी पाइकी
 करी २०९ सामरस्याची रस सोय २१० गुरुदास्यें कृशु गुरु गुरुप्रेमे सपोषु
 २११ सोय चुकी बोली केली २१२ गाढव तीर्थी न्हाणिला २१३ उपवासी अन्न
 लिपिलें २१४ कुसूमसेंदूर केले कांत हीनेने २१५ आकाश वोसरो पृथ्वी विरो
 २१६ मद्यपा आंगीचें वख्र लेपा हातींचें शख्र २१७ बैलावरी शाख्र बांधले
 आहे २१८ मरणें मृत्यु मारी आपण उरे २१९ तांबूलें वोट राबू हासतां दांत
 दाज २२० झाला आभि तरी राखोंडी जाळील काई २२१ अंत्यु राणीवे

बसविला २२२ जया गजबजेचें कौतुक २२३ वोहरेवीण वाधावणें २२४ नभाचे
 शून्यत्व गिळुन २२५ तेजा दिवे लावणी जेणे तेजे २२६ सरलिया लेख आंख
 होती एक २२७ हे नादाची टांकसाळ हें चमत्काराचें वेळाऊळ २२८ (मायेची)
 सौभाग्य व्याप्ती २२९ हातो असतुचि आहे २३० हा महत्प्रह्न गोसावी ब्रह्म-
 गोल लाघवी २३१ सोलीव फलितार्थ २३२ ज्ञानाचा डोळा डोळासां माजी
 डोळस २३३ अक्षरीं सुभेदी उपमाश्लेष कोंदाकोंदी २३४ नम तुजमाजि खेळे
 लपीथपी २३५ माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ काव्यें होई सफळ २३६ वसंत होई
 स्नेहाळ शिरोमणी २३७ अवधानाची सर्व सेना मेळवुनिया इया ज्ञाना शोंबावें
 २३८ उजवली आजि वक्तृत्वता २३९ माझी गृहिण अनादि तरुणी
 २४० युगानुवृत्तीची करी चोज पाउले २४१ जळपारधी गळु आसडी २४२ चातुर्य-
 चंद्रा गगन चित्त माझें २४३ नाइकणे तें कानचि वाळी २४४ वासना एकवटे
 प्रवृत्ति वोहटे मानस विटे २४५ गुणाचिये गजबजे डोलेना २४६ चंद्रविंच
 सोलावें नलगे २४७ परमाणु भूतळीं हिमकण हिमाचळीं २४८ ज्ञानाची
 दिवाळी करी २४९ श्रवणसुखाच्या मांडवी वाचावल्ली २५० प्रेम रुळत असें
 बोलतां २५१ झालें गगनाचि पालवियें २५२ आकारजाताचें दुसघडी केलें
 २५३ तें पान वाल्हें दुल्हें एक निघे २५४ अंगत्वचेचे वेल पल्लव २५५ कल्या-
 तीर्चां जुंघाडें पाल्हेजती २५६ सत्त्वाची वाहुटळ सत्राण सुटे २५७ मृग-
 जळाचेनि पाणिये लाविसी साळी केळी २५८ वांझेचिया लेका जन्मपत्रिका
 २५९ गगन लोळे गगनावरी २६० फळली केळी उन्मूळे २६१ सगळिये पाटणी
 एकेचि दीपें दिवे लावणी २६२ संवादसुखाचें रसाळ २६३ ताकाचे अंश
 फेडणें याचि नाव लोणी काढणें २६४ काळासि जूं (जुगार) खेळणें २६५ ज्ञानें
 कीर्तिसुखत्व केलें २६६ सुखासि सुख जोडलें शून्य बुडालें महाशून्यां
 २६७ परिपार्की दुणावलें २६८ कमळांचा लिंगदेह २६९ विरहवेडी बुद्धिबोध
 २७० महानंदाची दाटणी महानंदाचा पूर २७१ सुखानुभूतीची देणी घेणी
 २७२ इष्टानिष्टकरणी दोघीचि इया कवतिकणी २७३ प्राणेंद्रिय शरीरा आटणी
 २७४ वसंताचिया वाहाणी वनश्रीच्या अक्षौहिणी २७५ वाचेचा चौबारा पसारा
 २७६ मोह लोहाची साखळी २७७ उधवणीचें तोंड उभवी धुवाचे उमड
 २७८ नास्तिकपणाचे हाड रोविलें २७९ वासरुवाचा भोकसा । उगाणा घेती क्षीर
 रसा २८० पातकांची दाटुगी सभा २८१ (तुझ्या हातीं) विश्व प्रामाण्याची मुदी
 मुदी २८२ श्रद्धेचें दळवाडें २८३ वाफेच्या शिगे वाती लागल्या २८४ सर्वें

बैसोनि नारी कां गोतांबील करी २८५ आइकतां रुचि न विटे २८६ आचाराचें मूळपीठ वेदांची उतार पेठ २८७ साद घातलिया आकाशा २८८ बोळविजे ऋणाइतु २८९ चालतयाची मार्ग सांडे २९० गीतार्थाची मुक्तमुदी २९१ प्रमेयांची उजरी २९२ न फेडितां ऋण वोसंडीना २९३ वसंतें दुणावें वन २९४ चालणें वेगावत जाय २९५ भोजनसुख महाग पाककरितां २९६ संकल्प लावी दिवा वाचेचः २९७ वारा वाजोनि वोसरे २९८ वराता (शिड्या) लाविजति आकाशां २९९ कर्माचें जितवणी (ओलावा) ३०० आनंद दुणवटे ३०१ वायु वाहुटळी चळला ३०२ हाट मेटीचें कलत्र ३०३ समीन निमीन भागीं ३०४ नवगुण टिकलग लेणें ३०५ जाणिव नेणिव नेणोनि जाणजे. इत्यादि.

(१५) ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान

तत्त्वज्ञान व काव्य या दोनहि दृष्टींनीं ज्ञानेश्वरीचें महत्त्व विशेष आहे. ज्ञानेश्वर तत्त्व हा शब्द व ज्ञान हा शब्द उपयोगांत आणतात. उदाहरणार्थ, तैसे विचारीता निरसले । तें प्रपंचु सहजें सांडवले । मग तत्त्वतां तत्त्व उरलें ज्ञानीयांसां ॥ किंवा—तरी तत्त्वां परस्परें । उघड जातीं स्वभाव वैरें । नव्हे पृथ्वी तें नीरें । न नाशीजे ॥ आणि ज्ञान हा शब्द तर सर्वत्रच येतो. त्याविषयीं उदाहरणें देण्याचें कारण नाहीं. तथापि, तत्त्वज्ञान हा आधुनिक पारिभाषिक शब्द ज्ञानेश्वरींत कसा सांपडणार ? तत्त्व हा शब्द ब्रह्म शब्दाचा वाचक म्हणून योजलेला आढळतो, व क्वचित् तो पंचमहाभूतांना उद्देशून लावलेलाहि आढळतो. आणि ज्ञान याचा अर्थ या दोहोंची जाणीव. विज्ञान हा शब्दहि आधुनिक अर्थानें ज्ञानेश्वरींत नाहीं व नसणारच. विज्ञानाचा अर्थ ज्ञानेश्वर हे प्रपंच किंवा संसार असा पदार्थरूप करतात. शंकराचार्यांप्रमाणें ते त्याचा अर्थ अनुभव असा करीत नाहोंत. ज्ञान हें मोक्षप्राप्तीचें मुख्य साधन होय. म्हणजे तें निव्वळ बौद्धिक ज्ञान नव्हे, तर ज्ञान म्हणजे कांहीं ज्ञाल्यानें जीवाला प्रत्यक्ष येणारा अनुभव. पाठिमाझा तिर्ये प्रसादीं । माझें ज्ञान जाये सिद्धि । तेणें मिसळी जे त्रिशुद्धी । स्वरूपी माझा ॥

ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान अद्वैती आहे. त्यांत द्वैताची भेसळ नाहीं. द्वैत हा शब्द ज्ञानेश्वरींत येतो. परंतु तो मूळ वस्तुभेदानें नाहीं. तर, ईश्वर व जीव या भेदानें.

ईश्वर व भक्त या भेदानें. म्हणवूनी कर्म आणि कर्ता। या द्वैतभावाची वार्ता। नेणे तो पांडुसुता। सात्त्विक त्यागू! मूळ उत्पन्न होतांना ब्रह्म व प्रकृति हीं समांतर स्वतंत्र उत्पन्न झालीं असें द्वैतवादी सांख्यशास्त्र मानतें, तें ज्ञानेश्वर मानीत नाहीत. उत्पन्न झालें तें एक मूळ ब्रह्मच. द्वैत हा प्रथमपासून आभासच होय. किंबहुना ब्रह्म हें मुळीं अजातच म्हणजे न जन्मलेलेंच आहे. या आभासामुळें जन्माची कल्पना उत्पन्न होते. म्हणून विश्व, जीव, इत्यादि आभास आहे. तो मूळ जीवानें उत्पन्न केलेला आहे. आणि स्वतः जगाप्रमाणें जीव हे अज्ञानात्मक प्रकृतीचे दोन विभाग आहेत. वस्तुतः जीव व जग हीं परमात्मारूपच आहेत. मूळ ब्रह्माच्या विकासानें किंवा विलासानें पुढें सर्व सृष्टि उत्पन्न झाली. परंतु ती सत्य वस्तु नाही. जीवानें अहंकारामुळें स्वतःला वेगळेपणा आणला. आणि त्याचप्रमाणें आपल्या संकल्पानें त्यानें जगाला वेगळेपणा आणला. आणि एकदां संकल्पात्मक—भ्रमात्मक सृष्टि निर्माण होऊं लागली म्हणजे तिला अंत कसा राहणार? तिचा विस्तार अनंत म्हणण्याइतकाहि मोठा होतो. परंतु तो सर्व विस्तार, ज्ञानानें भ्रमनिरास झाला म्हणजे, नाहीसा होतो.

अद्वैत तत्त्वज्ञानाची सिद्धि करणें फार कठीण. कारण बुद्धि ही त्याला अपुरीच पडणार. अशा कार्याला वाचा तर पुरी पडूंच शकत नाही. यामुळें जें एक प्रकारें बोलतां येत नाही, तें अन्य प्रकारें बोलून दाखवावें येवढीच युक्ति मन करितें. म्हणून या अद्वैत तत्त्वज्ञानांत जे अनेक वाद म्हणून आढळतात, ते 'कलह' या अर्थाचे वाद नसून केवळ समजूत पटविण्याचे निरनिराळे प्रकार आहेत. आणि जो तो आपल्या अभिरुचीप्रमाणें यांपैकीं एखाद्या वादप्रकाराचा उपयोग करितो. ज्ञानेश्वरींत या बहुतेक वादांचा स्वीकार अगर अभिप्रेत असा उल्लेख केलेला आढळेल. कारण आधींच अद्वैतसिद्धीचें बोलणें अवघड, त्यांतून तें बोलणें काव्याच्या भाषेंत बसवावयाचें, आणि उपमा दृष्टांतादिकांनीं समजावून सांगावयाचें. यामुळें या वादांतील सूक्ष्म भेद काढून अमुक वाद ज्ञानेश्वरांनीं स्वीकारला नाही, किंवा अमुकच स्वीकारला, हें सिद्ध करणें कोणालाहि कठीण जाईल. जें दिसतें त्याला वेगळें स्वतंत्र अस्तित्व नाही, किंवा जें दिसतें तें वेगळें दिसत असलें तरी स्वतः पाहणारा हाच तें आहे, आणि जो पाहणारा जीव तोहि मूळ आत्मा—परमात्माच—आहे, असें वेगवेगळ्या प्रकारांनीं बोलवें लागतें. हें सांगातांना—समजतांना बुद्धीला किती कसरत करावी लागते याची कोणालाहि कल्पना होईल. आणि

त्यांतही फिरून हे ज्ञाले कीं, वेगळा म्हणून दिसणारा जीव तो व्यवहारी व मोक्षार्थी असा मानून, त्याचे चरित्र गीतादि ग्रंथांत व ज्ञानेश्वरींत इतकें परोपरीनें रंगविण्यांत आलेले आहे कीं, मूळ परमात्मा हा दृष्टीतून जाऊन मायेनें म्हणा, भ्रमाने म्हणा, संकल्पाने म्हणा, सृष्टि व जीव हीं त्यावेळे-पुरतीं इतकीं सत्यरूप वाटूं लागतात कीं, त्यांचा निरास करावयाचे मनांत आणले तरी हे कार्य परम दुर्घट होऊन बसते. आपण गीतेचेच उदाहरण घेऊं. तींत जीव हा इतका सत्यस्वरूप, व्यवहाराकरितां कां होईना, मानलेला आहे कीं, त्याला निष्काम स्वधर्माची नीति आणि ईश्वरभक्ति हीं दोन उप-देशण्यांतच सगळी गीता खर्च पडली आहे, असें कदाचित् म्हणतां येईल. एखाद्या मूठभर बाहुलीला ठाणभर वस्त्र नेसवावे त्याप्रमाणें अद्वैत वेदांताला आधारभूत असलेले ब्रह्म आणि सृष्टिप्रपंच यांच्या वर्णनाचे प्रमाण बसते असें विनोदाने म्हटले तरी त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. मूळ ब्रह्म हे एकदां निर्गुण निराकार असें म्हणून टाकले कीं, त्यापलीकडे त्या विषयीं कांहीं सांगण्या बोलण्याचे उरत नाही. परंतु प्रकृतिजन्य मायाजन्य संसार-प्रपंच वर्णनाला काढला म्हणजे त्या कामाला बुद्धि, प्रतिभा, वाणी हीं पुरींच पडत नाहीत असें माणसाला वाटूं लागते. मूळ अद्वैत हे काय असेल ते असो. पण स्वधर्माचरण व भक्तिमार्गाने मोक्षप्राप्ति हीं जीवाला सांगितलेलीं कर्तव्ये इतकीं उदात्त व मोहक आहेत कीं, त्यांच्या विचारांत वर्णनांत मनुष्य मग होऊन जातो.

स्वतः ज्ञानेश्वर हे ज्ञानवादी असले तरी भक्तिमार्गी होते. ज्ञानावर अधिष्ठिते ली भक्ति म्हणून त्यांच्या भक्तीला ज्ञानोत्तर भक्ति म्हणतात. अगदी अंतिम-स्वरूपी भक्त हा ईश्वराशीं सायुज्यतेनें काय मिळून जावयाचा तो मिळून जावो, परंतु भक्त व भक्ति या शब्दांनीं द्वैताची कल्पना इतक्या उठावदार रीतीनें मनावर बिंबते कीं, ती पूसून टाकणे कठीण जाते. आतां ज्ञानेश्वर व संत-मालिकेंतील इतर भक्त मंडळी यांच्यामध्ये कदाचित् थोडा आचारभेद असेलहि. कारण इतर कांहीं भक्तांप्रमाणें ज्ञानेश्वर हे सगुण दैवताची पूजा स्वीकारून भजनपूजनाचा थाट संभार सजवून त्या ऐश्वर्यांत कधीं गर्क झालेले असतील असें वाटत नाही. जनाबाईला आपले दळण दळण्याला ईश्वर. धांवून आला असें वाटले. त्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरांनीं ईश्वराशीं अगदीं घरगुती स्नेहाचे, सहकारितेचे, बरोबरीचे नाते ठेवले नसेल इतकें तरी निश्चित वाटते. त्यांचा भक्तिप्रकार

अत्यंत प्रौढ प्रतिष्ठित अशा डौलाचा म्हणजे केवळ मनानें अंतरंगानें भक्ति प्रगट करण्याचा असावा असें वाटतें.

ज्ञानदेवांना द्वैती म्हणणें ही वावदूकपणाची परम सीमा ठरेल. 'भक्ति, सगुण पूजा इत्यादि करणारा जीव हा परमात्म्याहून वेगळा मानल्याशिवाय कसें चालेल?' असा युक्तिवाद करितां येतो, पण अद्वैताची स्थिति ही अंतिम स्थिति आहे, आणि त्या स्थितीला पोंचण्याला जीवाला ज्याप्रमाणें द्वैतांतून जावें लागतें, त्याप्रमाणें अद्वैताची अंतिम स्थिति वर्णन करण्यालाहि व्याख्यात्याला द्वैतदर्शक शब्दांचा उपयोग करणें प्राप्त होतें. या अडचणींचें वर्णन ज्ञानेश्वरांनीं अशा शब्दांत केलें आहे—

सर्वादि जें एक । तेथ कें व्याप्य व्यापक
परि बोलावया नाव एक । करावें लागे
पैशून्य जें दावावें जालें । तें बिंदुलें एक केलें
तैसें अद्वैत दावावें बोलें । द्वैतचि कीजे
म्हणोनि गा श्रुति । द्वैतभावे अद्वैतीं
निरोपणा वाहाती । वाट केली

चोद्य वा परिहारो वा क्रियते द्वैतभाषया (विद्यारण्य)

अद्वैत निरूपणाची एक वाहाती रूढ रुळलेली लोकपरिचित अशी वाट म्हणजेच द्वैतनिरूपण. द्वैतवर्णन हें अद्वैत वर्णनसाध्याचें साधन ठरतें. हें दिसायला चमत्कारिक वाटो. पण ज्ञानाचा व्यवहार शब्दांनींच करावा लागतो त्याला काय करणार? निराकार शून्याची कल्पना येण्याला साकार असें शून्य कागदावर लिहून काढून दाखवावें लागतें असें वरील ओव्यांत जें म्हटलें आहे तें फारच समर्पक आहे. शून्याची कल्पना येण्याकरितां बिंदुलें काढून दाखविलें, पण नंतर तें पुसल्यावरच खऱ्या शून्याचा बोध समजावा, तसेंच शेवटीं 'शून्यहि बुडालें शून्यां जिजे,' असा हा सर्वशून्यसिद्धांताचा निष्कर्ष होतो.

मात्र द्वैताची स्थिति जशी स्वाभाविक तशी ती दुसऱ्या बाजूनें हुकमीहि आणितां येते. 'डोळां घालितां अंगुळी एकाचीं तीं दोन झालीं.' असें तुकारामानें म्हटलेंच आहे. मद्यपी देखील एकाच्या ठिकाणीं. दोन दिसण्याची (See double) स्थिति हेतुपुरस्सर आणूं शकतो.

ज्ञानेश्वरांनीं गीतेंत नसलेली भाषा वापरून श्रीकृष्णानें उपदेशाच्या

अंती अर्जुनाला केवळ संवादसुखासाठी अद्वैतांतून द्वैतांत आणल्याचें वर्णन मौजेनें केलेंच आहे.

गृहिणी ताक करून त्यांतून लोणी काढते, पण तें तिला परत ताकांत जिरवितां येत नाहीं. पण ईश्वराला जीवासंबंधीं तें करतां येतें.

मग ताकौनियां काढिलें । लोणी मागौते ताकीं घातलें
पारि न घेपेचि कांहीं केलें । तेणें जीवीं
तैसें अद्वयत्वे मज । शरण रिघालिया तुज
धर्माधर्म हे सहज । लागतील ना

अद्वैतांतून द्वैत बुद्धिपुरस्सर निर्माण करणें आणि फिरून द्वैत निरसून अद्वैत सिद्ध करणें ही ईश्वराची लीला आहे इतकेंच ज्ञानेश्वर म्हणतात. संवाद-सुखासाठी अर्जुनाला द्वैतांत आणला, पण फिरून—

हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें
द्वैत न मोडितां केलें । आपणा ऐसें अर्जुना
दीपे दीपु लाविला । तैसा परिष्वंगु तो झाला
द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थ

असो. अद्वैत शून्यरूप आहे पण अभावरूप नाहीं ही कल्पना बुद्धीला पटाव्याला कठीण होय यांत शंका नाहीं. पण तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांतिक कल्पना अशाच कठीण असतात. आणि आतां विज्ञानवादी देखील हें म्हणूं लागले आहेत कीं, विज्ञानात्मक उपपत्तीच्याहि कल्पना अशाच समजण्याला कठीण आहेत. विज्ञानप्रतिपादनांत गणिताचा भाग बराच येतो. आणि या गणितानें अशीं कांहीं समीकरणें (ईक्वेशन्स) निष्पन्न होतात कीं, त्यांचा प्रत्यय येऊंच शकत नाहीं. आहे आणि नाहीं, अस्तित्वाव व नास्तित्वाव, हे सामान्य तर्कशास्त्राप्रमाणें असंबद्ध परस्परविरोधी आणि अशक्य वाटतात. पण अद्वैतसिद्धांताची मदत अशा विरोधावरच असून, त्याच्या सिद्धांतांचा उपन्यास अशा न समजणाऱ्या भाषेनेंच करावा लागतो व केला जातो. तेथें शब्द व्यर्थ ठरून मूक अनुभूतिच उपयोगी पडते.

न बोलणें ते बोलणें । जेथील सर्व नेणियां जाणणें
कांहींचि न होउनि होणें । जे वस्तु गा

बोलल्याशिवाय बोलणें कसें असेल हें कांहींसें समजतें, पण जाणल्याशिवाय जाणणें कसें असेल याची कल्पना तरी कोण कशी करूं शकेल ?

पण मायावाद स्वीकारून सृष्टि, संसार, जगत्, जीव इत्यादि निर्माण होऊं लागल्याची कल्पना मनानें केली म्हणजे मग समजुतीचा मार्ग सुलभ होतो. कारण यापुढील सर्व मानवी अनुभवांतच बसण्यासारखें आहे.

ज्ञानेश्वरी ही अद्वैततत्त्वज्ञान, सांख्य, पातंजल योग, निर्गुण भक्ति, सगुणोपासना आणि कर्मयोग या सर्वांचा परामर्ष सारख्याच मान्यतेनें कशी घेऊं शकते असा आक्षेप कित्येक घेतात. परंतु त्याला उत्तर हेंच कीं, ज्ञानेश्वरी ही गीतेवर टीका आहे. यामुळें मुळांत गीतेनें ज्यांना ज्यांना यथाप्रसंग सर्वसंग्राहक बुद्धीनें मान व महत्त्व, त्यांना त्यांना तोच मान व तेच महत्त्व देणे ज्ञानेश्वरांना प्राप्तच होतें.

तथापि अद्वैतसिद्धांत हाच त्यांना स्वतःला. पटणारा-आवडणारा सिद्धांत असल्यामुळें तो विषय जेथें आधाराला थोडासाहि सांपडला तेथें तेथें ज्ञानेश्वरांनीं आपली स्वतंत्र बुद्धि चालविली आहे व तो सिद्धांत सर्व प्रकारच्या युक्ति योजून परोपरानें आळविला आहे. यामुळें शांकरभाष्य किंवा गीतेवरील शंकराचार्यांची टीका वाचणारापेक्षां ज्ञानेश्वरी वाचणाराच्या मनावर अद्वैतसिद्धांत अधिक परिणामकारक होऊं शकतो. तत्त्वज्ञानी विद्वत्तेला कविप्रतिभेची जोड मिळाल्यामुळें हें होऊं शकलें. शिवाय हा अद्वैतसिद्धांत स्वतंत्र रीतीनें भरपूर, निखालस, स्वतःच्या मनाला समाधान देईल अशा रीतीनें ज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभव हा वेगळा स्वतंत्र ग्रंथ लिहून प्रतिपादिलेला असल्यामुळें ज्ञानेश्वर हे अद्वैतवादी होते याविषयीं शंकेला जागाच उरत नाही.

वेदांत तत्त्वज्ञानांत तीन प्रकारचीं सत्यें मानण्यांत येतात. (१) पारमार्थिक सत्य-म्हणजे परमपुरुष, परमात्मा, किंवा ब्रह्म, (२) प्रातिभासिक सत्य-म्हणजे आभासरूप दिसणारी व त्या आभासाच्या निरासाबरोबर नष्ट होणारी सर्व सृष्टि आणि (३) व्यावहारिक सत्य-म्हणजे ज्ञाता हा स्वतः आणि तो ज्या सृष्टींत वावरतो ती सृष्टि. पैकीं पहिल्या दोन सत्यांना मान्यतेचा करभार देऊन टाकला म्हणजे आपण व्यावहारिक नांवाच्या तिसऱ्या सत्याच्या क्षेत्रांत वावरण्याला मोकळे होतो. हा वावर स्वप्नांतल्या वावरासारखा व्यर्थ आहे असें खुशाल म्हणावें. परंतु स्वप्नांत झाला तरी मनुष्यजीव हा मनुष्यजीवासारखाच वावरणार. माजलेल्या हृत्तीला भिऊन रस्त्यावरून पळणाऱ्या एका वेदांत्याला, त्याची थट्टा करण्याच्या उद्देशानें, माडीवर सुरक्षित बसलेल्या वात्रट मनुष्यानें म्हटलें कीं, 'अहो, जग हें मिथ्या-मायामय-आहे असें तुमचा वेदांत

म्हणतो ना ? मग मायामय-मिथ्या-हत्तीला भिऊन तुम्ही पळतां कां ? तो तुमचें काय करणार ? तेव्हां त्याला त्या वेदांती पण समयसूचक बुद्धिमंत मनुष्यानें ' हत्ती जसा जितका मायामय-मिथ्या-तसें तितकें माझे पलायन-पळून जाण्याकरितां धांवणें-हेंहि मिथ्याच आहे ' असें जें उत्तर दिलें म्हणतात तें अगदीं समर्पक आहे. सृष्टि खरी खोटी कशी का असेना, ती स्वप्नमय मानिली तरी तिच्यांतील व्यवहार ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान या त्रिपुटीबंधाच्या दृष्टीनेंच होणार. ज्ञात्यानें (पळणाऱ्या वेदांत्यानें) ज्ञेयाला (हत्तीला) हत्ती असें मानलें, हा घातक प्राणी आहे असें त्याचें ज्ञान त्याला झालें, तर त्या ज्ञानापासून पळून जीव वाचविणें ही क्रिया घडणारच.

स्वप्नांतील झाले तरी मनुष्यव्यवहार हे मानुष बुद्धि व मानुष भावना यांच्या अनुबंधाप्रमाणें व्हावयाचे हें ठरलेलेंच आहे. भलते विपरीत कसे होतील ? स्वप्नांत झालें तरी घातक हत्तीपासून पळून जाणें हेंच स्वसंरक्षणसाधन होईल, त्याची सोड कवटाळणें हें होणार नाही. स्वप्नांत झालें तरी कार्यकारणभाव नाहीसा होणार नाही किंवा विपरीतहि होणार नाही. एकनाथी भारुडांतील विपरीत घटना हे केवळ विरोधाभासाचे अलंकार असेच मानावे लागतात. पण त्यांत सांगितल्याप्रमाणें स्वप्नांच्या व्यवहारांतहि ' आर्धी शिखर मग पाया ' असा इमारत बांधण्याचा क्रम शक्य ठरणार नाही. दुतोंडी हरणी आर्धी सहसा असणारच नाही, व असलीच तर ती ' मुखावीण पाणी पिणार ' नाही. ' आंधळ्यानें पाहिलें, बहिऱ्यानें ऐकलें, लंगड्यानें पाठलाग केला रे ' असे होणार नाही. जो अद्वैतसिद्धांत मान्य करणारा तोच व्यावहारिक सत्य ठरणाऱ्या सृष्टींत वावरणारा. अर्थात् तो सिद्धांत खरा तर हें वावरणेंहि खरेंच. तो सिद्धांत मात्र सत्य आणि हें वावरणें मात्र खोटें असें ठरणार नाही. अधिराजाला करभार देऊन टाकून आपल्या उपराज्यांत हवा तसा स्वतंत्र कारभार करण्याचा अधिकार मांडलिक राजा मिळवितो, त्याप्रमाणें अंतिम स्वरूपी अद्वैत हें सत्य आहे असें एकदां मान्य करून टाकलें म्हणजे अंतिमाच्या अलीकडच्या क्षेत्रांत तितक्याच सत्यतेच्या विश्वासानें मनुष्याला वावरण्याचा हक्क मिळतो. गणितामध्ये कंसात कांहीं रकमा घातलेल्या असून त्या कंसाबाहेर, पण आंतील सर्व रकमांना गुणणारा, असा एखादा आंकडा किंवा अक्षर ठेवलेलें आहे असें उदाहरण येतेच. या उदाहरणांतहि आर्धी कंसांतील रकमांचा व्यवहार (असतील त्या निरनिराळ्या संबंधांच्या फलश्रुतीनें) पूर्ण

करून निष्कर्ष काढला जातो, आणि मगच त्याला कंसाचाहेरील आंकड्याने काय गुणावयाचे असेल ते गुणिले जाते. त्याप्रमाणे व्यावहारिक सत्य हे कंसांतर्गत आहे व अद्वैत-अभेद हे पारमार्थिक सत्य त्या कंसाचाहेर काढलेले आहे अशी कल्पना करितां येते. म्हणून असेंच म्हणावे लागते कां, या कंसातील व्यवहाराचा हिशोब करितांना पदोपदी कंसाचाहेरच्या रकमेची लुडबुड चालू देऊ नये. हे असे स्पष्ट सांगण्याचे कारण हेच कीं अद्वैतसिद्धांत व मायावाद हे पदोपदी व्यवहारांत घोटाळल्यासारखे करितात, म्हणूनच सगुणपूजा, भक्ति, कर्मयोग इत्यादि साधनांवर द्वैतदर्शकत्वाचा आरोप घेऊन तीं अस्थानीं, अकारण, असिद्ध असे ठरविण्याचा प्रयत्न कोठें कोठें दृष्टीस पडतो. पण प्रातिभासिक सत्यांतून पारमार्थिक सत्यांत प्रवेश करण्याला व्यावहारिक सत्य हा राजमार्ग आहे. म्हणून हा प्रवास या राजमार्गावरूनच करावा लागतो.

उघड उघड द्वैतवादी तत्त्वज्ञान स्वीकारणाराला ही मानगड कांहींच उरत नाही. त्याला ज्ञानोत्तर भक्ति, ज्ञानोत्तर कर्म, हीं तर शास्त्रशुद्ध ठरतातच, पण ज्ञानाचीहि अनिर्वाह्यता त्याला जाचीत नाही. इकडे अद्वैतसिद्धांतप्रस्थापनेच्या मरांत सर्व सृष्टि ही मायामय-मिथ्या-ठरविणारे आचार्य 'सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वं । सामुद्रोहि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः' असें म्हणून, अद्वैत खाकोटीला लपवून, तिकडे द्वैतभावना स्वीकारून इश्वराचा धावा कां करितात ? तात्पर्य, अद्वैत ही उपपत्ति असली तरी द्वैत हा अनुभव आहे. सर्वात्मता ही उपपत्ति असली तरी भक्ति व योग हीं कर्मे म्हणजे अनुभवच आहे. म्हणूनच आचार्यांप्रमाणे ज्ञानेश्वरहि अद्वैत मानणारे असले तरी भक्ति करणारे होते. ज्ञानोत्तर कर्मयोगच असा आग्रह धरणाऱ्या प्रमाणे, ज्ञानोत्तर भक्तिच असा आग्रह धरणारे, किंवा ज्ञानाशिवायहि भक्ति असा सुलभ मार्ग स्वीकारणारे ते द्वैतवादी नव्हते. म्हणून त्यांना ज्ञानीभक्त असें म्हणतां येते. त्यांना ज्ञान अवश्य वाटत होतें. पण ज्ञान व भक्ति यांच्यांत त्यांना विरोध वाटत नव्हता.

विपाये अहंभाव ययाचा जाईल । मी तेंचि हा जरी होईल
तरी मग काय कीजेल । एकलेया (बहुस्यां-श्रुति)
दिठीची पाहतां निविजे । कां तोंड भरोनि बोलिजे
नातरी दाटूनि खेव दीजे । ऐसें कवण आहे

आपुलिया मना चरवी । असमाई गोठी जीवि
ते कवणेसी चावळावी । जरी ऐक्य जाहालें

प्रकृति व पुरुष हीं नावें उच्चारिलीं म्हणजे सहजच पतिपत्नीच्या जोडप्याची आठवण होते. पण या जोडप्याचा परस्पर संबंध जगाव्यतिरिक्त, व्यवहार-विपरीत, असा आहे हें सहसा लक्षांत येत नाही. आणि तें लक्षांत आल्या-शिवाय या अपूर्व जोडप्याचें रहस्य लक्षांत येणार नाही. या विपरीत, लोक-विलक्षण पतिपत्नीसंबंधाचे प्रकार हे होत—(१) एकाच बापाच्या पोटी जन्मलेल्या बंधुभगिनीचें लग्न होत नाही. पण एकाच परमपुरुषापासून जन्मलेल्या या प्रकृति (स्त्री) पुरुषाचें लग्न (!) जणुं काय झालें आहे. (२) लौकिकांत पति सर्व उद्योगधंदा करितो व कुटुंबभरणेचें साधन मिळवितो, आणि स्त्री ही त्यावर जगते; पण या अलौकिक कुटुंबांतली स्त्री मिळविते व पुरुष हा बसून खातो. (३) लौकिकांतील पतिपत्नी यांची संगति जागेपर्णी असते. पण या अलौकिक कुटुंबांतील स्त्री ही आपला पति जागा असेपर्यंत त्याजकडे फिरकत नाही. पण तो निजल्यावर त्याच्याजवळ निजते. (४) लौकिक स्त्री पतिसंभोगानें गर्भिणी होते, परंतु ही अलौकिक पत्नी नवरा जागा असला म्हणजे दूर झोप घेते, आणि तो निजला म्हणजे त्याच्या शेजारी येऊन निजते, आणि त्या निद्रित पतीच्या केवळ सान्निध्यानें गर्भ धारण करिते—

तरी माझी हे गृहिणी । अनादि तरुणी । अनिर्वाच्य गुणी । अविद्या हे ॥
इये नाही हेंचि रूप । ठाणे हें अति उमप । हे निद्रितां समीप । चेता दुरी ॥
पै माझेनिचि आंगें । पडुडल्या हे जाणे । आणि सत्ता संभोगें । गुर्विणी होय.

‘देवोदेवी’ हा शब्द ज्ञानेश्वरांनीं व्यवहारार्थीहि लाविला आहे—‘माझी मूर्ती निफजवी । ते घराचे कोनीं बैसवी । आपण देवोदेवी यात्रे जाय’ (अ. १३-८१५)
येथें देवोदेवी म्हणजे प्राकृत स्थानिक देवदेवता.

‘म्हणवुनि अभेदी भेदु देखती । यया अनाम्या नावें ठेविती । देवीदेवो म्हणती अचर्चाते’ (४.६९)

पुरुष-प्रकृति यांना पुरुष-स्त्री, पतिपत्नी, कल्पून त्यांचा वस्तुतः अभेद पण आभासिक भेद याचें विशेष वर्णन ज्ञानेश्वरांनीं अनुभवामृतांत प्रथमच केले आहे तें असें—

ऐसीं हीं निरुपाधिकें । जगाचीं जियें जनकें
तियें वंदिलीं मियां मूळिकें । देवोदेवी

जो प्रियूचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचिये सरोमरी
 चारु स्थळीं एका हारीं । एकांगाचि
 आवडचिनि वेगें । एक एकातें गिळिती अंगें
 कीं द्वैताचे नि पांगें । उगळिते आहाती
 जे एकाचि नव्हे एक सरे । दोघां दोनपण नाहीं पुरें
 कांई नेणे साकारें । स्वरूपें जिये
 कैसी स्वसुखाची अळुकी । जे दोनीपण मिळोनि एकीं
 नेदितीच कवतिकीं । एकपण फुटों
 हा ठावोपरि वियोगभेडे । जें बाळ जगाएवढें
 वियाली परि न मोडे । दोघुलेंपण
 जया एक सत्तेचें बैसणें । दोधीं एका प्रकाशाचें लेणें
 जे अनादि एकपणें । नांदती दोघे
 भेदु लाजोनि आवडी । एक रसीं देत बुडी
 तो भोगणें याथाव काढी । द्वैताचा जेथ
 देवें संपूर्ण देवी । जियेवीण कांहीं ना तो गोसावी
 किंबहुना एकोपजीवीं । एक एकाची
 जिहीं एक एकावीण । न कीजे तृणाचेंहि निर्माण
 जिये दोघें जीवप्राण । जियां दोघां
 घरवातें मोटकी दोघे । जें गोसावी शेजे रिघे
 तें दंपत्यपणें जागे । स्वामिणी जे
 जया दोघांमाजीं एखादे । विपायें उमगलें होय निदे
 तें घरवात गिळूनि नुसधें । कांहीं ना करी
 दोहों अंगाची आटणी । गिवसीत आहाती एकपणी
 जाली भेदाचिया पाहणी

ज्ञानेश्वरींतहि हें पातिपत्नीचेंच रूपक स्वीकारलें आहे. या रूपकाला गीते-
 पेक्षां सांख्यशास्त्रच अधिक आधारभूत आहे.

खरा भक्त असें म्हणतो कीं, “द्वैत खरें कीं अद्वैत खरें, अथवा अद्वैता
 अद्वैतांतहि भेद व प्रकार आहेत ते काय व कसे, असल्या भानगडींत मी
 पडत नाहीं. ईश्वर हा सेव्य व मी सेवक ही द्वैतभावनाच मला आवडते व
 पटते. ती स्वीकारल्यामुळें, तुमचा मुळांत निर्गुण कां असेना पण मला ईश्वर

हा सगुण असा असावा लागतो, व मी त्याला तसा करून घेऊनच आपलें काम भागवितों. किंबहुना त्याला सगुण केल्यावर त्याच्याशीं मीं कसें वागावें हें माझ्या स्वभावाप्रमाणें किंवा प्रासंगिक भावनेच्या उद्रेकाप्रमाणें मी ठरवीन. मी त्याला मिऊन दुरून आदरानें अडखळत बोलेन, किंवा त्याला आईबाप मानून प्रेमानें लडिवाळपणानें बोलेन, किंवा खेळगडी समजून त्याशीं बरोबरीच्या नात्यानें बोलेन, किंवा रागानें अधिक्षेप केल्यासारखें बोलेन, किंवा त्याच्याशीं विनोदहि करीन. तात्पर्य, हें असें करूं नये म्हणणारे तुम्ही कोण? आणि असें केल्यानें परमेश्वर-परमात्मा-याला गौणपणा आम्ही भक्त आणतों असें तुम्हीं कां म्हणावें? ज्ञानाचा जसा आनंद असतो तसाच भक्तीचाहि असतो. मग ज्याला ज्या मार्गानें मिळेल त्या मार्गानें त्यानें तो घ्यावा.”

तुकारामासारखे भक्त प्रामाणिक द्वैती खरे. त्यांनीं आपल्या भक्तीच्या उद्रेका-मध्ये द्वैत-अद्वैत असले वावदुकी वाद बुडवून टाकून रोकड्या आत्मानंदाला हात घातलेला असतो. तथापि केव्हां अद्वैत हा शब्द तोंडून निघाल्यानें आपली द्वैतभावना विटाळली. असें ते मानीत नाहींत. कारण अंतिम स्वरूपी अद्वैत असल्यानें त्यांचें कांहीं बिघडत नाहीं, म्हणजे त्यांच्या प्रत्यक्ष आत्मानंदांत कमीपणा येत नाहीं, आणि मोक्ष म्हणून जर कांहीं किंवा जो कांहीं असेल तो द्वैतभावनेमुळें आपणास मिळणार नाहीं अशी भीति त्यांना वाटत नाहीं.

जीव हा एक निदान ‘व्यावहारिक’ सत्यसृष्टींतला पदार्थ आहे असें मानल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. कारण जीवच नाहीं तर मग मुक्ति-मोक्ष कुणाकरितां सांगितले? ज्ञान-कर्मयोग हे कुणाकरितां सांगितले? ज्ञानेश्वर हेंच मानतात कीं जीव ‘कर्ताभोक्ता’ आहे.

जो जीऊ कर्ता भोक्ता । तो गुणा तव स्वभावता

पावोनिया त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा

एक कर्ता एणें नामे । बोलिजे जीऊ

जीव हा एक ब्रह्माचा कण आहे, संसारबंधानें बांधलेला पण मोक्षाला पात्र होणारा-परमात्मकूपेला पात्र होणारा आहे, म्हणून सर्व ज्ञानेश्वरीभर ब्रह्माशीं ऐक्य पावण्यास समर्थ होऊं शकणाऱ्या जीवाचें चरित्रवर्णन केले आहे.

भक्तानें आपली पायरी संभाळून वागलें पाहिजे याविषयी तुकाराम ह्णतो-
एक ह्णती आही देवचि पै ज्ञालें

.....

ऐसें नका बोलूं, पडाल पतनीं
 एक म्हणती आही देवाचीं पै रूपें
 तरी तुमचिया बापें न चुके जन्म
 देवें उचलिली स्वकरें मेदिनी
 तुमचेनि गोणी नुचलवे
 देवें मारियेले दैत्य दावन मोठे
 तुमचेनि न तुटे तृणमात्र
 राया विठोबाचें पद जो अभिलाषी
 पातकांची राशी तुका म्हणे

तथापि खोटीं दैवतें व खरा देव यांमधला भेद तुकाराम विसरला नाही—

शेंदरीं हीं देवी दैवतें । कोण तीं पूजां भुतें खेतें
 आपुल्या पोटा जी रडते । मागती शितें अवदानें
 आपुल्या इच्छे आणीकां पीडी । काय ते देखील बराडी
 कळों ही आली तयाची जोडी । अल्प रोकडी बुद्धि न धरा
 तैसा नव्हे नारायण । जगव्यापक जनार्दन
 तुका म्हणे त्याचें करा चिंतन । वंदुं चरण येती सकळें
 नव्हे जाखाई जोखाई । मायराणी भेसाबाई
 बळिया माझा पंढरिराव । जो या देवांचा हि देव
 रंडी चंडी शक्ती । मद्यमांसातें भक्षिती
 बहिरव खंडेराव । रोटी सुढी साठी देव
 गणोबा विक्राळ । लाडू मोदकांचा काळ
 मुंजा म्हैसा सुरें । हें तों कोण लेखो पोरें
 वेताळें फेताळें । जळो त्यांचे तोंड काळें
 तुका म्हणे चिर्ती । धरा रखुमाईचा पती

स्वतःला देव म्हणविणें वाईट व खोट्या भुसकट देवतांची पूजा वाईट, हा विवेक तुकारामाला माहीत होता. तसेच खरा देव जो परमात्मा त्याचें व जीवाचें ऐक्य असूं शकतें हें तत्त्व (बहुतांशीं अद्वैती) तुकारामाला माहीत होतें.

भक्ति म्हणजे काय जनीं जनार्दन
 अलंकार सोनें भिन्न नसे
 सर्वाभूतीं देव आपणासकट

जाणोनी निकट भजा येणें
 ज्ञान म्हणजे काय आपणां जाणणें
 जाणूनी नेणणें विज्ञान तें
 पूर्ण आत्मज्ञान अनुभव खूण
 जेणें त्रिभुवन व्यापियेले
 अणुरेणु पाती ब्रह्मांडाच्या कोटी
 ज्ञानाचिये पोटी दिसे जया
 ऐसी पवित्रता बोलतसे गीता
 ज्ञाना त्या अनंता भेद नाही
 तुका म्हणे ज्ञान तोचि नारायण
 जाणती सज्ञान गुरुपुत्र
 प्रत्यक्ष हें ज्ञान उघडेच आहे
 देव हाता नाहे अनुभव
 तुका म्हणे ज्ञान विठ्ठलची पूर्ण
 सर्व अणुरेणु वागवीत

भक्त हा भक्ति करो, पण परिणामी दोन्ही एकच म्हणजे अद्वैत हेंच खरें
 असें तुकारामासारखे वारकरी भक्तहि मानतात.

तरुवर बीजापोटीं । बीज तरुवर शेवटीं
 तैसें तुम्हां आम्हां झालें । एकीं एक सामावलें
 उदकावरील तरंग । तरंग उदकाचें अंग
 तुका म्हणे बिंब छाया । ठायीं पावली विलया
 तुज मज ऐशी परी । जैसे तरंग सागरी
 दोहींमाजी एक जाणा । विठ्ठल पंढरीचा राणा
 देव भक्त ऐसी बोली । जंव भ्रांती नाही गेली
 तंतुपट जेविं एक । तुका विश्वेसी व्यापक

वरील दृष्टांत व ज्ञानेश्वरांचे दृष्टांत एकच आहेत.

खडा खाळा साखर । झाला नामाचाचि फेर
 तुम्ही आम्ही पांडुरंगा । भिन्न ऐसें काय सांग्ण
 पायीं हातीं नार्की शिरीं । हेम राहे अलंकारीं
 मुसे आल्यावरी । काय निवडे वेगळें

गोडपणें जैसा गूळ । तैसा देव झाला सकळ
आतां भजो कवणेंपरी । देव संबाह्य अंतरीं

किंवा

निरंजनीं आम्हीं बांधियेलें घर
निराकारी निरंतर राहिलें आम्ही
निराभासीं पूर्ण झालें समरस
अखंड ऐक्यास । पावलों आम्ही
तुका म्हणे आतां नाहीं अहंकार
झालों तदाकार । नित्य शुद्ध
प्रवृत्ती निवृत्तीचे आटूनिया भाग
उतरिलें चांग । रसायन
ब्रह्मीं ब्रह्मरस शीघ्र झाला पाक
घेतला रुचीक । प्रतीती मुखें
स्वानुभवं अंगीं झाला समरस
साधनीं निजध्यास । ग्रासोग्रासीं
रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा भिन्न
चिन्मय अंजन । सुदलें डोळां
तेणें अंजनगुणें । दिव्य दृष्टी झाली
कल्पना निवाली । द्वैताद्वैत
देश कालवस्तु भेद मावळला
आत्मा निर्वाळला । विश्वाकार
न झाला प्रपंच आहे परब्रह्म
अहं सोहं ब्रह्म आकळलें
तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंद सांग
तेंचि झाला अंगें । तुका म्हणे
अद्वयचि द्वैत झालेचिकारणे । धरले नारायणें भक्तिसुख

पण तुकारामासारख्यांना केव्हां अद्वैतभक्तीची लहर येते तर केव्हां द्वैत-
भक्तीची लहर येते. कसें तें पाहा—

आत्मस्थिति नको मज हा विचार
देई निरंतर चरणसेवा

जन्मोजन्मीं तुझा दास पुरुषोत्तमा
 होचि गोडी माझ्या देई जीवा
 काय सायुज्यता मुक्ति हेचि गोड ?
 देव भक्त कोड तेथे नाहीं
 काय तें निर्गुण पाहों कैशापरी
 वर्णुं तुझी हरी कीर्ती कैसी
 गोड चरणसेवा देवभक्तपणें
 मज झणें देवा दुराविसी
 जाणीवेपासून सोडी माझ्या जीवा
 देई चरणसेवा निरंतर
 तुका म्हणे गोडा गोड नलगे प्रीति
 सेवेवीण चित्तीं सार नाहीं
 किंवा

नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिति भाव
 मी भक्त तूं देव ऐसें करी
 अद्वैतीं तें माझे नाहीं समाधान
 गोड हे चरणसेवा तूझी
 करुनी उचित हेंचि देई ज्ञान
 आवडे कीर्तन नाम तूझे
 देवभक्तपण सुखाचा सोहळा
 ठेवूनी निराळा दावी मज
 काय ब्रह्मज्ञान करूं कोरडें । रितीं मावेचे मापाडें
 भेटीवीण कुडे । तुझिये भेटीवीण मज वाटे
 तुजवीण कांहीं व्हावें । ऐसें नको माक्षिया जीवें
 तुका म्हणे द्यावें । दर्शन पायांचें

येवढेंच नव्हे तर एका जन्मांत केलेली भक्ति पुरी न वाटल्यामुळे पुनर्जन्म
 लामावे आणि प्रतिजन्मीं भक्तिच हातून घडावी अशीहि इच्छा तुकारामां
 व्यक्त केली आहे—

मोक्षपदें तुछ केली या कारणें
 आम्हा जन्म घेणें युगायुगा

भक्तिप्रेमावीण ज्ञान नको देवा
अभिमान नित्य नवा तथा माजी
कासयासी व्हावें जितांचि मुक्त
सांडूनिया थीत प्रेमसूव
देवाहार्ती रूप घरवूं आकार
नेदूं निराकार होऊं त्यासी

केवढा हा आत्मविश्वास ! पुनर्जन्म घेऊंच, पण ईश्वराच्या मनांत नसलें तरी त्यालाहि आपणाबरोबर सगुण-साकार व्हावयाला लावूं. मोक्ष काय हातची गोष्ट. तो मुठींत असल्यासारखा आहे. पण त्यानें समाधान नाही.

मोक्षाचें आम्हासी नाही अवघड
तो असे उघड गाठोळींस
भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी
नवल तेविशीं पुरवीतां
ब्रह्मज्ञान येतें दारीं काकुळती
अव्हेरिले संतीं विष्णुदासी
मोक्ष तुमचा देवा । तुम्हीं दुर्लभ तो ठेवा
मज भक्तीची आवडी । नाही अंतरी ते गोडी

भक्तिमार्ग हा इतर मार्गांहून चांगला अशी तुलनाहि तुकारामांनीं केली आहे—

घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हार्ती
मुक्तां आत्मस्थिति सांडवीन
ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनीं (भक्ताची)
भाग्य तरी ऋणी देवा ऐसा
तीर्थभ्रामकासी आणान आळस
कडू स्वर्गवास करीन भोग
सांडवीन तपोनिध! अभिमान
यज्ञ आणि दान लाजवीन
भक्तिभाग्य प्रेमा साधीन पुरुषार्थ
ब्रह्मीचा जो अर्थ निज ठेवा

गद्यसारांशाची पुरवणी

या पुस्तकांत ज्ञानेश्वरीचा गद्यरूप सारांश आम्हीं केवळ संक्षेपानें दिला आहे. तथापि, आमचे एक सात्त्विक विद्वान् भिन्न रा. ज्ञानेश्वर उद्धव मांडरे यांना ग्रंथाचीं मुद्रितें वाचण्यास दिलीं असतां त्यांना असें वाटलें. कीं, या संक्षिप्त सारांशांत थोडी अधिक भर घातली असतां बरें होईल, म्हणजे सारांशाला पूर्णता येईल. या गोष्टीला मी संमति दिल्यावरून रा. मांडरे यांनीं शब्दशः शेंकडों तास खर्चून, सर्व ज्ञानेश्वरी पुन्हा मुद्दाम वाचून, गद्यसारांशांत कोठें भर घालतां येईल याचा काळजीपूर्वक विचार करून ती भर स्वतः लिहून काढली. तीच पुरवणी म्हणून यापुढें दिली आहे. भर नक्की कोठें घातली हे दर्शविण्याकरितां आमच्या छापील ग्रंथाचें पृष्ठ, ओळ व नवीन मजकुराचा प्रारंभ ज्या शब्दापुढें होतो तो शब्द, इतक्या साक्षेपानें तो मजकूर लिहून दिला, यामुळें वाचकांची मोठी सोय झाली आहे. रा. मांडरे हे सरकारी मिलिटरी अकौंट्स खात्यांत थोर हुद्याच्या एका जागेवर आहेत. ते संतभक्त, संत वाङ्मयाचे भोक्ते, भाविक. वारकरी, निष्ठावंत सांप्रदायिक, व विशेषतः सद्गुरु गुलाबरावमहाराज यांचे शिष्यवर्गापैकीं एक आहेत. नामदेव समाजांत तसेंच भागवत संप्रदायांत ते एक लोकप्रिय वजनदार पुढारी आहेत. श्रीसद्गुरु गुलाबरावमहाराजांच्या ग्रंथांच्या अठरा भागांची द्वितीय आवृत्ति काढून तृतीय आवृत्तीचें काम यांनीं व महाराजांच्या प्रमुख भक्तमंडळीनें आरंभून स्वतःवरचें ऋण फेडलेंच, पण अशा अमूल्य ग्रंथप्रकाशनद्वारा त्यांनीं एकंदर महाराष्ट्रांतील वाचकवर्गाला निरंतर उपकृत करून ठेवलें आहे. नामदार दादासाहेब खापर्डे, लो. ना. अणे, पंडित मदनमोहन मालवीय इत्यादि राष्ट्रांतील अनेक थोरमोठ्या पुढार्यांशीं त्या ग्रंथप्रकाशनद्वारे यांचा निकट परिचय झालेला आहे. अशा गृहस्थांनीं इतके श्रम घेऊन सहाय्य केले याकरितां त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील.

न. चिं. केळकर

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ज्ञानेश्वरीसर्वस्व-पुरवणी

(लेखक—ज्ञानेश्वर उद्धव मांडरे, पुणे)

अध्याय पहिला

पृ. २, ओळ ४, परिच्छेदाच्या सुरवातीसः—

अर्जुनाच्या विनंतीवरून श्रीकृष्णानें दोन्ही सैन्यांमध्ये रथ उभा करतांच तेथें पितामह भीष्माचार्यांसारखे महात्मे, द्रोणाचार्यांसारखे श्रीगुरु, तसेंच गोत्रज, इष्ट, मित्र, सुहृत्, बंधु, पुत्र, पौत्र, लहान मोठे सर्व स्वजन युद्धाकरितां हातावर शिर घेऊन उभे राहिलेले स्वतः डोळ्यानें पाहतांच अर्जुन स्वजनांच्या आसक्तीमुळें मोहग्रस्त झाला. त्याची कर्तव्यनिष्ठा-क्षात्रवृत्ति-डळमळली. ह्यापूर्वी किती तरी शत्रु मारले, परंतु ह्या युद्धांत स्वजन पाहतांच स्वजनासक्ती व मोह आडवा आला. संसारमोहनिरास व ईश्वरशरणता ही गीतेची मुख्य शिकवण होय.

पृ. २, ओळ ९, शब्द ६ “ घडलें खरें ” ह्यापुढील मजकूरः—

ईश्वरी माया संसारी जीवास अमेद्य व भुरळ पाडणारी आहे. मायेनें जीव ढिला पडतो व त्यामुळें विकारांचें प्राबल्य वाढून ते सद्विचारावर कुरघोडी करतात. अर्जुन म्हणजे ऋजु स्वभावाचा, शुद्ध-निर्मळ-अंतःकरणाचा, आंत व बाहेर एकच म्हणून त्याच्या मनांत जे विकार व विचार. आले ते त्यानें जशाच्या तसेच खुल्या मनानें श्रीकृष्णास सांगितले.

पृ. २, ओळ २१, शब्द ७ “ कुलक्षय होईल ” ह्याच्या पुढील मजकूरः—

कुलक्षयानें वंशज धर्माचा तसाच सनातन धर्माचा उच्छेद होतो. इंद्रियनिग्रह व मनोनिग्रह बंद पडून स्वैराचाराची प्रवृत्ति वाढतांच अधःपाताची सुरवात झालीच म्हणून समजावें. स्वैराचारानें कुलीन स्त्रिया भ्रष्ट होऊन वर्णसंकरानें

जातिधर्म समूळ नष्ट होतो. मग त्या सर्व कुळाला व त्या कुळघातकाला नरकांत जावें लागतें. बरें ! ज्या देहाकरितां व तत्संबधीं आप्तजनांकरितां राज्यसुखाची अपेक्षा करावी ते तर सर्व मुळांत नश्वर व क्षणभंगुर आहेत. मदांध होऊन पापाचरणानें राज्य करण्यापेक्षां इहलोक सोडून जाणें अधिक श्रेयस्कर वाटतें.

अध्याय दुसरा

पृ. ८, ओळ ४, शब्द ४ “आहेस” ह्याच्या पुढील मजकूरः—

भगवान् श्रीकृष्णा ! तूं माझें सर्वस्व—मोक्षदाता श्रीगुरु—असल्यामुळें मी तुला शिष्यभावानें अनन्यशरण आहे. ज्यायोगें इहपरलोकीं आत्यंतिक निश्चित कल्याण होईल असें स्पष्ट मार्गदर्शन कर. मला तर कांहींच आतां सुचत नाही. मी अगदीं मोहग्रस्त झालों आहे.

पृ. ८, ओळ १५, शब्द २ “भंगुरच” ह्यापुढील मजकूरः—

अज्ञानादि मोह उत्पन्न होण्यास मुख्य कारण इंद्रियाधीनता किंवा पराधीनता होय. आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीस झुगारून, पराधीन बनून, इंद्रियांच्या लहरीप्रमाणें वागणें म्हणजे व्यक्तिमत्त्व व व्यक्तिस्वातंत्र्य गमविणें होय. ज्यावर हे विषयविकार पगडा करूं शकत नाहीत, तो सुखदुःखाच्या पलीकडे जातो व मोक्षाचा अधिकारी होतो.

पृ. ९, ओळ ५, शब्द ९ “प्रात झाले आहे” ह्यापुढील मजकूरः—

अर्जुना ! हें आतांचें महायुद्ध म्हणजे तुमच्या भाग्योदयाचें सुचिन्हच होय. हें महायुद्ध म्हणजे रणशूर क्षत्रियांना स्वर्गसुखाचें मुक्तद्वार खुलें करणें होय. क्षत्रियांनीं बहुत पुण्य करावें तेव्हांच अशी महायुद्धाची पर्वणी लाभते.

पृ. ९, ओळ ८, शब्द ८ “नाश पावेल” ह्यापुढेंः—

संभाविताला अपकीर्तीपेक्षां मरणें बरें वाटतें. अपकीर्तीचा डाग जोपर्यंत अंगास लागला नाही तोपर्यंतच शहाण्यानें जगण्यांत मजा आहे.

पृ. ९, ओळ २१, शब्द ७ (“तीच गत होय”) ह्यापुढील मजकूरः—

निष्कामकर्मयोग हा निष्कंटक राजमार्ग आहे. ह्यानें ऐहिक सुखभोग मिळून शेवटीं पर्यायानें मोक्षाचाही लाभ होतो. निष्कामकर्मयोगाचें निरहंकार, निर्म-

मत्वबुद्धीनें स्वल्प जरी आचरण केलें तरी तें दुःखपरंपरेपासून मुक्त करून सुख-परिणामी व हितपरिणामी होतें.

पृ. १०, ओळ ५, शब्द २ “असावा खरा” ह्यापुढील मजकूरः—

सत् व असत् कर्मांचे ठिकाणीं ही जी मनांतील समतोलवृत्ति तीच योग-स्थिति म्हणून उत्तम लोकांनीं प्रशंसिली आहे. अर्जुना ! चित्ताचें समत्व हेंच योगाचें सार होय. येथें मन व बुद्धि ह्यांचें ऐक्य असतें. निष्कामबुद्धि व निर-हंकारवृत्ति ह्यांत कर्मयोगाचें कौशल्यरहस्य आहे.

पृ. १०, ओळ ११, शब्द १० “लागत नाहीं” ह्यापुढेंः—

विषयवासना कामक्रोधादि विकार, जगाचा मोह इत्यादि सुटून जेव्हां विवेकयुक्त वैराग्य अंगीं बाणेल, इंद्रियसंगतीनें मतीला फाटे फुटतात ती मति आत्मस्वरूपी जेव्हां स्थिर होईल तेव्हांच तुला सर्व योगस्थिति प्राप्त होऊन समाधिसुखाचा अखंड परमानंद भोगावयास मिळेल.

पृ. १०, ओळ २८, शब्द २, “बाधत नाहीं” ह्यापुढेंः—

जेथें चित्ताला अखंड प्रसन्नता असते तेथें कोणतेंहि संसारदुःख प्रवेश करूं शकत नाहीं. त्याची बुद्धि अनायासें भगवच्चरणीं लीन होते. विषयभोग-विलासामुळे ज्याचीं इंद्रियें व मन ताब्यांत नाहीं त्याची बुद्धि कधींच स्थिर राहत नाहीं. जेथें बुद्धीची स्थिरता नाहीं तेथें चित्तास शांति नाहीं व जेथें शांति नाहीं तेथें स्वऱ्या सुखाचा लवलेशाहि मिळणार. नाहीं. म्हणून आपलीं इंद्रियें जर आपण होऊन आपल्या स्वाधीन झालीं तर ह्यापेक्षां अधिक काय सार्थक आहे ! ज्यास निर्विषय परमानंदाची प्राप्ति झाली तोच एक स्थितप्रज्ञ ओळखावा. स्थितप्रज्ञ साक्षात् संयममूर्त्तिच असतो. सर्वेंद्रियांना नियमाचें बंधन घातल्यानें तीं सतत परोपकारादि सत्कर्मांत व ईश्वरार्चितनांत अहोरात्र निमग्न असतात. ह्या अध्यायांत शेवटच्या १८ श्लोकांत गीतेच्या १८ अध्यायांचें सार सांठविलें आहे.

अध्याय तिसरा

पृ. १७, ओळ १८, शब्द ९ “लागते ना” ह्यापुढेंः—

निर्वासनस्थिति जोंपर्यंत अंगीं मुरली नाहीं तोंपर्यंत विहित कर्माचरण केलेंच पाहिजे. इंद्रियें व मन यांवर ताबा गाजवून जो सुखदुःखातीत झाला व

ज्ञानोत्तर भक्तीत तल्लीन झाला तोच एक संसारांत जीवन्मुक्त समजावा. कमळपत्राप्रमाणें तो संसारांत राहूनहि अगदीं निलेंप राहतो.

पृ. १८, ओळ २०, शब्द २ “असाच करावा” ह्यापुढें:—

सांपत्तिक परिस्थिति अनुकूल असतां. मदांध होऊन विहित स्वधर्माचरण करणार नाहीं—म्हणजे नित्यनियमानें संध्यावंदन, गायत्रीजप किंवा नाममंत्र-जप, इष्ट देवतापूजन, अनाथ व अतिथिसत्कार, प्रसंगविशेषीं ब्राह्मणभोजन, स्वशातीस संतोष, परोपकार, श्राद्धादि, दानधर्म करणार नाहीं—त्याच्या जिवास पुढें मोठा घात आहे असें समजावें. आचारभ्रष्ट नेहमीं कष्टांतच मरावयाचा. देवधर्म सुटला कीं सुखादि भोग आटलेच हें लक्षांत ठेवावें. प्रामाणिकपणानें, निढळाच्या घामानें, शुद्ध सत्कर्मानें द्रव्यादि संपत्ति विपुलें मिळवून, तिचा विनियोग प्रथम देवधर्मांत, सत्कर्मांत सढळ हातानें करून प्रयत्न करणारा धन्य होय. असें न करणाऱ्यास इंहलोकीं नानाविध आपत्ति, दुःखपरंपरा भोगून मरणोत्तर असह्य यमयातना भोगाव्या लागतात. मद्यपान, मांसाहार, वाटेल त्याच्या हातचें खाणें, पिणें, परस्त्रीगमनादि दुराचार करून जो इंद्रियांचें व मनाचें कोडकौतुक पुरवितो तो समस्त पातकांची खाणी असून भूमातेला केवळ भारभूत आहे. त्याचें जगणें मरणापेक्षां वाईट आहे. पूर्वपुण्या-ईनें मानवजन्म प्राप्त झाला असतां जो स्वधर्माचरणाचा, सत्कर्माचा, ईश्वर-भजनाचा कंटाळा किंवा आळस करील तो शुद्ध आत्मघातकी होय.

पृ. २०, ओळ १६, शब्द ६ “इच्छा करावी” ह्यापुढें:—

कामक्रोधाच्या नाशाकरितां जो जो उपाय करावा तो अपायकारक ठरतो. तरीपण ह्याला तुला एकच रामबाण उपाय सांगतो. कामक्रोधादि शत्रूंचा मुख्य बालेकिल्ला म्हणजे हीं इंद्रिये आहेत. आणि येथून सर्व कर्मांची प्रवृत्ति होऊन जिवास ते घायाळ करितात. येवढ्याकरितां प्रथम इंद्रियांना पूर्ण ताब्यांत ठेव. इंद्रिये आपल्या पूर्ण ताब्यांत आलीं म्हणजे मनाचें इकडे तिकडे धावणें थांबेल, बुद्धीची सोडवण होईल, व इतकें सर्व झालें म्हणजे कामक्रोधादि शत्रूंचा समूळ नायनाट होऊन ब्रह्मीचें स्वराज्य निष्कंटक प्राप्त होईल.

अध्याय चवथा

पृ. २५, ओळ ६, शब्द ५ “ विसर...पडला ”. ह्यापुढें:—

हा अविनाशी निष्काम कर्मयोग मीं प्रथम सूर्याला सांगितला. सूर्य सर्व-साक्षित्वानें राहून विश्वाचे सर्व व्यवहार करतो व इतकें सर्व करूनहि तो पूर्ण अलिप्त आहे. तो २४ तास अविश्रांत कर्म करीत राहून, सर्व विश्वाला प्रकाश देऊन कर्म करावयास लावतो. कर्मयोग व संन्यास यांचा पूर्ण समन्वय सूर्यांत दिसून येतो. अलीकडे देहाच्या ठिकाणीं विशेष ममत्व व त्यामुळें देहादिकांचे भोगविलास व स्वार्थबुद्धि जसजशी वाढत चालली तसतसा हा निष्काम कर्मयोगाचा लोप होत आहे. आस्था व बुद्धि विपरीत झाली. विवेक, वैराग्य राहिलें नाहीं. मोह व दंभाचार अधिक वाढल्यामुळें आजची ही विपन्नावस्था अनुभवास येऊं लागली.

पृ. २६, ओळ ११, शब्द ६ “ प्राप्ति करून देतोच ” ह्यापुढें:—

ह्या मनुष्यलोकांत कर्माप्रमाणें सुखदुःखादि भोग प्राप्त होतात. कर्मावांचून दुसरें कोणीहि आपणास कांहीं देऊं घेऊं शकत नाहीं. सर्व धर्मकर्मांला मी साक्षीभूत असून आपलीच भावना आपल्याला फळ देते. माझ्यामुळेंच हें झालें पण मी केलें नाहीं हें ज्यानें ओळखलें तो कर्मबंधापासून सुटला.

पृ. २७, ओळ २१, शब्द ५ “ संतांना शरण जावें ” ह्यापुढें:—

अर्जुना ! हजारों ग्रंथ वाचून ऐकून घोटाळ्यांत पडलेली बुद्धि स्थिर झाल्याशिवाय खरें आत्मज्ञान हातास लागणार नाहीं. म्हणून बुद्धिवाद्यानें स्वतःच्या बुद्धीनें वाचणें—ऐकणें आतां. पुरें करून आत्मकल्याणार्थ संतांचा आश्रय करावा. तेथें विश्वाच्या ज्ञानकोशाचा अभ्यास होईल.

संत हे आनंदाचे सागर, सुखाचे अंकुर, विवेक, वैराग्य, तसेंच भक्तिज्ञानाचें माहेरघर असल्यामुळें जीवभावादि, सर्वेस्व त्यांच्या चरणीं अर्पण करून सेवक बनावें. जेव्हां अशा तत्त्वदर्शी श्रीगुरु संताची कृपा होतें तेव्हांच हृदयांत ज्ञान-सूर्याचा प्रकाश पडून मोहादि अज्ञान अंधःकार समूळ नाहींसा होतो, मन निःशंक होतें. जितात्मा व जितेंद्रिय, श्रद्धावंत यालाच आत्मज्ञान शोधत. येऊन माळ घालतें. श्रद्धा म्हणजे विवेकपूर्ण झालेला दृढनिश्चय. विलासभोगासक्त जीवांस धर्मश्रद्धा व दृढनिश्चय नसल्यामुळें ते संशयात्मे बनून स्वतःचा नाश करून घेतात.

अध्याय पांचवा

पृ. ३२, ओळ ५, शब्द ७ “ फळ अनायासें मिळतें ” ह्यापुढें :—

ज्ञानयोग व कर्मयोग खरें पाहूं गेलें असतां समसमान तुल्यबल असून एक-सारखें फळ देणारे आहेत. कर्मफळाचा, देहाहंकाराचा व ममत्वाचा त्याग दोन्हीकडे सारखाच सांगितला आहे. तरापण जाणत्यानेणत्यास, आबालवृद्धांस, भवसागर पार होण्याला संन्यासयोगापेक्षां निष्काम कर्मयोगच सर्वसुलभ व सर्वसुखकर आहे.

पृ. ३२, ओळ शेवटची, शब्द १ “ नसते ” ह्यापुढें :—

कर्त्यानें मीपणाचा अहंकार टाकून केलेलें जें कर्म त्यालाच निष्काम कर्म म्हणतात. परंतु हे श्रीगुरुगम्यरहस्य मर्मज्ञ गुरुपुत्रच जाणूं शकतात.

पृ. ३२, ओळ २१, शब्द १० “ कोठें मिळणार ? ” ह्यापुढें :—

विषयभोग विषवत् समजून विरक्त पुरुष त्यांचा त्याग करतात. देहांत असून ज्यांनीं देहभाव स्वाधीन केले, कामक्रोधादि विकारांवर विजय मिळविला ते खरे शूर नरवीर धन्य होत. त्यांनींच संसार जिंकला. गतप्राण शरीराला ज्याप्रमाणें कामक्रोधाधि कोणतेहि विकार स्पर्श करूं शकत नाहींत, त्याला सुखदुःख भासत नाहीं त्याप्रमाणें. विदेही जनकादिकांप्रमाणें जो संसारांतच राहूं शकतो तोच एक खरा योगी व खरा सर्वसुखी होय.

अध्याय सहावा

पृ. ३८, ओळ ५, शब्द ३ “ प्राप्त होतें ” ह्यापुढें :—

इंद्रियनिग्रह व मनोनिग्रह यांच्या साहाय्यानें ज्यानें स्वतःचे संपूर्ण विकार जिंकले आहेत, ज्याचा भोगवासनेचा पारा शून्यावर येऊन समूळ इच्छानिवृत्ति झाली आहे, त्याच्या हृदयांतच परमेश्वर प्रगट होतो. परमेश्वरास बाहेरून यावें लागत नाहीं. ऐलथडीच त्याला परमात्म्याची प्राप्ति होते. असा प्रशांत व जितात्मा पुरुष परब्रह्माची ओतीव मूर्तिच होय. त्याला सोनें आणि माती, मित्र आणि शत्रु, सुख आणि दुःख सारखेंच वाटतें. अशी साम्यबुद्धीची बैठक ज्याची अढळ झाली तोच एक ब्रह्मनिष्ठ पुरुष होय ह्यांत शंका नाहीं. अशा ब्रह्मनिष्ठाच्या संगतीनें भ्रंतासही ब्रह्मभाव उत्पन्न होतो.

पृ. ३९, ओळ २४, शब्द ७ “ मिळणारा माळ नाही ” ह्यापुढे :—

योग्यतेची कोठे कांहीं खाणी आहे काय ? थोडेसे विवेकपूर्ण वैराग्य, आहारविहारनिद्रादि देहधर्मांत परिमितता, व नियमबद्ध व्यवस्थेशीर आचरण ठेवणें अशा सहजसुलभ मार्गांनीं कोणासही परमार्थाचा-(योगाचा) अधिकारी होतां येईल. अशा युक्तींनीं वागल्यास शरीरबल, आरोग्य, उत्साह वाढून आंतबाहेर सुखाचा वर्षाव होतो, व कष्टप्रद अभ्यासाचे परिश्रम न करतां योगाचें महत्कार्यें अल्प प्रयासानें साध्य होतें.

पृ. ४०, ओळ ५, शब्द १० “ मुख्य गोष्ट आहे ” ह्यापुढे :—

विषयभोगलेखुप झालेलीं हीं दुष्ट इंद्रियें साधकांस परमार्थाचा व्यर्थ बागुल-बुवा करून भीति दाखवितात. खरी वस्तुस्थिति निराळी आहे. जें जें हिताला उपकारक व चांगलें तें नेहमींच या इंद्रियांना दुःखकारक वाटतें. आत्मौपम्य बुद्धीनें सर्व जगत् पाहवें. तसेंच स्वतः जगद्रूप होऊन वागावें. अशी साम्य-बुद्धि प्राप्त होणें परमार्थसाधनाचा कळस होय. जसें आपणास सुखदुःख होतें तसेंच दुसऱ्यास होतें. एकच चैतन्य भूतमात्रांत समसमान आहे, हें अनुभवणें म्हणजे मोक्षसुख होय.

पृ. ४०, ओळ १३, शब्द ५ “ हें खरें आहे ” ह्यापुढे :—

संकल्पविकल्पात्मक तें मन. येथूनच कामक्रोधादि विकारांचा उगम होतो. मनोनाशाबरोबर ह्या सर्वांचा नाश होतो व संसार आटतो. मनाचा निग्रह करणें म्हणजे माकडाला समाधि शिकवणें होय. येवढा मोठा हत्ती पण लहान अंकुशानें ताळ्यावर येतो त्याप्रमाणें, दुर्निग्रह बलाढ्य मन दीर्घकालपर्यंत सतत अभ्यास व वैराग्याच्या अंकुशानें स्वाधीन होऊन स्थिर होतें. विषयभोगांतून चित्त काढून त्याची स्थापना परमेश्वरचरणां करणें हा अभ्यास व विषयसुखांत वारंवार दोषदृष्टि पाहून त्याचा वीट येणें, नको नकोसें वाटणें ह्यास वैराग्य म्हणावें. इंद्रियनिग्रह व मनोनिग्रह ज्यांना माहीत नाही, विवेक-वैराग्याला जे अनोळखी आहेत, केवळ इंद्रियजन्य विषयविलाससुखांत निमग्न आहेत त्यांचें मन शांत, स्थिर, प्रसन्न होणें केव्हांहि शक्य नाही.

अध्याय सातवा

पृ. ४७, ओळ ९, शब्द ? “ त्याला तें लाभतें ” ह्यापुढें :—

हजारों मनुष्यांत ईश्वरप्राप्तीची इच्छा करणारा एखादाच सांपडावयाचा. इच्छारूपी महापुरांत कोट्यवधि लोक उडी घेतात, पण ईश्वरप्राप्तीच्या पैलतीरावर पोहोचून विजय मिळवणारे हाताच्या बोटांनीं मोजण्याइतकेच असावयाचे. आराम खुर्चीवर पडून शास्त्राध्ययन किंवा ब्रह्मज्ञानाची चावटी करण्यांत काय अर्थ ? सांगितल्याप्रमाणें अविश्रांत परिश्रम व उत्कट तपश्चर्या करणारे अत्यंत दुर्मिळ. ब्रह्मज्ञान हें सिंहीणीचें दूध असून तें पचविणें त्याहून कठीण आहे.

पृ. ४८, ओळ २२, शब्द २ “ असे थोडे ” ह्यापुढें :—

मायामोहानें ग्रस्त झालेले मूढ, तसेच राक्षसी स्वभावाचे लोक, मदांध होऊन देवधर्मास विसरतात. ज्या निंद्य गोष्टी करूं नयेत त्या बुद्धिपुरस्सर करण्यांत फुशारकी मारतात. ह्यांत काय आहे, त्यांत काय आहे, अशा नास्तिकवादानें दुराचरणाचा त्यांचा नित्य नंगा नाच चाललेला असतो. दुष्कर्मांमुळे जन्ममर नानाविध दुःखपरंपरा भोगीत असतांही त्या निगरगट्ट कोडग्यांना त्याची लाजच वाटत नाही.

अध्याय आठवा

पृ. ५४, ओळ २४, शब्द ९ “ स्वप्नांतही दिसते ” ह्यापुढें :—

अकल्पित मरण जेव्हां एकदम उरावर येऊन आदळतें, तेव्हां अंतःकरणांत जे विचार चालू असतात त्याप्रमाणें मरणोत्तर पुढील गति होते. कांहीं केल्या ती गति चुकत नाही. जिवंतपणीं जी गोष्ट अधिक वरचेवर आवडते तीच गोष्ट मरणाच्या वेळीं सारखी मनांत घोळत राहते. मरणसमयीं जर परमेश्वराचा विसर नसेल तर सद्गति झालीच पाहिजे. दीर्घकालाचा सतत सदाचार व परमेश्वरभक्ति ह्या जोडगोळीनें कामक्रोधलोभादि विकार नाहीसे होतात. असें जर होत नसेल तर तो सदाचार किंवा भक्तिच नव्हे. ह्या अभ्यासानें मरणसमयीं वासना विकार यांचा विसर पडून भगवंताचें स्मरण अंतकाळीं होतें व त्यामुळे तो भगवत्स्वरूप होतो. म्हणून अर्जुना, तूं सदा सर्वकाल माझेंच स्मरण करावें. जें जें डोळ्यांनीं पाहावें, कानानें ऐकावें, मनानें चिंतावे, वाचनें बोलवें

इ. इ., आंतील व बाहेरील सर्व व्यवहार मीच करून ठेवावे म्हणजे सर्वकाळ अनायासें मीच आहे, अशा रीतीनें तूं मन बुद्धि मजकडे अखंड कायमची लावशील तर माझ्याशीं एकरूप होशील हें मी तुला अगदीं शपथ घेऊन सांगतो. चित्तांतून विषयवासना काढून टाकणें, कामक्रोधादि विकारांना सबड न देणें व अखंड भगवच्चिंतन करणें हाच परमार्थाचा अभ्यास होय.

पृ. ५५, ओळ ७, शब्द १३ “ जाणलें जातें ” ह्यापुढें :—

पण हें तेव्हांच होऊं शकतें कीं, जेव्हां सर्व इंद्रियांचीं द्वारे संयमाच्या योगानें सतत पक्कीं मोहोरबंद केलीं जातात. असें झालें म्हणजे मनाचे हातपाय मोडतात व तेथेंच आंत तें कोंडलें जाऊन शांत-स्वस्थ राहतें व अखंड माझे स्मरण चाललेलें असतें. विषयविलासभोगास तिलांजली देऊन, प्रवृत्तीला बंदीवासांत टाकून, मला हृदयांत धारण करून, अनन्यमक्तीनें जे मजशीं एकवटतात ते मरणाच्या पूर्वीच मद्रूप होतात. त्यांना पुढें पुनर्जन्म नाही.

अध्याय नववा

पृ. ६१, ओळ ३, शब्द ६ “ माझी खात्री आहे ” ह्यापुढें :—

कुशाग्र बुद्धीचा, सांगितलेलें बुद्धीस पटतांच त्याप्रमाणें तंतोतंत आचरण करणारा, निर्मळ आचरणाचा, निष्कलंक मनाचा, अनन्यगतिक, एकनिष्ठ श्रोता असेल तर खुशाल आनंदानें त्याला हृदयांतील हितगूज सांगावें. त्यांत उभयतांचा अनेक रीतींनीं फायदाच आहे.

पृ. ६३, ओळ २६, शब्द “ भजूं शकतात ” ह्यापुढें :—

सत्कर्माच्या सतत अभ्यासानें ज्याचें अंतःकरण निर्मळ झालेलें आहे, मनबुद्धीवर विवेकवैराग्याचा पाहारा आहे, ज्याच्या स्वप्नांतसुद्धां परस्त्री, परद्रव्य, परपीडादि अधर्माचा विचार शिवत नाही, थडामस्करीतसुद्धां असत्य-माषणादि नीतिनियमांचें उल्लंघन होत नाही, विषयभोगार्थ इंद्रियें ह्यापलीं नसून चित्तांत अखंड प्रसन्नता वसत असल्यामुळें इंद्रियांवर शांतिसुखाचें तेज चमकत आहे, दैवी उत्तमोत्तम सद्गुणसंपत्तीचें माहेरघर, भक्तिसुखापुढें मुक्तिसुख तुच्छ लेखणारे अशीं मुख्य लक्षणें व आचार ज्याच्यांत तुला अनुभवास येतील त्याला निःसंशय महात्मा म्हणावें. एवं गुणसंपन्न ज्ञानी भक्त भक्ति-

प्रेमानें बेहोष होऊन, देहाला व जगाला विसरून, अखंड भगवच्चिंतनानें, नामसंकीर्तनभक्तीनें वैकुण्ठसुख भूतलावर आणतात. त्यांच्या सहवासांत असणाऱ्या लोकांवर भक्तिमहासुखाचा वर्षाव करतात. इतकें असूनहि स्वतःच्या थोरपणाचा विसर पडून निरभिमानवृत्तीनें, विनम्र भावानें जनताजनार्दनाची आजन्म सतत सेवा करीत राहतात.

पृ. ६६, ओळ १७, शब्द ३ “ काय कथा ” ह्यापुढें :—

आत्मसमर्पण केल्याखेरीज केवळ यज्ञदानतपादि कर्मांनीं किंवा कोणत्याहि बाह्य उपचारानें. माझी प्राप्ति होणें शक्यच नाही. जेथें वेद मौनावले, सनकादिकांसारखे संत महात्मे वेडेपिसे झाले, महान् तपस्वी व आदिगुरु श्रीशंकरांनीं चरणोदकगंगा मस्तकावर धारण करून एकांतिक भगवत्प्रेमसुखाकरितां स्मशानवास पत्करला, एवढी ऐश्वर्यसंपन्न महालक्ष्मी पायाची दासी बनली, अशी सर्व वस्तुस्थीति असतां सामान्य माणसानें “ मी मोठा ज्ञानी, भक्त तपस्वी, ऐश्वर्यसंपन्न, आतां कृतकृत्य झालों ” असें बरळणें शुद्ध महामूर्खपणा आहे. येवढ्याकरितां सर्व मोठेपणा टाकून, सर्व विद्वत्ता ज्ञान विसरून, भगवंतापुढें सर्वांची ओवाळणी करून जगांत लहानाहून लहान बनावें तेव्हांच कोठें माझ्या.प्राप्तीची गोष्ट.

पृ. ६७, ओळ २, शब्द २ “ उत्तमच ठरतो ” ह्यापुढें :—

कळत न कळत पूर्वीं जीं कांहीं पातकें घडलें असतील, पण आतां त्याबद्दल विवेकयुक्त पश्चात्ताप होत आहे. व आजपासून तशा पातकांची पुनरावृत्ति होणार नाही अशी प्रतिज्ञा करून भगवंताला जो अनन्यभावानें सर्वस्वी शरण जातो त्याला तुम्ही साधु व धर्मात्माच म्हटलें पाहिजे. सदाचार व भक्तीच्या मार्गांला लागलेला साधक अधिकाधिक धर्मात्मा झाला पाहिजे. अशी प्रगति स्पष्ट दिसून येत असल्यास तो खरा परमार्थी ओळखावा. नाहीतर अल्प काळ विकारवशा होऊन लौकिकाकरितां सत्कर्माचें व ईश्वरभक्तीचें प्रदर्शन करणें मिथ्याचार होय. ईश्वराज्ञा म्हणून सदाचार करणारे व केवळ ईश्वरप्रेमानें भजनपूजन करणारे खरे धर्मात्मे होत. सर्व धर्मकर्मांचा शेवट भक्तिप्रेमांत आहे.

पृ. ६८, ओळ १०, शब्द १ “ असो ” ह्यापुढें :—

अरेरे ! मृत्युलोकांतील ही विपरीत स्थिति कितीतरी वाईट ! बापा, प्रारब्ध कर्मानें तूं येथें जरी जन्मलास तरी आतां ह्या चालू क्षणापासून जगाची उफरटी रीत सोडून ताबडतोब सदाचारयुक्त भक्तिमार्गाचा आश्रय कर. तो असा

की, मन व बुद्धि माझ्या ठिकाणीं स्थापन कर, माझ्या भजनपूजनांत प्रेमानें गुंगून जा, सर्वाभूतीं भगवद्भाव ठेवून जगार्शीं विनम्र हो व अखंड प्रयत्नपूर्वक माझें अनुसंधान-स्मरण ठेव.

हाच काय तो सर्वश्रेष्ठ असा भक्तिमार्ग होय. ह्या भक्तिमार्गानेंच तूं माझ्या स्वरूपाला मिळशील. ही अंतःकरणांतील परम गुह्य गोष्ट तुला आज स्पष्ट करून सांगत आहे.

अध्याय दहावा

पृ. ७६, ओळ २५, शब्द ५ “असेंच झालें” ह्यापुढें :—

सद्गुरु, श्रीकृष्णा, त्या वेळीं माझें मन व बुद्धि हीं विषयमहाविषानें घेरली होती. विषबाधा झालेल्यास कडू पदार्थ गोड व गोड पदार्थ कडू लागतो. विषयविषाची बाधा झालेल्या जिवास कडू संसार गोड व गोड परमार्थ कडू लागतो. स्वतःच्या बुद्धीनें हजारों तत्त्वज्ञानादि ग्रंथांचा जन्मभर काथ्याकूट केला, योगयागादि करून अनंत दुःसह कष्ट सहन केले, तरी जांपर्यंत श्रीगुरु-शरणता-प्रसन्नता होत नाहीं तोंपर्यंत सर्व निष्फळ होय. महत्पुण्याईनें श्रीगुरु-कृपा होतांच सर्व सत्कर्मांचें फळ पदरांत पडतें.

अध्याय अकरावा

पृ. ८५, ओळ १६, शब्द ५ “म्हणजे झालें” ह्यापुढें :—

कौरव सेनेतील महान् महान् योद्धे वीरवृत्तीनें निष्कारण कुंथत आहेत. आम्ही प्रतिसृष्टि करूं. शत्रूच्या नरडीचा घोट घेऊं, मृत्यूलाहि जिंकून अमर बनूं, इ. इ., ही त्यांची बढाई सर्व व्यर्थ आहे. मी पूर्वीच ह्यांना मारून टाकलें आहे. आतां ते सर्व मातीचे निर्जाव पुतळे बनले आहेत. लवकर उठ, शहाणा हो, शत्रूला मार, यश घे, स्वराज्य भोग. हे सव्यसाची, तूं आतां केवळ निमित्तमात्र हो. मी काय तो एक मारणारा व बाकीचे कौरवादि मरणारे असा अर्जुनाला मोहानें भ्रम झाला होता. तो मोह संपूर्ण नष्ट होण्या-

करितां भगवंतानें विश्वरूप दाखविलें होतें. अरे, कोणी कोणास मारीत नाहीं, मीच सर्वांचा संहार करतो, माझ्या इच्छेशिवाय झाडाचें पान देखील हालत नाहीं, हें विश्वरूपांच्या निमित्तानें अर्जुनास सप्रयोग शिक्षण दिलें.

अध्याय बारावा

पृ. ९५, ओळ ४, शब्द ६ “असें मला वाटतें” ह्यापुढें :—

शंभर भार वजनाच्या सोन्याच्या लगडीचा जो कस तोच कस त्यांतील एक वाल सोन्याचाहि असतो. त्याप्रमाणें तुझें विश्वव्यापक निर्गुण व एकदेशी सगुण स्वरूप ह्यांची बरोबरी सारखीच आहे हें मला चांगलें समजलें. तरीपण, श्रीकृष्णा, मला येवढेंच आतां विचारावेंसं वाटतें कीं, तुम्हीं जें अल्पकाळ विश्वरूप धारण केलें होतें तें खरें होतें कीं तेवढ्यापुरतें कौतुक होतें? सगुण भक्त सर्व जीवभाव तुला समर्पण करून, अहोरात्र सगुण उपासना करून केवळ तुझ्या प्रेमानें जगतात. तसेंच निर्गुण उपासक ज्ञानी पुरुष केवळ सोहं भावानें उपासना करतात. वर सांगितलेले सगुण भक्त व निर्गुण उपासक ज्ञानी ह्या दोघांपैकीं खरें मर्म कोणाला कळतें व त्यांत अधिक तुझा प्राणसखा कोण हें मला स्पष्ट सांग.

पृ. ९५, ओळ ७, शब्द २ “श्रीकृष्ण म्हणतात” ह्यापुढें :—

उन्हाळ्यापेक्षां पावसाळ्यांत पर्जन्यवृष्टीमुळें गंगेचें पाणी सारखें वाढत जाऊन त्यास अनिवार महापूर येतो. त्याप्रमाणें देहास व जगास विसरून अत्यंत प्रेमानें, श्रद्धेनें, अनन्यभावानें माझें अखंड भजन करित असतांना प्रेम नित्य नूतन सारखें वाढत राहून त्यास महापूर येतो. समुद्राला भिळाल्यावर देखील गंगेचा पाठीमागून येणारा प्रवाह जोरदार असतो. त्याप्रमाणें ईश्वरैक्य साधूनहि सगुण भक्ताच्या प्रेमप्रवाहाचा जोर सारखा वाढत राहतो. हीच ज्ञानोत्तर भक्ति सर्वश्रेष्ठ होय. निर्गुणोपासकापेक्षां वरील सगुणोपासकच सर्वोत्तम, सर्वश्रेष्ठ, माझे पंचप्राण आहेत हें माझें पूर्ण, निश्चित, निःसंशय अचल, ठाम मत आहे.

पृ. ९५, ओळ २१, शब्द ८ “नदीपार करतो” ह्यापुढें :—

संसारासक्त जीवास भवसागरांतून तरून जाण्यास निरनिराळ्या प्रसंगीं अनेक सगुण अवतार मी धारण करतो. त्या सगुणांचीं हजारों नामें आहेत.

अशा नामरूपी नौकेचा आश्रय करून संसारासक्त जीवानें प्रेमयुक्त नामसंकीर्तनभक्तीनें सहज लीलेनें तरून जावें. प्रेमानें ऐक्य होतें. म्हणून अर्जुना, वृत्तीसह मन व निश्चयासह बुद्धि माझ्या ठिकाणीं प्रेमानें अर्पण कर. म्हणजे तुझा अहंकार भावळून शेवटीं सर्वव्यापी असा मीच होशील हें मी शपथ घेऊन तुला प्रतिशेवर जगजाहीर करतो. बरें, असें करणें तुला मोठें कठीण वाटत असेल तर चोवीस तासांतून सवडीप्रमाणें थोडा वेळ तरी एकांतांत बसून चित्ताची एकाग्रता कर व तें चित्त माझ्याकडे प्रेमानें लावण्याचा अभ्यासक्रम ठेव. चित्ताच्या एकाग्रतेत आनंदाचा व सुखाचा जिवंत सतत झरा आहे. विषयावांचून परमानंदाची प्रतीति येणें हें अभ्यासाचें फळ होय. अशा अभ्यासांत माझ्या समागमाचें जितकें सुख जास्त अनुभवास येईल तितकें तें मन ऐहिक विषयसुखापासून परावृत्त होईल. जेवढें इंद्रियजन्य विषयसुख कमी तेवढें ईश्वरप्रेम जास्त वाढेल. चित्त विषयसुखांतून काढून तें परमेश्वराकडे स्थिर करणें ह्यालाच अभ्यासयोग म्हणतात. निर्विकार व निर्विषय ईश्वरप्रेमांत मुक्ति, भक्ति व सर्व सुखाचा सांठा आहे.

पृ. ९६ ओळ २, शब्द ७ ' म्हणत जा ' ह्यापुढें :—

वरील अभ्यास करणें कठीण वाटत असेल तर दुसरी सोपी युक्ति सांगतो. इंद्रियांचा मुद्दाम कोंडमारा करूं नकोस, विषयभोग तोडूं नकोस, फक्त निंघ कर्मांचा त्याग करून विहित धर्माचरण कर म्हणजे झालें. कर्मांचें कर्तृत्व आपणाकडे नसून ईश्वराकडे आहे. मी निमित्तभात्र आहे. 'मी' पणाचा आभिमान सुटून ईश्वरार्पण कर्म केलें म्हणजे तूं त्या कर्मबंधनांतून मुक्त होशील. फलत्यागानें जीवनकलेची पूर्णिमा साधते.

पृ. ९६, ओळ ९, शब्द १ ' करावें ? ' ह्यापुढें :—

विवेक-वैराग्याच्या अभ्यासानें ज्ञान होतें, ज्ञानानें ध्यान साधतें, ध्यानांत कर्म दुरावतात व त्यामुळें फलत्याग अनायासें साधतो. कर्मफळांचा त्याग व देहाहंकार नाहीसा होतांच अखंड सुखशांतिसमृद्धि प्राप्त होते. अशा अभ्यासाच्या क्रममार्गानें ज्याला परम शांतिसुख मिळून जो ब्रह्मनिष्ठ झाला त्याला सर्वाभूतीं भगवंत दिसत असल्यामुळें तो दुसऱ्याचा द्वेष करणें शक्यच नाही. तो पृथ्वीप्रमाणें क्षमाशील असतो. उन्हाळ्यांत समुद्र आटत नाही, व पावसाळ्यांत वर उचंबळून जात नाही, त्याप्रमाणें विषय न मिळतांहि त्याच्या चेहऱ्यावर अखंड प्रसन्नता व आनंदाचें तेज चमकत राहतें.

जगाचा कंटाळा न करतां जगाच्या सुखाकरतां तो सर्व प्रकारें शीज सोसतो. त्याचें अस्तित्त्वच जगाच्या सुखासाठीं असतें. इतकें असूनहि मला त्यानें आत्मसमर्पण केल्यामुळें त्याचें भक्तिप्रेम अवर्णनीय आहे. ह्यालाच योगी, भक्त व मुक्त म्हणावें.

अशा भक्ताकरितां मी वेडापिसा होतो. मला त्याचा सारखा ध्यास लागतो. तो भेटेल तेव्हां माझा जीव खालीं पडतो. त्याच्याकरतांच मी रूप घेऊन येथें येतो. त्याच्यावरून जीव-प्राण ओंवाळून टाकावा इतका तो मला प्रिय वाटतो.

पृ. ९६, ओळ २५, शब्द ११ “सर्वांना सारखाच” ह्यापुढें :—

तो शत्रुभिन्न ह्यांना सारखेंच मानतो. मान-अपमान, शीत-उष्ण, सुख-दुःख, निंदा-स्तुति ह्या सर्व ठिकाणीं त्याची समबुद्धि अढळ असते. तिन्ही लोकांनीं त्याची इच्छा करावी असा तो सर्वास प्रिय व सेव्य असतो. तो गुहेंत न राहतां समाजांत सर्वत्र कर्मयोग्याप्रमाणें जगाच्या उपयोगी पडण्याकरतां वावरत राहतो. चित्तांत भगवंत, डोळ्यांत प्रेम, हातांत सेवा ह्या गुणांनीं तो जगाचा प्राणप्रिय हितकर्ता होतो.

पृ. ९७, ओळ १, शब्द ५ “गर्व वाहत नाही” ह्यापुढें :—

हें विश्वच माझें घर अशी ज्याची बुद्धि स्थिर व कायम झाली आहे, फार काय जो स्वतःच चराचर झाला आहे, इतकें असूनहि माझ्याबद्दल नित्य नूतन वाढतें निस्सीम प्रेम आहे त्याला मी आपले मस्तकावरील मुकुट करतो. तो कैवल्याचा अधिकारी असूनहि सर्वांपुढें लीन होतो. मी विदेही असतांहि त्याच्या संगतीच्या सुखाकरतां मला देह ध्यावा लागतो.

अध्याय तेरावा

पृ. १०३, ओळ १७, “प्रयत्न तो करतो” ह्यापुढें :—

देवगुरु बृहस्पतीसारखी सर्वज्ञता अंगीं असतांहि आपला मोटेपणा प्रगट न व्हावा म्हणून तो सारखा वेड पांघरून राहतो. त्याला लौकिकाबद्दल उदासीनता, शास्त्रवादाचा कंटाळा, निःशब्द व स्वस्थ राहण्यांतच विशेष आनंद वाटतो. लहानपणा घेऊन वागण्यांत त्याला भूषण वाटतें हें खरें अमानित्व होय.

पृ. १०३, ओळ २५, शब्द ८ “ पूर्ण होतात ” ह्यापुढे :—

कुलंगना अंग झांकते, वारांगना वय झांकते, शेतकरी पीक झांकतो, त्या-प्रमाणे शानी सुकृत झांकतो. माळामुद्रादि भूषणाने जगास लुबाडीत नाही, परोपकार, दानधर्मादिकांची दौंडी पिटवीत नाही. स्वतःच्या देहविलासाचे भोग कृपणासारखे कमी करून सत्कार्यांत तो दानशूर बनतो. ह्यास अदंभित्व म्हणावें.

पृ. १०४, ओळ १९, “ बोचणारे असतात ” ह्यापुढे :—

शानी पुरुष आपण होऊन प्रथम दुसऱ्यांशीं कार्याशिवाय बोलतच नाही. दुसऱ्याच्या विनवणीवरून बोलण्याचा प्रसंगच पडल्यास कार्याकारणापुरते मुद्देसूद, मोजके, सत्य, प्रिय व हितपरिणामी असेच शब्द तोंडाबाहेर पडावयाचे. उपरोधिक, उपहास करणारे, वर्मास झोंबणारे, फसविणारे, अप्रिय व असत्य भाषण चुकूनसुद्धां तोंडाबाहेर निघणार नाही. ही वाचिक अहिंसा होय.

पृ. १०५, ओळ २, शब्द १२ “ तो मानतो ” ह्यापुढे :—

दातांनी जीभ चावली गेली तर कोर्णा बत्तिशी पाडली आहे काय ? कारण दांत व जीभ दोन्ही आपलींच. सुखदुःखादि भोग जे आपणास प्राप्त होतात ते आपल्या पूर्वकर्माचें फळ समजून निमूटपणे आनंदानें सर्व सहन करतो, दया क्षमा शांति । तेथें देवाची वसती हा तर सिद्धान्त आहे.

पृ. १०५, ओळ ६, शब्द ६ “ प्रसिद्धच आहे ” ह्यापुढे :—

सर्व भाग्याचा उदय श्रीगुरुसेवेत आहे. श्रीगुरुसेवेनेच शिष्य ब्रह्मज्ञानसंपन्न होतो. अज्ञान-शोक-मोह-ग्रस्त जिवास श्रीगुरुवांचून दुसरा तरुणोपायच नाही. तो गुरुसेवेनें रोड व गुरुप्रेमानें तृष्ट पुष्ट बनलेला असतो. त्याचें श्रीगुरु हेंच तीर्थ, गुरु हीच इष्ट देवता, गुरुच माता व गुरुच पीता असतो. श्रीगुरुआज्ञा-पालन व त्यांची सेवा करणें हेंच त्याच्या जिवाचें ध्येय बनलेलें असतें.

श्रीगुरुसेवा करणें हें मोळ्याभाबड्याचें काम नव्हे. हठयोगाचे कायादि कष्ट पुरविले पण श्रीगुरुसेवा ही सुळावरील पोळी होय. साधनचतुष्टयसंपन्न, तसेंच ज्ञान-वैराग्य ज्यांच्या अंगी पूर्ण मुरलेले असेल तोच एक गुरुपुत्र श्रीगुरु-सेवा करूं शकेल. अंगी ज्ञान मुरलें कीं त्याच्या देहावर त्या ज्ञानाची प्रतिमा उमटते. सदाचार व सत्कृत्यावरून शानी मनुष्याची परीक्षा होते. माळामुद्रादि बाह्य सोंगावरून किंवा शुष्क शाब्दिक पांडित्यावरून फसगत होते.

पृ. १०७, ओळ ९, शब्द ३ “ किंवा जावें ” ह्यापुढें :—

आदर्श सद्गुणी ज्ञानी पुरुषांचीं हीं अठरा लक्षणें सांगितलीं आहेत. सिद्धांचीं जीं लक्षणें तीं साधकांचीं साधनें असतात. म्हणून साधकानें वरील सर्वोत्कृष्ट सद्गुणांचा आदर्श पुढें ठेवून आपलें प्रतिबिंब त्यांत पाहावें, जेथें चुकतें तेथें सुधारणा करून आपला प्रगतीचा मार्ग आंखावा. जगांतील बिनतोड अत्युत्तम नीतिमीमांसा ज्ञानी पुरुषाच्या लक्षणांत. भगवान् श्रीकृष्णानें गीतेंत प्रतिपादिली आहे. ज्ञान म्हणजे शुष्क शब्दपांडित्य नव्हे. ज्ञान म्हणजे उत्कृष्ट सद्गुणसंपत्तीचा अपार सांठा होय. सद्गुणसमुच्चयानें आंतील ज्ञानाचीं सूर्यकिरणें बाहेर प्रकाश पाडतात. त्यामुळें कर्म निष्काम, निरहंकार, निर्मळ होऊन मानवदेहाचें सार्थक होतें.

अध्याय चौदावा

पृ. १२४, ओळ १२, शब्द १ “ होतात ” ह्यापुढें:—

सत्त्ववृद्धि हें निष्काम सदाचरणाचें फळ आहे. सदाचार हा स्वतःच्याच सुख-वृद्धीकरतां-कल्याणाकरतां शास्त्रानें सांगितला आहे. तमोगुण व रजोगुण कमी कमी होऊन जेव्हां सत्त्वगुणाचें प्राबल्य होतें तेव्हां प्रत्येक इंद्रियाच्या ठिकाणीं ज्ञानदृष्टि येते. अपशब्द-अवाच्य शब्द जीमच बोलण्याचें नाकारते, घाणेरडे शब्द कानच ऐकू इच्छित नाही, परद्रव्य, परदारादि निंद्य वस्तूवर दृष्टिच जात नाही. सारांश, कोणतेंच निंद्य कर्म इंद्रियांकडून होत नाही. शास्त्रज्ञानांत बुद्धि तरतरीत असते. विषयभोग, विलास कमी कमी होऊन मनाला विषय-भोगाचा बीट-तिटकारा येतो.

जेथें राजा राहतो तेथें त्याचें वैभव बरोबरच असतें. मग तो शहरांत राहो किंवा जंगलांत जावो. त्याप्रमाणें सत्त्ववृद्धि झालेला पुरुष मरणोत्तर आपली सत्त्वगुणप्रधान दैवी संपत्ति बरोबर घेऊन जातो, व परम पवित्र ज्ञानी भक्त-कुळांत पुढें जन्म घेतो. पूर्वीचें त्याचें सत्त्वगुणाचें वैभव ह्या जन्मास अधिक वृद्धिंगत झालेलें दिसतें. विवेक-वैराग्याचें प्राबल्य, अखंड सावधानता व दक्षता सत्त्वगुणांत येते. रजोगुणी हा देहाच्या विषयसुखासाठीं व्यर्थ खटाटोप करतो,

ज्यांत जीवनविकास नाही, आत्मकल्याण नाही, अशा निष्फळ गोष्टींत आयुष्य गमावतो. तमोगुणी आळस, निद्रा, असावधानता ह्यांमुळे अधोगतीस जातो.

अध्याय पंधरावा

पृ. १३१, अध्याय पंधरावा-अगदीं सुरवातीचा मजकूर पुढीलप्रमाणें:-

भगवान् श्रीकृष्णानें गेल्या अध्यायाच्या शेवटीं असा निर्णय सांगितला कीं, ज्याला ज्ञान प्राप्त झालें तो मोक्षाचा अधिकारी झाला. पण तें ज्ञान शेवटपर्यंत कायम टिकण्यास विवेकयुक्त प्रखर वैराग्य रोमरोमांत मुरलें पाहिजे. हा सिद्धान्त देवानेंच ठरवून टाकला. वैराग्याचा पाया जितका मजबूत तितकी ज्ञानाची दगडी इमारत अधिक टिकाव धरूं शकते.

अंर्गी वैराग्य कसें बाणेल याची युक्तिहि भगवंतांनीं दाखवून दिली. आपल्या जेवणांत विष कालविलें गेलें आहे, हें जर जेवणारास आगाऊ ठाऊक झालें तर तो तें पुढील भरलेलें ताट तत्काळ झुगारून टाकून देईल. त्याप्रमाणें ह्या संसारांतील विषयसुखांत दुःखरूपी विष कालविलें आहे, संसारसुख क्षणिक, नश्वर, मायावी आहे अशी मनांत खूणगांठ पटतांच वैराग्य नको नको म्हटलें तरी साधकांच्या चरणावर लोटांगण घालीत येतें.

पृ. १३१, ओळ २५, शब्द ८ “मनुष्यच जाणतो” ह्यापुढें:-

ह्या वृक्षाचें होणें जाणें एवढें सत्वर असतें कीं, तें लक्षांतच येत नाही. म्हणून हा अव्यय असे लोक समजतात. ह्याचा सारखा व्यय होत असतो; पण त्या व्ययानेंच हा अव्यय वाटतो. हा संसारवृक्ष एकसारखा जातयेत आहे हें न ओळखतां वेडे-अज्ञानी जीव ह्यास अव्यय मानतात. ह्याचा उगम मूळ अज्ञानांत आहे, हा क्षणिक आहे, नाशवंत आहे, अत्यंत वेगवान् आहे, मायावी आहे असें जो जाणतो तोच एक खरा परम योगी व परम ज्ञानी होय.

पृ. १३२, ओळ १२, शब्द ११ “होत नाही” ह्यापुढें:-

ह्या संसारवृक्षाला आदि, अंत व स्थिति नाहीत. अज्ञानाच्या बळावर तो अजिंक्य झाला आहे. म्हणून त्याच्या नाशाकरतां आत्मज्ञानावांचून दुसरे

जितके तूं उपाय करशील तितके अपायकारक ठरून तूं अधिकच ह्या संसार-पाशांत गुंतून पडशील. स्वप्नांतील दुःखास जागृत होणें-हेंच एक औषध, त्या-प्रमाणें हें अज्ञानरूपी मूळ तोडण्याला आत्मज्ञानच एक रामबाण शस्त्र आहे. पण हें शस्त्र उचलून त्याचा उपयोग करण्यासाठीं अखंड प्रखर वैराग्याचें बळ अंगांत पाहिजे.

पृ. १३२, ओळ १६, शब्द ७ “ सोडून जातात ” ह्यापुढें:—

ज्याला आत्मस्वरूपाची प्राप्ति होते त्याचे ठिकाणीं मोह व अभिमान राहत नाहीत. तो विकारांच्या तावडींत सांपडत नाही. सर्व विकल्प दूर पळतात. भेद-बुद्धि गळून पडते. अविद्या व देहाहंकार नाहींसा होतो. सुखदुःख समसमान होतात. विषयभोगाचें नांवच त्याला आवडत नाही. भक्तिज्ञानवैराग्यसंपन्न झाल्यामुळें त्याच्या मस्तकावर ब्रह्मतेचा मुकुट स्थिर होतो.

पृ. १३३, ओळ ३, शब्द १० “ नाश पावतात ” ह्यापुढें:—

एकवेळ बुद्धीच्या जोरावर पृथ्वीवरील परमाणूंचा हिशोब सांगतां येईल, सृष्टीतील सर्व शास्त्रांवर प्रभुत्व मिळवितां येईल, अशक्य गोष्टी शक्य करून दाखवितां येतील; परंतु जोंपर्यंत विवेकपूर्ण विषयवैराग्य व निःसीम ईश्वर-भक्ति रोमरोमांत भिनली नाही तोंपर्यंत ईश्वरप्राप्ति इतर कोट्यवधि साधनांनीं होणें केव्हांहि शक्य नाही. तोंड भरून ब्रह्मज्ञानविचाराची कितीहि तोंडपाटिलकी मिरविली तरी तें शुष्क ब्रह्मज्ञान कवडीमोल आहे. चित्तांत मीपणाचा अहंकार व विषयभोगाची लालसा तसेंच कामक्रोधादि विकार बाळगून कोटी जन्म जरी सकल वेदादि शास्त्रांचा कीस काढून अभ्यास केला, तरी अशा मूढांना ईश्वरप्राप्ति होणें केव्हांहि शक्य नाही. हा शुद्ध लौकिक दंभाचार होय.

अध्याय सोळावा

पृ. १४० अगदीं सुरवातीचा मजकूर:—

भगवान् श्रीकृष्णानें मागील अध्यायांत सर्वशास्त्रसिद्धान्त सांगितला. अश्वत्थ वृक्षरूपकानें संसारउपाधीचें विस्तृत वर्णन केलें. अंतर्बाह्य उपाधिनाशाचा साधनमार्गहि निःसंदेहतेनें बुद्धीला स्पष्ट पटेल असाच सांगितला. ह्यापुढें

आतां परमार्थाविषयीं अधिक कांहीं सांगण्याचें बाकी राहिलें नाहीं. साधन-चतुष्टयसंपन्न जिज्ञासूंना आत्मतृप्तीचा ढेंकर आला, परंतु इतरेजनांना वाटलें कीं, तें आत्मज्ञान कसें प्राप्त होईल, तें उत्तरोत्तर कसें वाढेल, त्याला विरुद्ध काय आहे ? येवढ्याकरितां ह्या अध्यायांत दैवी व आसुरी संपत्तीचें विस्तृत वर्णन केलें आहे. दैवी संपत्ति सर्व नीतिधर्माचें माहेरघर होय. दैवी संपत्ति सर्वोत्तम-परमश्रेष्ठ धर्म होय. हा धर्म सर्व विश्वाकरतां, सर्व वर्णीकरितां, सर्व आश्रमां-करतां, प्रत्येक मानवजातीच्या उद्धाराकरितां गीतेनें उपदेशिला आहे.

पृ. १४०, १४१ दैवी-संपत्तीच्या कांहीं सद्गुणांचें स्पष्टीकरणः—

अभयः—दैवी संपत्तीच्या सव्वीस गुणांत 'अभय' वृत्तीस अग्रेसरत्व दिलें आहे. नित्य पथ्यानें व्यवस्थेशीर वागणाऱ्यास रोगाचें भय नाहीं, त्याप्रमाणें कर्मफलाची इच्छा व कर्तेपणाचा अहंकाराचा त्याग करणारास संसाराचें भय राहूं शकत नाहीं.

सत्त्वशुद्धि म्हणजे अंतःकरणांतून रजतमाचा समूळ नाश करून बुद्धि आत्मरत होणें.

ज्ञानयोगव्यवस्थिति म्हणजे आत्मप्राप्तीच्या लाभासाठीं सकल चित्तवृत्तींचा त्याग करून निर्विकल्पपणानें योगज्ञानामध्ये वृत्ति स्थिर करणें.

दान म्हणजे जो कोणी दुःखानें गांजला असेल, संकटग्रस्त असेल त्याला—भग तो शत्रु असो किंवा मित्र असो—सुखी करण्यासाठीं तनमनधनानें यथा-शक्ति मदत करणें. ज्याप्रमाणें वाटसरू झाडाजवळ येतांच त्याला तें गार साव-लीचें सुख देऊन त्याच्या इच्छेप्रमाणें फलफूलमूळ देण्यास नाकारत नाहीं, त्याप्रमाणें आपद्ग्रस्त दुःखी जीव जवळ आल्यास त्याला दुःखमुक्त करून जरूरीप्रमाणें—नडीप्रमाणें निःस्वार्थबुद्धीनें त्याला उपयोगी पडणें हें स्वें दान होय.

ब्राह्मणांनीं यज्ञादि षट्कर्म— (यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान, प्रतिग्रह) करावीं व शूद्रादिकांनीं अशा संपन्न द्विजांची नमस्कारपूर्वक सेवा करावी. स्वधर्मानें वागण्यांत प्रत्येकास सारखाच यज्ञ होऊन सारखेंच फळ मिळतें. स्वाध्याय म्हणजे ईश्वरसाक्षात्कार होण्यासाठीं ब्राह्मणांनीं वेदशास्त्रांचा सतत अभ्यास करावा, व स्त्रीशूद्रादिकांनीं अत्यंत प्रेमानें स्तुतिस्तोत्रें गाऊन भजन करावें, किंवा इष्टदेवतेचें लक्षपूर्वक एकाग्रतेनें अखंड नामस्मरण करावें.

अहिंसा म्हणजे आत्मौपम्यबुद्धीने जगाशी वागणे, नाशवंत देहाच्या सुखासाठी कोणत्याही प्राण्यास कसल्याही प्रसंगी दुःख न देतां उलट जगाच्या सुखबुद्धीकरतां अहोरात्र तनमनधनां ज्ञाज सोसणे.

सत्य म्हणजे संदेह तोडण्यांत तलवारीच्या धारेसारखें, माधुर्यामुळें सारखें एकावेसें वाटणारें, गोड बोलून फसविणारें नव्हे असें खरें असलें तरी दुसऱ्यास लागणार नाही. सारांश, कर्णमधुर, यथार्थवस्तुस्थितिदर्शक, विकाररहित व हितकारक अशा चौकटींत बसणारें जें भाषण त्यास सत्य म्हणावें.

अक्रोध म्हणजे ज्या शब्देच्चारानें शेलक्या निवडक अपशब्दानें लहान लेकरा-सही राग येईल अशा दुःसह अपशब्दांचा प्रयोग करून राग आणण्यासाठीं प्रयत्नांची कमाल केली असतां मनांत क्रोधाची वृत्ति न उठणे.

दुसऱ्याच्या दोषावर पांघरूण घालणे, परनिंदेनें वाणी न विटाळणे, निंदका-वर त्याची कीव करून प्रेम करणे यांतच थोरांचें थोरपणाचें बीज सांठविलें आहे. अशी अपैशुन्यवृत्ति आजन्म ज्याच्या अंगां बाणली तो मोक्षाचा अधिकारी होतो. परनिंदेविषयीं मुका, परस्त्रीठार्यां नपुंसक, व परद्रव्याविषयीं आंधळा बनतो त्यालाच सत्पुरुष म्हणावें. दया म्हणजे दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होणे, दुःखि-ताला सुख दिल्यावरच त्याच्यासमोर जाणे, दुःखमुक्त होण्यासाठीं आपण केलेलें साहाय्य कमीच मानणे, जगाचें दुःखनिवारण करण्याकरतांच जिवंत राहणे असें ज्या ठिकाणीं दिसतें तो पुरुष मूर्तिमंत दया होय. आरोग्य, संतति, संपत्ति ऐश्वर्यादि विलासभोगाची घरीं समृद्धि असतांही ते भोगावे असा मनांत सुद्धा विचार न येणे ह्यास अलोलुपत्व म्हणावें.

पृ. १४२, १४३ आसुरी दूर्गुणाचें विशेष स्पष्टीकरणः--

दंभ म्हणजे आपण केलेली भगवत्सेवा, जनसेवा, परोपकारादि सत्कृत्यें यांची प्रसिद्धि करणे—जाहिरात करणे किंवा लौकिकांत प्रदर्शन मांडणे. धन, मान, प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठीं केलेलें धर्माचरण हा दंभ होय. दर्प म्हणजे धन, अधिकार, विद्या, मानसन्मान मिळाले असतां त्यामुळें उन्मत्त होऊन परपीडा करण्यास प्रवृत्त होणे. ज्याप्रमाणें जन्मांघास दिवस—रात्र सारखीच असते त्याप्रमाणें पापपुण्य—सुकृतदुष्कृत ह्याविषयीं अंध बनून अजागळासारखें स्वैराचारानें वागणे हें अज्ञान होय. त्रिदोष झालेला मनुष्य एकदांच मरतो, पण आसुरी सहा दोषांनीं पछाडलेला मनुष्य अधमयोनि प्राप्त होऊन घसरत घसरत अगदीं शेवटच्या—खालच्या तळापर्यंत घसरत येतो.

पृ. १४४, ओळ १६, शब्द ६ “ जाचणी भोगतात ” ह्यापुढें:—

अज्ञानानें तमोगुण, तमोगुणानें मोह, मोहानें भोगवासना, भोगानें रोग, रोगानें दुःख उत्तरोत्तर वाढत जातें. दुःखपरंपरा हें पापकर्माचें फळ. म्हणून जसजसें पापकर्म वाढतें तसतसें इहलोकींच-याच देहांत अनेक यमयातना भोगाव्या लागतात; व मरणोत्तर दुर्गति होऊन अधिकाधिक निकृष्ट-अधम योनि प्राप्त होऊन तो अधोगतीच्या रसातळास जातो.

पृ. १४४, ओळ २९, शब्द ३ “ पाऊल पडेल ” ह्यापुढें:—

पातकी जनांना नरकयातनेंत दडपून टाकण्यासाठीं कामक्रोधलोभ यांची अधिकारी म्हणून नेमणूक झालेली आहे. यांच्यामुळे अपाय, हानी व यातना तात्काळ पदरांत पडतात. या त्रिपुटीचा पाश शेवटीं जिवाला फांसावर लटकविणारा आहे. कामक्रोधलोभ हे जोंपर्यंत चित्तांतून गेले नाहींत तोंपर्यंत परमार्थ किंवा कोणताहि पुरुषार्थ साध्य होणें शक्य नाहीं. म्हणून जो कामक्रोधलोभाचा समूळ-निःशेष त्याग करतो त्यासच इहपरलोकीं सर्वसुखाची प्राप्ति होते.

पृ. १४४, ओळ २९, शब्द ३ “ पाऊल पडेल ” ह्यापुढें:—

धर्मशास्त्र झुगारून मन मानेल तसें वागणें, इंद्रियांचें लाड पुरविणें, कामक्रोधलोभादि मगरमिठींतून न सुटणें ह्या योगानें प्राप्त विषयभोग भोगतां येत नाहींत. जो स्वैराचारामुळे इहलोकींच्या सुखाला अंतरतो त्याला परलोकीं सुख मिळणें शक्यच नाहीं. म्हणून ज्याला आपल्या आत्यंतिक कल्याणाची इच्छा असेल, आपण कांहीं पुरुषार्थ कमावावा अशी ज्याची तळमळ असेल, त्यानें श्रुतिस्मृतीची आज्ञा शिरसाबंध करून अक्षरशः त्याचप्रमाणें वागलें पाहिजे. स्वानुभवी ब्रह्मनिष्ठ श्रीगुरूच्या मुखानें श्रुतिस्मृतिपुराणादि वचनांची एकवाक्यता करून त्याप्रमाणें आजन्म वागण्यांत आपलें आत्यंतिक कल्याण आहे. स्वतःच्या अशुद्ध व अपक्व बुद्धीवर सर्व भर देऊन स्वैराचारानें वागणारे आसुरी प्रकृतीचे अहंमन्य पंडित मरणोत्तर उत्तरोत्तर अधम योनीस जाऊन शेवटीं पार रसातळास जातात.

अध्याय सतरावा

पृ. १५२, ओळ ८, शब्द ८ “ उत्पन्न होते ” ह्यापुढें—

सर्व प्राणिमात्र स्वभावतः त्रिगुणांनींच उत्पन्न झाले आहेत. त्रिगुणांपैकीं एका कोणत्याही गुणाचा उत्कर्ष होऊन बाकीचे दोन गुण त्याखालीं झांकून जातात. ज्या एका गुणाचा विशेष उठाव दिसतो त्याप्रमाणें वृत्ति बनते, वृत्तीप्रमाणें मन बनतें, मनाप्रमाणें क्रिया घडते, व क्रियेप्रमाणें मरणोत्तर गति मिळते.

पृ. १५३, ओळ ४, शब्द ६ “ अन्न येतें ” ह्यापुढें—

ज्याच्या संगतीमुळें सत्त्वगुणाची वृद्धि होईल अशाच्या सहवासांत राहावें. ज्यायोगें सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष होईल अशाच सात्त्विक आहाराचें सेवन करावें. आहाराप्रमाणें शरिरांतील सप्त धातु बनतात व पुढें त्याप्रमाणें अंतःकरणाचा स्वभाव बनतो. पूर्वपुण्यामुळें जेव्हां सत्त्वगुणाचा उठाव होतो तेव्हां त्याची आवड सात्त्विक. आहाराकडे असते. जे पदार्थ स्वतःच मितमधुर, गोड, रसभरित पौष्टिक, सुपक्व, कोमल, रुचिकर, थोडक्यांत तृप्तीपुष्टी देणारे, आरोग्य व आयुष्यवर्धक, हितपरिणामी असतात त्यांवरच सात्त्विकांचा विशेष ओढा असतो. अतिशय आंबट, खारट, तिखट, तळलेले, मसालेयुक्त पदार्थ राजसांना आवडतात. अशा पदार्थांनीं आरोग्य बिघडून शरिरांत अनेक व्याधि, रोगराई उत्पन्न होऊन शेवट दुःखांत होतो.

पृ. १५४, ओळ ४, शब्द ६ “ होणारें आचरण ” ह्यापुढें—

प्रिय व इष्ट देवतेकरितां पायांनीं तीर्थयात्रा करणें, हातांनीं देवांगण सुशोभित करणें, वर्णाश्रमधर्मयुक्त शुद्ध आचरण ठेवणें, सद्गुणांनीं श्रेष्ठ असणाऱ्या ब्राह्मणाची सत्कारपूर्वक सेवा करणें, रोगादिकांनीं आपद्ग्रस्त लोकांस सुखी करणें, सर्व तीर्थांत श्रेष्ठ तीर्थ म्हणजे जन्मदाते आईबाप त्यांच्या सेवेकरतां स्वतःचें शरीर ओवाळून टाकणें, जन्ममृत्यूच्या तावडींतून सोडविणारे ज्ञानदाते श्रीगुरु यांच्या सेवेत सर्वस्व अर्पण करणें, धर्माचरणासाठीं शरीरसुखाकडे न पाहणें, सर्वत्र विनम्र होणें, परोपकाराची संधि न दवडणें, ब्रह्मचर्यव्रत पाळणें, जगाच्या सुखवृद्धीकरितां शरीर झिजविणें इ. इ. सद्गुण जेथें विशेष उत्कर्षत्वानें दिसतील तेथें शारीरिक तप पूर्णतेस आलें असें समजावें.

पृ. १५४, ओळ ७, शब्द ४ “ चालू असतें ” ह्यापुढें—

पतित—दुराचारी जीवालाहि न दुखवितां त्याची सुधारणा होऊन त्याला शांतिमुखाचा लाभ होईल, एकाला उद्देशून उपदेश करित असतां त्यांत अनेक जीवांचें कल्याण होईल, अज्ञान जाऊन ज्ञानसंपन्न होईल, कितीहि ऐकिलें तरी त्याबद्दल कंटाळा, अरुचि नसून अधिकाधिक ऐकावेंसेच वाटेल, ह्याचें नांव स्वर्गें वाचिक तप. अशी तपश्चर्या करणारे महात्मे व्यवहारांत बहुतेक मौन धारण करतात, व निरंतर भगवच्चिंतनांत निमग्न राहून वाचेंनें अखंड नामस्मरण, किंवा गीताभागवतादि भक्तिज्ञानप्रधान शास्त्रांचा सतत अभ्यास चालू ठेवतात.

पृ. १५५, ओळ २०, शब्द २ “ होत नाही ” ह्यापुढें—

सत्त्वगुणांचें उज्वल-शुद्ध स्वरूप स्पष्ट उठावदार-खुलून दिसावें म्हणून रजतमोगुणांची पार्श्वभूमि रंगवावी लागली. रजतमोगुणांच्या नाशानेंच अनायासें सत्त्वगुण फोंफावतो. सत्त्वगुणांनीं केलेलीं कर्में शीघ्रफलदायी होतात. परंतु केवळ त्यांनीं मोक्षसिद्धि प्राप्त होत नाही. त्यांची गुरुकिळी दुसरी कांहीं निराळीच आहे. स्वतःच्या नांवाची चिष्टी बरोबर घेऊन मूल जन्मास येत नाही. त्यास दुसऱ्यानें ज्या नांवानें हांक मारावी त्याच नांवानें तें हुंकार देऊन आपल्याजवळ धांवत येतें. त्याप्रमाणें परब्रह्म निर्गुण-निराकार असल्यामुळें त्यास मुळांत नाम व रूप नाही, तरीपण मोहग्रस्त संसारपीडित जीवांचें गाऱ्हाणें परब्रह्मानें ऐकून त्यास ओ देऊन धांवत यावें म्हणून श्रुति-माउलीनें एक नाममंत्र शोधून काढला. अशा नाममंत्रानें परब्रह्मास कळवळून आळविलें असतां निर्गुण ब्रह्म सगुण होऊन अनन्यभक्ताच्यापुढें नाचत येऊन उभें राहतें. ह्या नाममंत्राच्या तपोबलावर ब्रह्मदेवाला सृष्टि उत्पन्न करण्याची शक्ति व पात्रता आली. म्हणून नाममंत्राशीं एकजीव होऊन जेव्हां सात्त्विक कर्म चालतें तेव्हांच त्याला मोक्षसिद्धि प्राप्त होते.

अध्याय अठरावा

पृ. १६३, ओळ २४, शब्द १० “ हें कठीण दिसतें ” ह्यापुढें—

श्रद्धा म्हणजे विवेकपूर्ण झालेला मनाचा दृढनिश्चय. रजोगुण व तमोगुण समूळ नष्ट झाल्याशिवाय सात्त्विक उच्च दर्जाची श्रद्धा मनुष्याच्या अंतःकरणांत

उत्पन्न होणें शक्य नाही. रजतम दोन्ही निःशेष गेल्याशिवाय ब्रह्मनामावर श्रद्धा कशी स्थिर होणार? रजतममिश्र कर्मानें जन्ममृत्यूचे पाश अधिकाधिक दृढावतात, तर रजतमाचा त्याग करून ब्रह्मनामावर अदळ श्रद्धा ठेवल्यास जन्ममृत्यूचें निवारण होऊन मनुष्य संसारदुःखमुक्त होतो.

पृ. १६४, ओळ १३, शब्द ९ “ लोक म्हणतात ” ह्यापुढें:—

प्रतिदिनीं प्रभातसमयीं, माध्यान्हसमयीं, सायंसमयीं वर्णाश्रमाच्या अधिकारा-प्रमाणें जें केलेंच पाहिजे त्याला नित्यकर्म म्हणतात. जसें, संध्यावंदन, जप, पोथी, देवपूजा, वैश्वदेव, पंचमहायज्ञादि. इ. इ. नैमित्तिक कर्में म्हणजे विशिष्ट निमित्तामुळें कर्त्यव्यकर्म म्हणून करावीं लागणारीं कर्में. जसें, चंद्रसूर्यग्रहणाच्या पर्वकाळीं जपदानादि तीर्थाच्या ठिकाणीं पुण्यकर्म करणें, गत मातापितरादिकांची पवित्र स्मृति म्हणून तन्निमित्त यथाविधि अन्नदानादि करून श्राद्ध करणें, वार्षिक व्रतें, उत्सवादि करणें, आपद्ग्रस्त जीवांस मदत करणें, अतिथिसत्कार करणें, इ. इ. ज्याप्रमाणें भोजन केल्यानें प्रतिग्रासीं भूक जाते, शांतिसमाधानतृप्ति होते त्याप्रमाणें ह्या नित्यनैमित्तिक कर्मांचें फळ आहे. ह्यानें प्रत्यवाय दोष सुटतो, स्वतःचा अधिकार अधिक उज्वल होतो व सद्गति अनायासें प्राप्त होते. नित्यनैमित्तिक कर्मांचें फळ सोडण्याला त्याग म्हणतात. अश्वमेधादिक याग, विहिरी, तलाव, बगीचे इ. कामनिक कर्मांच्या त्यागाला संन्यास म्हणतात. संन्यासानें काम्य कर्मांचें बंधन होत नाही. निषिद्ध कर्म तर वाईट म्हणून अगोदर टाकून दिलेले असतें. नित्यनैमित्तिक कर्मांचें फळ सोडून दिल्यामुळें तींही नाश पावतात. ह्याप्रमाणें सर्व कर्में त्याग व संन्यास यांनीं नाश पावल्यानें आत्मज्ञानाची प्राप्ति सहजसुलभ होते.

पृ. १६५, ओळ २१, शब्द ५ “ प्रवास संपेल ” ह्यापुढें:—

जोंपर्यंत आत्मज्ञानाविषयीं दृढनिश्चय झालेला नाही तोंपर्यंत यज्ञदानतपादि कर्ममार्ग मुमुक्षुनें सोडूं नये. मीपणा व कर्मफळाची इच्छा म्हणजे स्वार्थ सोडून देऊन शरीर आहे तोंपर्यंत सत्कर्में केलींच पाहिजेत. कर्मयोगाचें खरें रहस्य समजलें कीं सर्वाभूतीं समदृष्टि होते. सर्व कर्में परमेश्वराला अर्पण करावीं म्हणजे त्याचें फळ स्वार्थी न घालतां परमार्थी घालवें. नैष्कर्म्याकरतांच वरील सत्कर्में अधिकाधिक अहंकार व फलेच्छा सोडून करित गेल्यास रजतमोगुणाचा नाश होतो. जो मुमुक्षु संसारबंधनापासून मुक्त होण्यासाठीं रातंदिवस तळमळपूर्वक प्रयत्न करित आहे त्याला कर्मयोगाचें रहस्य थोंडक्यांत सांगवेंतें वाटतें तें

असें कीं, पंचमहायज्ञादि शास्त्रशुद्ध कर्में बिनचूक आजन्म करावोंत; पण मी कर्ता असा अहंकार धरूं नये, व कर्मफळाची इच्छा म्हणजे स्वार्थबुद्धि ठेवूं नये. प्रथमच फळाची आशा सोडून सत्कर्मादि पुण्यकर्मांचा आरंभ करावा. संतांची कर्माची ही मुख्य हातोटी होय. सात्त्विक त्यागांत कर्म आणि कर्ता अशा द्वैतभावाची वार्ताच राहत नाही. अशीं कर्में करून जो त्याग होतो त्यानेच संपूर्ण कर्मांचा त्याग होतो. ह्याहून निराळ्या रीतीने त्याग केल्यास त्यापासून बंधनाचे पाश अधिकच आवळले जातात. सारांश, देहाची अहंता व कर्मफळाचा त्याग करणारा त्रिभुवनांत खरा महात्यागी होय. व त्यालाच खरी नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त झाली. निष्कामबुद्धीने व निरहंकार वृत्तीने स्वधर्माचरण करणें यांत कर्मयोगाचें रहस्य व खरें मर्म आहे.

पृ. १६६, ओळ १३, शब्द ५ “सुटका कसची होणार ?” ह्यापुढें—

हें सर्व त्रिविध जग कर्मांचें फळ आहे. देव, मनुष्य व स्थावर ह्याला जग-डंबर म्हणतात. हे तिन्ही कर्मांच्या फळाचेच प्रकार आहेत. ह्यांत काय, त्यांत काय आहे; देवधर्म वगैरे काहीं नाहीं असें नास्तिकमतानें वागून पापाचरण स्वैरबुद्धीनें करणाऱ्यास कृमिकीटक, पशुपक्षी, वृक्ष, पाषाणादि निकृष्ट देह प्राप्त होतात. हें जें कर्मांचें फळ तें अनिष्ट होय. स्नानसंध्या, जप, पूजा, पोथी इ. स्वधर्मानें वागून देवधर्माकरितां तसेंच परोपकाराकरतां सर्व बाजूंनीं शीज सोसतात त्यांना इंद्रादि देवतांचे देह प्राप्त होतात. ह्या कर्मफळास इष्ट असें म्हणतात. शुभ-अशुभ पापपुण्य ह्यांच्या सम मिश्रणानें मनुष्यदेह प्राप्त होतो. व ह्यास मिश्र फळ म्हणतात. जे कर्मफळभोगाच्या आशेंत पडतात त्यांना हें त्रिविध कर्मफळ सुटणें शक्य नाहीं.

पृ. १६९, ओळ १८, शब्द १० “सर्वस्व मानतात” ह्यापुढें:—

अमूल्य नरदेह प्राप्त झाला असतां त्याचें सार्थक्य न करतां देहसुखच एक सर्वस्व मानून इंद्रियांच्या अल्प-क्षणभर तृप्तीकरतां अभक्ष्य भक्षण, शास्त्र-निषिद्ध अपेयपान, परस्त्रीसेवनादि निंद्य कर्में करतात.

तामसी ज्ञानांत विधिशास्त्रांचें वस्त्र नसल्यामुळें तें नागवें ज्ञान होय. श्रुति-शास्त्रांचें प्रामाण्य नसल्यामुळें निंद्य होय. तामसी ज्ञानांत विवाहादि शरीर-संबंध करण्यास कोणतीच आडकाठी नाही. जातगोत धर्मादि ओळख नाही, परस्त्री, परद्रव्य, परपीडा इत्यादिकांचा विचार नाही, मद्यमांसादि निषिद्ध पदार्थसेवनाचें भय नाही, वाटेल त्या जागीं, वाटेल त्याचे हातचें, वाटेल

त्यानें खावें, प्यावें मजा करावी. आईबाप, बहीणभाऊ इ. देहसंबंधीची पर्वा न करतां असंगाची संगति करावी, स्वतःच्या देहाची सर्व चैन, भोग-विलास हेंच त्याचें इतिकर्तव्य, देवधर्म कांहीं नाहीं. हीं सर्व तामस ज्ञानाची स्पष्ट लक्षणें आहेत.

पृ. १७०, ओळ ४, शब्द ४ “शोभा येते” ह्यापुढें:—

ज्या कर्मांत उपभोगाची, स्वार्थाची बिलकूल इच्छा नाहीं, ‘मी कर्माचा कर्ता’ असा अहंकार नाहीं, ज्यांत रागद्वेष नाहीं अशा नित्य कर्मास सात्त्विक म्हणावें. सात्त्विक कर्म हें अद्वैतज्ञानपोषकच असतें. त्यांत दांभिकपणा नसतो. सात्त्विक कर्म सहज आहे; पण राजसकर्मांत प्रयास आहेत. राजसकर्मकर्ता स्वार्थपरायण असल्यामुळें धनमानसुखसंपत्तीचा सतत हव्यास करतो. सकाम व साहंकारयुक्त तें राजसकर्म होय. केवळ मोहग्रस्त होऊन अविचारानें, स्वछंदानें ज्या कर्माचा आरंभ होतो तें कर्म तामस होय. ह्यांत मागील पुढील विचार बिलकूल नसतो.

पृ. १७०, ओळ २५, शब्द ७ “मानीत नाहीं” ह्यापुढें

आत्मप्राप्तीच्या अलभ्य लाभसाठीं शास्त्रोक्त कर्में करित असतांना तो देह-सुखाची परवा करित नाहीं. पुण्यकर्माच्या व ईश्वरभक्तीच्या वेळीं क्षुधातृपानिद्रादि देहधर्माचा विसर पडतो. उलट त्याचा उत्साह अधिकाधिक वाढत जातो. जेथें खरी आवड तेथें खरी सवड असलीच पाहिजे. खऱ्या आवडीला-प्रेमाला-मोल नसतें. देहहि प्रेमापुढें तुच्छ वाटतो. देहाला कितीहि कष्ट-दुःख झालें तरी त्याकडे त्याचें भानच नसतें. जों जों देहासक्ति व विषयभोग कमी तों तों देवधर्मादि सत्कर्म करण्यांत सात्त्विक कर्त्यांचा आनंद, उत्साह सतत वृद्धिंगत होत राहतो. राजसकर्ता याचें दुसऱ्याच्या द्रव्यादिकांवर विशेष लक्ष राहतें. स्वार्थाकरतां परहितावर वरवंटा फिरवितो. मनानें कपटी व आचरण मानभावीपणाचें असतें. अनेक विषयवासनांनीं राजसकर्त्यांचें चित्त बुजबुजलेलें असतें. तामसकर्ता नेहमीं उच्छृंखल असतो. त्याला चांगलें व वाईट ह्याचा विचार नसतो. तो दुराचरणाचा मूर्तिमंत पुतळाच असतो.

पृ. १७१, ओळ १५, शब्द ४ “भयप्रद वाटतें” ह्यापुढें:—

सारांश, कार्य व अकार्य ह्यांचा विवेक करणारी व पुण्यकर्माची प्रवृत्ति व पापकर्माची निवृत्ति जाणणारी जी बुद्धि ती सात्त्विक बुद्धि होय. चांगलें-वाईट पुण्यपाप कळून जो सदाचरणच आजन्म करित राहतो तो खरा सात्त्विक होय.

नुसतें पुस्तकी ज्ञान मिळवून भाराभर कळून काय उपयोग ? कळून त्याप्रमाणें वळणें हाच काय तो सात्त्विक पुरुषार्थ.

पृ. १७१, ओळ, २७ शब्द ५ “ स्वाधीन करते ” ह्यापुढें—

सारांश, मन, प्राण व इंद्रियें यांचीं कर्मेंं शास्त्रबाह्य दुराचरणापासून परावृत्त केलीं जातात. एकनिष्ठ सात्त्विक धैर्याच्या साहाय्यानें इंद्रियमनादिकांचें अव्यापारेषु व्यापार स्तब्ध होतात व त्यायोगें ब्रह्मचिंतन सुलभ होऊन भगवंताशीं तादात्म्य होतें. तामसधृतीमुळें आळस व निद्रा बेसुमार वाढते. देह व घनावर आसक्ति वाढवीत गेल्यामुळें भय सारखें पाठीस लागलेलें असतें. गृहदारापुत्रादिकांवर विशेष स्नेह ठेवल्यानें त्यांच्या वियोगांत मन शोकसागरांत बुडून विव्दह होतें. प्राप्त स्थितींत समाधानवृत्ति नसल्यामुळें मरेपर्यंत विषाद कायम राहतो. तारुण्य, अधिकार व संपत्तीनें तो मदांध होतो.

पृ. १७२, ओळ ८, शब्द ५ “ सुख म्हणावें ” ह्यापुढें—

सर्वसामान्य जीव विषयलोलुप आहेत. त्यांची व विषयभोगांची ताटातूट होतांच मरणप्राय दुःख होतें, पण विवेकवैराग्यसंपन्न ज्ञानी पुरुष अक्षय व अखंडित ब्रह्मानंद—आत्मसुख मिळविण्याकरतां मनांतून सर्व विषय व विकार प्रथम लाथाडून टाकतात. इंद्रियांना त्यांच्या प्रिय विषयांचें दर्शनच होऊं देत नाहीत. सात्त्विक सुखाचा उगम चित्तशुद्धींत व आत्मबुद्धींत आहे. काम-क्रोधादि विकार व विषयभोगाची लालसा अत्यंत निवृत्ति झाली म्हणजे शुद्ध सात्त्विक सुखाचा अखंड जिवंत झरा प्राप्त होतो.

पृ. १७२, ओळ १४, शब्द ८ “ तामस सुख ” ह्यापुढें—

तामस सुखाची सर्व तऱ्हा कांहीं निराळीच असते. सात्त्विक सुखाप्रमाणें तें निर्विषय नसतें, राजस सुखाप्रमाणें तें विषयेंद्रियजन्य सुखहि नसतें. तामस सुखाचा सर्व विपरीत प्रकार. कुंभकर्णासारखें निजून राहण्यांत सुख वाटतें, जागृतींत असतां आळस किंवा कर्त्यव्यशून्य स्थितींत त्याला बरें वाटतें, बरें, निद्रा व आळस सोडून जर कांहीं करावयास गेला तर तेथें प्रमादच घडावयाचा. मांसाहार, मद्यपान, वेश्यागमन, परस्त्री—परद्रव्याचा अपहार, परपीडा, आळस, निद्रा व प्रमाद यांत जें सुख वाटतें तें नितांत तामस होय.

पृष्ठ १७३, ओळ १, शब्द ३ “ विषयपराङ्मुख करतो ” ह्यापुढें—

अंतःकरणाचा निग्रह होऊन बुद्धि आत्म्याच्या ठिकाणीं अंतर्मुख होणें यास शम म्हणतात. तेथूनच ब्राह्मणांच्या कर्माचा प्रारंभ होतो. बाह्येंद्रियांना

शास्त्रविधिमार्गावर ठेवून त्यांना अधर्माकडे केव्हांच न जाऊं देणें ह्यास दम म्हणतात. सदाचरणपूर्ण अखंड ईश्वराचें चिंतन ह्यास तप म्हणावें. मन निर्विकार होऊन शुद्ध भक्तिभावानें भरलेलें असणें व हातांनीं शास्त्रशुद्ध सत्कर्में करून अंग सुशोभित करणें ह्याचें नांव अंतर्बाह्य शौच होय..... ब्राह्मणाचे हे नऊ गुणधर्म स्वाभाविक जन्मतःच उत्पन्न झालेले असतात. ब्राह्मणांना हे सद्गुण अल्प प्रयासानें सिद्ध होतात; पण इतरांस त्या सर्व सद्गुणाकरतां विशेष प्रयत्नच केला पाहिजे.

पृ. १७४, ओळ २, शब्द ६ “ उलट जात नाहीं ” ह्यापुढें:—

परंपरेनें आलेलें जातिविहित कर्म शास्त्राच्या कसोटीवर बंधा रुपयाप्रमाणें खणखणीत वाजवून मनाची खात्री करून घ्यावी. नंतर शंका-कुशंका, आळस, फळेच्छा, देहासक्ति टाकून तेथेंच शरीरानें व मनानें सर्व भर द्यावा. प्रवाहांत पडलेलें पाणी इकडे तिकडे न जातां ठराविक एकाच मार्गानें जातें, त्याप्रमाणें शास्त्रविहित ठराविक विहित कर्में ठराविक रीतीनें, ठराविक वेळीं, सुव्यवस्थित करावीं. अशा योगानें त्वरित चित्तशुद्धि होऊन कर्ममार्गाचा शेवट, सर्व भाग्याची सीमा असें जें अभंग शुद्ध वैराग्य तें प्राप्त होऊन शेवटीं मोक्षसिद्धि हस्तगत होते.

पृ. १७४, ओळ १३, शब्द ४ “ होऊंच शकत नाहीं ” ह्यापुढें:—

परंपरागत जातिधर्मानें ठरविलेले कर्तव्यकर्म कितीही हलक्या प्रतीचें असलें तरी तें मारक नसून तारकच आहे असें समजावें. विषांत जन्मलेल्या किड्यांना तें विषच जीवन बनून तारक होतें. पण इतर जगाला गोड असणारा गूळ त्या विषांतील किड्यांना प्राणहारक काळासारखा ठरतो. म्हणून स्वधर्माचरण सोडून परधर्माचरण (मग तें वरकांती कितीही चांगलें दिसलें तरी) करण्यांत आत्मघात आहे. स्वधर्म सोडला की मोक्षसुख अंतरलेंच. आयुष्य खर्ची पाडून, इंद्रियांना दुःख देऊन, स्वधर्मानें पुण्यसंग्रह करण्याऐवजीं दुराचरणानें पापसंग्रह करून विकत दुःख कां घ्यावें ?

पृ. १७५, ओळ १, शब्द ३ “ शपथ घालतो ” ह्यापुढें:—

स्वधर्मानें झालेल्या श्रमाचें व आयुष्याचें सार्थक होईल. ईश्वरप्रसन्नता लाभेल. वैराग्य महासिद्धि प्राप्त होईल. वैराग्याच्या भूमिकेवर दृढ झाल्यावर गृहस्त्रीपुत्रदेहादिक संसाराच्या जाळ्यांत तो सांपडत नाही. मनासारखें वाग-

णारे स्त्रीपुत्रादिक असून संपत्ति विपुल असतांहि तें 'माझे' आहे अशी मनांत कल्याणाच नसते. जगांतील बाह्य विषयांवरील प्रेम निर्जाव होऊन जातें. चित्त परमेश्वराच्या ठिकाणीं एकाग्र होऊन सर्व वृत्ति अंतर्मुख होतात. प्रारब्ध सुखदुःखादि कर्म भोगानें क्षय पावतात, व अहंकारपूर्वक सकाम कर्म कोणतेंच तो करीत नाही. अशी ही-कर्मसाम्याची दशा त्याला प्राप्त झाली असतां ईश्वरसाक्षात्कारी संत श्रीगुरु त्याला आपोआप भेटून कृतार्थ करतात.

पृ. १७५, ओळ ६, शब्द ३ "मार्ग सुलभ होतो" ह्यापुढें:—

त्या कमाचें आतां वर्म सांगतों तें असें कीं— श्रीगुरुपदिष्ट विशिष्ट मार्ग आचरल्यानें त्वरित चित्तशुद्धि होऊन बुद्धि स्थिर होते. इंद्रियें, मन व बुद्धि यांचें संयमन करून शब्दस्पर्शादि जे उपभोग्य विषय आहेत त्यांचा त्याग करतो. चित्त निर्विकार व शांत होण्याकरतां एकांत अशा पवित्र गंगादि तीर्थांच्या ठिकाणीं किंवा पवित्र शिवाल्यांत एकांतात राहतो.

पृ. १७६, ओळ ११, शब्द ५ "शक्ति म्हणतात" ह्यापुढें:—

आणि आम्ही तिला 'परमभक्ति' म्हणतो. ही भक्ति पूर्वीं वर्णन केलेल्या कर्मयोग्याला प्राप्त होते. तेव्हां त्याला विश्वांत माझ्या स्वरूपाची प्रचीति येते. त्या वेळीं बंधमोक्ष, विवेकवैराग्य, अलीकडीलपलीकडील असें कांहींच उरत नाही. तो कर्मयोगी माझी ज्ञानोत्तरभक्ति क्रियेवांचून करीत असतो. कर्म आणि मी एकच असल्यामुळें कर्म करणें तें कर्म कशाचें? कर्म करीत असतां करणें हीच भाषा गेल्यावर न करणें हेंच त्याचें कर्म होतें. सर्व क्रिया मीच झाल्यामुळें कांहीं एक न करणें हीच तो माझी महापूजा करीत असतो. तो जें पाहील तेंच माझे दर्शन होय. एवढा हा कर्मयोगाचा महिमा आहे.

पृ. १७६, ओळ २९, शब्द ७ "तरून जातां येतें" ह्यापुढें:—

ह्या माझ्या अभिन्न सेवेनें जेव्हां चित्त भरून जाईल तेव्हां त्याजवर माझा पूर्ण प्रसाद झाला असें समज. माझ्या प्रसादानें ज्याचा अहंपणा-जीवदशा नाश पावते त्याला संसारदुःख उरणार नाही. माझे ठिकाणीं अढळ निष्ठा ठेवून माझे चिंतन जर सतत करशील तर माझ्या प्रसादानें अनेक संकटांतून अनायासें तरून जाशील. पण 'मीच मोठा शहाणा, मला सर्व कळतें असा दुराग्रह धरून आपल्या अल्पज्ञ बुद्धीवर जोर देऊन माझ्या उपदेशा-प्रमाणें वागणार नाहीस तर तुझा सर्वस्वीं नाश मात्र होईल. पुरुषार्थ किंवा

परलोक तर साधणार नाहीच, पण उलट प्रात झालेलें ऐहिक सुख देखील मिळणार नाही.

पृ. १७७, ओळ ७, शब्द ९ “चालणारच नाही” ह्यापुढें:—

ह्याप्रमाणें एकट्या ईश्वराच्या सत्तेनें सर्व प्राणी आपल्या बीजप्रकृतीला वश होऊन जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत फिरत असतात. अर्जुना, तोच ईश्वर तुझ्याहि हृदयांत आहे. अर्जुनपण न घेतां ‘मी’ असें जें स्फुरण होतें तेंच खरोखर त्या ईश्वराचें रूप आहे. म्हणून तो ईश्वर तुझ्या प्रकृतीला प्रवृत्त करीलच व तूं लढत नाहीं म्हटलेंस तरी ती प्रकृति तुला लढण्यास लावील. अर्जुना, तूं करणें न करणें ह्या दोन्ही गोष्टी प्रकृतीकडे सोंपवून दे व प्रकृति ही ज्या हृदयस्थ ईश्वराच्या अधीन आहे त्याला अहं, वाचा, चित्त व शरीर अर्पण करून सर्वस्वी शरण जा. मग त्याच्या प्रसादानें पूर्ण शांति प्राप्त होऊन स्वानंदानें तूं आपल्या स्वरूपांत रमशील.

पृ. १७७, ओळ ११, शब्द २ “भेद नाही” ह्यापुढें:—

ज्या सूर्याच्या अंगप्रकाशानें पाताळांतील सूक्ष्म परमाणु दिसतो त्या सूर्याच्या डोळ्यांत आणखी दिव्यांजनहि घालवें त्याप्रमाणें मी सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान अशा सर्वज्ञ पुरुषानें संपूर्ण सारासार विचार करून अत्यंत हितपरिणामी अशा अनेक गुजगोष्टी सांगितल्या आहेत. आतां त्या रहस्यांतील सर्व गुह्यतम रहस्य पुनः एक वेळ थोडक्यांत सांगतां. मनांतून सर्व उपभोग्य विषयांचें व विकारांचें पूर्ण उच्चाटण करून तूं आपल्या मनांत मला एकट्यालाच जागा दे. कारण मी एक ईश्वरच निरुपचार अत्यंत प्रेमाचा विषय होऊं शकतो. अनन्य प्रेमळ भक्तांचा मी अगदीं भुकेलेला आहे. दिवाळू भजन तर हजारों लोक करतात; परंतु त्यांचें चित्त भोगासक्त असल्यामुळें त्या भजनाचा काय उपयोग ?

बुद्धि, मन व इंद्रियें माझे ठिकाणीं केंद्रीभूत कर. कान भरून माझ्या कथा ऐक. डोळे भरून माझें रूप सर्वत्र पाहा. चार वाणींनीं माझें अखंड नामस्मरण कर. श्रीगुरु संतचरणीं लीन हो ! सत्संगाशिवाय सद्गति नाही. संत्सगांत शास्त्रांचें हृद्गत उकलतें, संसार मावळतो, व स्वच्या परमार्थाचा लाभ होतो. जगांत स्वतःकडे सर्व प्रकारें लहानपणा घेऊन लहानाहून लहान हो. सर्व जग ईश्वररूप समजून तूं त्याचा सेवक हो व आजन्म निष्काम

भावानें सेवा कर. सेव्यसेवक भावानें देहाहंकार निःशेष मावळून देहाचा 'पूर्ण निरास' होतांच तूं मद्रूप होशील. परमेश्वराच्या अनन्य भक्तीनेच सर्व कार्यसिद्धि होईल. अनन्य ज्ञानी भक्ताच्या मस्तकार ब्रह्मतेचा राजमुकुट कायमचा स्थिर असतो.

पृ. १७७, ओळ १९, शब्द ५ " मिळवून घेतलें " ह्यापुढें:—

अर्जुना, श्रीगुरु प्रसन्न होऊन शिष्याला विद्या प्राप्त झाली तरी त्या विद्येची संप्रदायाप्रमाणें उपासना केली तरच त्यापासून फळ प्राप्त होतें. निरनिराळ्या वृत्तीच्या लोकांना प्रत्येकाच्या अधिकारानुरूप क्रमानें किंवा एकदम ध्येयप्राप्ति करून देण्यासाठीं जो एक विशिष्ट साधनमार्ग सांगितला जातो त्यास संप्रदाय म्हणतात. श्रीगीताशास्त्राचा जो उचित संप्रदाय आहे तो येणेंप्रमाणें:—शरीराला ताप होईल म्हणून जो शास्त्रविहित आचरण करित नाही, जो केवळ स्वेच्छाचारी वागतो, चित्ताची एकाग्रता करून श्रवणमनन निदिध्यास करण्याचा ज्यांना अभ्यास नसेल, त्यांना गीताशास्त्र सांगूं नकोस. कारण भ्रांतचित्त उच्छृंखल लोकांवर याचा कांहीं परिणाम होणार नाही. उलट आपल्या बहुमोल वेळेचा व वाणीचा अपव्यय माल होईल. सुखासनावर पडून गीतेचीं पारायणें करणारे पुष्कळ सांपडतील; पण त्यांत सांगितल्याप्रमाणें वागणारे किती बरें सांपडतील? शास्त्रोक्त सदाचार हीच खरी तपश्चर्या आहे. स्वतःच्या अल्पज्ञ बुद्धीवर भर देऊन बुद्धिप्रामाण्यवादाच्या जोरावर अभिमानानें देव, संत किंवा श्रीगुरुविषयीं आदरबुद्धि नसेल, तर कितीहि विद्वान् असला तरी तो गीताशास्त्रश्रवणास नालायक समज. बरें, तपस्वी, गुरुभक्त असून गीताशास्त्र ऐकण्यासाठीं सेवा करण्याची इच्छा नसेल तर त्यालाही सांगूं नको. ज्याला माझें ईश्वरत्व पटत नाही, जो माझी किंवा माझ्या भक्त-जनांची निंदा करतो, तो कितीही तपस्वी विद्वान् फार काय ब्रह्मदेवाच्या योग्य-तेचा असला तरी त्याला कौतुकानें देखील गीतेचें अक्षर सांगूं नकोस. गीता ही बुद्धिगम्य नसून हृदयगम्य आहे. तर मग हें गीताशास्त्र ऐकून कोणास त्याचा खरा फायदा होतो? शास्त्रशुद्ध आचरण करण्यासाठीं जो देह क्षिजवितो, श्रीगुरुसेवेंत सर्वस्व समर्पण करतो, शुश्रूषापूर्वक एकाग्रमनानें श्रवणमनन-निदिध्यास करतो, व मला तसेंच माझ्या भक्ताला परमपूज्य मानतो—या चार मुख्य गोष्टी जेथें स्पष्ट दिसतील तेथेंच गीतेचें प्रवचन केल्यास उभयपक्षीं अत्यंत कल्याणकारक व मोक्षदायक होईल.

पृ. १७७, ओळ २१, “ आतां उरले ” ह्यापुढें:—

देवा, मी अर्जुनपणानें गुंतलों होतों तो तुझेपणानें मुक्त झालों. आतां पुसणें व सांगणें ह्या दोन्ही गोष्टी राहिल्या नाहींत. तुझ्या प्रसादानें प्राप्त झालेल्या आत्मबोधानें मोहाचें मुळासकट पार उच्चाटन झालें आहे. हे देवाधिदेवा श्रीकृष्णा, गंगा समुद्राची सेवा करण्यास गेली असतां त्याला मिळतांच तिचें नामरूप हरपून ती गंगा समुद्र होते त्याप्रमाणें तुझी सेवा करणाऱ्याची स्थिति होते. देवा, तूं माझा निरूपचार सेव्य सद्गुरु आहेस, मी ब्रह्मतेचा हाच उपकार मानतों कीं, तुझ्या माझ्यांत भेदाचा जो आडपडदा होता तो त्या ब्रह्मतेनें नाहींसा करून सेवासुख गोड करून दिलें. अज्ञानजन्य हृदयांतील सर्व संशय छिन्नविच्छिन्न होऊन शोक व मोहाचा पूर्ण निरास झाला आहे. मी आत कृतार्थ होऊन अगदीं शांतचित्त झालों आहे. माझा मोह सहकुटुंब गेला आहे व स्वत्वाची पूर्ण जाणीव पटून संशयवृत्ति सर्व मावळून आतां मी पूर्ण निःसंदेश झालों आहे. तुझ्या आशेविरहित मी केव्हांहि जाणार नाहीं. तूं आतां जें कांहीं सांगशील तें करण्यास मी एका पायावर अगदीं तयार आहे. ह्यापुढें मला म्हणून कांहींच कर्तव्य शिल्लक उरलें नाहीं. माझे कर्तव्य व भोक्तृत्व हें सर्व संपलें आहे.

पृ. १७८, ओळ ७, शब्द १२ “ हें ठरलेलें समज ” ह्यापुढें:—

अर्जुन विजय ह्या नांवानें विख्यात आहे. भगवान् श्रीकृष्ण तर स्वतः विजयस्वरूप आहे. म्हणून तेथें सर्व राजलक्ष्मी, पूर्ण विजय, उत्तरोत्तर सर्व सुखाची अभिवृद्धि, सर्व प्रकारच्या संपत्तीची भरभराट, आणि उत्तम प्रकारचा न्याय, नीतिधर्म, तेथेंच अखंड राहावयाचा हें अगदीं ठरलेलेंच आहे. वेळप्रसंगी सूर्य पश्चिमेस उगवेल, पण ह्या वरील सिद्धान्तास कालत्रयीही बाधा येणें शक्यच नाहीं. भगवान् श्रीवेदव्यासांच्या शब्दावर जर तुमचा विश्वास असेल तर हें माझे भविष्य अटळ माना. व ह्यांत जर कांहीं विपरीत अनुभवास येईल तर श्रीव्यासांचा शिष्य म्हणून मी जगांत वावरणार नाहीं.

पृ. १७९, ओळ ७, शब्द ३ “ स्वानंद साम्राज्य लाभेल ” ह्यापुढें:—

श्रीगीता वेदांचें मूळ असून भगवान् श्रीकृष्ण प्रभूची ती वाङ्मयमूर्ति आहे. वेद हे परमेश्वराचे निःश्वास आहेत ह्या म्हणण्याचा साधा अर्थ असा कीं, जसें

निःश्वासाला श्रम लागत नाहीत त्याप्रमाणें षड्गुणैश्वर्य परमेश्वरानें वेद अप्रयत्न निर्माण केले आहेत. जो प्रभु अप्रयत्नपूर्वक वेद निर्माण करतांना देखील त्रिकालबाधित सत्य सांगण्यास यत्किंचितदेखील चुकला नाही तोच श्रीकृष्ण प्रभु प्रयत्नपूर्वक अर्जुनास गीता सांगतांना अविनाशी त्रिकालबाधित सत्य प्रतिपादन करण्यांत कसा चुकेल ? म्हणून एका अर्थी वेदांपेक्षां ही गीताच अधिक सर्वश्रेष्ठ ठरते. अलंकारिक भाषेत वेदाला “सौषुत श्रुति” व गीतेला “जागृत श्रुति” म्हणण्यांत येते. सारांश, गीता हा विश्ववंद्य ग्रंथ असल्यामुळे गीताधर्म म्हणजे लिकालाबाधित विश्वधर्मच होय. गीता हा समस्त नीतिधर्माचा सारसर्वस्व ज्ञानकोशच आहे.

— ॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीकृष्णार्पणामस्तु ॥ —

श्रीज्ञानेश्वरीची विषयवार (वर्णानुक्रमवार) सूची

(कुंटे प्रतीच्या आधारें)

[ही सूची नागपूरचे एक मालगुजार व सुप्रसिद्ध वकील रा. दत्तात्रय गणपतराव खापरे, एम. ए., एलएल. बी. यांनीं तयार केलेल्या विस्तृत सूचीपैकीं संक्षेपरूप कांहीं भाग आहे. ही सूची रा. खापरे यांचे गुरुबंधु शा. उ. मांडरे, पुणे, यांच्याकडून मिळाली आहे. या सूचीचा उपयोग करूं दिल्याबद्दल आम्ही रा. खापरे यांचे आभारी आहों.

श्री. भाऊसाहेब खापरे हे श्रीसद्गुरु गुलाबराव महाराजांच्या थोर अधिकारी पट्टशिष्यांपैकीं एक आहेत. यांनीं श्रीगुलाबराव महाराज यांच्या समग्र-ग्रंथावलीची (अठरा भाग) एक मोठी विस्तृत विषयसूची तयार केली असून त्याचें नांव “ माधुर्य-मधुकोष ” असें ठेवले आहे.]

अविद्या-स्वरूप १४/८८-९०

अक्षराचा अर्थ ८/१७९-१८१

ॐ तत् सत् हे ब्रह्माचें नांव १७/३२८-३३३, १७/३४२-३४३

ॐ तत् सत् सृष्टीउत्पत्ति १७/३३४-३४१

ॐ तत् सत् नांवाचा विनियोग १७/३५३-३५६

ॐ तत् सत् ब्रह्माशीं अभेद १७/४००-४०५.

ॐ तत् सत् ह्यांच्या विनियोगावांचून केलेल्या यज्ञ, दान, तप व क्रिया
असत् १७/४१४-४२२

आग्नि-मरणसमयीं सावध राहण्यास अग्नीची जरूरी ८/२०८-२१९

अंतःकरणनिग्रह १३/५०२-५१२

अंतःकरणनिग्रह न करणाऱ्याचें वर्णन १३/६९३, ७०२, ७७१-७८१

अचापलयाचें स्वरूप १६/१८३-१८५

अद्रोह-स्वरूप १६/१९९-२०४

अंतकाल-श्रीकृष्णस्मरण करणाऱ्यांची गति ८/५९-६८, ९६-९९

अंतकालीं ज्या भावाचें स्मरण असतें तोच प्राप्त होतो ८/६९-७५

अंतकालीं श्रीकृष्णस्मरण करण्याचें फल ८/८६-९९; ११८-१३९
अंतकालीं सावध राहण्यास अग्नीची जरूरी ८/२०८-२१९

अ, आ

अद्वैतांत मक्तीची सिद्धि १८/११४२-१२२२

अदृष्ट-बळानें भोगप्राप्ति १८/१२९७-१२९९

अदृष्टाची ईश्वरवशता १८/१२९९

आधिदैवाचा अर्थ ८/३३-३६

आधिभूताचा अर्थ ८/३१-३३

आधियज्ञाचा अर्थ ८/३७-५३

आत्मा—आत्मरति पुरुषाची स्थिति ३/१४६-१४९

आत्माच स्वतःचा उद्धार व घात करणारा ६/६७-९०

आत्मनिग्रह १३/५०२-५१२

आत्मनिग्रह न करणाराचें वर्णन १३/६९३-७०२

आत्म्याला अज्ञानामुळें कर्माचा संबंध १८/२६७-२७७

देहालाच आत्मा मानणाऱ्याची स्थिति १८/३८१-३९४

संतसमागमानें आत्मलाम १८/३९५-४००

देहाहंकारानें आत्मघात १८/१२७४-१२७७

अध्यात्माचा अर्थ ८/१८-१९

अध्यात्मज्ञानाचें नित्यस्वरूप १३/६१६-६२४

अध्यात्मज्ञान १३/८२६-८४२

अन्न—यज्ञावशिष्ट अन्नाचें स्वरूप ३/११८-१३७

अमानित्व १३/१८५-२०२, मानित्व १३/६५७-६५९

अपैशुन्य १६/१४१-१५३

अभिष्वंग-त्रियेविषयीं १३/७८९-८०४

अभय १६/६८-७३

अभिमान—१६/२३०-२३६

अमानित्व १६/२०५-२०६

अर्जुन—अर्जुनानें केलेली श्रीकृष्णस्तुति १०/१४४-१८४, १९१-२०५

११/९८-१११, ११/४४१-४५०, ११/४९१-५८९

अव्यक्त—अर्थ ८/१७०-१७२

” कष्ट अधिक पण फळ कांहीं नाही १२/५९-७४

असक्ति—१३/५९४

असुर—आसुरी लोकांचें वर्णन ९/१७२-१८७

आसुरी सृष्टीचें वर्णन १६/२७५-२९०

असुर—आसुरी सृष्टीतील लोकांचें वर्णन व गति १६/२८१-४०४,
१६/४०५-४२२

आसुरी (तामस श्रद्धेचें वर्णन) १७/९३-१०५

अहंकार—अहंकारानें मूढ झालेली मीच कर्ता असें मानतो ३/१७७-१९०
३/१८४-१८५

अहंकाराचें कार्य ७/१६७-१७०

अहंकाराचें स्वरूप १३/७७-८२, १३/७१४-७२७

अहंकाराची उत्पत्ति १४/९३

अहंकार (देहाचा) गेलेल्या ज्ञान्याची स्थिति १८/४०१-४२१

” कर्म १८/४३१-४५९

अहंकारानें आत्मघात १८/१२७४-१२७७

अनहंकार १३/५२५-५३४

अहिंसा—स्वरूप १३/२१७, २४२-२४५; १६/११४

अहिंसा चरणसाध्य १३/२४६-२६१, वाचिक १३/२६२-७२

” दृष्टिसाध्य १३/२७३-२७९ हस्तसाध्य १३/२७८-२९२

” मानसिक १३/२९३-३१०

हिंसा १३/६६२-६६४

अज्ञान १३/६५४-५६

अज्ञानाची चिन्हें १३/५५६-८५२

अज्ञान = तमापासून मोह, अज्ञान व प्रमादाची उत्पत्ति १४/२६९

अज्ञानी—विषयसेवन करणाऱ्या अज्ञानाची गति ३/१९४-२०१

आत्मज्ञानवर्णन १८/१३२३-१३३१

(हृदयस्थ ईश्वराला शरण गेल्यानें) आत्मपदप्राप्ति १८/१३२०-१३२२

आर्जव—स्वरूप १३/३५४-३६९

” १६/११३ अनार्जव १३/६६९-६७२

” १८/८४२-८४३

आहार—श्रद्धेसाठी आवश्यकता १७/११२-११९

आहाराचें त्रिविधित्व १७/१२०-१२४

सात्त्विक आहाराचें वर्णन १७/१२५-१३७

राजस आहार १७/१३७-१५२

तामस आहार १७/१५३-१५९

आस्तिक्य १८/८४८-८५०

आसक्ति १३/७८२-७८८

इच्छा—१३/१२१-१२५.

इंद्रिय—इंद्रियांचे अधीन होण्याचें फळ २/१११-१२२

इंद्रियांचे अधीन न होण्याचें फळ २/१२३-१२४

इंद्रियनियमन व फळ २/३१५-३१८

इंद्रियदमनाचें फळ २/३४७-३५४

इंद्रियनियमनानें कामादिकांचा परामव करावा ३/२६८-२७९

ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें १३/९७-१०२

ज्ञानेंद्रियें व विषय १३/११७-१२०

ईश्वर—स्वकर्मानें ईश्वरार्चन केल्यानेंच सिद्धि (वैराग्य) प्राप्त होते

१८/९१४-९२२

अदृष्टाची ईश्वरवशता १८/१२९९

ईश्वराचें वर्णन १८/१२९९-१३०४

हृदयस्थ ईश्वराला शरण जाण्याचा उपदेश १८/१३१८-१३१९

हृदयस्थ ईश्वराला शरण गेल्यानें आत्मपदप्राप्ति

१८/१३२०-१३२२

उपाधि—निरुपाधिकाचें वर्णन करतां उपाधिचे वर्णनाची आवश्यकता

१५/४६१-४७०

उपासनाकांड :- १८/१४४०-१४४५

करण—कर्ता, कर्म व करण हा कर्माचा संग्रह १८/५१२-५१४

कर्त्यांचें स्वरूप १८/३२१-३२६

कर्ता जीवालाच म्हणतात १८/३२६

कर्ता—सात्त्विक, राजस व तामस कर्ता १८/६३०-६८९

कर्म—अहेतुक विहित कर्माचा उपदेश २/२६४-२७१

कर्मयोग व बुद्धियोग यांतील भेद २/२७३-२७७

कर्मयोग व ज्ञानयोग ह्यांतील भेद व ऐक्य ३/३६-४४

कर्मनिष्ठा व सांख्यनिष्ठा ह्यांतील भेद व ऐक्य ३/३६-४४

कर्मारंभावांचून किंवा केवळ संन्यासानें नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होत नाहीं. ३/४५-५२

कर्मावांचून क्षणभरही कोणीच राहूं शकत नाहीं ३/५३-६३

कर्मयोगाचें स्वरूप ३/६८-७६

निहेतुक कर्मआचरणाचें फळ ३/१५१-१५२; ३/७७-८५

कर्म लोकसंग्रहाकरतां केलेंच पाहिजे ३/१५३-१७६

कर्मबंधानें तत्त्वज्ञानी बद्ध होत नाहीं ३/१८१-१८३

कर्म—कर्माचें फळ ४/७२-७६

सर्व उचित कर्म करून ईश्वराला अर्पण करावी ३/१८६-१८९,

१९२-१९३

गुणकर्मविभागानें वर्णव्यवस्था ४/७७-८०

नैष्कर्म्यलक्षण ४/९३-१२१

कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोगाची विशेषता ५/१५-१८

कर्माचे प्रकार ५/५१-६०

सर्व कर्मांना प्रकृतिच मूळ ९/१२६

सर्व कर्में श्रीकृष्णार्पण करावीं ९/३९८-४०१; ९/४०२-४०६

सर्व कर्में श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं समर्पण केल्यानें श्रीकृष्णस्वरूप होतो १२/११४-१२४

त्यागापेक्षां कर्मफळत्यागाचें महत्त्व १२/१४२

कर्मफळत्यागापेक्षां शांतीचें महत्त्व १२/१४२

सात्त्विक कर्माचें फळ १४/२६१-२७१

राजस कर्माचें फळ १४/२६३-२७०

तामस कर्माचें फळ १४/२६५-२७०

कर्म—सात्त्विक कर्म १७/३११-३२०

मोक्षप्राप्ति करून देणारें सात्त्विक कर्म १७/३२०-३२७, ३४४

काम्य कर्मांचें फळ भोगलेंच पाहिजे १८/९८-१०६

नित्य-नैमित्तिक कर्म व त्याचें फळ १८/११०-१२३

कर्मापासून नैष्कर्म्यप्राप्ति १८/१५४-१६४

संग व फलाचा त्याग करून कर्म करावीं— हीच मोक्षाची

हातोटी होय १८/१५५-१७७

कर्मबंधाचा अर्थ १८/२०५

अशेष कर्मांचा त्याग अशक्य पण कर्मफळाचा त्यागच खरा

त्याग १८/२१८-२३२

त्रिविध कर्मफळ १८/२४०

कर्मफळाचें त्रिविध जग १८/२३८-२३९

इष्ट-अनिष्ट व मिश्रकर्मांचें फळ. १८/२४१-२४७

कर्मफळाचा त्याग करणाऱ्यालाच कर्मफळ बाधत नाहीं

१८/२५७-२६१

देहाहंकार गेलेल्या ज्ञान्याचीं कर्म १८/४२२-४५९

कर्म—सात्त्विक, राजस, तामस कर्म १८/५८५-६२६

स्वभावविहित कर्मांचा अर्थ १८/८८८-८९३

स्वभावविहित कर्मानें मोक्षप्राप्ति १८/८८५-९१३

स्वकर्मानें ईश्वरार्चन केल्यानेंच सिद्धि म्हणजे वैराग्य प्राप्त होते

१८/९१४-९२२

कोणत्याहि कर्मांत सायास आहेत १८/९३६

तर मग त्रासाच्या भयानें स्वकर्म सोडूं नये १८/९३६-९५१

नैष्कर्म्यसिद्धीचें स्वरूप १८/९७३-९८३

श्रीकृष्णाच्या भक्तीनें सर्व कर्मांचा नाश व सायुज्यप्राप्ति

१८/१२४९-१२५९

सर्व कर्मांचा श्रीकृष्णस्वरूपाच्या ठिकाणीं संन्यास करावा

१८/१२६०

सर्वकर्मसंन्यास केल्यानें श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं सतत चित्त राहवें

व ठेवावें १८/१२६६-१२६९

सर्व कर्मांची चेष्टा केवळ ईश्वरसत्तेनेच १८/१३०८-१३१७
गीतेंतील कर्मकांड १८/१४३५-१४३९

- काम—काम म्हणजे इच्छा, वासना. कामाचा परिणाम २/३२२
कामक्रोधाचें वर्णन ३/२३९-२६२
कामाचें ज्ञानाला आवरण ३/२५६, २६३-२६६
कामाचा पराभव इंद्रियनियमनानेंच करावा ३/२६८-२७१
काम, क्रोध व लोभ हेंच नरकाचें द्वार १६/४२५-४३२
काम, क्रोध व लोभ ह्यांना सोडणाऱ्याला परमगति १६/४३३-४४४
काम, क्रोध व लोभ ह्या त्रयीचा आश्रय करणाऱ्याला सिद्धिसुख
किंवा परमगति मिळत नाहीं १६/४४५-४५४
- काम—कामाचें स्वरूप १८/१०५७-१०५९
कामाच्या नाशानें क्रोधाचा नाश १८/१०५९-१०६१
कालवर्णन १०/२७१-२७३

श्री

- श्रीकृष्णाचा अर्जुनास धैर्य धरण्याचा उपदेश २/६-२९
श्रीकृष्णाचा गीतेंतील उपदेश २/११ पासून
श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्यांच्या जन्मांतील भेद ४/४१-४८
श्रीकृष्ण अवताराचें प्रयोजन ४/४९-५७
श्रीकृष्णाचें स्वाभाविक भजन व फळ ४/६६-७६
श्रीकृष्ण सर्व प्रकारच्या भक्ताची इच्छा पुरविणारे ७/१४३
श्रीकृष्णाचें स्वरूप ७/१६१-१६४
श्रीकृष्णाचें भजन करणाऱ्या ज्ञानी भक्ताची स्थिति व गति ७/१७२-१८४
श्रीकृष्णस्मरण अंतर्काळीं करणाऱ्याची गति ८/५९-६८, ८६-९९
श्रीकृष्णस्मरण सर्व काळीं करण्याचा उपदेश ८/७५-७९
श्रीकृष्णस्मरण करण्याचें फळ ८/८१-८५
श्रीकृष्णस्मरण अंतर्काळीं करण्याचें फळ ८/८६-९९, ११८-१३९
श्रीकृष्णाचा ऐश्वर्ययोग ९/७१-९७; ९/१३१-१३५
श्रीकृष्णाचें सर्वगत स्वरूप ९/२६५-३०६
श्रीकृष्णभक्तीचें वर्णन ९/३६७-३८१

श्रीकृष्णास निःस्तीम भावानें अर्पण केलेलें सुकलेलें पानफूल देखील ते
मोठ्या प्रेमानें खातात ९/३८२-३९७

श्रीकृष्णाला आपलीं सर्व कर्में अर्पण करावीं ९/३९८-४०१

श्रीकृष्णाला कर्मार्पण करण्याचें फळ ९/४०२-४०६

श्रीकृष्णाची भक्ति करणाऱ्या स्त्रिया, शूद्र व पापयोनीहि परमगतीला-
मोक्षाला जातात ९/४४१-४७४

शेवटीं श्रीकृष्ण भक्ति करणारा दुराचारीहि साधूच होय व त्यास
परमगति ९/४१५-४२४

श्रीकृष्णभक्ति कामक्रोधादि कोणत्याहि मिषानें केली असतां श्रीकृष्णप्राप्ति
९/४६३-४७३

श्रीकृष्णभक्ति करण्याची आवश्यकता ९/४९०-४९२; ९/५१५-५१६

श्रीकृष्णस्तुति अर्जुनकृत १०/१४४-१८४; १०/१९१-२०५

श्रीकृष्णाच्या प्रधान विभूति १०/२२०-२९९

श्रीकृष्णाच्या विभूतीची खूण १०/३०६-३११

श्रीकृष्णस्तुति ११/९९-१११

श्रीकृष्णस्तुति व अर्जुनाचा स्वतःचा अनुभव ११/४४-८१

श्रीकृष्णाचें औदार्य व अर्जुनाची योग्यता ११/१६५-१७५

श्रीकृष्णाचा अर्जुनास विश्वरूप दाखविण्याचा अभिप्राय ११/४०५-४०८
११/४५१-४८१

श्रीकृष्णस्तुति अर्जुनकृत ११/४९१-५८९

श्रीकृष्णाच्या सगुणरूपाचें विश्वरूपापेक्षां अधिक महत्त्व ११/५९४-६०८;
७०१-७०५

श्रीकृष्णाच्या अनन्यभक्तांना क्लेश होत नाही १२/७४-९४; ९५-९८

श्रीकृष्णाच्या अनन्यभक्तांचा उद्धार १२/७६-९५

श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं मन व बुद्धि लावणारा भक्त श्रीकृष्णरूप होतो
१२/९६-१०३

श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं अभ्यासयोगानें श्रीकृष्णरूप होतो १२/१०४-११३

श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं सर्व कर्म समर्पण करणारा श्रीकृष्णरूप होतो
१२/११४-१२४

श्रीकृष्ण सर्व विश्वाचा पिता १४/११७

श्रीकृष्णच सर्व विश्व १४/११७-१२९

श्रीकृष्णाचें वर्णन १४/३७४-३८१

श्रीकृष्ण व ब्रह्म ह्यांची एकता १४/४०३-४०८

श्रीकृष्णच सर्वत्र व्याप्त असून एकाला सुख व एकाला दुःख कां ?
१६/४१२-४२०

श्रीकृष्णच पुरुषोत्तम १५/५५८

श्रीकृष्णप्राप्तीच्या उपायाचा अर्थ १८/१२२४-१२२९

श्रीकृष्णभक्तीनेच सर्व कर्मांचा नाश व सायुज्यप्राप्ति १८/१२४९-१२५९

श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं चित्त ठेवल्यानें श्रीकृष्णाचा प्रसाद व संसारापासून
मुक्तता १८/१२६९-१२७३

श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्यांचा प्रेमसंबंध १८/१३४७-१३५१, १३६८-१३७८,
१३८६-८७, १४१८-१४२५

श्रीकृष्णभक्तीचा उपदेश १८/१३५२-१३६१

श्रीकृष्णाला शरण जाण्याचा अर्थ १८/१३९६-१४००

श्रीकृष्णाला शरण जाण्याचें फळ १८/१४०१-१४१७

श्रीकृष्णाच्यां उपदेशानंतर अर्जुन निःसंदेह १८/१५५०-१५५७

श्रीकृष्णाची गीता सांगितल्यानंतर स्थिति १८/१५७६-१५७७

श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्यांचें महात्म्य १८/१६३२-१६५९

श्रीकृष्णच गीतेत वाच्य-वाचक १८/१६८३-१६८४

क्रोधाचें स्वरूप १६/२३७-२४२

क्रोधाचा परिणाम २/३२२ अक्रोधाचें स्वरूप १६/१२५-१३०

क्रिया—क्रियेच्या ठिकाणीं ॐ तत् सत् ह्या नांवाच्या विनियोगाचें सामर्थ्य
व त्यावांचून क्रिया असत् १७/४०५-४२२

गंगावर्णन १०/२५६-२५७

गणेश—गणेशरूपानें आदि बीजाचें वर्णन १/२-२०

गति—परमगतीचा अर्थ ८।१८१ परमगति (मोक्ष) हा कामक्रोधलोभाचा
आश्रय करणाऱ्याला मोक्ष केव्हांहि मिळत नसतो १६/४४५-५४

गीता—गीतेचे अधिकारी ६/२३-३०

गीतेचा प्रथम १ ते ९ अध्यायांचा सार १०/२३-४०

गीताध्यायसंगति १८/३०-८५

गीता व इतर शास्त्रें ह्यांतील भेद १८/१२२९-१२३५
 गीतेंतील मुख्य सिद्धान्त १८/१२३६-१२४५
 गीतेंत सांगितलेल्या रहस्याचें वर्णन अ. १८ ओ. १३४२-४६,
 १३५२-८८, १३८९
 गीता वेदांचें मूळ १८/१४२६-१४३३
 गीतेच्या अध्यायातील विषय १८/१४३५-१४५५
 गीतेंत वेदांचे तिन्ही कांड १८/१४३३-३४, ५०-५१

गीता—गीतेंतील कर्मकांड १८/१४३५-१४३९

” उपासनाकांड व ज्ञानकांड १८/१४४०-१४४९

गीताशास्त्राचा संप्रदाय १८/१४८६-१५०८

गीता सांगण्याचें कारण १८/१५०९-१५२३

गीतापठणाचें फळ १८/१५२४-२८; १५३८, १६९१-१६९३

गीताश्रवणाचें फळ १८/१५२९-३८; १६९४-९५.

गीता सांगितल्यानंतर श्रीकृष्णाची स्थिति १८/१५७६-७७.

गीतेंतील शेवटचा श्लोक “ यत्र योगेश्वरः कृष्णः ” ह्याचें महात्म्य
 १८/१६६०-६४

गीतेंतील वाच्य-वाचक एक श्रीकृष्णच १८/१६८३-८४

गीतेचें वर्णन १८/१६८३-१७०८

गीतेच्या १८ व्या अध्यायाचें वर्णन १८/१८०७-०९

गुण—गुणकर्मविभागानें वर्णव्यवस्था ४/७७-८०

गुणाचे प्रकार १३/९-६७, १४/१३९-१४५

गुणाची उत्पत्ति प्रकृतीपासून १४/१३९

गुणांनीं आत्मा बांधला जाण्याचा प्रकार १४/१४५-४८,
 १४/१९५-९६

गुणासारखें वस्तूचें दिसणें १४/२७५-२८४

त्रिगुणांनीं बांधली नाही अशी कोणतीच वस्तु नाही १८/८१३-१७

गुणभेदानेच चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था १८/८१७-८३१

गुणातीत व त्याची गति १४/२८५-३१९

गुणातीताचें वर्णन १४/३२८-३७०

गुणातीततेची प्राप्ति केवळ भक्तियोगानें १४/३७२, ३९६-९७

गुरु—श्रीगुरुभजनाचा उपदेश १२/५-२७

श्रीगुरुभक्ति कशी करावी १३/३६९-४६०

श्रीगुरुचरणसेवा १५/१-८

श्रीगुरुसेवेचें फळ १५/९-२७

गुरु—श्रीगुरुभक्ति ब्रह्मपातीनंतर १८/१५६७-१५७५

श्रीगुरु परंपरा १८/१७५२-१७५८

ग्रंथ—(भावार्थदीपिका) अधिकारी १/५६-६२

स्वग्रंथवर्णन १३/११५५-७१

चित्त—समचित्ताचें स्वरूप १३/६०१-६०३

विषमचित्त १३/८०५-८०७.

जगत्—जगत्, श्रीकृष्ण व प्रकृति ह्यांचा संबध ७२२-६७; ९/६३-७०;

९/१०५-२३.

श्रीकृष्णाच्या अध्यक्षेनें प्रकृतीचें जगकारण ९/१३१-१३५

जगडंबराचा पिता श्रीकृष्ण व माता महत् ब्रह्म १४/११७

कर्मफलाचें त्रिविध जग १८/२३८-२३९

जन—जनसंसदी अरति १/६१४, १३/८५२

जन्म—जन्ममृत्युविषयी शोक करणें व्यर्थ २/९१-१०९

जन्ममृत्यु मायेनें दिसतात २/१०३-१०७

जन्ममृत्युविषयी शोक न करण्याचें कारण २/१५२-१७९

जन्मदोषदर्शन १३/५३८-५४४

जन्मदोषदर्शन ११/७२८-७३६

जरा—दोषदर्शन १३/५५५-५८७; १३/७५४-७६०

जीव—जीवाला सत्त्वाचें बंधन १४/१४९-६०, १९७-२८०

जीवाला रजाचें बंधन १४/१६१-७४; १४/२०२-२०३

जीवाला तमाचें बंधन १४/१७५; १९४-२०१

जीवलोकाचा अर्थसंसार १५/३४५-४७

जीवांच्या हृदयांतील श्रीकृष्णाचें वास्तव्य १५/४२१

जीवालाच कर्ता हें नांव १८/३२६

तत्त्व—ज्ञानप्राप्तीकरितां तत्त्वदर्शी श्रीगुरूची आवश्यकता ४/१६५-६८

तत्त्वज्ञानार्थ दर्शन १३/६२५-६३३; ८४३-८४९

तप—सात्त्विक तप १७/२३९-२४१

राजस, तामस १७/२४२-५२, २५३-६२

तपाचा त्याग करूं नये १८/१४८-५२

तपाची कर्तव्यता १८/१५३

ब्राह्मणाच्या तपाचें स्वरूप १८/८३६-८३८

तपाचें स्वरूप १६/१०५-११२

शारीरतपवर्णन १७/२०१-२१३-२१४

वाचिक तप १७/२१५-२२३

मानसिक तप १७/२२४-२३७

तम—तमोबुद्धीचें लक्षण १४/२४४-२५०

तामसकर्मांचें फळ १४/२६५-२७०

तमापासून मोह, ज्ञान व प्रमादाची उत्पत्ति १४/२६८

तामस लोकांची गति १४/२७५

तामस श्रद्धेचें फळ १७/६५

तामस श्रद्धा असणारे भूतप्रेताचें यजन करतात १७/७९-८१

तम—तामस (आसुरी) श्रद्धेचें वर्णन १७/९३-१०५

तामस आहाराचें वर्णन १७/१५३-१६८

तामस यज्ञाचें वर्णन १७/१८९-१९५

तामस तप १७/२५३-२६२

तामस दान १७/२९४-३०७

तामस त्यागाचें वर्णन १८/१७८-१९३

तामस ज्ञानाचें स्वरूप १८/५४८-५८१

तामस कर्माचें स्वरूप १८/६१०-६२६

तामस कर्त्याचें वर्णन १८/६६२-६८८

तामस बुद्धीचें वर्णन १८/७२४-७३०

तामस घृतीचें वर्णन १८/७४८-७६२

तामस सुखाचें वर्णन १८/८०६-८०९

तेज—आध्यात्मिक तेजाचें स्वरूप १६/१८६-१९०

त्याग—त्यागाचें स्वरूप १६/१३१-१३५

त्यागाचा अर्थ व फळ १८/१२३-१३०

त्यागांत चूक करण्याचें फळ १८/१३१-१३४

त्याग-यज्ञ, दान व तपाचा करुं नये १८/१४८-१५२

त्याग-संगत्यागाचा अर्थ १८/१६६-१७०

फलत्यागाचा अर्थ १८/१७१-१७४

संग व फलाचा त्याग करून कर्म करावीं १८/१६६-१७७

तामस, राजस व सात्त्विक त्याग १८/१७८-८३; ८४-९८;

९९-२१७

अशेष कर्मांचा त्याग अशक्य १८/२१८-२२६

कर्मफळाचा त्यागच खरा त्याग १८/२२७-२३२

कर्मफळाचा त्याग करणाऱ्याला कर्मफळ बाधत नाही

१८/२५७-२६१

अत्याग्यांना कर्मफळाचा भोग सुटत नाही १८/२४८-२५६

दया १६/१५४-१६२ दम १६/८८-९३

दर्प १८/१०५५-५७; १६/२२४-२२९

दंभ १३/६५९-६६१; १६/२१७-२२३; अदंभ १३/२०२-२१७

दानाचें स्वरूप १६/८५-८८

दानाचें सात्त्विक, राजस व तामस प्रकार १७/२६६-३०७

दानाच्या ठिकाणीं ॐ तत् सत् ह्या नांवाच्या विनियोगाचें सामर्थ्य व

त्यावांचून दान असत १७/४०५-४२२

दानाचा त्याग करुं नये १८/१४८-१५२

दानाची कर्तव्यता १८/१५३

दुःख—दुःखाचें स्वरूप १३/१३२-१३३

दुःखदोषदर्शन १३/५९०-५९१, १३/७६९-७७०

सुखदुःखाचें कारण १३/९७६-७८

सुखदुःखाचा भोग पुरुष घेतो १३/९७७-९७८

श्रीकृष्णच सर्वत्र व्याप्त असून एकाला सुख व एकाला दुःख कां

१५/४१२-४२०

दिव्य दृष्टि—अर्जुनाला दिलेली दिव्य दृष्टि ११/१७६-१७९; ११/२३४

देवदेवता—अन्य देवतांचें यजन करणारे व त्यांची गति ९/३४४-३५८

कर्मातील दैवतांचा अर्थ १८/३४४-३५१

दैवी प्रकृतीच्या लोकांचें वर्णन ९/१८८-१९६

देह—वर्णन १३/११०४-११०८

देह व आत्म्याचा संबंध १३/१०९५-११०३; १११६-११२३

देहांत असणारा पुरुषच परमात्मा होय १३/१०२९

देहालाच आत्मा मानणाऱ्याची स्थिति १८/३८१-३९४

देहाहंकार गेलेल्या ज्ञान्याची स्थिति १८/४०१-४२१-४५९

देहाहंकारानें आत्मघात १८/१२७४-१२७७

द्रव्य—द्रव्ययज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञाचें महत्त्व ४/१५८-१६४

द्वंद्व—द्वंद्व मोहाचें कारण ७/१६५-१७१

द्वंद्व मोहापासून मुक्त होणाऱ्यांची स्थिति ७/१७२-७९

द्वेष—रागद्वेषनाशाचें फळ २/३३२-३३७

द्वेषाचें स्वरूप १३/१२६

धर्म—स्वधर्म सोडून नये २/१८०-९०

हेतुकपण हा स्वधर्माचरणांतील दोष २/२२४-२२९

स्वधर्मानुष्ठानाचें (हेतुरहित उचित कर्माचें) फळ ३/७७-८५

स्वधर्मरूप यज्ञाचें फळ ३/८६-१४५

स्वधर्मरूप यज्ञ न करणाऱ्याची दशा ३/१०३-१३३

निर्हेतुक कर्म (स्वधर्म) आचरणाचें फळ ३/१५१-१५२

स्वधर्मच परधर्मापेक्षां अधिक श्रेष्ठ १८/९२३-९३०

अज्ञान त्यागानें सर्व धर्माचा त्याग १८/१३९०-१३९५

ध्यान—ज्ञानापेक्षां ध्यानाचें महत्त्व १२/१४१

ध्यानापेक्षां फर्मफळत्यागाचें महत्त्व १२/१४२

धृति—१३/१४२-१४८; १६/१९२-१९६; १८/७६३-६६

सात्त्विक, राजस, तामस १८/७३१-७६२

नरक—स्वर्ग, नरक, पापपुण्याचें स्वरूप ९/३०९-३१७

कामक्रोधलोभ हेंच नरकाचें द्वार १६/४२५-४३२

नामस्मरण—नामघोष करणाऱ्या भक्तांचें वर्णन ९/१९७-२११

नामजपयज्ञाचा महिमा १०/२३३

परिग्रह—१८/१०५२-१०६६

पापपुण्य—९/३०९-३१७

पारुष्य—१६/२४३-२४५

पुनरावृत्ति—ब्रह्मलोकापासून सर्वांना पुनरावृत्ति आहे ८/१५२-१६८

पुरुष—अर्थ-८/१८२-१८९

पुरुष व प्रकृति १३/९६०-६२

क्षेत्रज्ञ म्हणजे पुरुष १३/९६४

उत्तम पुरुष म्हणजेच परमात्मा १५/५३६-५४०

श्रीकृष्णच पुरुषोत्तम १५/५५

प्रकृति—आसुरी प्रकृतीच्या लोकांचें वर्णन ९/१७२-१८७

दैवी प्रकृतीच्या लोकांचें वर्णन ९/१८८-१९६

प्रकृतीलाच दैवी माया म्हणतात १३/९९२

नैसर्गिक स्वभाव (प्रकृति) कर्म करण्यास लावते १८/१२७८-१२९६

प्रणव—एकाक्षर ब्रह्म ८/१३७-३८

प्रेम—प्रेमाचें स्वरूप १६/५३

प्रमाद—तमापासून मोह, अज्ञान व प्रमादाची उत्पत्ति १४/२६८

फल—फलत्यागाचा अर्थ १८/१७१-७४

बंध—१४/१३०-१३६

बुद्धि—सांख्य स्थिति व बुद्धियोग ह्यांतील भेद २/२३०-२३२

बुद्धियोगाचें फळ २/२३३, ३७; २७८-८४

व्यवसायात्मिका बुद्धि २/२३७-२४२, २५९

बुद्धियोग व कर्मयोगांतील भेद २/२७३-२७७

स्थितबुद्धीचें लक्षण २/२९४-९६, ३३३-३४१

समबुद्धीचा अर्थ ६/९४-१०६

बुद्धि—भक्तांना प्राप्त होणारा बुद्धियोग १०/१३०-१४३

बुद्धीचें स्वरूप १३/८३-८८

सात्त्विक, राजस व तामस बुद्धीचें वर्णन १८/६९९-७३०

ब्रह्म—ब्रह्मप्राप्तीचा अभ्यास ८/१११-११९

प्रणव हें एकाक्षर ब्रह्म ८/११७-११८

भक्तियोगानें ब्रह्मत्वाची प्राप्ति १४/३९८-४०१

श्रीकृष्ण व ब्रह्म एकच १४/४०३-४०९

ॐ तत् सत् हें ब्रह्माचें नांव १७/३२९-३३३; ३४२-३४३

ॐ तत् सत् ह्या नांवाचा ब्रह्माशीं अभेद १७/४००-४०५

ब्रह्मप्राप्तीचा क्रम १८/९९८-१०१६

ब्रह्मप्राप्तीनंतर श्रीगुभरुक्ति १८/१५६७-७५

ब्राह्मण—ब्राह्मणाचा अधिकार १८/८१९

ब्राह्मणाचा गुण १८/२२९

ब्राह्मणाचें कर्म—शम, दम, तप, शौच, क्षांति, आर्जव, इ०
१८/८३३-८५०

भक्त—ज्ञानी भक्ताचें वर्णन ७/१११-१९; १२४-१३८

ज्ञानी भक्त व इतर भक्त ह्यांतील भेद ७/१०९-१२६

श्रीकृष्ण स्वतः सर्व प्रकारच्या भक्तांची इच्छा पुरविणारे ७/१४३

श्रीकृष्णाचें भजन करणाऱ्या ज्ञानी भक्तांची स्थिति ७/१७२-१७९,

१८०-१८४

दैवी प्रकृतीच्या लोकांचें वर्णन ९/१८८-१९६

नामघोष करणाऱ्या भक्तांचें वर्णन ९/१९७-२११

श्रेष्ठ भक्ताचें वर्णन ९/२१९-२३८

ज्ञानी भक्तांचें वर्णन ९/२३९-२६४

अनन्यभक्त, त्यांचा योगक्षेम व त्यांची गति ९/३३४-३४५;

९/३५९-३६६

श्रीकृष्ण भक्तानें अर्पण केलेल्या पत्रपुष्पादिकांचासुद्धां स्वीकार

करतात ९/३८२-३९७

भक्तांना प्राप्त होणारा बुद्धियोग १०/१३०-१४३

श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं मन व बुद्धि लावणारा भक्त श्रीकृष्णरूप होतो

१२/९३-१०३

भक्ति—श्रीकृष्णभक्तीचें वर्णन ९/३६७-३८१

शेवटीं श्रीकृष्ण भक्ति करणारा दुराचारीहि साधूच, त्याची गति

९/४१५-४३०; ४४१-४४२.

भक्तिहीनाचें सर्व वैभव व्यर्थ ९/४३१-४४०

श्रीकृष्णभक्ति उपदेश ९/५१७-५२०

भक्त श्रीकृष्णाच्या अनन्यभक्तीनें विश्वरूपाची प्राप्ति ११/६८५-६९५

भक्तियोगाचें वर्णन १२/१३४-२३८

व्यभिचारिणी भक्ति १३/८०९-८१०

भक्तियोगानें गुणातीततेची प्राप्ति १४/३७२, ३९६-९७

भक्तियोगानें ब्रह्मत्वाची प्राप्ति १४/३९८-४०१

भगवान्—शब्दाचा अर्थ ६/३७-३८

भजन—श्रीकृष्णाचें स्वाभाविक भजन व फळ ४/६६-७६

चतुर्विध भजन करणारे ७/१०८-१११

ज्ञानी भक्त व इतर भजन करणारे ह्यांतील भेद ७/११९-१२६;

७/१३८-१६०

श्रीकृष्णाला जाणणाराच श्रीकृष्णाचे भजनाला उचित

१५/५६५-५७०

भारतवर्णन १/२८-४९

भावार्थदीपिकेचा गौरव १०/४२-४७

भावार्थदीपिका—ग्रंथवैभवकथन १८/१७३६-१७५१

भूत—सर्व भूतांत परमेश्वर पाहणाऱ्यांची स्थिति व गति

१३/१०५७-१०८०; १३/१०८५-९१.

भोग—अदृष्टाच्या बळानें भोगप्राप्ति १८/१२९७-१२९८

मंगलाचरण १/१; १०/१-२२

मन—नियमनाची आवश्यकता ३/७६

मानसकर्म ५/५३-५५ मनाचा स्वभाव ६/४१८

मन स्थिर करण्याचा उपाय ६/४१९-४२३-४२६

मन स्थिर न होण्याचें कारण ६/४२१-४२३

मनाचें स्वरूप १३/१०२-११६

मनादि सहा इंद्रियांना जीव देह सोडतांना घेऊन जातो

१५/२६१-२६७

मानसिक तपाचें वर्णन १७/२२४-२३७

मरणसमयी सावध राहण्यास अग्नीची जंरूरी ८/२०८-२१९

माया—माया नदीचें वर्णन ७/६८-९६

माया नदी तरून जाणारे ७/९७-१०२

मार्दव १६/१६८-१७४

मूढ—मूढांची स्थिति ९/१७२-१८७

श्रीकृष्णाचा परमभाव व त्याचे ठिकाणी मूढाची स्थूल दृष्टि

९/१४०-१७१

मृत्यु—जन्ममृत्युविषयी शोक करणे व्यर्थ २/९१-१०९

जन्ममृत्यु मायेने दिसतात २/१०३-१०७

मृत्युदोषदर्शन १३/५४५-५५३; १३/७३७-७५३

मृत्युलोकाचे वर्णन ९/४९२-५१५

मोह—सम्मोहाचा परिणाम २/३२३

द्वंद्व मोहापासून मुक्त होणाऱ्यांची स्थिति ७/१७२-१७९

मोक्ष—मोक्षसुखाची आस्था असणाऱ्यांची गति ६/४३७-४७३

मोक्ष प्राप्त करून देणारे सात्त्विक कर्म १७/३२०-३२७-३४४

स्वभावविहित कर्मांचे फळ मोक्षप्राप्ति १८/८८५-९९३

यज्ञ—स्वधर्म यज्ञाचे फळ ३/८६-१४५

स्वधर्मरूप यज्ञ न करणाऱ्याची दशा ३/१०३-१३३

यज्ञाविषय अन्नाचे स्वरूप ३/११८-१३७

ज्ञानयज्ञाचे प्राप्तीकरतां संत (तत्त्वदर्शी) सेवेची आवश्यकता

४/१६५-१६८

सात्त्विक, राजस, तामस यज्ञ १७/१६९-१९५

योग—योगी व संन्यासी ह्यांचे एकच लक्षण ६/३९-५३

योगांत कष्टाशिवाय अधिक कांहीं नाही १२/५९-७४

रस—रसरहित विषयनियमनाचा परिणाम २/३०३-३०७

रसनिवृत्तीचे स्वरूप २/३०८-३०९

रज—रजोवृद्धीचे लक्षण १४/२२७-२४३

रजापासून लोभाची उत्पत्ति १४/२६७

राजस आहार १७/१३८-१५२

राजस तप १७/२४२-२५२

राजस दान १७/२८४-२९३

राजस श्रद्धा १७/६४

रज--राजस त्याग १८/१८४-१९८

राजस ज्ञान १८/५३७-५४७

राजस कर्म १८/५९४-६१०

राजस कर्ता १८/६४९-६६१

राजस बुद्धि १८/७१८-७२३

राजस धृति १८/७४५-७४९

राजस सुख १८/७९४-८०५

राग—रागद्वेषनाशाचें फळ २/३३२-३३७

राम—श्रीरामवर्णन १०/२५१-२५५

लोकसंग्रहासाठी कर्म करण्याची आवश्यकता ३/१५३-१७६

लोक—सत्त्वस्थ लोकांची गति, राजस व तामस लोकांची गति

१४/२७२-२७५

लोभ—रजापासून लोभाची उत्पत्ति १४/२६७

कामक्रोधलोभ हेंच नरकाचें द्वार १६/४२५-४३२

कामक्रोधलोभ ह्यांना सोडणाऱ्याला परमगति १६/४३३-४४४

वर्ण-—गुणकर्मविभागानें वर्णव्यवस्था ४/७७-८०

गुणभेदानें चातुर्वर्ण्यव्यवस्था १८/८१७-८३१

वस्तु—त्रिगुणानें बांधली नाही अशी कोणतीच वस्तु नाही १८/८१३-८१७

वाचा—वाचिक तपाचें वर्णन १७/२१५-२२३

विकार—विकाराचे प्रकार १३/१६७

विरक्ति—ज्ञानाचा अधिकारी विरक्त १५/३३-३६

विरक्तीचा प्रकार १५/२७-३०

विरक्तीवांचून ज्ञानाची व्यर्थता १५/३९१-३९६

विनियोग—ॐ तत् सत् ह्या नांवाला विनियोगाची आवश्यकता

१७/३४५-३५२

ॐ तत् सत् ह्या नांवाचा विनियोग १७/३५३-३५६

ॐ तत् सत् यज्ञ, दान, तप व क्रियेच्या ठिकाणी विनियोग

१७/३५७-३९९

ॐ तत् सत् विनियोगाचें सामर्थ्य व त्यावांचून यज्ञ, दान, तप

व क्रिया असत १७/४०५-४२२

विभूति—श्रीकृष्णाच्या प्रधान विभूति १०/२२०-२९९

श्रीकृष्णाच्या विभूतीची सूण १०/३०६-३११

विवेक—कार्याकार्यविवेक करतांना शास्त्रच प्रमाण मानावें

१६/४५५-४६९

विविक्त देशसेवित्व १३/६१२-६१३; अविविक्त देशसेवित्व १३/८२४

विश्व—महत् ब्रह्मापासून-मायेपासून विश्वाच्या उत्पत्तीचें वर्णन

१४/६८-११६

श्रीकृष्णच सर्व विश्व १४/१२९

उत्तम पुरुषाची विश्व धारण करण्याची रीति १५/५५१-५५६

विश्वरूप—विश्वरूप दाखविण्यांत श्रीकृष्णाचा अभिप्राय ११/४०६-४०८;

४५१-४८१

विश्वरूपापेक्षां अर्जुनाला श्रीकृष्णाच्या चतुर्भुज रूपाचें अधिक

महत्त्व ११/५९४-६०८

विश्वरूपाचें महत्त्व ११/६०९; ११/६७३-६८४

विश्वरूपाची प्राप्ति फक्त श्रीकृष्णाच्या अन्ययमक्तीनें

११/६८५-६९५.

विश्वेशः—विश्वेशाला वरप्रार्थना १८/१७९४-१८०२

विषयः—विषयांची अनित्यता २/१११-१२२

विषयध्यानाचें फळ २/३१९-३२८

विषयत्यागाचें फळ २/३३१

विषयसेवन करणाऱ्या अज्ञान्याची गति ३/१९४-२०१

विषयसेवनाचा निषेध ३/२०१-२१९

विषयी जनांची स्थिति ५/११०-१२८

विषयांचे भेद १३/११६-१२१

विषय—उत्पत्ति १४/९४

कर्मेंद्रियाचे विषय १३/११९-१२०

मनादि सहा इंद्रियांनीं जीवाचा विषयसेवनाचा प्रकार

१५/२६८-२७२

विज्ञानः—ज्ञान, अज्ञान व विज्ञानाचा अर्थ ७/४-६

ब्राह्मणांच्या विज्ञानाचें स्वरूप १८/८४६-८४८

वृत्तिः—एकाच वृत्तीच्या ठिकाणीं त्रिगुणत्व १४/१४१-१४४

वेदः—वेदार्थांतून ज्ञान्यांचें शाश्वत ग्रहण २६०-२६३

- वेदवेत्त्यांची गति ९/३०७-३३४
 वेदांनाहि श्रीकृष्णच वेद्य १५/४३२-४३३
 वेदांचें मूल गीता १८/१४२६-१४३३
 गीतें वेदांचीं तिन्ही कांडें १८/१४३३-१४३४; १८/१४५०-५१
 गीता व वेद ह्यांची तुलना १८/१४५६-१४६६; १८/१५१०-११
- वेदान्तः—वेदान्तप्रकरण करणारा श्रीकृष्णच १५/४३४-३५
 श्रीकृष्णच वेदान्तवेत्ते १५/४३६-४४२
- वैराग्यः—वैराग्याचें स्वरूप १३/५१३-५२४
 स्वभावविहित कर्मानें ईश्वरार्चन केल्यानेंच सिद्धि (वैराग्य)
 प्राप्त होतें. १८/९१४-९२२
- वैराग्यः—अवैराग्याचें स्वरूप १३/७०३-७१३
 वैराग्याची सर्व भूमिकेंत आवश्यकता १८/१०४२-१०४७
- व्यक्तः—व्यक्ताचा अर्थः ८/१७०-१७२
 व्याधिदर्शन १३/५८८-८९ अदर्शन १३/७६१-७६८
- शमः—ब्राह्मणाच्या शमाचें स्वरूप १८/८३३-८३४
- शक्तिः—स्वसंविति, शक्ति व भक्ति एकच १८/११३३
- शरीरः—पुरुष (देही) व शरीर ह्यांचें स्वरूप २/१३३-१५१
 शरीर कर्म ५/५१-६२
 शरीराचें वर्णन ८/१४०-५१; १३/१०७०-१०७२
 शारीरिक तपाचें वर्णन १७/२०१-२१३
 शारीरतपाचा अर्थ १७/२१४
 शरीर, वाचा, मन, न्याय व अन्याय हें कर्माचें हेतु
 १८/३५३-३७६
- शास्त्रः—कार्याकार्यविवेकाकरितां शास्त्रच प्रमाण मानावें १६/४५५-४६८
 गीता व इतर शास्त्रें ह्यांतील भेद १८/१२२९-१२३५
- शारदाः—आदिबीजाचें शारदारूपानें वर्णन १/२१
- शांतिः—कर्मफळत्यागापेक्षां शांतीचें महत्त्व १२/१४२
 शांति प्राप्त झालेल्या भक्ताचें वर्णन १२/१४३-२३८
 शांतीचें स्वरूप १६/१३६-१४०

शूद्रः--शूद्राचा अधिकार १८/८२०-८२२

शूद्रांचा गुण १८/८२९

शूद्रांचें कर्म १८/८८३-८८४

शौचः--शौचवर्णन १३/४६२-४८४, अशौच १३/६७८-६८४

शौचाचें स्वरूप १६/१९७-१९८

ब्राह्मणांच्या शौचाचे प्रकार १८/८३८-८४०

श्रद्धाः--श्रद्धेची ज्ञानाला आवश्यकता ४/१८७-२०६

श्रद्धारहिताला ज्ञानाची अप्राप्ति ९/५३-६३

निरनिराळ्या श्रद्धेचें फळ १७/४९-६५, ८२-९२

सर्वांची श्रद्धा त्रिगुणात्मक असते १७/७६-८१

आसुरी (तामस) श्रद्धेचें वर्णन १७/९३-१०५

सात्त्विक श्रद्धेचा उपदेश १७/१०५-१११

श्रद्धेसाठीं आहाराची आवश्यकता १७/११२-११९

संग--संगत्यागाचा अर्थ १८/१६६-१७०

संत--संतप्रार्थना १/६३-८०; ९/१-३३; १३/२१४-३३८

ज्ञानप्राप्तीकरितां संत (तत्त्वदर्शी) सैवेची आवश्यकता

४/१६५-१६८

संतस्तवन ९/१-३३; ११/१५-२४; १८/१७७१-१७९३

संतसमागमानें आत्मलाम १८/३९५-४००

सत्यः--सत्याचें स्वरूप १६/११५-१२४

सत्त्वः--सात्त्विक भावाचें वर्णन ९/५२५-५३०

अष्ट सात्त्विक भाव ११/२४५-२५२

जिवाला सत्त्वाचे बंधनाचा प्रकार १४/१४९-१५०; १९७-२००

सत्त्ववृद्धीचें लक्षण १४/२०५-२२६

सात्त्विक कर्माचें फळ १४/२६१-६२; २७०-७१

सत्त्वापासून ज्ञानाची उत्पत्ति १४/२६६

सत्त्वस्थ लोकांची गति १४/२७२

सत्त्वशुद्धीचें स्वरूप १६/७४-८०

सात्त्विक श्रद्धेचें फळ १७/६२-६३; १७/८२-९२

सात्त्विक असणारे देवांचें यजन करतात १७/७६-७७

- सात्त्विक श्रद्धेचा उपदेश १७/१०६-१११
 सत्त्वः—सात्त्विक आहाराचें वर्णन १७/१२७-१३७
 सात्त्विक यज्ञाचें वर्णन १७/१६९-१८४
 सात्त्विक तप १७/२३९-२४१
 सात्त्विक दान १७/२६६-२८३
 सात्त्विक कर्म १७/३११-३२०
 मोक्ष प्राप्त करून देणारें सात्त्विक कर्म १७/३२०-३२७; १७/३४४
 सांत्त्विक त्यागाचें वर्णन १७/३४४, १८/१९९-२१७
 सात्त्विक ज्ञान १८/५२८-५३७
 सात्त्विक कर्म १८/५८५-५९३
 सात्त्विक कर्ता १८/६३०-६४८
 सात्त्विक बुद्धि १८/६९९-७१७
 सात्त्विक धृति १८/७३१-७४४
 सात्त्विक सुख १८/७७८-७९३
 संन्यास—संन्यस्ताचें चिन्ह ५/१९-२५
 केवळ संन्यासानें नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होत नाही ३/४५-५२
 संन्यास, सांख्य व योगाचें ऐक्य ५/१५-२५, २८,-३१
 योगावांचून संन्यासाची प्राप्ति नाही ५/३२-३३
 संन्यासः—संन्यासी व योगी यांचें एकच लक्षण ६/३९-५३
 त्याग व संन्यास ह्यांतील भेद १८/८७-९७
 संन्यासाचा अर्थ १८/१०६-१०९
 ज्ञानप्रधान संन्यासाचें वर्णन १८/२५७-२६७
 संन्यासाचें स्वरूप १८/९७२
 सर्व कर्मांचा श्रीकृष्णाच्या स्वरूपाच्या ठिकाणी संन्यास करावा
 १८/१२६०
 संन्यास कशाचा व कसा करावा १८/१२६१
 आत्मविवेकानें कर्मांचा सकारण अनायासे संन्यास
 १८/१२६२-१२६५
 कर्मसंन्यास केल्यानें श्रीकृष्णाचे ठिकाणी सतत चित्त राहते व
 ठेवावे १८/१२६६-६८

संपत्ति:—संपत्तीचा अर्थ १६/६६

दैवी संपत्ति १६/६७-२१२; २६५

दैवी संपत्तीचें वर्णन १६/२०७-२१२

आसुरी संपत्तीचें वर्णन १६/२१३-२१६; २५३-६३-६८

संयम:—संयमी पुरुषाची स्थिति २/३५५-३६९

संप्रदाय:—संप्रदायाचें महत्त्व १८/१४७३-१४८५

गीता शास्त्राचा संप्रदाय १८/१४८६-१५०८

संविति:—स्वसंविति, शक्ति व भक्ति एकच १८/११३३

संसार:—श्रीकृष्णभक्तास संसारबंधन नाही ८/१५३

संसाराच्या अनित्यतेचें वृक्षाकारानें वर्णन १५/४०-२०९

संसारवृक्षाला अश्वत्थ व अव्यय म्हणण्याचें कारण

१५/११०-१४०

संसारवृक्षाचें स्वरूप माया व त्याचें उन्मूलनाचें साधन ज्ञान

१५/२१०-२५४

संसारवृक्षाचा ज्ञानानें उन्मूलनाचा प्रकार १५/२५५-२७४

संसारांतील दोन पुरुष १५/४७१-४७६

जीव लोकाचा अर्थ संसार १५/३४६-३४७

संसाराचे तीन मार्ग १८/६९७-६९८

श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं चित्त ठेवल्यानें श्रीकृष्णाचा प्रसाद व

संसारापासून सुटका १८/१२६९-१२७३

सांख्य:—सांख्यस्थिति व बुद्धियोग ह्यांतील भेद २/२३०-२३२

सांख्यनिष्ठा व कर्मनिष्ठा ह्यांतील भेद व ऐक्य ३/३६-४४

संन्यास, सांख्य व योगाचें ऐक्य ५/१५, २५, २८-३१

सांख्यशास्त्राचें वर्णन १८/५२०-५२३

साम्य:—साम्याचा अर्थ ८/१६९

सिद्धि:—काम, क्रोध व लोभाचा आश्रय करणाऱ्याला सिद्धि मिळत नाही.

निष्काम स्वधर्माचरणानें ईश्वरार्चन केल्यानेंच सिद्धि (वैराग्य)

प्राप्त होते १८/९१४-९२२

सायुज्य:—सायुज्यप्राप्ति व पुनरावृत्ति होण्यास मरणाचा काळ

८/२०४-२०७; ८/२२०-२४६

ब्रह्मत्व म्हणजे सायुज्य १४/४०२

श्रीकृष्णाच्या नामस्मरणादि भक्तीनेच सर्व कर्मनाश व सायुज्य-
प्राप्ति १८/१२४९-१२५९

सृष्टि:—आसुरी सृष्टीचें वर्णन १६/२७५-२८०

आसुरी सृष्टीतील लोकांचें वर्णन १६/२८१-४०४

आसुरी सृष्टीतील गति १६/४०५-४२२

सृष्टीची उत्पत्ति ॐ तत् सत् ह्या नामानें १७/३३४-३४१

सुख—सुखाचें स्वरूप १३/१२७-१३१-१३३ १८/७७२-७८

सुखदुःखाचें कारण १३/९७६-९७८

कामक्रोधलोभाचा आश्रय करणाऱ्याला सुख मिळत नाहीं

१६/४४५-४५४

सात्त्विक राजस व तामस सुखाचें वर्णन १८/७७८-८०९

स्थितधी:—(स्थितबुद्धि) लक्षण २/२९४-२९६; २/३३३-३४१

स्त्री:—स्त्रीविषयीं अमिष्वंग १३/७८९-८०४

स्थितप्रज्ञलक्षण २/२९१-२९३; २९७-३०२; ३६६-३६९

स्थैर्य:—स्थैर्याचें वर्णन १३/४८५-५०१

अस्थैर्य वर्णन १३/६८५-६९२

स्नेह:—स्नेहाचें सामर्थ्य १/१९८-२०६

स्मृति:—स्मृतिभ्रंशाचा परिणाम २/३२३-३२८

स्व—(ग्रंथकर्ते श्रीज्ञानेश्वर महाराज)

स्वसाहस व त्याचा परिहार १/६६-८४

स्वतः भावार्थदीपिका करण्याचा परिहार १८/१७०९-१७३५

स्वतःची गुरुपरंपरा १८/१७५२-१७५८

स्वाहंकार परिहार १८/१७६३-१७७०

स्वाध्यायः—स्वाध्यायाचें स्वरूप १६/१००-१०५

स्वर्ग:—स्वर्ग, नरक, पापपुण्याचें स्वरूप ९/३०९-३१७

स्वर्गभोगाचें वर्णन ९/३१८-३३३

ऱ्ही:—ऱ्ही (लज्जेचें) स्वरूप १६/१७५-१८२

क्षत्रिय:—युद्ध करणें क्षत्रियांचा धर्म व तो आचरल्याचें व सोडल्याचें फळ

२/१८०-२२९

क्षत्रियांचा गुण—१८/८२८

क्षत्रियांचा अधिकार १८/८१९

क्षत्रियांचें कर्म १८/८५५-८७८

क्षत्रियांचें शौर्य, तेज, धैर्य, दक्षत्व, झुंझ, दान व ईश्वरभावा
यांचें स्वरूप १८/८५६-८७२ क्षांति (क्षमा).

क्षांतीचें स्वरूप १३/३४०-३५६

अक्षांति १३/६६५-६६९

ब्राह्मणांच्या क्षांतीचें स्वरूप १८/८४०-४१

क्षरः—क्षरपुरुषाचें वर्णन १५/४७७-४९५; ५०१

क्षरपुरुषाला क्षर म्हणण्याचें कारण १५/४९७-५००

क्षमाः—क्षमेचें स्वरूप १६/१९१

हृदयः—ईश्वराची हृदयांत स्थिति १८/१२९८-१३०२; १३१४

हृदयस्थ ईश्वराचें स्वरूप १८/१३१५

हृदयस्थ ईश्वराला शरण जाण्याचा उपदेश १८/१३१८-१३१९

हृदयस्थ ईश्वराला शरण गेल्यानें आत्मपदप्राप्ति १८/१३२०

क्षेत्रः—क्षेत्राचें लक्षण १३/७

क्षेत्रक्षेत्रज्ञ संयोगापामून सर्व चराचराची उत्पत्ति १३/१०५२-१०५७

क्षेत्र व क्षेत्रज्ञाचा संबंध १३/११२४-११२९

क्षेत्र म्हणण्याचें कारण १४/६७

क्षेत्र हेंच महत्ब्रह्म १४/६८

ज्ञानः—ज्ञानयोग व कर्मयोग ह्यांतील भेद व ऐक्य ३/३६-४४

ज्ञानाला कामाचें आवरण ३/२५६, २६३-२६६

द्रव्यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञाचें महत्त्व ४/१५८-१६४

ज्ञानप्राप्तीकरितां संतसेवेची आवश्यकता ४/१६५-१६९

ज्ञानाचें महत्त्व व फळ ४/१६९-१८३, २०७-२०८

ज्ञानाला श्रद्धेची आवश्यकता ४/१८७-२०६

ज्ञान, विज्ञान व अज्ञानाचा अर्थ ७/४-६

ज्ञानाचें गुह्यंतमत्व ९/३४-५२

ज्ञानाची श्रद्धारहिताला अप्राप्ति ९/५३-६३

अभ्यासयोगापेक्षां ज्ञानाचें महत्त्व १२/१४१

ज्ञानापेक्षां ध्यानाचें महत्त्व १२/१४१

ज्ञानाचें लक्षण १३/९

ज्ञानेन्द्रियें १३/९७-९९

ज्ञानेन्द्रियांचे विषय १३/११७-११८

ज्ञानाचें महत्त्व १३/१६०-१७६

ज्ञानाचें निरूपण १३/१७६-१८४

ज्ञानाचीं चिन्हें १३/१८५-६२४

ज्ञानः—नित्य अध्यात्मज्ञानाचें स्वरूप १३/६१६-६२४

तत्त्वज्ञानार्थ दर्शन १३/६२५-६३३ अदर्शन १३/८४३-८४९

अध्यात्मज्ञानाचा अभाव १३/८२६-८४२

परमज्ञान व इतर ज्ञानें ह्यांतील भेद व त्याचें फळ १४/४२-६१

सत्त्वापासून ज्ञानाची उत्पत्ति १४/२६६

ज्ञानानेंच मुक्तीची प्राप्ति १५/३०-३२

ज्ञानाचा अधिकारी एक विरक्त १५/३३-३६

संसारवृक्षाचें उन्मूलनाचें साधन ज्ञान १५/२१०-२५४

ज्ञानानें संसारवृक्षाचे उन्मूलनाचा प्रकार १५/२५५-२७४

अद्वैतज्ञानाचें स्वरूप १५/२७४-३०५

ज्ञानानें प्राप्त होणारें श्रीकृष्णाचें परमधाम १५/३०५-३२०

ज्ञान विरक्तीवांचून व्यर्थ १५/३९१-३९६

श्रीकृष्णाच्या ज्ञानाला हेतु श्रीकृष्णाच १५/४२२-४२५

ज्ञानयोगव्यवस्थितीचें स्वरूप १६/८१-८४

ज्ञानप्रधान संन्यासाचें वर्णन १८/२५७-२६१-२६७

ज्ञानः—(सामान्य) ज्ञानाचें स्वरूप १८/४६६-४७१

ज्ञान, कर्म व कर्ता ह्यांचें त्रिविधत्व १८/५१७-५१८; ५२३-५२७

सात्त्विक ज्ञानाचें स्वरूप १८/५२६-५३७

राजस व तामस ज्ञानाचें स्वरूप १८/५३७-८१

ब्राह्मणाच्या ज्ञानाचें स्वरूप १८/८४४-८४६

ज्ञानाची पराकाष्ठा = १८/९९४-९९७

ज्ञाननिष्ठेत भक्तीचा उल्हास व श्रीकृष्णाशीं समरसता १८/१२४८

स्वकर्मानें श्रीकृष्णाची पूजा करणाऱ्यास ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होते

१८/१२४६-१२४७

गीतेंत सांगितलेल्या आत्मज्ञानाचें वर्णन १८/१३२३-१३३१

गीतेंतील ज्ञानकांड १८/१४४५-१४४९

वेदार्थातून ज्ञानाचें शाश्वत ग्रहण २/२६०-२६३

तत्त्वज्ञानी कर्मबंधानें बद्ध होत नाही ३/१८१-८३

ज्ञान्याची स्थिति (योगयुक्त) ५/८२-१०९

ज्ञानः—ज्ञानी भक्तांचें वर्णन ७/१११-११९; ७/१२४-१३८

ज्ञानी भक्त व इतर भक्त ह्यांतील भेद ७/११९-१२६

श्रीकृष्णाचें भजन करणाऱ्या ज्ञानी भक्ताची स्थिति ७/१७२-१७९

श्रीकृष्णाचें भजन करणाऱ्या ज्ञानी भक्ताची गति ७/१८०-१८४

ज्ञानी भक्ताचें वर्णन ९/२३९-२६४

सर्व भूतांत परमेश्वर पाहणाऱ्याची स्थिति व गति १३/१०५७-

१०९०

क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ व प्रकृति ह्यांचें अंतर जाणणारे, व त्यांची गति

१३/११३०-११४४

जीवाच्या देहांतील राहटीविषयीं ज्ञानी व अज्ञानी ह्यांची दृष्टि

१५/२७३-३९०

देहाहंकार गेलेल्या ज्ञान्याची स्थिति १८/४०१-४२१

देहाहंकार गेलेल्या ज्ञान्याचीं कर्मे १८/४२२-४५९

ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञेय ही कर्माची प्रवृत्ति १८/४६०-६१, ४७७-

८५; १८/५१२

ज्ञान्याचें स्वरूप १८/४६२-४६५

ज्ञानः—ज्ञेयाला (ब्रह्माला) विश्वबाहु, विश्वाम्नी, विश्वत् चक्षुं, विश्वमूर्धा,

विश्वतोमुख वगैरे म्हणण्याचें कारण १३/८७३-८९०

ज्ञेयाचें (ब्रह्माचें) वर्णन १३/८९५-९३९

— ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ —

मनोहर ग्रंथमालेचें मासिक
वाङ्मय-शोभा

संपादक : म. म. केळकर

मराठी वाचकांत नवीन अभिरुचि
निर्माण करणाऱ्या या मासिकांत
व्यासंगी विद्वान् आणि यशस्वी ललित-
लेखक यांचें लिखाण प्रसिद्ध होतें.

वार्षिक वर्गणी ५ रुपये

वाङ्मय-शोभा कार्यालय,
टिळक रोड, पुणें २

“ आपल्यासारख्या कल्पनारसिकाला ज्ञानेश्वरांचें उपमावैभव प्रिय असावें यांत आश्चर्य नाहीं. ज्ञानेश्वरांवरिील आपल्या नवीन ग्रंथाची महाराष्ट्रीय वाचकवर्ग उत्सुकतेनें वाट पाहात आहे. ज्ञानेश्वरांनंतर उपमा-अलंकार मराठी वाङ्मयांत विपुलतेनें आणि परिणामकारकतेनें कोणी योजिला असेल तर तो आपणच !.... ज्ञानेश्वरांप्रमाणेंच उपमा-अलंकाराला आपण भूषविल्यामुळें प्राचीन मराठी वाङ्मयांत जसें ज्ञानेश्वरांचें नांव अमर झालें आहे, त्याचप्रमाणें अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांत आपलेंहि नांव चिरंजीव होईल यांत शंका नाहीं.... ”

[नागपुरांतील साहित्यसंस्थांच्या वतीनें श्री. न. चिं. केळकर यांना देण्यांत आलेले मानपत्र, डिसेंबर १९४५.]

साहित्यसम्राट तात्यासाहेब केळकर यांच्या

‘ज्ञानेश्वरी सर्वस्व’

या ग्रंथाची मराठी वाचकवर्ग उत्कंठेनें प्रतीक्षा करित होता. ज्ञानेश्वरीचा अध्यायक्रमानें भावार्थ व अवतरणें, मार्मिक रसग्रहण व चिकित्सापूर्ण विवरण, निवडक शब्दांचा कोश व विषयवार सूचि यांनीं समृद्ध झालेला हा ग्रंथ

मुमुक्षु आणि विद्वान्

या दोघांनाहि वाचनीय वाटेल. हें पुस्तक प्रत्येक मराठी भाषिकाच्या संग्रहीं असणें अवश्य आहे.